

मुद्राराक्षसम् ।

(नाटकम्)

महाकवि-श्रीविशाखदत्त-विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए. उपाधिधारिणा,
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचितया
तदालम्बाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतया टीकया समलङ्कृतं

ताभ्यामेव प्रकाशितम्

CHECKED 1973

ब ह सं स् क र Initial

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे
मुद्रितम् ।

इं १८३५ ।

चतम् ।

मूल्यं द्वादशानकाधिकमुद्रामालम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

(नाटकम्)

महाकवि-श्रीविशाखदत्त-विरचितम् ।

८ ४०

१०००

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा,
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचितया

तदालम्बाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतया टीकया समलङ्कृतं
ताभ्यामेव प्रकाशितञ्च ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

सुद्धितम् ।

इं १८३५ ।

सर्वे स्वर्ग्यं संरक्षितम् ।

मूल्यां द्वादशानकाधिकमुद्रामालम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, आम्हाष्ट-
स्ट्रीट पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

कविप्रसिद्धिः ।

सुद्राराक्षसं नाम नाटकं विशाखदत्तेन प्रणीतमित्यन्यायां पुष्पिकायां प्रस्तावनायाञ्च लिखितम् । कोहल-शाण्डिल्य-धूर्तितप्रभृतिभिर्महाप्राज्ञैः सङ्कलितस्य भरतनाट्यशास्त्रमिति असत्याभिधानप्रख्यातस्य भरतर्षिसंवादात्मकस्य नाट्यशास्त्र-ख्यातिप्राचीनस्यावाचीनेषु नाटकेषु प्रस्तावनायां कविनाम-कीर्तनस्यावश्यकर्तव्यत्वात् सुद्राराक्षसप्रस्तावनायाञ्च विशाख-दत्तस्य नामकीर्तनात् स एवास्य कविरिति न विद्यतेऽत्र सन्देहसम्भावनालेखोऽपि । अस्यां प्रस्तावनायां पुनः कवेः पितामहस्य सामन्तवटेश्वरदत्तस्य पितुर्महाराजभास्करदत्तस्य च नामकीर्तनात् अयमेव विशाखदत्तो नाटकस्यास्य कविरिति प्रसिद्धेर्याथार्थं दृढीकरोति ।

अयन्तु कविः स्वजन्मना कं देशं कञ्च कालमलङ्घ्यकारिति न शक्यतेऽवधारयितुं, किन्तु गौड्या रीतेः प्राबल्यादस्मिन् नाटके गौडदेशीयोऽयमिति प्रतिभाति । वटेश्वरशब्देन च वटेश्वर-नगरे वटेश्वरस्य शिवस्य वा भक्तजनहृन्मध्ये अस्य जन्म सम्भाव्यते ।

अस्य कालनिर्णये तु अस्ति महान् विसंवादः ; पाश्चात्याः पण्डिताः ख्रिष्टस्य जन्मनः नवमे शतकेऽस्य प्रादुर्भाव इति कथयन्ति । सुगृहीतनाम्ना काशीनाथब्रह्मकेण तैलाङ्गेन चित्त-पावनवंशावतंसेन नाभौ कविः ख्रिष्टजन्मनः अष्टमशतकादवा-चीनो भवितुमर्हतीति प्रबलया युक्त्या बहुतरग्रन्थोद्धारेण च निरणायि । अधुना तु शार्मण्यदेशीयेनाध्यापकप्रवरेण हिली-ब्राण्डेन समस्तभारतवर्षपरिभ्रमणानन्तरं नानास्थानस्थित-बहुतरहस्तलिखितपुस्तकसमालोचनेनास्य नाटकस्य सम्यक्

पाठोद्धारः कृतः। पाठोद्धारं च विपश्चितामधुना नास्ति कश्चित्
सन्देहः। सुसम्पादितस्य त्रेसुनगरे मुद्रितस्य सुदाराक्षस्य
भरतवाक्ये “स श्रीमद्वसुधैवकुर्वन्ममवतु महीं पार्थिवचन्द्रगुप्तः”
इति पाठदर्शनात् तीक्ष्णबुद्धिना इतिहासरसिकेन श्रीकाशी-
प्रसादजयसालेन नाटकमिदं चन्द्रगुप्तराजसमये रचितमभि-
नीतञ्चासीदिति स्थिरीकृतम्।

तत्रैव राजानः चन्द्रगुप्त इति नाम्ना विख्याता आसन्।
एकस्तु मौर्यः, अस्मात् समयात् द्वाविंशतवर्षेभ्यः पूर्वं
प्रादुरासीत् ; स चास्य नाटकस्य नायकः इति न सम्भाव्यतेऽस्य
सभायामस्याभिनयः। हृणादीनां बहुतरपरवर्तिनां स्लेच्छानां
नामोल्लेखादस्मिन् नाटके नैदं तादृशे प्राचीने काले रचितमिति
विदुषां परामर्शः।

द्वितीयस्तु चन्द्रगुप्तः गुप्तवंशीयः खृष्टजन्मनः अधस्तात्
चतुर्थे शतके पाटलिपुत्रे राज्यमकरोत्, तस्य तद्राज्यं नाति-
दिवस्तृतं, न चास्य सभायां पण्डितानां समागमवार्त्ताऽपि श्रूयते।
तस्य तु पौत्रः पञ्चमशतकीयचन्द्रगुप्तः आर्यावर्तव्यापिनो
राज्यस्याधीश्वरः आसीदिति बहुतरेषु शिलालेखेषु दृश्यते।
स च विक्रमादित्य इत्याख्यां लेभे। तस्यैव सभायां नाटकमिदं
तस्यैव सभासदा विशाखदत्तेन रचितमभिनीतञ्च। हृणादयो
स्लेच्छास्तत्पूर्वमेव पञ्चनदप्रान्ते उत्पातमकार्षुरित्यपि इतिहास-
ग्रन्थात्। तेन च भरतवाक्ये “स्लेच्छैरुद्देज्यमाना भुजयुग-
मधुना पीवरं राजमूर्तेः” इत्यपि सङ्गच्छते इति सर्वमन-
वयम्।

महामहीपाध्यायः

श्रीहरप्रसादशास्त्रिणाम्।

मुद्राराक्षसनाटकस्य पूर्वप्रीठिका ।

अस्ति मगधेषु कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्र आसीत् महाप्रतापो राजा नन्दो नाम, तस्य च राज्ञः महिषी रत्नावली नाम ; तयोरासन् नव सूनवः । कदाचित् नन्दसमृद्धिलीलुपानां युद्धार्थिनां राज्ञां मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन्—“भूपालाः ! परमसमृद्धिमान् विषक्षणामात्यो नन्दो निग्रहीतुं न शक्यः, अतोऽस्य अमात्यबलमविचार्य देवैः न एतदारम्भणीयं कार्यम्” इति । ततस्ते नृपतयोऽब्रुवन्—“भवद्भिः धीमद्भिः एकमत्या अरक्षिमितं समं शूलं नितान्तरम्यं देवदारु-खण्डमेकं रहसि सुवर्णपट्टिकायां संस्थाप्य मुद्रामुद्रितं विधाय ‘किमस्य मूलम् ? का वाऽस्य शिखा ? इति विचार्य आर्येण अस्माकं लेखनीयम्’ इति लेख्यं कतिपयतुरगवसनमणि-मुक्तासमेतं महाराजाय नन्दाय प्रेषणीयम्” इति ; ते च तस्य तथैवान्वतिष्ठन् ।

कदाचित् राजा नन्दः प्रमदवनं प्राविशत् । तत्र प्रविश्य चामरयाहिण्यां सुमङ्गलाऽऽख्यया कयाऽपि किङ्करीया सह चल-दलतरोरधस्तात् अतिष्ठत् । तत्र च तत्फलकणिकां वद-नेन आदाय द्रुततरं गच्छन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमालोक्य सविस्मयः स्मितमकरोत् । सुमङ्गलाऽपि राज्ञः स्मितमवलोक्य स्मितमकरोत् । ततो राज्ञा “कथं त्वया स्मितं कृतम् ?” इति अभिहिता सा “न किञ्चित् कारणं मम स्मितस्य, परं महा-राजस्य स्मितदर्शनेन मम स्मितं जातम्” इति अवदत् । ततश्च राजा “मत्स्मितहेतुमविज्ञाय त्वया न स्मितं कृतम्

इति मया ज्ञायते, तत् मत्स्मितहेतुः अवश्यं त्वया वक्तव्यः,
नो चेत् बधिष्यामि त्वाम्” इति तां तर्जयामास ।

उक्तञ्च—“वृथा स्मितं वृथाऽऽलापं न कुर्यात् बुद्धिमान् नरः ।
कुर्वन् वै लघुतामेति शक्तुल्योऽपि भूतले ॥”

इत्थं तर्जिता सा गत्यन्तरम् अपश्यन्ती ब्राह्मणम् एकम्
अपश्यत्, अवन्दत च तं पादयोः प्रणिपत्य । स च
अग्रजन्मा तां नितरां कातरां मृताम् इव उपलक्ष्यमाणाम्
अवलोक्य कारणम् अपृच्छत् । सा राज्ञा उक्तं सर्वं
न्यवेदयत् । स तु तां “सर्वम् एतदहम् अभिधास्ये, मा
भैषीः” इति समाश्वास्य अभाषत—“वत्से ! किं किं तत्र अभूत्,
सर्वं निवेदय” इति । सा अवोचत्—“ब्रह्मन् ! अश्वत्थतरु-
तले अश्वत्थबीजमादाय द्रुतं गच्छत् पिपीलिकापङ्क्तिमात्रम्
आसीत्, तत्र कियन्तं कालं व्याप्य राजा अभी स्थितः” इति ।

अथ ब्राह्मणेनोक्तं—“विदितं राजस्मितस्य कारणं, शृणु—
‘अश्वत्थबीजम् अतिक्षुद्रं क्षुद्राभिः पिपीलिकाभिः वदनेन
अपङ्क्रियते, परमेतदेव बीजं कदाचित् गजादिभिः अपि
करकलनायोग्यमहत्तरतरुरूपतया परिणस्यति, तत् विचित्रा
विधातुः सृष्टिः’ इति स्मितमकरोद् राजा” । सा तु एवम्
अभिहिता द्विजेन राजान्तिकमुपेत्य कृताञ्जलिः अभाषत—
“देव ! चलदलबीजवदनां पिपीलिकालिम् अवलोक्य ‘एत-
देव बीजं कालवशात् महत्तरतरुरूपं भविष्यति’ इति
विस्मितः विधातुः अतितरां सृष्टिनैपुण्यमिति स्मितम् अकरोत्
महाराजः” इति । ततश्च अतिप्रीतो नृपतिः तस्यै सुमङ्गलायै
महार्हरत्नहारं प्रसादम् अकरोत् ।

अथ एकदा संभाऽऽसीनं नृपं वेदपाणिः दीवारिकः समेत्य
प्रणम्य च कृताञ्जलिः सकलसामन्तसम्पत्त्या समागतद्रुतदत्तः

सुवर्णपेटिकासमेतानेकतुरगादिवस्तुजातं सानन्दमादाय प्रदर्श्य च राज्ञाऽनुमतः पेटिकासुद्धाव्य तन्निहितदारुखण्डलिखितञ्च सर्वम् अभिधाय परावर्त्तत। ततश्च राजा वक्रनासादिभिः अमात्यैः सह 'किमस्य मूलम् ? का वाऽस्य शिखा ?' इति विचारयन्नपि न किञ्चित् अवधारितवान्। ततश्च तदज्ञान-जनिताम् उत्सुकताम् आश्रित्य एव धृततत्काष्ठः स्वान्तःपुरमेव प्राविशत्। तत्र च "सुमङ्गलाया एव अस्ति अस्य निगूढार्थबोध-सामर्थ्यम्" इति अवधार्य तां अवादीत्—"सुमङ्गले ! ब्रूहि तावत् किमस्य काष्ठस्य मूलम् ? का वाऽस्य शिखा ?" इति। सा तु शिरसा प्रणम्य बह्मञ्जलिः, "देव ! क्व प्रमदानाम् एतादृशं बुद्धिपाटवम् ? यच्च मया स्मितनिमित्तम् अभिहितं तन्न स्वाधिया, परं केनचित् महात्मना मन्त्ररणोद्यमदर्शनसञ्ज्ञातकरणेन अभि-हितं, मया देवपादमूले निवेदितम्" इति अभाषत।

अथ राजा तदा एव तं महापुरुषम् अन्विष्य मन्त्राऽऽगार-मानीय यथार्हम् अर्चयित्वा अब्रवीत्—"ब्रह्मन् ! क्वं देशम् अलङ्करोति भवान् ? किमाख्यश्च ?" द्विजः प्राह—"राजन् ! भवन्नगरनिवासिनो मणिकार्यश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य सविधे कृतवसतिः अस्मि सुबुद्धिशर्मा नाम" इति। राजा अब्रवीत्—"द्विजवर ! किमस्य काष्ठस्य मूलं, का वाऽस्य शिखेति भवता विचार्य्य अभिधीयताम्"। ब्राह्मणेन उक्तं—"नृपते ! किमत्र विचारणीयम् !! सुकर एतस्य अवबोधः ; अस्मिन् जले प्रक्षिप्ते योऽस्यांशो जले निमज्जति, स एव अस्य मूलं, यतः काष्ठस्य मूले एव गुरुताऽस्ति, गुरुत्वञ्च निमज्जनकारणम्" इति। ततश्च राजा तदीयबुद्धिसौष्ठवमवगत्य अतिप्रीतः तस्मै प्रधानामात्य-पटवीं दत्त्वा स्वामात्यकृत्ये न्ययोजयत्। अथ कालेन सुबुद्धि-शर्मणः निर्भीकयोद्धृत्वेन 'राक्षसः' इत्यपराऽऽख्या सञ्ज्ञाता।

अत्रान्तरे शकटारो नाम कश्चित् सुबुद्धिशर्मणं प्रधाना-
मात्यपदवीम् आरूढं निशम्य सञ्ज्ञातेर्यः पर्वतेश्वरदेशसंस्था-
पितकटकाधिपत्यमपास्य क्वाया इव राजानं सेवितुम् उप-
चक्रमे । देवाञ्च राजा ममार । तस्मिन् एव समये विन्ध्या-
रण्यसन्निधिवासी कश्चित् सुविद्यो नाम जटिलः, नेपाल-
देशात् नीलकण्ठनामोपाध्यायप्रसादात् आसादितपरशरीर-
प्राणप्रवेशविद्यः, सुशील-बहुश्रुताभिधाभ्यां सतीर्थाभ्यां सह गुरु-
दक्षिणायै कल्पितलक्षसुवर्णार्जनाय राजानं नन्दमेव तद्दान-
समर्थं मन्यमानः कुसुमपुरम् उपागमत् । अश्रीषोऽपि आगत्य
एव जाङ्गवीतीरे कृताऽऽसनपरिग्रहो राजमरणम् । सोऽचिन्त-
यत्—“कथमिदानीं गुरुदक्षिणाम् आहरामि ? अस्याश्च
बहुत्वात् बहुधनसन्निधेयाचितव्यं, तथात्वेऽपि सम्यक्
सिद्धिर्भवति न वा ? याचनन्तु जीवन्मरणमेव । उक्तञ्च—

‘धनाढ्यसन्निधे दीनं देहि देहीति यो वदेत् ।

क्षपयन्नात्मनः कालं जीवन्नेव न जीवति ॥

वरं वृक्षत्वग्भिर्वसनरचनं शैलशयनं

वरं जौर्णारण्ये गलितफलमूलाशनकृचिः ।

वरं मृत्युर्लोकं, न तु धनमदान्यस्य सन्निधे

स्वलक्षणं लज्जानतमिह सुखं याचनविधौ ॥’

अतो याचनमनुचितम् । तत् इदानीं निजविद्याबलेन राज-
शरीरमनुप्रविश्य सुशीलं याचकं विधाय स्वकाव्यं साधयामि”
इति निश्चित्य सङ्गिनो अब्रवीत्—“भ्रातः सुशील ! त्वमद्य
सन्ध्यासमये राजशरीरप्रविष्टस्य मम सकाशं गत्वा गुरुदक्षिणार्थं
लक्षसुवर्णानि याचस्व । भ्रातः बहुश्रुत ! त्वं मच्छरीरमिदं यत्नतो
रक्ष” इत्याख्याय स्वसिद्धविद्याप्रभावेण प्राणान् आकृष्य राज-
शरीरम् अन्तविशत् । राजा च सद्यः सुप्तोत्थित इव व्यबुध्यत ।

ततश्च मन्त्रिणा राज्ञसेन सकलनगरमहोत्सवाय प्रासाद-
सिंहासने राजानमुपवेश्य महत् मङ्गलमकारि । तस्मिंश्च काले
सुशीलम् आगतं दृष्ट्वा राजा तं बहु सम्मान्य गुरुदक्षिणार्थं तेन
प्रार्थितः तस्मै लक्षसुवर्णानि प्रादात् । एतदालोक्य मन्त्रिणा
राज्ञसेन चिन्तितं “राज्ञो गतजोवितस्य सहसा पुनर्जीवनं;
जोवितमात्रेण च बहुसुवर्णदानं किमपि अद्भुतमिव प्रतिभाति,
मन्ये, केनापि परशरीरप्रवेशविद्याविचक्षण्येन स्नेहलाभाय
आपातत इदम् अनुष्ठितं, परतश्च अनेन पुनः स्वशरीरपरिग्रहो-
ऽवश्यं करिष्यते, तदा च वयं राजरहिता भवामः ; अतो राज-
शरीरप्रविष्टस्य शरीरं कुत्रापि स्थितं विनाशनीयं, येन अनेन
पुनस्तत् न प्रतिपद्यते” इति विचिन्त्य तत्कालमेव तुरङ्गमारुढः
इतस्ततोऽन्वेषणाय भागीरथीपरिसरेण गच्छन् “कदा सुविद्याः
स्वशरीरमाश्रयेत्” इति चिन्ताव्याकुलं सुशीलं बहुश्रुतश्च दृष्ट्वा,
“अये ! स एवायं जनः, यः सुवर्णलक्ष्णाणि परिगृहीतवान् !!
दृश्यते च सुवर्णलक्ष्णप्राप्तौ अपि व्यग्र इव ; अतोऽत्र
एव किमपि आलोकनीयम्” इति विविच्य अश्वात् अवततार,
ददर्श च जटिलशरीरमेकम् । “कथमेतत् शरीरम् अत्र पतितं
तिष्ठति ?” इति पृच्छ्या यदा सम्यगुत्तरं न आधिगतं, तदा
एतच्छरीराधिष्ठाता एव राजशरीरम् अनुप्रविष्ट इति निश्चित्य
तच्छरीरं काष्ठादिभिः अदाहि मन्त्रिणा राज्ञसेन, तौ च
जटिलसहचरौ “कदाचितेताभ्यां कुटिलाशयाभ्यां कोऽपि उपायः
करिष्यते” इत्याशङ्क्य शिलानिवहद्वयौ गङ्गाऽभसि निक्षिप्तौ ।

अथ राजशरीरप्रविष्टो जटिलः स्वविद्याप्रभावेण “शरीरं
मेऽनेन मन्त्रिणा राज्ञसेन भस्मसात् कृतम्” इति विदित्वा शरीर-
वत्सलतया मनःक्षोभम् अगात् । ततश्च क्रियता कालेन
मन्त्रिणा राज्ञसेन चिन्तितं—

“मयि प्रवृत्ते किमपि प्रवक्तुं
चित्तं समासज्जति कौतुकेषु ।
मयि स्थिते संसदि वक्रनासं
सम्बोध्य सन्भाषणमातनोति ॥

इति विरक्त इव लक्ष्यते राजा ; प्रायेणायं स्वशरीरविनाश-
जनितरोष इति मन्ये, अतोऽत्र इदानीम् अस्मदवस्थितिः न
उचिता । यतः,—

अन्तकः कुपितो यस्मिन् तदन्तं कुरुते हि सः ।

राजा तु कुपितः सर्वकुलस्यान्तं तनोत्यलम् ॥”

इति विचिन्त्य सायं नगरप्रान्तस्थितदेवायतनमहोत्सव-
दर्शनव्याजिन सकुटुम्बः कुसुमपुरम् अजहात् । ततश्च भागी-
रथीम् उत्तीर्य “सन्निहितदेशाधिपतिः पर्वतेश्वर एव गुणज्ञो
माम् अनुग्रहीष्यति” इत्यवधार्य तमभ्यगात् ।

अथ नीतिरीतिविज्ञानविज्ञाता शकटार एव अमात्यवर्यः
राजप्रियतांम् अगात् । एकदा राजानं मृगयारतिमालक्ष्य
शकटारोऽपि तमनुसरन् मृगयाविहारेण भृशमरञ्जयत् ।
मृगानुसरणक्रमेण राजानमतिनिविडारण्यप्रविष्टमश्वमारुढ-
मेकः शकटार एव अनुवव्राज तुरङ्गमाधिरुढः ; अपराणि
सैन्यानि तमनुसर्तुं न अशक्नुवन् । ततश्च अमात्यः शक-
टारो राजानं भृशं क्लान्तं क्षुत्पिपासातुरङ्गालोक्य अश्वादेव-
तीर्णः स्वीत्तरीयवसनाऽऽस्तृते कान्तारैकदेशे समुपवेश्य तस्य
पिपासाऽपनयनार्थं पानीयमानेतुमगात् । प्रापञ्च इतस्ततो-
ऽन्विष्य जलाशयमेकम् । ततस्तत्र अवगाह्य विसिनीदक्ष-
निर्मितपुटेन पानीयमुद्धृत्य पिबन् यावत् समन्तादवलोकयति
अथ, तावत् कामपि एकां कतिपयवर्णावलीविराजमानां शिलां
जलमध्ये अपश्यत् । तत्र लिखितमासीत् एतत्—

“अत्युच्छ्रितं मान्त्राणि पार्श्वे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रौः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्व
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”

ततश्च असौ व्यचिन्तयत्—“केन किमर्थमिदं व्यलेखि ?
अथवा मदर्थमेव अत्रालेखि विधात्रा, यतोऽहमेव एतादृशोऽस्मि ।
यदि कदाचित् दुर्देववशान्मे शिलामिमां राजा स्वयं पश्येत्,
तन्नूनं मम प्राणसंशय एव भवेत् ; तच्च युक्तमिमां शिलामौदृशी-
मेव परित्यक्तम् अन्यत्र वा नेतुं राजानि अत्र स्थिते । तदत्रैव
एनां विपरीतां कृत्वा स्थापयामि, कदाचिदसौ राजा अति-
पिपासाऽऽकुलतया अत्रैव आगमिष्यति” इति तथाऽकरोत् । ततः
पश्चिमीदलपुटेन जलं गृहीत्वा राजान्तिकमाजगाम । राजा
तु तज्जलं पीत्वाऽपि पिपासाशान्तिमलभमानः तामिव वापी-
मवातरत् । तत्र च शीतलसोपानप्रान्तशिलातले निहित-
चरणः निर्मलं पयः समन्तादवलोकयन् एकतस्तु कलुषितं
नीरमालक्ष्य “कथमिदमेवं-रूपम् ?” इति तर्कितमतिस्तदन्तर्जले
करं प्रसारयामास, पस्पशं च शिलामिकां सकर्दमाम् ;
उत्थाप्य तां जलेन चालयन् यावत् अवलोकयति स्म, तावत्
तत्र लिखितं तदेव श्लोकद्वयमालोक्य अवाचयत् ।

अत्रान्तरे मन्त्रिणा “कथमद्यापि राजा चिरयति ? मन्त्रे, सा
शिला अनेन अधिगता” इति तर्कयता तदन्वेषणव्याजेन तच्चैव
आगतम् । आगत्य च स मन्त्री तत्र तं राजानम् आकृष्ट-
शिलालिखितश्लोकदत्तदृष्टिं तदर्थाऽऽलोचनव्यग्रमानसम् अक-
श्लोक्य “मम एवायमनर्थं आपतितः” इति समचिन्तयत्—

“स्वयं गते जगज्जातं गतमेव न संशयः ।

स्वयं जीवति तत् सर्वं जीवतीत्येव निश्चयः ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं स्वस्य जीवनम् ।

तस्य सत्त्वं त्वधर्मोऽपि परिहर्तुं लघुर्भवेत् ॥

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

आत्मद्राणतुलां यान्ति नैव विज्ञानकोटयः ॥”

एवं विचिन्त्य तामेव महाशिलां राजशिरसि पातयामास ।
दृष्ट्वा च राजानं गतजोवितं तं वाजिनं कस्मिंश्चित् कान्तारे
विमुच्य तस्मात् अतिदूरमभिगच्छन् राजःश्वेषणमिव कुर्वन्
विचचार । ततश्च सैनिकेषु समागतेषु तान् राजदृष्टान्तं
पप्रच्छ । तैश्च “राजा न प्राप्तः” इति निगदितो दुःखित इव तेः
सह समन्तात् काननानि परिभ्रमन् दुःखाभिभूत इव नगरं
प्रत्यागमत् ।

आगत्य च तत्र राजानमदृष्ट्वा सर्वासु दिक्षु तदन्वेषणाय
शोकान् प्रास्थापयत् । पुनश्च स्वयं सैनिकैः परिवृतो राजा-
न्वेषणार्थं काननानि पथ्यटन् तमेवाश्वं लेभे, न तु राजानम् ।
ततः सर्वे प्रत्यावृत्य सुदुःखिताः नगरमेव शोकास्त्रुधी न्यमज्ज-
यन् । शकटारस्तु “हा राजन् ! क्वसि ? देहि मे प्रतिवचनम्”
इति नितरां शोकाऽऽकुल इव उच्चैश्चक्रन्द । सर्वैश्च तदनुजीविभिः
प्रतिबोधितोऽपि प्राणत्यागाय नाम मतिमकरोत् ।

अथ रोदिति सावरोधि कुसुमपुरजने वक्रनासादयो
मन्त्रिणो मिलित्वा तं शकटारं प्रबोध्य नव नन्दकुमारान्
सान्त्वयित्वा मृतस्य राज्ञः शीघ्रदेहिकमकारयन् । शुभे च
दिने ज्येष्ठं राजसुतं राज्ये अभ्यषेचयन् । अपरे च राज-
चन्दनाः तं ज्येष्ठं पितरमिव उपचेरुः । एकदा असी नवो
नृपतिः सवयोभिः उपवने विहरन् कस्यचित् तरोस्तले उप-

विष्टः पितृनिधनजनितविलया व्याकुलितः शकटारे अनुपस्थिते वक्रनासादीन् मन्त्रिणोऽपृच्छत्—“आर्याः ! पिता अस्माकं क्व गतः ? किं वा तस्य वृत्तम् ? भवन्तः सविशेषं मम निवेदयन्तु” इति । ततस्तैः उक्तं—“राजन् ! एकदा देवस्य पिता अमात्य-शकटारेण सह मृगयार्थं महावनम् अगात् । तत्र इतस्ततः परिभ्रमन्ती तौ पार्श्वचरसैनिकद्वन्दपरिभ्रष्टौ बहुदूरम् ईयतुः । ततः किञ्चित् कालानन्तरम् अमात्यः शकटारो ‘न कापि राजा प्राप्तः’ इति समागत्य नगरे प्रस्थाप्य पुनः अन्वेषणार्थं गतस्तत्तुरङ्गममेव आनीतवान् ; एतावन्तमेव वयं वृत्तान्तं जानौमः” इति ।

राजा एतदाकर्ण्य नानावितर्काऽऽकुलतया क्षणं तूष्णीमासीत् । ततश्च उत्थाय रहसि विचारचतुरान् विश्वश्रमाजनचारजनान् आहूय “क्व गतः तातः ? किञ्च अस्य सञ्जातम् ? एतत् रहस्यमन्विष्यन्तु भवन्तः, अन्वेषणे सम्पन्ने भवतः सम्यक् परितोषयिष्यामि” इति समाज्ञाप्य स्वयमन्तःपुरमगात् । ते तु किञ्चिदितस्ततो मार्गमाणाः अलब्धराजवृत्तान्ताः समागत्य प्रोबुः,—“देव ! कश्चिदपि न अस्माभिर्ज्ञातो राजवृत्तान्तः” इति । ततश्च राजा क्रुपितस्तान् “भवद्भिर्येन केनापि उपायेन एतन्निगूढवृत्तमानेतव्यं, नो चेत् युष्माकं प्राणदण्डं विधास्यामि” इति भयमदर्शयत् ।

अथ तैः तिभीताः स्थलेषु जलेषु च विविधोपायेन अन्वेषणमकुर्वन् । तेषु कश्चित् स्थविरः नगरोपान्तवर्त्तिनः सरसस्तूरे समासीनं कमपि तापसवेशं पथिकमद्राक्षीत् । तापसश्च तमुद्दिग्नरूपं दृष्ट्वा वृत्तान्तमपृच्छत् । वृत्तेनोक्तं—“वयं राजाज्ञया मृगयागतस्य तत्पितुः अन्वेषणार्थं नानाविधान् उपायान् अकार्षं, परम् अकृतार्था एव । अकृतार्थाश्च अस्मान् समस्तान् पार्थिवः प्राणदण्डेन योजयिष्यति” इति ।

तदाकर्ण्य स तापसस्तं स्वविरमव्रवीत्—“तात ! समा-
 श्वसिहि, गच्छ, सत्वरं राजानं निवेदय—‘अस्ति कश्चित्तापस एत-
 द्दत्तान्तप्रणिधाननिपुणः’ इति” । तदाकर्ण्य तेन वृद्धेन हर्षोत्पुलके-
 चित्तेन सत्वरं राजसदनमभ्येत्य राजाऽभिदधे—“देव ! अद्य
 दिवसावसानसमये मया कश्चित् तापसी दृष्टः । स तु मामलब्ध-
 राजदत्तान्तं विषादपूर्णमालोक्य क्षपया श्रुतसर्वदत्तान्तः ‘नय मां
 राजसन्निधिम, अहमेतद्दत्तान्तवर्णने शक्तः’ इत्याचष्ट । तच्छ्रुत्वा
 अहं सत्वरमेव देवपादमूलमागतः, परं देवः प्रमाणम्” इति ।
 ततश्च राज्ञा “शीघ्रमानय तं तापसम्” इत्युक्ते तेन अविलम्बित-
 मेव आनीतः स तापसः राजसमीपमगच्छत् । तमागत-
 मभिप्रणम्य समुचिताऽऽसने समुपविश्य “भगवन् ! तातदत्तान्त-
 विज्ञाननितान्तचिन्ताऽऽकुलतया अनया प्रभृतया राज्यश्रिया
 अपि निमेषमात्रमपि न विश्रान्तिमुखं प्राप्नोमि, ‘कं शरणं
 यामि इदानीम् ?’ इति चिन्तयन्नेव चिन्तामणिमिव भवन्तं
 समासादितवानस्मि” इत्यवसितवचने एव नरपती स तापसः
 “स्वसमौहितं सिद्धमेव अवेहि, परश्वः सर्वमावेदयिष्यामि”
 इत्यभिधाय सरस्तटमगात् राजा च अन्तःपुरम् ।

अथ तापसः “केनाप्युपायेन अयमर्थः शीघ्रं निर्णय एव” इति
 चिन्तयन् वीरसाधनं संस्मार । बद्धपरिकरश्च प्रातरुत्थाय तं
 स्वविरं तदुपयोगिद्रव्यासादने न्ययोजयत् । स्वयञ्च श्मशाने
 शूलाऽऽरोपितं पुरुषमेकं सङ्गृह्य सायं गङ्गाजलेन संस्नाप्य चिता-
 मेकामासिञ्च्य तत्र कृतार्चनं विहितसिन्दूरतिलकं रक्तचन्दन-
 चर्चितं रक्तकरवीरदामनिबद्धप्रत्यङ्गं सताम्बूलवदनम् उल्लाने
 संस्नाप्य चरणयोर्हस्तयोः शिखायाञ्च तत्तन्मन्त्रैः पञ्चभिः
 कौलकैः कौलयित्वा, मत्स्यमांसाद्यनेकवलिपूजोपकरणानि
 आसाद्य, विसंसितचिह्नरुभारो त्रामकरकलितनरकपालमाक्षः

कृतसिन्दूरतिलकः रक्तचन्दनकृतानुलेपनो रक्तपुष्पमाला-
विराजितकण्ठनालः करतलकलितललितकरबालः ताम्बूलवदनः
साक्षननयनो दिग्वासाः तच्छब्ददयबद्धवीरासनो दिग्बन्धात्म-
रक्षादिकं विधाय विगतभीः दिक्षु विदिक्षु च क्षेत्रपालादिभ्यो
बलीन् विकीर्य तिरस्करिणीं नमस्कृत्य महाकालीं ध्यात्वा
निशीथे मन्त्रमजपत् । ततश्च अनेकसिद्धिविध्वंसिघोरनाना-
रूपभूतप्रेतपिशाचादीन् तत्तद्वलिभिः तत्तद्विद्याप्रभावैश्च निरा-
कुर्वन् मन्त्रवर्णावलीपाठपरः सहसा यामिनी-चरमयामे
प्रचण्डमार्तण्डमण्डलमिव प्रबलबहलकालानलमिव तेजो-
राशिम् अपश्यत् । ततश्च देवीपादपद्मनिबद्धचेतस्तथा अविचलित-
मतिः क्षणेन भ्रमद्भ्रमरमन्दारदामनिबद्धकुटिलकुन्तलां
बहुलरत्नराजिविराजितानेकरविसम्भारभासुरकुण्डलां गृहीत-
दिव्यताम्बूलरागप्रतिफलनद्विगुणितरक्तिमारञ्जित-गण्डमण्डलां
बालाऽऽतपविडम्बिसिन्दूरभारललिततिलकां सन्मितवदनचन्द्रां
देवीं भद्रकालीं ददर्श । दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणम्य च तेन संस्तुता सा
“वत्स ! परितुष्टाऽस्मि, वरं वृणोष्व” इति तमवादीत् । ततस्तेन
“मातः ! भूपतेर्नन्दस्य किं वृत्तम् आचक्ष्व” इति वरं प्रार्थिता
महादेवी समभाषत—“भद्र ! अस्ति अत्र नगरोपान्तवर्ती
पातालकन्दरो नाम महीधरः ; तस्य दरीपरिसरे वटविटपिसविध-
वर्त्तिन्या वाय्वा जलान्तर्निहितशिलातलोल्लिखितश्लोकद्वयाभि-
प्रायदत्तचित्तो महीपतिः अमात्येन शकटारेण महाशिला-
निपातनेन व्यापादितः । तत्रैव अद्यापि तदीयसर्वाङ्गीणाभर-
णानि अस्थीनि च सन्ति” इत्यभिधाय सद्यः तिरोदधे ।

अथ स तपस्वी तेन वृद्धेन सह सद्य एव राजसदनमया-
सीत्, अब्रवीच्च तं राजानं—“देव ! विदितं सर्वं देव्याः कृपया,
परं न शक्नोमि निवेदयितुं, यतः स्नायत्तसिद्धयः परायत्तसिद्धयः

उभयायत्तसिद्धयश्च राजानो भवन्ति ; तेषु भवान् परायत्त-
 सिद्धिः एवासि । अथच वृत्तान्तः सर्वोऽपि तं परमेष्ठानुधावति”
 इति । ततश्च राज्ञा “स्वायत्तसिद्धिरेव अस्मि इति निःसन्देहमव-
 गच्छ” इत्यभिहितः स तापसः सर्वं देव्युक्तं न्यवेदयत् । तदाकर्ण्य
 राजा अतिचमत्कृतः स्वाभरणानि रत्नानि च वङ्गनि तस्मै पुर-
 स्कृत्य तं तापसं वृद्धसहितं शिलामाभरणादिकञ्च आनेतुं प्राहि-
 णोत् । तौ च परेद्युर्देव्युक्तवर्त्मना गत्वा तत् सर्वमादाय राज्ञे समर्थं
 स्वावासमगच्छताम् । ततो नृपतिः “तान्येव राजाभरणानि” इति
 कञ्चुकिवदनात् विज्ञाय शिलातलोत्तिष्ठितश्लोकद्वयार्थमवधार्य
 पितृशोभयायत्तसिद्धित्वमवगम्य अमात्यशकटारिण्येव इदमनु-
 ष्ठितमिति जानन् शिलाम् आच्छाद्य वक्रनासादीन् आह्वय सर्वं
 तद्वृत्तान्तमाख्याय शकटारं हन्तुमादिशत् । ततोऽमात्यशकटा-
 रम् आह्वय तस्मै सर्वं तत्कृतमाख्याय कालकायनामानं भृत्यम्
 आह्वय आज्ञापयत्—“कालकाय ! अतिगहनम् एकं भूगृहं
 विधाय सपुत्रकलत्रमेनं दुरात्मानं तस्मिन् निक्षिप्य अष्टाङ्गुल-
 मितेन तद्वारेण पक्षपञ्चकमितान् पुराणचणकान् तन्मित्रश्च
 जलं प्रत्यहं दातव्यं, यथा च तत्र न कोऽपि गच्छेत् तथा
 विधातव्यञ्च” इति । कालकायश्च तथैव तत् सर्वमनुतिष्ठत् ।

अथ राजा वक्रनासादिभिरेव राजकार्याणि प्रपश्यत् ।
 शकटारस्तु तथाविधबन्धनागारनिक्षिप्तः नितरां दुःखितः सङ्कट-
 वर्म-विकटवर्म-सुमति-मित्रगुप्त-प्रकटार-विकटाराख्यान् षट्
 युत्तान् प्रभाषत—“पुत्राः ! समुत्पन्ने ईदृशे व्यसने स्फुरति कश्चि-
 द्दुपायो येन प्रतिविधानं कर्तुं शक्यते ?” ततस्तेषु “कतिपय-
 निमेषश्चासवतामस्माकं न स्फुरति कोऽपि उपायलेशः, किञ्च,
 तथाविधज्ञातातिघातकानां युत्तैव एतादृशो मतिः” इति वदन्तु
 शकटारः समुत्पन्नमतिः सक्तीधस्तु अजानीत्—“भ्रातरः ! आत्म-

व्यापरायणेन तातेन तादृशमकार्यमपि कृतं, परं तत्तनयो राज्य-
प्रदानपरिपोषणादिना वर्द्धितः इति कथं पातकिनो वयम् ?
किञ्च, कृतघ्नेन अमुना निरपराधा वयमपि 'नीयामहेऽन्तकसदनं,
तदत्र स्वस्वबुद्धिविभवेन प्रतिविधानं भावनीयमेव' इति । ततः
शकटारो विकटारमेव प्रतिविधानक्षमं विज्ञाय तान् चणकान्
तत् जलञ्च तज्जीवनाय एव प्रकल्प्य स्वयं सपुत्रकलत्रः क्रमेण
प्राणान् जहौ । विकटारस्तु राजापकारचिन्तनावगणितशोकः
कथञ्चित् तावन्मात्रवृत्तिः कालमन्यवाहयत् ।

एकदा राजा "का गतिरिदानीं शकटारस्य ?" इति काल-
कायमपृच्छत् । तेन च कालकायेन, "देव ! तावन्मात्राः चणकाः
तत् जलञ्च मया तेन रग्ध्रेण दीयते इति एतावन्मात्रं ज्ञायते ;
नान्यत्" इति निवेदितम् । ततो नृपतिना भूगृहद्वारमुद्घात्य
"कोऽत्र जीवति इति अवधार्यताम्" इति समादिष्टः कालकायः
सर्वाणि मृतकास्थीनि इतस्ततो दृष्ट्वा अस्थिचर्मवशेषं विकटा-
रञ्च "देव ! सर्व एव मृताः, परमेकोऽस्थिचर्मशेषो हृतनिमेषः
निश्वासोपलब्धजीवनो बालस्तिष्ठति" इति न्यवेदयत् । तदाकर्ण्य
राजा सञ्जातक्रुपः तं बालकमानाय बन्धनात्, जीवनमात्रमर्कं
तदर्थम् आज्ञापयत् । स च तेनैव अन्नेन स्वगृहे स्थितः
कालं निनाय ।

अत्रान्तरे मन्त्रिराक्षसो व्यचिन्तयत्—

"किं देशान्तरलब्धवैभवचरैः सर्वाधिकैः सर्वदा

यत्रात्यन्तिकबाणमित्रसुहृदां दृष्टिर्न सञ्जायते ? ।

किं वाऽनेन महत्तरेण महसा तत्राधिकारेण वा

यत्र द्वेषिजनस्य काऽपि निकृतिः कर्तुं न वा शक्यते ? ॥

भिन्नाऽटनादिकेशविशेषकशतरदेहदाहजनितबद्धवैरः सकल-
सम्पत्तिभोगयोग्यराजशरीरसंवाससंस्थापनारूपोपकारानभिज्ञौ

राजा तन्मतवर्त्ती शकटारक्ष निधनमगात् । तत्तनयश्च उदग्र-
धन्वा नन्दः सर्वामपि महीं स्ववशां कर्तुकामः सदृशरूप-
ममात्यं मृगयते । तदस्मात् निष्क्रम्य सकलसुहृद्वरशिरो-
मणिवन्दनदास-शकटदासाद्यधिष्ठितं कुसुमपुरमेव समाश्रय-
णीयम्” इति विविच्य पर्वतेश्वरमनुमान्य कुसुमपुरमगात् ।
ततश्च नन्देन अमात्यराक्षसमागतं विज्ञाय “पैलकोऽयममात्य-
वर्त्यः” इति तं प्रधानामात्यपदवीमध्यारोहयत् । स च यथोचितं
सर्वं राजकार्यमकरोत् । विकटारस्तु तादृशं महाप्रभाव-
शालिनं मन्त्रिराक्षसमेव भृशमुपचचार । तदुपचारेण अति-
प्रीतो राक्षसस्तस्मै पारितोषिकं किञ्चित् दातुमैच्छत् । स च
“अमात्य ! नाहं पारितोषिकार्थी, राजसंसारे सर्वमेव त्वदधीनं,
तदहमेकमधिकारं लब्धुमिच्छामि” इति व्यज्ञापयत् । अमात्य-
राक्षसश्च तस्मै “एकमधिकारं दास्ये” इति प्रतिश्रुयाव ।

एकदा राज्ञः पितृश्राद्धदिनमागतं दृष्ट्वा मन्त्रिराक्षसस्तं श्राद्ध-
भोक्तृब्राह्मणनिमन्त्रणार्थं न्ययोजयत् । विकटारस्तु “तथा” इति
मन्त्रिण आदेशं शिरसा आदाय “समयोऽयमस्मत्प्रतिहिंसायाः”
इत्यवधार्य तुरगाधिरूढः समन्तात् तादृशं विप्रमन्विष्यन्
प्रान्तरदेशे दीर्घदद्गुनिहततेजसम् अशीतिवर्षदेशीयं कराल-
कुटिलविरलदशनं भ्रूकुटिकेशनिषेवितपिङ्गलनयनं प्रहृष्टमश्रु-
विकटवदनं पिङ्गलोर्ध्वकेशं कुक्षितवेशमतिकुक्षितरूपं कुशोन्मूल-
नाय तन्मूलेषु माक्षिकप्रक्षेपणव्यग्रकरं कमपि तापसम् अद्राक्षीत् ।
दृष्ट्वा च तं “प्रायेण अयं महत्तरोद्योगभागिव लक्ष्यते” इत्यवधार्य
तुरङ्गादवरोह्य प्रणम्य कृताञ्जलिः अभामत—“भगवन्तः !
के यूयम् ? किमभिधानं श्रीमताम् ? कथञ्च एतस्मिन् कान्तार-
देशे तीक्ष्णसन्तापवति मध्याह्नसमये किमिदमनुष्ठायते ? यदि
न रहस्यं श्रोतुमिच्छामि” । तदाकर्ण्य स तापसः,—“किमनेन

कार्यप्रतिबन्धिना आलापेन ?” इति वदन्नपि पुनःपुनस्तेनोप-
 रुध्यमानः करेण कुशोन्मूलनं कुर्वन् एव अब्रवीत्—“ब्राह्मणोऽहं
 विष्णुगुप्तो नाम शिवगुप्ततनयः ; एकदा मे तातः स्नातुं भागी-
 रथीतीरं गच्छन् कुशाङ्कुरविद्धचरणस्तज्जनितक्षतवेदनयैव पर-
 लोकमगात् । अत “इमे कुशा मच्छन्वव एव” इति एतान् उन्मूल-
 यितुम् एतन्मूलेषु माक्षिकं प्रक्षिपामि, येन तटाकश्याभिः
 पिपीलिकाभिः एतन्मूलपर्यन्तर्ध्वंसः कर्तव्यः, इत्थं क्रमेण
 अखिलां महीं निष्कुशां करिष्यामि इति सङ्कल्पवशात्
 एतदनुष्ठीयते” इति । विकटारः तदाकर्ण्य “यदि अनेन सह
 कथमपि राज्ञो विरोधः स्यात्. तदाऽनेन राजा समूलम् उन्मूल-
 नीय एव, सम्भाव्यते च एतादृशेन कुरूपेण दृष्टेन एव राज्ञः
 कोपः । कुपितश्चैनं यथोचितमवमं स्यते, तर्हि मम इष्टसिद्धिः
 अवश्यम्भाविनी” इति निश्चित्य तम् अवोचत्—“ब्रह्मन् ! भविता
 किल श्वः कुसुमपुराधिराजस्य नन्दस्य पैतृकं कृत्यं, तत् भवन्त-
 महं निमन्त्रयामि तत्र भोक्तुम्” । अथ तापसः तादृशनिमन्त्रण-
 प्रत्याख्यानम् अनुचितं मन्वानः “किमिदमस्मात्कार्यविघ्नम्
 उत्पादयसि !!” इति विरक्त इव, “भवतु, आह्नसमये एव अहं
 गमिष्यामि, न पूर्वं, न वा गमनात् परं क्षणमपि विलम्बं
 सद्दिश्ये” इति आख्याय विरराम । विकटारस्तु “तथा” इति तं
 प्रणम्य प्रजविततुरगः कुसुमपुरम् अगात्, न्यवेदयच्च मन्त्रिणे
 राज्ञसाय “ब्राह्मणो निमन्त्रितः” इति ।

ततश्च निर्धारिते दिवसे मध्याह्नसमये सुसज्जितआह्वेलायां
 समागतं विष्णुगुप्तं योग्याऽऽसने समुपवेश्य विकटारः परावर्त्तत ।
 राजा तु अन्तःपुरात् क्षतनित्यक्रियः समागत्य आह्नमण्डपे
 सहसा तथाविधं विकटाकारं ब्राह्मणं आह्नभोक्तुः आसने समुप-
 विष्टम् आलोक्य सज्जातरोषः,—“नास्ति किं क्षितितले कश्चित्

ब्राह्मणः, येन ईदृशोऽत्र आनीतः !! अपसार्यताम् एष विरूपः,
नाहम् एनं आहभोक्तारं कर्तुम् इच्छामि” इति उच्चैः
अभाषत । तदाकर्ण्य विष्णुगुप्तः प्रलयकाल इव क्रोधप्रज्वलितः
सहसा आसनात् उत्याय भूमौ पादम् आहत्य “धिष्णूखं-
राजापसद ! न जानासि माम् ? अनुभव इदानीमविनयस्य
फलम् !! शृण्वन्तु सर्वे—

मध्येऽस्मिन् निलये हि सर्वविदुषां मूर्खाऽभिषिक्तस्य मे
यत्नासीदवमानना तदधुना स्तोमं कुशानामिव ।

यावन्नन्दकुलं कलङ्कमलिनं नोन्मूलये मूलतः

तावत् श्रीशिवगुप्तलालिततनुर्वध्नामि नाहं शिखाम् ॥”

इत्यभिधाय “अस्ति कश्चिदत्र य एतव्याज्यराज्यकामः ?
समायातु मया सह” इति वदन् राजसदनात् उपावर्त्तत ।
तस्मिन् समये चन्द्रगुप्तो नाम अस्य राज्ञः पितुर्दासीपुत्रः
मनसि व्यचिन्तयत्—“सति नन्दान्वये न कथमपि मम राज्य-
लाभसम्भवः कदाचित्, यदि देवादस्य महातेजसो ब्राह्मणस्य
प्रसादात् आसाद्यते राज्यं, तन्नहत् प्रयोजनं सेत्स्यति ;
असिद्धार्थश्चेत् अन्यत्रापि स्थित्वा कथमपि कालं क्षपयिष्यामि ;
तदनेन सह एव गमनम् उचितं मे” इति विचार्य तं ब्राह्मण-
मन्वगात् । भद्रभट-पुरुषदत्त हिङ्गुरात-बलगुप्त-राजसेन-भागु-
रायण-रोहिताक्ष-विजयवर्माणश्च तदनुचराः तमन्वगच्छन् ।
विष्णुगुप्तः तैः अनुगम्यमानो गङ्गामुत्तौर्य व्यचिन्तयत्—

“उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं

परिणतिरवधार्या यन्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामासमाप्तेः

भवति हृदयदाहो शल्यतुल्यो विपाकः ॥

कथमेतत् कार्यं सेत्स्यति ? अथवा अलमनया चिन्तया,

यतः,—हस्तौ स्थूलतरः स चाङ्गुश्वशः किं हस्तितुल्योऽङ्गुशः ?
 दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ? ।
 वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रतुल्यो गिरिः ?
 बुद्धिर्यस्य गरीयसी स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ? ॥
 कोऽहं को देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के स्वपक्षाः ?
 कुत्रेमे कार्ययोगाः रिपुसमसुहृदां कीदृशः शक्तिसारः ? ।
 सम्यक्तौ कोऽथ बन्धुः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किन्नु मे स्यात् ?
 इत्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसो नावहास्या भवन्ति ॥

किञ्च, सहायबलेनैव सुबुद्धिरपि रामो दशाननं जित्वा
 तदनुजाय सेवासन्तुष्टो लङ्काराज्यमदात् इति सहायान्वेषणं
 प्रागेव कर्त्तव्यम् । तदिदानीं मन्त्रिणा राज्ञसेन परित्यक्तं
 पर्वतेश्वरमेव मन्त्रणीतनीतिशास्त्रप्रदर्शनेन स्वायत्तं करोमि ;
 स च राज्यार्द्धलाभप्रोत्साहितो मया अवश्यमेव साहाय्यं करि-
 श्यति” इति विचार्य पर्वतेश्वरसकाशम् अगच्छत् ।

अस्मिन् एव क्षणे विष्णुशर्मानामकं निजसुहृदं जीवसिद्धि-
 नामकं क्षपणकवेशं विधाय ज्योतिर्विद्याबलेन अमात्यराज्ञसेन
 सह कृतमैत्रीकं कुसुमपुरम् एव समीहितसिद्धये प्राहिणीत् ;
 न्ययोजयच्च सिद्धार्थकं नाम पुरुषं शकटदासेन कृताकृत्रिममैत्र्यं
 तदन्तिक एव स्थातुम् । स्वयञ्च पर्वतेश्वरं “राज्यार्द्धं दास्यामि” इति
 प्रलोभ्य तदीयबलसमुदायपरिहृतः कुसुमपुरम् उपरोद्धुम् उद-
 चलत् । तस्मिंश्च अवसरे भागुरायणो विष्णुगुप्तेन मन्त्रितो मलय-
 केतुना पर्वतेश्वरपुत्रेण मैत्रीमकरोत् । भद्रभटादयश्च मलयकेतोः
 कुमारसेवकेन शिखरसेनेन सह कृतमैत्रीका आसन् ।

ततश्च चाणक्यमतिपरिगृहीत-शक-यवन-किरात-काञ्चीज-
 पारसीकप्रभृतिप्रबलतरसैन्यसमन्वित-पर्वतेश्वरसैन्यपरिहृतचन्द्र-
 गुप्तेन सहस्रोपरुषं कुसुमपुरमवलोक्य राजा “समयोऽयमस्मात्कर-

कलितकरवालस्य” इति विचिन्त्य पितृव्यपुत्रं सर्वार्थसिद्धिं
 मन्त्रिणं राक्षसञ्च दुर्गरक्षणेन नियुज्य भ्रातृगणेः सैनिकैश्च
 परिहृतः शत्रुसैन्यं विवेश । महति च तस्मिन् सम्पराये प्रवर्त्त-
 माने राजा सानुजः क्रमेण शस्त्रनिहतः क्षितितलशायी अभवत् ।
 चन्द्रगुप्तश्च जयध्वनिसम्प्रेष्टः कुसुमपुरम् अतितरां रुरोध ।
 ततश्च सर्वार्थसिद्धिः तादृशोपरोधेन पौरजनदुःखातिरेकं सोदु-
 मशक्नुवन् स्वकुलजयश्च चिन्तयन् निर्विषहृदयः केनापि
 मार्गेण निशीथे तपोवनाय पलायाञ्चक्रे । मन्त्री राक्षसस्तु चन्द्र-
 गुप्तद्वेषात् स्वामिवंशनाशाच्च नितरां व्यथितः सुहृदि चन्दन-
 दासे पुत्रकलत्रादिकं न्यासीकृत्य सुरङ्गया कथञ्चित् नगरात्
 निःसृत्य सर्वराज्यप्रदानप्रतिज्ञया पर्वतेश्वरेण सन्धाय चन्द्रगुप्त-
 विनाशार्थं विषकन्यकां निर्माय जीवसिद्धिचपणकहस्तेन चन्द्र-
 गुप्तसकाशं प्राहिणोत् । ततः चाणक्यः चपणकात् विषकन्याम्
 आदाय “अनया कन्यया विलासी पर्वतेश्वर एव प्रथमं
 तोषणीयः” इति चन्द्रगुप्तमाभाष्य तां तस्मै प्रादात् । तत्सम्भोगेन
 च गतप्राणं पर्वतेश्वरं दृष्ट्वा “प्रतिश्रुतार्द्धराज्यदानभीत्या चाण-
 क्येन ते पिता घातितः, त्वामपि समये को वेद किं करिष्यति ?”
 इति रहसि व्रासयित्वा भागुरायणेन अपवाहितो मलयकेतुः
 पर्वतेश्वरपुत्रः । ततश्च बहुभिः उपायैः चन्द्रगुप्ताय राज्यं दत्त्वा
 तत्स्थिरीकरणाय मन्त्रिणं राक्षसमुपसंग्रहीतुं तथा घटनां
 कर्तुमुपक्रान्तवाञ्छाणक्य इति ।

अन्यविधा च आख्यायिका ।

आसन् नन्दा नाम केचित् भूमिपतयः । तेषु ज्येष्ठ उग्र-
धन्वाख्यो नन्दो महीं प्रशास । वक्रनासादयः कुलामात्याः
तस्यासन् । तेषु राज्ञसो नाम भूसुरो विख्यातपौरुषो दण्डनीति-
प्रवीणः षाड्गुण्यप्रविभागवित् शुचिः शूरवरो नृप्रप्रियः
राज्यधुरामवहत् । अस्य राज्ञः ज्येष्ठा महिषी सुनन्दा नाम
आसीत् । सुरानाम्नी वृषली तु शौललावण्यसम्पदा प्रिया अभ-
वत् । एकदा नृपतिः तपोधनमेकं गृहमागतं समार्थ्यः समुपा-
चरत् भक्तिनम्रः । नृपतिः तस्य पूजितस्य अतिथेस्तापसस्य
पादोदकाबिन्दुभिः पत्राग्री उच्चास्वभूव । तेषाञ्च पादोदकाबिन्दूनां
नव ज्येष्ठाया महिष्याः शिरसि अपतत्, कनिष्ठायास्तु सुरायाः
शिरसि एकः । सा च सुरा तं बिन्दुं सादरं भक्तिप्रवणा अग्रहौत् ।
तस्याश्च तादृशीं भक्तिमवलोक्य तापसोऽतितरां प्रस-
साद । तपसादाञ्च सा मौर्याख्यं गुणवत्तरं सुतमसूत । सुनन्दा
तु बहुगर्भयुक्तां मांसपेयीं प्रसूतवती । अस्याञ्च स्थितान् नव-
सङ्ग्रकान् गर्भान् राजसस्तैलद्रोणेषु निक्षिप्य यत्नेन अपुषत् ।
ततस्ते क्रमेण परिवर्द्धमाना नव वीरा अभवन् ; पित्रा च स्वेनैव
नाम्ना नन्दा इति व्यपदिष्टाश्च । वृद्धो महीपतिः तेषु नवसु राज्यं
समासज्य महामतिं मौर्यश्च सैनापत्ये नियुज्य देवत्वमगात् ।
मौर्यश्च तु चन्द्रगुप्तप्रमुखाः शतं सुता आसन् । ते च नन्दा
दुरात्मानः सेव्याः तं सपुत्रमन्तर्भूमिगृहमवासयन् ।

एकदा सिंहलेश्वरः पञ्चरबहं मधूच्छिष्टमयं सिंहमेकं
जीवन्तमिव विधाय “यो द्वावयेदिमं क्रूरं सत्त्वं पञ्चरस्यमेव, अपि
तादृशः कोऽपि सुमतिर्युष्माकमस्ति ?” इति सन्दिश्य नन्देभ्यः

ग्राहिणीत् । तेषु च किं कर्तव्यविमूढेषु स्थितेषु मेधावो चन्द्र-
 गुप्त एव प्रतप्तायःशलाकया तं पञ्जरस्थमेव व्यलापयत् । ततश्च
 सर्वे तस्य तादृशं बुद्धिकौशलं प्रेक्ष्य विस्मितास्तं जिघांसितमपि
 नन्दा अन्तर्भूमिगृहात् उत्तारयामासुः । न असहन्त तम्
 आजानुलम्बितबाहुं राजलक्षणयुतम् औदार्यशौर्यगाम्भीर्यवन्तं
 विनीतं चन्द्रगुप्तम् ; न्ययोजयन्त च देवपैटके कर्मणि । स तु
 कथमपि कालं प्रतीक्षमाणः तेषाम् अपाचिकीर्षया कञ्चित्
 अतिकोपनं कुशोन्मूलनार्थं कृतोद्यमं विष्णुगुप्तनामानं चणक-
 नन्दनं दण्डनीतिविशारदं विप्रं शरणमयासीत् । अभवच्च
 गुणातिशयात् अस्य अतिप्रियः । स तु एकदा नन्दानां पैटके
 कृत्ये निमग्नितः कुरूपतया तैः अवमानितोऽग्रासनात् चावि-
 तश्च क्रोधात् पाणिना शिखाम् उन्मुच्य नन्दवंशदिधक्षया “एतान्
 दर्पान्धान् नन्दान् अनुन्मूल्य नाहं शिखां बध्नामि” इति तीव्राम्
 प्रतिज्ञाम् आरुह्य शरणागतं चन्द्रगुप्तं “तुभ्यमहं राज्यमेतत्
 दास्यामि” इति समाश्वास्य पुरात् निर्ययौ । चन्द्रगुप्तश्च स्वनि-
 ग्रहभयाकुलः सद्यः एव नगरात् निर्गत्य तं कौटिल्यमुपाश्रयत् ।
 स च चन्द्रगुप्तमादाय विष्णुशर्माणं स्वमित्रं क्षपणकवेद्यं विधाय
 तेनैव उपायेन राजसदादीन् अमात्यान् वञ्चयन् नन्दराज्यार्द्ध-
 प्रदानपणेन महाबलं स्नेच्छराजसहितं पर्वतेश्वरं समुत्थाप्य
 कुसुमपुरमवारुणत् । नन्दाः सर्वे राजसमतिपरिगृहीताः युद्धाय
 एव सुसंरब्धाः क्रमेण घोरं सम्प्रहारे चन्द्रगुप्तबलैः निहताः ।
 राजसस्तु तथाविधस्वामिवंशविनाशजनितरोषः कृद्गना चन्द्र-
 गुप्तं हन्तुं विविधान् उपायान् अकरोत् । सर्वार्थसिद्धिर्नाम
 नन्दानां पिष्टव्यतनयस्तादृशं पौराणामुपरि वर्त्तमानमवरोध-
 दुःखमसहमानः शर्वर्यां सुरङ्गया अपसृत्य वनमभ्यगात् ।

अथ मन्त्री राजसः स्वपुत्रकलत्रं सुहृत्तमे चन्दनदासे न्यस्य

सुरङ्गया अपस्तृत्य चन्द्रगुप्तनिधनाय क्षपणकद्वारेण विषकन्यां
 प्राहिणोत् । चाणक्यस्तु कूटमतिः तथा एव विषकन्यया
 अर्द्धराज्यहृत्तारं पर्वतेश्वरं विनाश्य स्वानुचरैः भागुरायणादिभिः
 भाययित्वा पुरात् पर्वतेश्वरपुत्रं मलयकेतुं निरसारयत् ।
 राज्ञसस्तु पुनः अराजकं नन्दानुरक्तपौराण्यं कुसुमपुरं प्रविशन्तं
 चन्द्रगुप्तं हन्तुं रहसि सुहृदो दाक्षवर्मादीन् कूटयन्त्रादियोज-
 नाय व्यवस्थापयत् । कौटिल्यस्तु स्वबुद्ध्या सर्वं तत् रिपुकल्पि-
 तम् अवबुध्य तत्तत्कूटयन्त्रादिभिः राज्ञसपक्षीयान् एव तान्
 पर्वतेश्वरभ्रातरश्च वैरोधकं पर्वतेश्वरबधोत्पन्नस्य अयशसः
 क्षाप्तनार्थम् अर्द्धराज्यदानप्रलोभितं घातयामास । सर्वार्थ-
 सिद्धिञ्च तपोवनस्थितं चारेण निहत्य चन्द्रगुप्तं नन्दराज्ये अभ्य-
 षेचयत् । ततो राज्ञसः किंकर्तव्यविमूढः शोचन् मलयकेतुं पर्व-
 तकपुत्रमभ्येत्य प्रोत्साहयन् अब्रवीत्—“राजपुत्र ! अहम् आरुढ-
 मूलं मौर्यं द्राक् निपात्य स्वामिनां स्वर्गवासिनामानृत्यं गमि-
 ष्यामि । सर्वे पौरा अस्मत्पक्षीया जायन्ति, तत् सर्वप्रयत्नेन तव
 हितार्थं यतिष्ये, सकौटिल्यं चन्द्रगुप्तं हत्वा तुभ्यं राज्यं दास्यामि
 एव । मौर्यराज्यार्द्धहारौ ते पिता चाणक्येन विषकन्यया घातितः,
 तस्मात् सर्वथा नृशंसमेनं येन केनापि प्रकारेण हनिष्यामि ।
 त्वयि सर्वं राज्यं समासज्य स्वामिकुलानामानृत्यं लप्से ।”
 इत्यं मलयकेतुं प्रोत्साह्य सोऽमात्यवर्यः विविधान् उपायान्
 शत्रुजयाय अकल्पयत्, परं देवप्रातिकूल्यात् सर्व एव तत्रयासौ
 विफलो जातः । परिशेषे तु स्वयमेव शत्रुवश्योऽभवत् ।

इति श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-महापात्र्यसहजिता

मुद्राराक्षस-पूर्वपीठिका ।

क्रमप्रविष्टाभिनवपात्राणि ।

पुरुषाः ।

१म अङ्के—सूतधारः	...	प्रधानमनः ।
चाचक्यः	...	राजनीतिज्ञज्ञाज्ञः ।
शार्ङ्गदेवः	...	चाचक्यशिष्यः ।
ज्वरः	...	यमपटपाठि-चाचक्यप्रविधिः ।
सिद्धार्थकः	...	चाचक्यप्रविधिः ।
चन्दनदासः	...	राजसन्निधौ श्रेष्ठविशेषः ।
२य अङ्के—विराटगुप्तः	...	आहितुष्टिकवेद्यो राजसप्रविधिः ।
राजसुः	...	नन्दराजमन्त्री ।
नाजलिः	...	मलयकेतोः कञ्चुको ।
प्रियंवदसः	...	राजसामन्तरः ।
शकटदासः	...	राजसन्निधौ ।
३य अङ्के—वेङ्गीनरिः	...	चन्दगुप्तस्य कञ्चुको ।
चन्दगुप्तः	...	कुसुमपुरस्य राजा । (नायकः) ।
४थे अङ्के—करभकः	...	पन्निकवेद्यो राजसवार्तावहः ।
द्वौवारिकः	...	हाररथकः ।
वेदवस्तपुत्रः	...	राजानमनसूचकपुरुषविशेषः । (नक्षीव) ।
मलयकेतुः	...	पार्थवीयराजा । (प्रतिनायकः) ।
आशुवाग्रजः	...	मलयकेतोः मित्रवेद्यो चाचक्यप्रविधिः ।
जीवसिद्धिः	...	अपराधवेद्योतिवेद्यो चाचक्यप्रविधिः ।
५म अङ्के—भासुरकः	...	मलयकेतोरनुचरः ।
६ठ अङ्के—सुसिद्धार्थकः	...	सिद्धार्थकमित्रः ।
पुरुषः	...	कृष्णवेद्यो चाचक्यप्रविधिः ।
७म अङ्के—वज्रलोमकः	...	प्रथमचण्डालवेद्यो सिद्धार्थकः ।
वज्रवेतकः	...	द्वितीयचण्डालवेद्यो सुसिद्धार्थकः ।
चन्दनदासपुत्रः	...	
चन्दगुप्तस्य रथकाः	...	
पुरुषः	...	वार्तावहविशेषः ।

स्त्रियः ।

१म अङ्के—नटी	...	सूतधारपत्नी ।
श्रीशोतरा	...	चन्दगुप्तप्रतीकारो ।
२म अङ्के—विजया	...	मलयकेतुप्रतीकारो ।
३म अङ्के—कुटुम्बिनी	...	चन्दनदासपत्नी ।

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि ? शशिकला, किम् नामैतदस्याः ?
नामैवास्यास्तदेतत् परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ? ।

टोकाक्त्यङ्गलाचरणम् ।—

संसारार्थवपारपीतसदृशं निर्वाणदानप्रभं

श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगलं भक्तैककल्पद्रुमम् ।

नत्वा कायमनोवचोभिरधुना तस्मानुक्त्यावभात्

मुद्राराक्षसनाटकं विहस्यते यदात् सतां प्रीतये ॥

अथ सप्तमशान् विशाखदत्तनामा महाकविः प्रारम्भितस्य मुद्राराक्षसनाटक-
नाटकस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिज्ञानमया खेटदेवतागुणसङ्कीर्णपूर्वकाशीर्वाचनरूपं सकलं
त्रिंशद्विंशत्यै नाम्ना निवर्त्तति, चत्वारिंशदि ।—अतः प्रथमतस्तत्परवर्त्य उपनिबद्धेषु हर-
पार्वत्योक्तप्रत्युक्तिवाक्येषु आदौ शिरशिरसि स्थितां सुरसरितं सनातनोक्तं ईशान्विता
पार्वती हरं पृच्छति—ते तव, विभुवनगुरोरोत्पद्ये, शिरसि स्थिता अत एव धन्या
सुमना, इयं प्रत्यक्षी दृश्यमाना, का ? किं नामिका ? इति पार्वतीप्रश्नः । [अनेन उत्त-
रमोक्षस्थितायाः धन्यत्वकथनेन आत्मनो वामाङ्गस्थितत्वं दौर्भाग्यस्य सूचितम् ; किञ्च,
“धन्या धीवित् प्रकीर्तिका” इति वचनात् एवं प्रकीर्तनशोभायाः कथं वक्ष्योऽसीति
उपाख्योऽपि ध्वन्यते ; यदा—धन्याशब्दो विपरीतलक्षणया अथवावचनः ; पुञ्यत्वं ते
यां शिरःसनादृढा साधन्या, तस्याः वक्ष्यत्वं तव नीचितमिति तिरस्कारोऽपि ध्वन्यते]
सुरसरितं निर्रोतुमिच्छता भगवता पार्वतीप्रश्नस्य स्त्रीविषयकत्वेन स्वशिरसि स्थितायाः
शशिकलायाः अपि स्त्रीत्वेन तत्परत्वं प्रकृत्या उत्तरमभिधीयते, शशिकलेति ।—शशिनः
चन्द्रस्य, कला श्रीशिवस्य, चन्द्रस्य अवशवदपेक्ष्यते, इति हरस्य उत्तरम् । (स्त्रीत्व-
निर्वाहार्थं कलेति प्रयोगः) भूषणार्थं शिरसि तस्या चारणात् तया खेदी न विधेयः
इति सावः । एवं भगवता उत्तरितं तदाक्यं शशिनः कलेति योगार्थमपवादोऽस्य स्फुटतायाः
स्त्रियाः शशिकलेति संज्ञापरत्वेन ध्वन्यत्वं पार्वत्या पुनः पृच्छते, किम् नामिति ।—तु
भीः ! अस्याः प्रत्यक्षतो दृश्यमानायाः स्त्रिया इति शेषः, एतत् शशिकलेति, नाम संज्ञा, किं

नारीं पृच्छामि नेन्दुं, कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुः,
देव्या निज्जोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाख्यमव्यादिभोर्वः ॥ १ ॥

किमु ? मत्पृष्टा स्त्री किं श्रमिकलाभमिच्छा ? इति द्वितीयप्रश्नार्थः ; तदा च, भगवता
यथा देवीपृष्टविषयस्य चत्वरत्नं समर्थं उत्तरदाने चातुर्यं प्रकाशितं, तथा भगवत्याऽपि
चत्वारणां कालां शीतिपाठपरतानपदाय प्रश्नविषयभूतायाः स्त्रियाः श्रमिकलाभशकत्वं
मुद्रास्य चातुर्यं प्रकटितम् ; “अठे शाख्यं समाचरेत्” इत्युक्तेत्याऽपि शाख्यसुररीकृत-
मिति वीज्यम् । एवं भगवत्या पृष्टे “समासे खलु भिक्षेव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्” इति
व्याख्यारण्यविज्ञानमनुसृत्य च समस्तस्यापि श्रमिकलाभशब्दस्य द्रव्या श्रमिकलाभपरिविशिष्टा-
धीकृततया तन्नामत्वम् अस्त्येव इत्याशयेन चत्वरमाह, ज्ञप्तेति ।—यस्याः प्रत्यक्षती
हृदयायाः, तत् सदुक्तं श्रमिकलेखिके, नाम संज्ञा, वाचकमन्द इत्यर्थः, एतत् ते तव,
[“यतो शिवे” (१३ ५० पा०) इति यतो] परिचितमपि ज्ञातमपि, कस्य हेतोः केन
हेतुना, विद्यमान ? इति द्वितीयोत्तरम् ; अत्रम् परिचितस्य विचारणे हेतुमन्तरेण
विचारणसम्भवात् विचारणे च ज्ञातत्वात् तत्र प्रश्नो न युक्तः इति समुदितार्थः ।
[यत्र “सर्वनामस्तुतीया च” (१३ २७ पा०) इति यतो] । एवमस्तुटप्रश्ने
चातुर्येण भगवता कृतमपञ्चमपाकर्तुं श्रमिकलाभशब्दस्य ज्योतिष्कत्वेऽपि तदर्थेण
चन्द्रावयवस्य चन्द्रपुंस्त्वेन पुंस्त्वात् न मत्प्रश्नस्य तद्विषयत्वं सम्भवति इत्याशयवती
सार्धती पुनः पृच्छति, नारीमिति ।—नारीं तव शिरसि स्थितां स्त्रियं, पृच्छामि
ज्ञानतो ज्ञातुमिच्छामि, तद्विषयको मे प्रश्नः इत्यर्थः ; इन्दुं चन्द, न पृच्छामि, तस्य
हृदयेन प्रश्नाविषयत्वात् ; तेन तस्य परिचितत्वेऽपि न प्रश्नासङ्गतिः इति भावः । इति
द्वितीयः प्रश्नः । एवं पार्वत्या पृष्टे प्रच्छतातोः द्विकर्मकतया प्रश्नस्य मुख्यकर्मपरत्वं
अकल्याणभगवानाह, कथयत्विति ।—इन्दुः इन्दुवाक्यमित्यर्थः, यदि तव प्रमाणं न,
भवतीति शेषः, तस्य पुंस्त्वात् भवत्या च नारीं प्रत्येव प्रश्नकारणात् इन्दोः प्रामाण्याभावः
स्वचितः, तदा समिद्धिता तमेव सङ्क्षरो विजया स्त्रीत्वेन भवन्मते प्रमाणभूतेत्यर्थः,
केन कथयतु, किमप्यल्पवनेन ? इति भावः ; इति द्वितीयोत्तरम् । इति एव चर-
मप्रतिपादितप्रकारेण, देव्याः सहाय्यात्, [अरादानत्यविषयवा पक्षमी । देव्यै इति
धाठान्तरम् एव साधु] सुरसरितं गङ्गा, निज्जोतुमप्यपि, गोवायितुक्तिवि यावत्,
कच्छीः क्षमिप्रतः, विभीः इरुक्ष, शाख्यं चातुरी, वः युष्मात्, रक्ष्म्यान् सम्भानित्यर्थः,
कस्यान् प्राशदित्यामीः । [यत्र शिरोधार्येणानिप्रकटितस्य सुरसरिद्रूपस्य
प्रसङ्गः श्रमिकलाभशक्तिनिर्द्धारकत्वेन गोपनाद्व्याकीर्तिरवधारः—“व्याकीर्तिकीर्ति”]

अपि च । (क)—

पादूखाविर्भवत्तोमवनतिमवने रक्षतः स्त्रैरपातैः

सङ्कोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ।

दृष्टिं लब्धेषु नोष्णां ज्वलनकणमुचं बभ्रतो दाहभीतैः

इत्याधारानुरोधात् त्रिपुरविजयिनः पातु वो दुःखनृत्यम् ॥ २ ॥

व्याजादुद्दिग्धापि वस्तुनः" इति दर्पकोतलचयात् ; तेन नाटकोद्यवस्तुनः श्राव्यपरत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । सुन्दरा इति—“सन्ध्यायां तथैव त्रिमुनियतिवृत्ता सुन्दरा कीर्तितेयम्" इति उच्यते । एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दः सु २०२० तमप्रक्षारान्तगतं इति निर्दिष्टम् । अथ हि श्रीकृष्ण नाम्नीत्यात् मङ्गलाद्यं आदौ जगत्तः समिवेशितः ; तथा च मामहः,—“चेमं सर्वगुर्वदत्ते मगधो भूनिदेवतः" इति ; तथा च “अन्धः" इति उच्चारणकाराभ्यामारम्भः शुभं सूचयति, यथा—“दोषः सौख्यं मुदं नः" इति । एतत् सर्वम् अस्मात्कृतवृत्तरत्नाकरव्याख्यायां द्रष्टव्यम् ; तथा च शुभसूचक-अ-न वर्णप्रयोगात् खिप्पादिशुद्धिरपि अभीपद्यते ; तदुक्तं—“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्तुः क्षिपितो न चतोऽपि वा ॥" इति ॥ १ ॥

(क) विविक्षिताया अष्टपदात्मकान्या अपर्यवसानं सूचयन् द्वितीयश्लोक-संवतारयति,—अपि चेति ।

पादस्थेति ।—पादस्य अक्षरस्य, [नातावेकवचननिर्देशात् पादशरीरत्वम्] स्त्रैर-पातैः यथेष्टं विद्वेषकैः, आविर्भवन्तीम् उल्लसमानां, [“वर्तमानसामोष्ये वर्तमानवशा" (३३१११ पा०) इति भविष्यत्सामोष्ये षट्, अत्र समासनामाधिकरणत्वात् शब्द-प्रत्ययस्य] अवनेः प्रविश्याः, अवगतिम् अधोगतिं, पातासप्रवेक्षमित्यर्थः, रक्षतः निवारयतः, भूमेः अवगतिमवेन मन्दं मन्दं पादविशेषं कुर्वतः इत्यर्थः, [“चौरं रक्षति" इत्यादौ यथा चौरस्य लब्धदधनकनिवेशः, तथा अत्रापि चराऽवनत्यादि-संनिवेशो रक्षतात्तरर्थः] सर्वलोकातिगानाम् अतिदीर्घतया अतिमान-अनुद्वेगमुपमानां, दोष्णां भुक्तानां, सङ्कोचेन यथेष्टं प्रसारणमात्रात् कुण्ठनेनैव, मुहुः बारंवारम्, अभिनयतः रसादिव्यञ्जनार्थं हस्तपादादिचेष्टां कुर्वतः, दाहभीतैः अस्त्राणां भक्षोकरवत्सङ्घा, लब्धेषु दृष्टिविषयेषु, ज्वलनकणमुचम् अग्निसुखिजनविषीम्, अत एव सर्वा दाहवान्, एकापानित्यर्थः, दृष्टिं दृष्टीयनेन, न बभ्रतः न क्षिपन्, अस्त्रदाहशङ्का आकृता अस्त्राणि अपश्यन् इत्यर्थः, त्रिपुरविजयिनः शूरस्य,

नान्यन्ते सूत्रधारः । (ख) अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोऽस्मि
परिषदा, यथा—“अद्य सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपद-
भाक्पृथुसूनोः कवेः विशाखदत्तस्य (ग) कतिः मुद्राराक्षसं (घ)

आधारागुरोधात् आधारस्य पादावच्छेपादीनामाश्रयस्य पृथिव्यादेः, अगुरोधात् ध्वंस-
संहार-दाहा मा भूवन्नित्यभिप्रायात्, इति पूर्वोक्तकर्म, दुःखदुःखं यद्येच्छं हस्तपदादि-
प्रसारणाभावात् कुण्ठतन्त्रेण, वो युष्मान्, सभासद इत्यर्थः, पातु रक्षतु । [अत्र
“विपुरविजयिनः” इति शब्देन यथा पुरतयविजयिना वाणाग्निना विपुरं दग्ध, तथा
क्रोधाग्निना नन्दवंशवत् साराक्षसं मलयकेतुं दग्धुं समर्थस्यापि चाणक्यस्य राक्षस-
जिघृष्टानुरोधेन कृच्छात् कुटिलनीतिप्रयोग इति ध्वन्यते । अलङ्कारस्य अवस्थादीनाम्
अवनत्याद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । केचित्तु—विपुरविजयिनोऽतिमहती
भगवतः शिवस्य पादपातस्य पृथिवीरूपादाधारात् शक्त्याधिक्योक्तेरधिवासालङ्कारः,—
“आधाराधेययोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” इति खल्लघात्] । स्वधरा इत्यम् ॥ २ ॥

(ख) नान्यन्ते सूत्रधार इति ।—नन्दयति लोकांनिति नान्दी, शुभाशंसनेन
लोकांनन्दजननात् ; तदुक्तम्—“आश्रीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते । देवहिम-
वृषादीनां तस्मात् नान्दीति कथ्यते ॥” इति । अत्र तु श्लोकद्वये “अस्यात्” “पातु वः”
इत्याश्रीर्वचनयुक्तत्वात्, तथा भगवतः शिवस्य स्तुतिरूपत्वात् पयस्येनाष्टपादतया च
अष्टपदेयं नान्दी, “श्लोकपादं पदं केचित्” इत्याद्युक्तेः । आकुलस्य सुखबोधिण्यां
तु अचान्तरवाक्यरूपं पदमेव प्रमाणीकृतमस्मान्निरिति । तस्माः,—अष्टपादात्मिकाया
अष्टपदाश्रीर्वादष्टपाद्याः, अन्ते—अवसाने, सूत्रधारः,—तदाख्यः प्रधानमनः,
“नाञ्जीपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थं सूत्रधारी निगद्यते ॥”
इति खल्लघात् । कथयतीति पदमन्वाध्याहार्यम् । एवं सर्वम् ।

(ग) “रूपकस्य चवेराख्यां गोत्राद्यपि च कीर्तयेत्” इति दर्पणोक्तेः सूत्रधारस्य
नाटक-तत्कक्षादीनां नामकीर्तनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् तदाह, आज्ञापित इति ।—
परिषदा—गोष्ठ्या, तदर्थिसभ्यजनेन इत्याश्रयः । नाटककर्ता कविविशेखादत्तः ।
यस्य सामन्तस्य—अधिराजोपाधिकस्य, वटेश्वरदत्तस्य पौत्रः, महाराज इति पदं भजते
[“भजो विदुः” (१२।६२ पा०) इति खलौ महाराजपदभाक्] च आश्री पृथुवेति
तस्य—महाराजोपाधिकस्य पृथुः, पुत्रः । अनेन महाकुलप्रसूतत्वकथनेन कवेः प्रशंसा
कृता । [विशाखदत्तस्य इत्यत्र विशाखदेवस्य इति पाठान्तरम्] ।

(घ) मुद्राराक्षसं—मुद्रया परिपृच्छीतः राक्षसोऽवेति मध्यपदबोधो ऋगुक्तः,

नाम नाटकं (ङ) नाटयितव्यम्” इति । यत् सत्यं, काव्यविशेष-
त्रिदिन्यां परिषदि प्रयुक्तानस्य (च) समापि चेतसि सुमहान्
परितोषः प्रादुर्भवति ।—

धीयते वालिशस्यापि सत्चेत्प्रपतिता कृषिः ।

न शालीः स्तम्भकरिता वसुगुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इति मुद्राराक्षसम् । [“अधिकृत्य कृतं ग्रन्थः” (४।१।८७ पा०)
इत्यणन्तत्वात् नपुंसकत्वम्] ।

(ङ) नाटकमिति ।—नाटकं—वस्तुमात्रस्य च नाट्येन प्रयोगं दृश्यकान्त्य-
मित्यर्थः । तदुक्तम् ।—

“नाटकं ख्यातवत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

प्रख्यातवन्तो राजपिषीरोदात्तः प्रतापवान् ॥

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः ।

एव एव भवेदङ्गी शङ्कारो वीर एव वा ॥” इत्यादि ।

अथ च प्रख्यातमन्तर्ध्वजनास्य चन्द्रमुनस्य दिव्यत्वाभावेऽपि दिव्यादिव्यरूपत्वमवश्यं,
धीरोदात्तत्वादियुगलनव्यापे स्फुटतरं भविष्यति । नाटकेऽस्मिन् वीररसोऽङ्गी ।

(च) सति ।—अस्मत्कृताभिनयदर्शनेन समासदः तप्यन्ति, अस्माकञ्च महानामन्दी
भवति, इति यत् तत् सत्यमेव इत्यभिप्रायेण उक्तं यत् सत्यमिति । काव्यविशेष-
त्रिदिन्यां—काव्यस्य विशिष्यतेऽनेन इति विशेषः,—भेदको चर्मा, उल्कापापकर्षापायको
गुणदीवी इति यावत्, तदेदिन्यां—तज्ज्ञाने निपुणायाम्, [चनेन काव्य परिषदोः
प्रशंसा कृता, तेन प्ररोचना नाम भारतोद्देशेन प्रदर्शितम् ; तदुक्तं दण्डे
“—चतोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना” इति । परिषदि—सभायां, प्रयुक्तानस्य—
नाट्येन अभिनयतः । [“प्रोपाभ्यां युक्तेरयञ्जपानेषु” (१।२।६४ पा०) इति तङ्] ।

परिषदि प्रयुक्तानस्येत्येन परिवत्समीपे प्रयोग एव सन्तोषकारणं यदुक्तं, तत्र
परिषदुपपादयैव प्राधान्यात् उल्कापायकतेत्यत्र दृष्टान्तमाह, कीयते इति ।—वालि-
शस्यापि कृषिर्भूषि अशस्यापि, कृषीवस्येति शेषः, कृषिः कर्षणं, लक्षणया तत्सम्बन्धि-
कीजमित्यर्थः, सत्चेत्प्रपतिता सति चेत्ते उल्कृष्टभूमी, सर्वरायां सुवीर्यधः, पतिता उता
क्षती, कीयते फलाधिक्यदायितया स्वयमेव बर्द्धते, फलातिशयमुत्पादयतीति यावत् ।
[“कीयते” इति कर्मकर्तरि लट्] तथा हि, शालीः धान्यस्य, स्तम्भकरिता युक्तकृता, [स्तम्भ
करोति “स्तम्भकरोरिन्” (१।१।१४ पा०) शीघ्रवत्सरोरिति वक्तव्यम् (वा०)

तत् यावत् इदानीं गृहं गत्वा गृहिणीम् आहूय गृहजनेन सह सङ्गीतकम् अनुतिष्ठामि । (छ) [परिकल्प्य अवलोक्य च] । इमे नो गृहाः, (ज) तत् यावत् प्रविशामि । [नाट्येन (झ) प्रविश्य अवलोक्य च] । अये ! तत् किमिदम् !! अस्मद्गृहेषु मञ्चोक्तव इव दृश्यते !! स्वस्व-
कर्मणि अधिकतरम् अभियुक्तः (ञ) परिजनः । तथा हि—

बहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्

इयमियमुद्ग्रथते सजो विचित्राः ।

सुसलमिदमियञ्च पातकाले

मुहुरनुयाति कलेन हुङ्कुतेन ॥ ४ ॥

इति इन्, तस्य भावः तत्ता] प्राचुर्यमित्यर्थः, वसुः शोनीपक्षस्य कर्षकस्य, गुणम् अभिश्रितादिभे, नेपुण्यमित्यर्थः, न अपेक्षते न चाकाङ्क्षतीत्यर्थः, तथा च, क्रियाधार-
पात्रस्यैव प्राधान्यं न कर्तुरित्युक्तमिति भावः । [एतेन आत्मग्लाघापराधुखल-
कचनेन नटस्यापि गुणवत्त्वं प्रकटितम् । यथा बालिशकृषीदलश्रीजरीपक्षगुण-
व्यतिरेकेण सर्वराभूमिनिहिता कृषिः व्रीहिपुष्कलता च स्वयमुपचिता भवति, तथा
परिचदि नटगुणव्यतिरेकेणापि प्रयोगनेपुण्य क्रियाधारपात्रगुणतो भवतीति विश्वप्रति-
दिश्वत्प्रकटनात् दृष्टान्तालङ्कारः] । अथ द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः चतुर्थवर्णात्
यत् जननावस्थानात् पथ्यावक्तुं हसं—“युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्तुं प्रकीर्तितम्”
इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(छ) तत् यावदिति ।—गृहजनेन—गृहिण्या इत्यर्थः, “न गृहं गृहमित्याहुः
गृहिणी गृहमुच्यते” इति स्मृतिवचनात् । यावत् अनुतिष्ठामि—अनुष्ठामामि,
[“यावत्पुनरानिपातयोः लट्” (३ ३४ पा०) इति भविष्यति लट्] ।

(ज) गृहाः इति ।—“गृहाः पुंसि च भूधेराव” इत्यमरान्तेः बहुवचनम् ।

(झ) नाट्येन—नटीकृतमङ्गीविशेषेण, कर्त्तव्याभिनयेन इति यावत् ।

(ञ) अभियुक्तः,—अभिनविष्टः, अभिरत इति यावत् ।

अभिधीगप्रकारमाह, बहतीति ।—इयं काचित्, जलं बहति आनयति, इयम्
अपरा, गन्धान् गन्धद्रव्याणि, पिनष्टि, इयम् चन्दा, विचित्राः नानावर्णादियुक्ताः, सजो
झालिकाः, उद्ग्रथते पुण्यादिकमुद्ग्रथ्य वसूति, [प्रयोगोऽयं त्रित्वः] इयम् चन्दा, पात-
काले कण्ठगार्धे धाम्यादुपरि सुसलक्ष्मेपक्षाद्यै, इदं श्रूयमाणं, सुसलं सुसलपातमस्त्वम्

भवतु, कुटुम्बिनोम् (८) आह्वयं पृच्छामि । [नेपथ्याभिमुखम् (३) अवलोक्य] ।—

गुणवत्सुपायनिलय ! स्थितिहेतो ! साधिके ! त्रिवर्गस्य ।

मङ्गवननोतिविद्ये ! काव्यात् आर्य्ये ! द्रुतमुपैहि ॥ ५ ॥

इत्यर्थः—कलेन मधुरास्फुटन, इङ्गतेन इमिति शब्दविशेष, मुहुः वारंवारम्, अगुयाति अगुजरोति । [अत्र स्वामीतिरलङ्कारः] । पुष्पिताया वृक्षम्—अयुजि न-युनरेफतो यकारो युजि त न-जो न-र-गात्र पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(८) भवतु, यदिति शेषः । कुटुम्बिनो—गृहिणीम् । [अत्र भूमिं प्राशङ्क्ये वा इति : “भूमनिन्दाप्रशंसासु” इत्युक्तेः] ।

(८) नेपथ्याभिमुखं—नेपथ्यस्य वेशरचनागृहस्य, अभिमुखं—अभ्यामुखम् ।

गुणवति इति—गुणवति ! बहुगुणमालिनि ! उपायनिलय ! उपायानां संसारसाधनोभूतव्यापाराणां, निलय ! आश्रयभूते ! इत्यर्थः ; [निलयशब्दस्य अप्-प्रत्ययान्तात्-नियतपुंलिङ्गता] । स्थितिहेतो ! स्थितेः लोकावस्थानायाः, हेतो ! साधयिनि ! त्रिवर्गस्य वशात् धर्मायुक्तानां सांसारिकव्यापाराणां पुरुषार्थानां, साधिके ! सम्पादिके ! “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते । तथा हि पुरुषः स्वर्गान् पुरुषार्थान् समनुते ॥” इति स्मृतेः । मङ्गवननोतिविद्ये ! मम भवनं मङ्गवनं, तत्र या नीतिः इति कर्तव्यता, तस्याः प्रकाशकत्वात् विद्येव [इत्युपमाऽलङ्कारः] । तत्सम्बुद्धौ, गृहकर्मोपदेष्टु इति यावत्, आर्य्ये ! मान्ये ! साधुकीले ! वा । (“वाच्यो नटोऽनृतावाच्यनाम्ना परस्परम्” इति वचनात् आर्य्ये इति नट्याः सम्बोधनम्) । काव्यात् प्रयोगनवजात, [काव्यात् इत्यत्र हेतौ पञ्चमी, फल-समीपे हेतुरित्युक्तेः अध्ययनेन वसतीत्यादिवत् उद्देश्यरूपफलस्यापि हेतुत्वाद्भीकारात् ; केचित् तु अत्र विशिष्टकार्यसङ्गावात् प्रागुक्तं काव्ये परित्यज्य इत्यर्थे कृत्वा लब्धौपि पञ्चमीम् आहः] द्रुतं शीघ्रम्, उपैहि समीपमामच्छ । [द्रुतमित्यनेन विलम्बावहिः-शब्दरूपमौत्सुक्यं व्योचते] । अत्र “ऋतुं च कश्चित् प्रायेण मारतो” इतिमाश्रितः” इति निबन्धात् द्रुतोवाहं वर्षादिष्वमात्रप्रदत्तपादानं कृतमिति ध्वनितम् ; तथा हि, जल-सैन्यादिगुणवति ! जिमिषूणां सामाद्युपायनिलय ! तेषामेव विजयावसरप्रदायित्वेन अर्थसाधिके ! तत्सम्बन्धादसंश्लेषीः तत्साधिके च श्रूयते । शीघ्रमागच्छ इति नाव-किन श्रवणमगमः प्रार्थ्यते । । आश्रयणे च राज्यसङ्ग्रहाय नीतिविद्या अभिमुखीक्रियते इति च ध्वनितम् । अत्र हि, गुणवति ! सन्निविष्टादिष्वङ्गुणविशिष्टे ? उपायनिलय !

(नटो । [प्रविश्य] । अज्जउत्त । इमंस्मि, अस्मापिओएण मं
अणुगेल्लदु अज्जो । *)

सु. आर्य्ये ! तिष्ठतु तावत् आशानियोगः, कथय किमद्य

* आर्य्यपुत्र ! इमंस्मि, आशानियोगिन मामनुगृह्णातु आर्य्यः ।

क्षमादिचतुष्टययुक्ते ! स्थितिहेतोः । राज्यरक्षाकारिणि । त्रिवर्गस्य “सयः स्थानस्य
वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” इत्युक्तलक्षणस्य, साधिके ! सिद्धिकारिके !
आर्य्ये ! मान्ये ! [“आर्य्याचार्य्ये” इति पाठे तु—विदितकार्य्योपदेशिके इत्यर्थः],
नीतिविद्ये ! राज्यशासनशास्त्रभूते ! त्वं द्रुतम् उपेदि इति व्याख्याने—
अप्राकारविकल्पायेत्यस्य श्लिष्टपदमहिम्ना प्रतीतेः “नानाऽयसंशयः श्रेष्ठः वय्यांवय्यां-
मशाम्यदः” इति लक्षणात् श्रेष्ठालङ्कारः इति प्राचीनमतमङ्गीकृतवता दुर्गिराजिन
कमर्थितम् । न च तादृशायैव ध्वनित्वेनैव प्रतीतेर्न श्रेष्ठालङ्कारावसरः इति
वाच्यं, इत्थोः पृथग्विषयत्वात् । इह गुणवत्यादिशब्दानामभिधेया इत्या गृह-
क्षमादिदत्तत्वसम्बन्धिव्युत्पत्तिवङ्गुणविशिष्टत्वादिरूपोभयाद्येप्रतीतेः, तथा नटस्य
आर्य्यासम्बोधने त्वं नीतिविद्येत्यादिपरिहासोक्तिमभवेन द्वितीयायेत्याभिधेयत्व-
लक्षणात् श्रेष्ठ एव ; ततश्च विरतायामभिधायां चन्द्रगुप्तकर्तृकाण्यः प्रसादादिगुणवत्-
शरदाह्वानरूपस्य, तथा राज्यसंसाधनायै आचार्य्यकर्तृकत्वभवननीतिविद्या-
ऽभिसुखीकरणरूपस्यापरस्यायेत्यामभिधेयतया ध्वननात् तत्र ध्वनिरिति । नव्यास्तु
द्वितीयायेत्याप्राकारविकल्पेन अनभिधेयत्वात् नात्र श्रेष्ठ इत्याहुः ।

अत्र भारती नाम वृत्तिः,—“भारती संस्कृतप्राची वागव्यापारी नटाशयः” इति
लक्षणात् । अत्र हि आर्य्या नाम वृत्तम् ; तल्लक्षणं यथा—“लक्ष्मैतत् सप्त
मन्वा गोपिता भवति मेघ विषमे कः । पक्षी जय मल्लु वा प्रथमाङ्गे नियत-
मार्थांशः ॥ पष्ठे द्वितीयत्वात् परके नृले मुखलाञ्छ सयतिपदनिधमः ।
शरमेऽङ्गे पञ्चमके तस्मादिह भवति पष्ठ कः ॥” इति । अत्र पष्ठस्य जनकत्वात्
(— —) इतिव्यवस्थाभावः । इत्थं हि विंशतिसङ्काकगुरुवर्णसङ्कावात् गौरी
नाम आर्य्या, तथा सप्तदशसङ्काकलघुवर्णसङ्कावात् विप्रजातीया अपि बहुनामक-
मन्वाति (जगन्मन्वन्त्वात्) वेम्ना इति कन्दोविचितिवैदिभिः अचलकृतचन्द्रीमञ्जरी-
व्याख्यायां (तत्पुस्तकस्य १६८—१७१ पृष्ठाः) निरीक्षितव्यम् ; एवमुत्तरमापि
इति दिक् । ५ ॥

भवत्या भगवतां ब्राह्मणानाम् उपनिमन्त्रणेन एतत् कुटुम्बकम्
अनुगृहीतम् ? अथवा अभिमता (ड) भवनम् अतिथयः प्राप्ताः,
यत् एष पाकविशेषारम्भः ? ।

नटो । अज्ज ! अज्ज आमादिदा मए भअवन्तो ब्वन्हणा । *

सूत्र । कथय कस्मिन् निमित्ते ? । (ढ)

नटो । उवरज्जदि किल भअवं चंदो त्ति । †

सूत्र । क एवमाह ? ।

नटो । एवं क्व णअरबासो जणो मन्तेदि । ‡

सूत्र । आर्य्य ! कृतश्रमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे, तत्
प्रवर्त्यतां भगवतो ब्राह्मणान् उद्दिश्य पाकः, चन्द्रोपरागं प्रति
तु केनापि विप्रलब्धोऽसि (ण) । पश्य—

* आर्य्य ! अयं आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ।

† उपरज्यति किल भगवान् चन्द्र इति ।

‡ एवं खलु नगरवासी जना मन्त्रयति ।

(ड) आज्ञानियोगः इति साक्षाद्वाक्यस्य निवर्तनरूपा वाक्यकेलिः । उप-
निमन्त्रणं—भोजनार्थं निमन्त्रणम् । कुटुम्बकं—परिवारः । [कुटुम्बानां समूह इति
समूहार्थे क्व] । अभिमताः,—वाञ्छिताः । अभिमतशब्दस्य वाक्यलिङ्ग-
निमन्त्रिताः ते एव अभिमताः, अहं पुनः तव स्नानो अपि न अभिमतः, निमन्त्रणा-
भावात् एतद्व्यापारस्य अज्ञानाच्च इति ।

(ढ) कस्मिन् निमित्ते—केन निमित्तेनेत्यर्थः, [“निमित्तपर्व्याद्यप्रयोगे सर्वासां
प्रायोदर्शनम्” इति वार्तिकम्] ।

(ञ) चतुःषष्ट्यङ्गे—चतुःषष्टिः अङ्कानि प्रतिपाद्यकारा यस्य तस्मिन् ।
प्रवर्त्यतां—पाकः समारम्भ्यताम् । [अत्र उक्ता प्राकारादपक्षीयस्य तत् प्रवर्त्यता-
मिति गुणव्यतिपादनं सूचकं नामाङ्गम्] । चन्द्रोपरागं—चन्द्रग्रहणम् ; (“उप-
रागो ग्रहो राह-ग्रहो त्विन्दो च पूषि च” इत्यमरकोः) । विप्रलब्धो—वञ्चितः,
प्रकारिता इत्यर्थः ; (“विप्रलब्धस्य वञ्चितः” इत्यमरः) ।

क्रूरग्रहः सकेतुचन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्—” [इत्यर्थे] ।

विप्रलम्भं प्रकटयितुं सम्प्रति ग्रहवासम्भवं दर्शयन्नाह, क्रूरग्रह इति ।—सकेतुः सपातः, चन्द्रतुल्यकालिकाः, [पातपय्यायकेतुग्रहेण कालिग्रहसंयोगः उच्यते इति सिद्धान्तशास्त्रे प्रसिद्धम् । सकेतुद्वयसंयुतं सकेतुद्वयदेशस्य सम्भवेन समा-
मात्रेण] क्रूरग्रहः भूष्मायादपी ध्वान्ताधिदेवः राहुः, इदानीं सम्प्रति, असम्पूर्ण-
मण्डलम् अपूर्णविक्षं, चन्द्रं बलात् हठात्, प्रसभमित्यर्थः, [“पूर्णमाप्रतिपक्षस्यो
यस्मिन् राहुंशा श्रयो” इति सिद्धान्तोक्तेः ग्रहस्य प्रतिपक्षदृश्योरन्तरालकाले एव
चन्द्रमण्डलस्य पूर्णतायां सम्भवेन इदानीमसम्पूर्णमण्डलतया न तदयोग्यकालता,
अतो बलादित्यनेनायोग्यकालत्वं द्योतितमित्यवश्यम्] अभिभवितुमाक्रमितुं,
अविद्युम् इति यावत्, इच्छति प्रवर्णयितुं, (कूलं विपतिवर्तीतिवत् अचेतनेऽपि
भूमिष्वायादपि तनोमये राहौ चेतनत्वोपचारः । सिद्धान्तशास्त्रे हि सूर्यचिरया
एव मण्डलमण्डले चन्द्रे प्रतिविम्बिताः सन्तः तस्य भासकतया नेशं तनो नाशयन्ति
इत्युक्तम् ; तथाहि बराहः,—“सलिलमये शशिनि रवेर्दीप्ततथो मूर्च्छिताः तनो
नेत्रम् । अपयन्तं दपंशोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः ” इति । सिद्धान्तशिरोमन्वा-
चपि—“तरयिचिरयसङ्गात् एव पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकामि-
व कालि ” इति । यत् तु रवेः समानकालिग्रहस्यो चन्द्रे च सूर्याचन्द्रमसीभ्यश्चत-
भूष्मायया चाच्छादनं तदेव ग्रहणम् । ज्ञाया च प्रकाशाभावरूपतया तनोरुपा,
तद्विच्छाददेवता च राहुग्रहः, अत एव “राहुर्वै हन्तो भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति” इति
श्रुतौ राहोर्हन्तिरूपत्ववचनं तमसि नीलवारीपेय इति सप्तमनीलष्वायादपी
भूमेत्यर्थः सिद्धान्तसम्प्रदायेऽस्यैव । भूमिष्वाययाऽऽच्छादनमपि पूर्णविक्षस्यैव, तस्य
पर्वसम्बन्धित्वे एव नाप्येति सिद्धान्ते स्थितम् ; इदानीं पूर्णताभावात् न
ग्रहसम्भवं इति भावः । अनेन वाक्येन प्रकरणप्रतिपाद्यत्वं चन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन
संमल्लयकेतुनाऽभियोगस्य श्रेष्ठेण सूचनात् श्रुत्यार्थमादायेव चापक्यरूपपापप्रवेशो
वर्णनीय इति श्रुत्यार्थस्तावदभिधीयते ।—सकेतुः मण्डलकेतुना सह, क्रूरे क्रूरकर्मणि
कूटव्यवहारादौ, यही ग्रहणमासकी खल स राक्षसः इत्यर्थः, इदानीं सम्प्रति,
असम्पूर्णमण्डलमचिराद्यामिविस्तृतया खल सम्यगाज्ञाप्रचाराभावेन अज्ञाधीन-
प्रवृत्तिमण्डलं, चन्द्रं चन्द्रगुप्तं, बलात् बलं सामर्थ्यं निमादित्वेन वा आश्रित्य,

[नेपथ्ये] । आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितु-
मिच्छति वलात् ? (त)

सुव । “—————रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

[ल्यबलोपे पञ्चमी] अभिभविषु पराभवितुम्, इच्छति । [चम मुद्रानामाचङ्कारः,
—“सूर्याद्येत्थनं मुद्रा प्रकृताधेपदेः पदेः” इति लक्षणात्] ।

(त) एवम् अन्यायेकं सुतधारवाक्यं श्रुत्वा वाक्यसामानादेव तत्वाक्यं
प्राप्त्यर्थं तद्विच्छेदार्थं परमाशङ्क्य नेपथ्यान्तर्गत एव आचक्षते तदभियोगमसङ्मानः कथयति,
आः इत्यादि ।—आः इति कोपसूचकम् अन्यथम् । मयि स्थिते यः चन्द्र—चन्द्रगुप्तम्,
अभिभवितुमिच्छति वलात् स एष कः ? इत्यन्वयः । [क्षिप्त कथयेत्यधिकः पाठः ।
ततः क इत्यनेनैव तत्कथनप्रसङ्गोऽपि कालविलम्बादपि क्षणिकताद्योताद्योतनाद्ये कथनप्रसङ्गः, तेन च
तत्त्वसङ्गत्वात् तत्प्रतिहारोच्छेति ध्वनिः । इदं स्वर्ध्याऽन्वोऽन्ववाक्याधिक्यरूपमधिक्यं
नाना नाट्यवङ्गम्] ।

सुतधारस्तु स्ववाक्यसमाप्ती व्यासङ्गवशात् तद्वाक्यमनाकर्ण्यैव वाक्यं समापयन्नाह,
रक्षत्येनमिति ।—बुधयोगः बुधेन सह चन्द्रस्य योगः, एकराश्ववृत्तानुरूपः समानमा-
पूरणमा सङ्वासः इति यावत्, “ताराशङ्काणामन्वोऽन्वं स्यातां युद्धसमाप्तौ । समा-
गमः ब्रह्माहेन सूर्येवास्तमनं सह ॥” इति सूर्यसिद्धान्तोक्तः । एनं चन्द्रं, रक्षति
शङ्काहारयति । चन्द्रबुधयोरेकराशिख्योक्त्याऽपि भङ्गा असम्पूर्णखण्डत्वं सूचितम्] ।
“सूर्याचन्द्रमर्धेः परे विप्रकर्षः सा पौर्णमासी ” इति श्रुत्या तयोरेक्यविप्रकर्षकाली
एव पौर्णमास्याः सम्भवस्य परिदर्शिततया, परमविप्रकर्षस्य च राशिषट्कालान्तरे एव
सम्भवेन “बुधो देव्यगुरुस्यैव रवेः सविहितः सदा” इत्याद्युक्तेः बुधस्य रविराश्वपेक्षया
द्विवराश्वतरालपथ्यन्ते एव स्थितेर्नियततया बुधयोगेन चन्द्रस्यापि द्विवराश्वतराले
सह स्थितेरवगमात् न परमविप्रकर्षः, ततो न पौर्णमासी, न वा सम्पूर्णखण्डत्वं
चन्द्रस्य, अतो न यद्वत्सम्भव इति भावः । एतेन “चन्द्र सम्पूर्णखण्डम्” इति पाठस्तु
प्राप्तादिक एव, बुधयोगकाली चन्द्रस्य कदाचिदपि सम्पूर्णखण्डत्वासम्भवात् ।
पञ्चाक्षरे तु—बुधस्य विदुषसाक्षस्य, योगः काव्यकौशलम्, एनं पूर्वोक्तं चन्द्रगुप्तं,
रक्षति नायते, झुरपङ्कभिभवमिति शेषः । [चम श्लेषगण्डरूपः नाट्यकालङ्कारः,
तदुक्तं भरतेन—“हायंलात् यम वाक्यानां श्लेषबाधः प्रतीयते । शब्दभङ्गा-
ऽनुपात्तोऽपि श्लेषगण्डः स उच्यते ॥” इति । अनुपातः—अप्राकृतः अपि-कारात्
प्राकृत इत्यर्थः] ॥ ६ ॥

नटी । अज्ज ! को उण एसो धरणिगोअरो भविअ चंदं
गहाभिजोआदो (थ) रक्खिदुं इच्छदि ? *

सुव । आर्य्य ! यत् सत्त्वं मयाऽपि न उपलक्षितः । भवतु,
भूयोऽभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्से । (द) [कूरपट्ट इत्यादि पुनः पठति] ।

[नेपथ्ये] । आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तम् अभि-
भवितुम् इच्छति बलात् ? (ध)

सुव । [आकण्ठे] । (न) आं ज्ञातम् !!—

कौटिल्यः—” [इत्यर्शोक्ते नटी भयं नाटयति] । (प)

* आर्य्य ! कः पुनरेष धरणिगोचरो भूत्वा चन्द्र गहाभयोर्गात् रक्षितुमिच्छति ?

(थ) एवं सूत्रधारवाक्यसमाप्तौ रङ्ग प्रवेष्ट्यमात्रस्य आचक्ष्णायपावस्य
प्रवेशसूचनाय नटी नाम पृच्छति, आर्य्येति ।—मयि स्थिते इत्यनेन स्वस्य स्थितौ
चन्द्रस्य कूरभिभवो न सम्भवतीत्युक्तम् ; तेन च स्वस्य तद्रक्षकत्वमर्थादायातमिति
नेपथ्ये तद्वाक्यप्रयोक्तुः रक्षणासामर्थ्ये क्षीतयितुं धरणीत्यादि विशेषितम् । धरणिः गोचरो
विषयो देशो यस्य स भूमिदेशस्य इत्यर्थः, गगन-भूमिस्यत्वेन (दृष्टपक्षे—अनुचासन-
निम्नभूमिकास्यत्वेन च) रक्ष्य-रक्षकयोः भिन्नत्वान्नत्वात् कथं रक्षकत्वसम्भवः ? इति
प्रश्नार्थः ; तेन तत्र रक्षकस्य शब्देन स्पष्टमनुक्तावपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् ।
गहाभयोर्गात्—राक्षोराक्रमणाय इत्यर्थः ।

(द) धरणिस्थस्य चन्द्रपट्टनिर्धारकत्वं न सम्भवतीति सदृश्यते तत् सत्य-
मित्यर्थः ; किन्तु स्ववाक्यसमाप्तौ व्यासङ्गवता मया कृतमोऽसौ इति नोपलक्षितः,
—नेपथ्यान्तर्गतत्वेन न दृष्टः, नापि स्वरविशेषादयममुक इति अनुमितः, व्यासङ्गान्तरे
स्वरविशेषज्ञानाभावादित्यर्थः । अभियुक्तः,—निविष्टः, अवहित इत्यर्थः । स्वरव्यक्तिः—
स्वरेण—तारमन्दादिकण्ठस्वरविशेषेण, व्यक्तिः—विशिष्टजनस्य, उपलप्से—ज्ञात्वा-
भित्यर्थः ।

(ध) अत्र जवनिकाऽन्तर्वातिना आचक्ष्णेन नाटकीयस्य अर्थस्य सूचनात् प्रस्वा-
वनामर्थेऽपि चूलिका नाम अर्थोपलक्षकः,—“अतर्जनिकासंख्येः सूचनायस्य
“चूलिका” इति दर्पणलक्षणात्, तथा—“अनिर्गता प्रविष्टेषु नेपथ्यान्तर्गतेष्वपि ।
प्रयोजिता मध्यपादेः सूचिका चूलिका भवेत् ॥” इति काव्येन्द्रपदाश्लक्षणात् ।

(न) आकण्ठे—स्वरविशेषेण तद्वाक्यप्रयोक्तारं आचक्ष्णमुपलब्धम् ।

(प) नाटयति—अभिनयति, नाटकमंशा शरीरादिपट्टया भयं व्यञ्जयति

सुम ।—“— कुटिलमतिः स एष येन

क्रोधान्नो प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनान्नो

मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवेति ॥ ७ ॥

तदित आयां गच्छावः ।

[निष्क्रान्तौ] ।

इति प्रस्तावना । (फ)

इत्यर्थः । चाणक्यगुणवर्णनासमाप्तावपि नामग्रहणमात्रेण वासववर्णनं तस्य अतीव दुःसहकोपनतासूचनायमिति द्रष्टव्यम् ।

कुटिलमतिरिति ।—कुटिलमतिरित्यस्मिन् पदैकरहिते श्लोके प्राक् स्वधारपठितं “कौटिल्यः” इति पदमाकृत्य पुरणीयम् । येन क्रोधाग्रो नन्दवंशः आत्मना सह योगा-
नन्दस्य अष्टो पुत्रा इत्याशयः, (“नव नन्दा भविष्यन्ति चाणक्यो यान् दानिष्यति” इति
विष्णुपुराणे चाणक्यस्य नवनन्ददत्तत्वमुक्तमत्रानुसर्तव्यम्) प्रसभं दृष्टात्, न तु बह-
कालेनेत्यर्थः, अदाहि भक्षीकृतः, “आः क एषः” इत्यादि-वाक्यप्रयोक्ता स एष
कुटिलमतिः अतिक्रूरस्वभावः, कौटिल्यः चाणक्यः, [कुटिलस्वभावत्वात् तस्य
कौटिल्य इत्यन्वयं नाम तस्मिन् द्योतयितुं कुटिलमतिरिति विशेषणम्] चन्द्रस्य ग्रहण-
मिति श्रुतेः श्रवणात्, समानं नाम यस्य स सनामा तस्य, [“न्यौतिकंनपदरातिनामि-
नाम—” (हाशब्ध पा०) इति समानस्य सादृशः] सनामः तुल्यनामधेयस्य,
चन्द्रसदृशनामः, मौर्येन्दोः [मुरानास्त्री नन्दस्य राज्ञः काचित् किङ्करी आसीत्,
तस्याः अवस्थं पुमान् मौर्यः स इन्दुः चन्द्र इवेति तथोक्तस्य] चन्द्रगुप्तस्य, द्विषदभि-
योगः द्विषता [“द्विषोऽभिने” (शब्दार्थ १३१ पा०) इति शब्दप्रत्ययः] शत्रुणा, मल्ल-
केतुसहितेन राजसेनेत्यर्थः, अभियोगः आक्रमणमिति यावत्, इति एवम्, अवेति
अवगच्छति, बुध्यते इत्यर्थः । [उपैतीति पाठे—उपागच्छति, अथवा इति ज्ञात्वा
तदसदृशमानः क्रोधेन इह रज्जे उपैति उपागच्छति, प्रविशतीति यावत् । अतः क्रोधे
अपि त्वारोपी भंशे वेणुत्वानुपहृतिरिति शिष्टपरम्परितं रूपकं मौर्येन्दोरित्युपमया
संख्यते] । प्रदक्षिणी वृत्तं—“व्याग्राभिर्मननरगाः प्रदक्षिणीयम्” इति लक्षणात् ।
तयोदश्वारपादच्छन्दसां १४०१ तमप्रस्तारान्तर्गतं वृत्तमिदम् ॥ ७ ॥

(फ) प्रस्तावनेति ।—प्रस्ताव्यते—उद्गाव्यते इति वृत्तम् अनर्थेति । तथा च वृत्तं—

“नटो बिदूषको वाऽपि पारिपाशिक एव वा ।

स्वधारणं संहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

[ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परावृणन् चाणक्यः] । (व)

चाणक्यः । कथय, क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुम्

इच्छति बलात् ?—

आस्त्रादितद्विरदशोणितशोणशोभां

सन्ध्याकृणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं

कीं हर्तुमिच्छति हरः परिभूय दंष्ट्राम् ? ॥ ८ ॥

विश्वैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताचेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत् तु विज्ञेयं नास्ति प्रस्तावनाऽपि सा ॥” इति ।

अत्र सूत्रधार-नाटो-प्रयुज्यमानानि चन्द्रगुप्तकृपाशेषवत्यपि पदानि मानसस्थिताश्चे-
न्मया चन्द्रगुप्तादिकृपाशोभने सङ्गमय्य चाणक्यकृपपानस्य “अभिभवितुमिच्छति बलात्”
इत्यनन्तरम् “आः !! क एषः” इत्याद्युक्तिः प्रवेश इति नवीनैरङ्गीकृतैश्च प्रस्तावना
सहायकाख्या—“पदानि त्वगताद्यानि तदर्थगतमेव वा । योजयन्ति पदेरन्तैः स
सहायक सच्यते ॥” इति दर्पणलक्षणात् । प्रासस्तु “रखत्वेनं तु वृषधीगः” इत्यव-
स्थाम् “स्तेतिष्ठत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूचिषः” इति लक्षणात् सूत्रधारोक्तवाक्यादे-
न्मादाय चाणक्यकृपपानस्य च प्रवेशात् कथोद्घातकृपा बहु मन्यन्ते इति ।

(व) प्रस्तावनां प्रतिपाद्य प्रकृते नाटके सम्प्रति मुखसन्धिरारम्भते, “ततः
प्रविशति” इत्यादिता ।—सन्धस्तु एकेन प्रयोजनेनान्वितायां कथांशानाम् अवान्तर-
प्रयोजनसम्बन्धरूपोऽवगतव्यः । तस्मान्मन्त्रलक्षणं यथा दर्पणे—“अन्तरैकाग्र्यसम्बन्धः
सन्धिरैकान्वये सति” इति । मुखसन्धिस्तु नानारससमन्वितप्रारम्भबीजसमुत्पत्ति-
स्वरूपः । तत्रैव तल्लक्षणं यथा—“यत्र बीजसमुत्पत्तिर्मानाङ्गैरससम्भवा । प्रारम्भेण
समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥” इति । इह च चन्द्रगुप्तकृपाशेषेणिदानराक्षस-
कृपाकृपप्रयोजनात्मकचाणक्यवाक्यांशस्य अनुकूलदैवकृतराक्षससुद्राभासिदृपावान्तराश-
सम्बन्धतया प्रारम्भबीजसमुत्पत्तिरसम्बन्धतया चायं मुखसन्धिरिति । मुक्तां—
प्रत्यनरुद्धिताम् । (चाणक्यस्य शिखाभीषणस्य इतिहासः एतद्वृत्तस्य पीठिकायां
द्रष्टव्यः) । परावृणन्—स्पृशन्, बुद्धिं वा । नन्दकुलानघनप्रतिभावसरे
मुक्ता शिखा न बद्धा, भीत्येकशोभेयस्य प्रतिज्ञाऽवशेषस्य अद्यापि अग्निरष्टलात् ।

चन्द्रगुप्ताभिभवसाधक्यतां दर्शयति, आस्त्रादितेति ।—कीं जनः, [एतेन

अपि च ।—

नन्दकुल-काञ्चभुजगीं कोपानसबहुल लोल-धूमलताम् ।

अद्यापि बध्यमानां बध्यः को नैच्छति शिखां मे ? ॥ ८ ॥

राजसख दुःखाज्यसाधनचमलं परमसाहसिकत्वञ्च सूचितम्] कृत्वा मुखव्यादान-
रूपा, शरीरजाड्यपरिहरचरुपक्षियाविशेषः इति यावत्, तथा विदारितं प्रसारितं,
मुख येन तथोक्तम्, [एतेन चाणक्यस्य अस्मिन् विषये अतिजागरुक्तत्वं ज्ञेयते]
हरेः सिंहा, ("सिंही मृगेन्द्रः पञ्चाब्धौ ह्यर्थः केशरी हरिः" इत्यमरः) मुखान्
आस्तादितेन पीतेन, हरिदशोषितेन ही रदौ दन्तौ यस्य स हरिदः हस्ती, तस्य शोषितं
हरिदशोषितं गणरुचिरं, तेन शोषा रक्तवर्णा, शोभा यस्याः ताम्, [एतेन अचिर-
सम्पादितनन्दश्रेष्ठश्रीषो नाद्यापि प्रशंसित इति सूचितम्] सख्यारुणां सख्याराणि
अरुणां शोषितवर्णां, शशलाञ्छनस्य चन्द्रस्य, कलामिव [एतेन दृष्टान्तेन अभिनय-
वर्तिषु चन्द्रगुप्तस्य आ बहुलजनाभिनन्दनीयत्वम्, यस्य अभ्युत्थानावस्था, स्यात्
चन्द्रगुप्तोपरि नवीनानुरागवत्त्वं सूचितम्] स्फुरन्ती दीप्यमानाम्, (एतेन समयाङ्क-
तया स्यात् बेरिदुःसाध्यत्वं सूच्यते] दंष्ट्रां दन्तं, परिभूय, हरिमिति शेषः, [एतेन
कौटिल्यश्रीषो दुरुद्धरत्वं सूचितम्] इत्तुम् इच्छति ? सिंहाभिभवेन तद्वत्हरणेच्छेद्
मदभिभवेन चन्द्रगुप्तश्रीहरणेच्छा प्राधान्याग्निनी असाध्या चेति भावः । [अत्र सख्या-
रुणामित्यनेन जायतीऽपि मम पौरुषं परिभूय अवशाय च कौटिल्यश्रीं इत्तुं यतते
इत्युच्यते ! अतिसूरी दण्डनीतिपारङ्गता खानिकाख्येषु श्रीं राजसोऽवश्यं सङ्गाद्यः इति
चाणक्योक्त्युक्त्यमात्ररूपा बीजस्य आरम्भावस्था अयेतः सूचिता । चन्द्रगुप्तस्योख्येय-
फलकस्य राजससङ्गदरुपकार्यस्य हेतुः अगृह्यदेवतः, चाणक्यनीतिप्रयोगोऽत्र बीजं
वीडयन् ; तल्लक्षणं वया दर्पणे—"अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति ॥
फलस्य प्रथमो हेतुः बीजं तदभिधीयते ॥" इति । अत्र सिंहाभिभवेन दन्तरुद्धरेच्छेद्
मदभिभवेन चन्द्रगुप्त-श्रीहरणेच्छेति विस्मयप्रतिविम्बभावबोधनात् निदर्शनाऽलङ्कारः ॥
दुष्टिराजस्तु अत्र रूपकातिशयोक्तिर्नामानलङ्कारमुक्ता तल्लक्षणं दर्शितवान् ; तथा हि—
"रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निमीषांध्यवसानतः" इति] वसन्ततिलकं वृत्तं—
"येन वसन्ततिलकं तमजा जगौ नः" इति लक्षणात् । एतच्च वृत्तं चतुर्दशाक्षर-
शास्त्रानुसारं २८१३ तमप्रसारान्तर्गतम् ॥ ८ ॥

मुक्तां शिखां स्पृशन् इत्यनेन शिखामोचनापराधजनितनन्दश्रेष्ठजनरूपं काव्यी
क्षमावितम्, इदानीं प्रतिज्ञातायेऽसिद्धेः तत्संयमनावसरः प्राप्त इति तदन्वाद्य उद्यमः

अपि च ।—

उल्लङ्घयन् मम समुज्ज्वलतः प्रतापं

कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परात्मपरिणामविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ? ॥ १० ॥

शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव ! (भ)

सूचितः, किन्तु पुनरपि चन्द्रगुप्ताभिभवोक्त्या कोपोपग्रसनं न जातमिति दर्शयन्नाह, नन्दकुलेति ।—वध्यः वधाहं, को जनः, नन्दकुलस्य कालभुजगौ नाशकत्वात् कल्प-सर्पौ, कोप एव अनलः तस्य बहला गुर्वी, कोला चञ्चला, धूमलता ताम् । [“कोला” इत्यत्र “गोला” इति पाठे—चलनगोलेत्यर्थः] मे मम, शिखाम् अद्यापि प्रतिज्ञापूर्वक-इत्यर्थः, [अद्यापीत्यनेन मच्छिन्नामोचनफलं नन्दवंशनिधनं प्रत्यक्षती दृष्टादपि मदमभिप्रेतवस्तुकराय उद्यमः अविमृश्यकारितैवेति सूचितम्] वध्यमानां संयन्तु-मारभ्यमाणां, न इच्छति ? मलयकेतुनिघटं विना शिखां न बध्नामि इति निष्कृष्टोऽर्थः । [अत्र नेत्यकौटिल्यादिगुणेन शिखायां भुजगोलायारोपाद्रूपकं, कोपे अनलत्वारोपस्य शिखायां धूमलतात्वारोपे हेतुत्वात् परम्परितं च इत्युभयोः सङ्करः] । आर्या इत-मिदम् । लक्ष्यलूतं प्राक् । अद्यापि बहो गणो जः, तथा सा च एकविंशति-लघुवर्णांगतत्वात् क्षत्रिया, बहुनाशकत्वात् (जनघटयत्वात्) वेष्टा च इति सुधीर्भिर्भाव्यम् ॥ ८ ॥

इममेव संरम्भं वीररसेन उपोदलयति, उल्लङ्घयन्मिति ।—परात्मपरिणामविवेक-मूढः परम्य आत्मनश्च यः परिणामः उद्यतिः अवन्तिर्वा, तस्य विवेकः विशेवज्ञानं, तस्मिन् मूढः जनभिज्ञः, परः स्त्री वा कोटक् चमतावान् इति ज्ञानविहीन इत्यर्थः, (‘‘परिमाण’’ इति पाठेऽपि—तथा एवायं) को जनः, नन्दकुलमेव ज्ञानं तस्य धूमकेतुः अग्निः तस्य, समुज्ज्वलतः देदीप्यमानस्य, अनिवार्यवेगस्येत्यर्थः, मम कोपस्य प्रतापं तेजः, उल्लङ्घयन् अतिक्रामन् सन्, शालभेन पतङ्गोचितेन, विधिना व्यापारैश्च, अग्निप्रवेशरूपेण, दहनज्वालापतयानुग्रहभरीत्येति यावत्, सद्यः तत्क्षणात्, विनाशं लभताम् ? प्राप्नोतु ? (अत्र सन्भावनायां षोड् । नन्दकुलेत्यादौ परम्परितकपञ्च शालभेनेति निदर्शनया संसृज्यते) । वसन्ततिलकं उतम् ॥ १० ॥

(भ) कार्यव्यपतया विद्वतिः ।

शिशुः । [वनिष्] । उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

बाबा । वत्स ! उपवेष्टुमिच्छामि । (म)

शिशुः । उपाध्याय ! ननु इयं सन्निहितवेत्तासनेव द्वारः प्रकोष्ठशाला, तदस्याम् उपवेष्टुम् अर्हति उपाध्यायः ।

बाबा । वत्स ! कार्याभियोग एव अस्मान् आकुलयति न पुनः उपाध्यायसद्विभूः शिष्यजने दुःशीलता । (य) [नाट्येन उपविश्य आत्मगतम्] । (१) कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरुषं, यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो राजसः पितृवधामर्षि-
तेन सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन (ल) पर्वतकपुत्रेण

(म) इदमुपलक्षणमभवचनम्, अधुनाऽपि न त्वया आसनं सज्जितमित्यभि-
प्रायः ।

(य) कार्याभियोगः,—कार्यं—वैरिन्यांतनुरूपे व्यापारे, अभियोगः,—अभि-
निवेशः, मनःसमाधिक्रमः एव, अस्मान् [अभिज्ञेयत्वेन अस्मादः एकत्वेऽपि बहुवचनम्] ।
आकुलयति—व्याकुलीकरीति, कार्यान्तरव्यासक्तस्यापि तवाहाने सुखरयनोत्थः ।
["कार्याभियोगः" इत्यनेन अनिर्वाहयान् विन्हादिरूपेण अनेकधा विस्तारितः
कार्योद्देशः बाणयोद्धोगस्य वोगस्य स्त्रीरुद्देशः कृतः] । उपाध्यायानां सद्विभूः,—
सद्विना, उपाध्यायत्वाभाविनी, उपाध्यायत्वव्याप्येति यावत्, शिष्यजने—त्वादृशे,
दुःशीलता—अकर्तव्याचारः, न पुनः आकुलयति । अर्थ भावः,—गुरुभिरभीष्टान्तेष्वपि
हि शिष्यैरन्यतस्तदाहरणमेव विधेयं, शिष्यश्च अभीष्टान्तेष्वपि तु गुरुणा तदज्ञानोप-
देश एव कर्तव्यो न तु तदाहरणं, भवता तु अनादायेव आसने तदज्ञानस्य उपदेशात्
उपाध्यायसद्विभूतिरादृता, सा तु शिष्यजने भवादृशे दुःशीलताऽपि कार्यान्तराभि-
निविष्टतां नाकुलयतीति । यदा—अल्पऽल्पपराधे शिष्यान् प्रति उपाख्यान उपा-
ध्यायानां सद्विभू दोषः, त्वं तु सेवायाम् अत्यन्तवद्वितीऽपि, कार्यव्यपत्तादेव त्वामुपा-
ख्यानोत्थः ।

(१) आत्मगतं—स्वगतं, सर्वजनेः अश्वरथीयं सामाजिकमाश्रयमित्यर्थः,
"यत्तु श्रव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते" इति भरतवचने सर्वपदस्य सामाजिकैतर-
हरत्वात् [इदं किञ्चाभिज्ञेयम्] ।

(ल) पितुः,—पर्वतकक्ष, पथेन—विषमवस्थां आचक्षेण इत्यनेन, अनर्पितेन—

मलयकेतुना सह सन्धाय तदुपगृहीतेन च महता स्नेच्छराजेन
परिवृतो वृषलम् अभियोक्तुमुद्यत इति । (व) [विचिन्त्य] ।
अथ वा (श) येन मया सर्वलोकाप्रकाशं नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय
निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्, सोऽहमिदानीं प्रकाशीभवन्त-
मपि एनम् अथै (घ) न समर्थः किं प्रशमयितुम् ? इति । कुत
एतत् ? यस्य मम—

श्यामीकृत्याननेन्दून् रिपुयुवतिदिशां सन्ततेः शोकधूमेः
कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्ये ।
दग्ध्वा सम्भ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् नन्दवंशप्ररोहान्
दाह्याभावाच्च खेदात् ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवक्त्रिः ॥११॥

क्रुद्धेन । सकलेति ।—सकलनन्दराज्यस्य परिपणनं—चन्द्रगुप्तजये ग्लहत्वेन दानाङ्गी-
कारः, तेन प्रोत्साहितेन—जनितीत्याहेन ।

(व) वृषल वधं—धर्म, लाति—नाशयतीति वृषलः,—शूद्रः तं चन्द्रगुप्तं, शूद्रा-
गर्भजातत्वादस्य वृषलत्वम् । अभियोक्तुम्—आक्रमितुम् ।

(श) अत्र कथमेतदित्यादिना पुरमेतत् नन्दभौलवलाघिष्ठितं, प्रकृतयश्च
नन्दानाम्ये राक्षसेऽनुरक्ताः, अतस्तत्त्वोद्यममाकर्ण्य मदान्तमन्त्राद्योभं ते जनयेदुः, ततश्च
महत् सङ्कटमापतेदिति चिन्ता । तत्परिहारमाह, अथवेति ।—समानतमप्येवं
दृष्टेन नियद्भूतं समर्थः इत्यर्थः ।

(घ) एनमर्थे—मलयकेतुसङ्घायेन राक्षसेन क्रियमाणं चन्द्रगुप्तमभियोगमित्यर्थः ।

अत्र श्लोकद्वयेन स्वसामर्थ्यमेव उद्भावयन्नाह, श्यामीकृत्येति ।—यस्य मम (इति
मध्यस्थपदद्वयमस्य श्लोकस्य आदावनुपपन्नोद्यम) क्रोधवक्त्रिः क्रोधानलः, सन्ततेः
सुनिवृत्तेः, शोकधूमेः शोकाः पत्न्यादिवियोगजनिताः खेदाः एव, घृताः तैः रिपुयुवति-
दिशां रिपूणां युवतयः एव दिशः तासाम् आननानि मुखानि एव, इन्दवः तान्
श्यामीकृत्य मन्त्रिणीकृत्य, मन्त्रिद्रुमेभ्यः मन्त्रिणः नन्दसचिवाः एव, द्रुमा वृक्षाः तेभ्यः,
[अत्र “कर्मणा यममिमेति स सम्प्रदानम्” (१४।३२ पा०) इति विवेकक्रिययाऽभि-
प्रेतानां मन्त्रिद्रुमाणां सम्प्रदानत्वं “पत्ये प्रीते” इतिवत्] नयः शूद्रदमनायां नीतिः
एव, पवनः वेगवत्त्वात् विषेपकत्वाच्च साक्षरः, तेन हृतं आशिषं, मोहः कर्तव्य-

अपि च ।—

श्रीचन्तोऽवनतैर्नराधिपभयात् धिक्शब्दगर्भैर्मुखैः

मामग्रयासवतोऽवकृष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।

ते पश्यन्तु तथैव सम्प्रति जना नन्दं मया सान्वयं

सिंहैर्नैव गजेन्द्रमद्रिशिखरात् सिंहासनात् पातितम् ॥ ११ ॥

मुदता एव, भयं तत् क्लेशं यथेष्टं, प्रकीर्त्य विचिष्य, स्वमन्त्रशक्त्या तान् भीडयित्वा इत्यर्थः, सम्भ्रान्तपौरद्विजगच्छरक्षितान् सम्भ्रान्ता मान्वाः, ये पौराः पुरवासिनः, ते एव द्विजगच्छाः पक्षिसमूहाः, तेः रक्षितान् तदव्यतिरिक्तान् इत्यर्थः, वेणुवनदादौ पक्षिषु सङ्घीय पक्ष्यायन्ते इति भावः; नन्दवंशप्ररोहान् नन्दस्य वंश एव वंशः वेणुः, तस्य प्ररोहान् अङ्कुरान्, शिशुपथ्येकान् नन्दवंशान् इत्यर्थः, दग्ध्वा भक्षोक्तव्यं दास्यस्व नाशयस्व अन्यवस्तुनः, अभावात् अस्तत्वात्, न तु खेदात् परिग्रहनात्, [सम्प्रति अपरी दास्यो न लभ्यतेतुः प्राप्तः, तत्राप्ययं ज्वलिष्यति इति न खेदादित्यनेन ध्वनितम्] वने ज्वलन इव दावानल इव, ग्रास्यति विरमति । ज्वलनस्य सादृश्यविषयोक्तत्वेऽपि पुनः क्रीडे वज्रित्वारोपणं साहजिककोपवज्रेरसह्यत्योतनाय “—राजेन्द्ररिन्दुः क्षीर-निधाविब” इत्यादिवदिति बोद्धव्यम् । [अत्र समसवस्तुविषयं रूपकं ज्वलन इवेत्युप-मया न खेदादिति परिसङ्काया च सङ्कीर्त्यते] । सङ्घरा उत्तमम् ॥ ११ ॥

श्रीचन्त इति ।—ये दर्शका उदासीनाश्च जनाः, पुरा नराधिपात् योगानन्दात्, भयं तदादृष्टकर्मणि निन्दितत्वकथने राज्ञः क्रीडः स्यादिति यक्षासः तस्मात्, राज-भयादित्यर्थः, धिक्शब्दगर्भैः धिक् राजानमिति शब्दः, गर्भे अभ्यन्तरे येषां सैः अस्पष्ट-धिक्शब्दैः, अपाशुसारितधिक्शब्देरिति यावत्, अवनतैः निन्दितकर्मणो दर्शनेऽपि दोषः स्यादित्याशयेन नवीकृतैः, मुखैः उपलक्षिताः [विशेषणे ढठोया] श्रीचन्तः अन्तःश्रीकं कुर्वन्तः सन्तः, मां चापकथम्, अग्रयासनतः सकृष्टशाङ्गीयज्ञाज्ञाणासनात्, अवकृष्टं आवितम्, अवशं प्रतीकारासमर्थं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः, मामिच्छस्व विशेषणं वा, दृष्टवन्तः, ते जनाः, सम्प्रति इदानीं, सिंहैर्न अद्रिशिखरात् पर्वतशृङ्गात्, गजेन्द्रमिव सान्वयं सवंशं, पुत्रादिसहितं, न केवलमेकमित्यर्थः, नन्दं योगानन्दं, मया सिंहासनात् सिंहाद्वितराजासनात्, पातितं क्षीणितं, तथैव पूर्ववत् श्रीचन्त एव, पश्यन्तु । योगानन्देन यथा मनोपकृतं, मयाऽपि तस्मै तथैवापकृतमिति धीतनाय तथेवेति शब्दो, ईदृशी मदीयः क्रीडः सर्वलोचनत्वः इति भावः । [अत्र उपमाऽलङ्कारः] ।

सोऽहमिदानीम् अवसितप्रतिज्ञाभरोऽपि वृषलापेक्षया
अस्त्वं धारयामि । येन मया (स) —

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरागा इव भुवः

कृता मीर्यं लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

द्वयोः सारं तुल्यं हितयमभियुक्तेन मनसा

फलं कोपम्रीत्योद्दिषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ ११ ॥

आर्दूलविक्रीकृतं वृत्तं, "सूत्रांश्वेयं हि नः सन्धी सततगाः आर्दूलविक्रीकृतम्" इति
लक्षणात् । अत्र वृत्तस्य प्रसारस्तु—१४२३३० तमः ॥ १२ ॥

(स) प्रतिज्ञा भर इव दुःखेन बाह्यात्वात्, अवसितः—समाप्तः, प्रतिज्ञाभरो
लक्ष्य सः अवसितप्रतिज्ञाभरः,—तीर्थप्रतिज्ञ इत्यर्थः, [अवपूर्वकात् स्वतेः कर्तरि लो
बित इति सिद्धम्] । तीर्थप्रतिज्ञस्य अस्त्रधारणे कारणमाह, वृषलापेक्षयेति ।—
वृषलापेक्षया—चन्द्रगुप्ताशुतोषेण । अस्त्रम्—सद्योगम् । [एतेन सपत्नी नाम
मुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा दर्शये—"काव्याशेषस्य समुत्पत्तिरुपलब्धे इति
स्युतः" इति । राक्षससङ्कटरूपकार्यबीजस्य स्त्रोदयोगस्य बीजव्यासादुपलब्धात् अस्त्र-
धारणभावप्रकल्पित्याह, येनेति ।—एतत् प्रदर्श्य पद्यस्थेषु वक्ष्यमाणेषु समुत्खाता
इति, कृता इति, विभक्तमिति च क्रियापदैषु चल्तेति] ।

समुत्खाता इति ।—येन मया हृदयरागा इव हृदयस्य रागाः विषयवासनारूपा
अन्तःप्रवह इव, बीगानन्दस्तपुदायाष्टी इति नव नन्दाः, भुवः प्रविष्टाः, [इति
पञ्चम्येकवचनम्] समुत्खाताः समूलमुन्मूलिताः, यथा—भुवः प्रविष्टाः, हृदयरागा
इव स्थिताः, अन्तःप्रकृतिरञ्जनात् तेषां तथात्वम् । "नव नन्दा भविष्यन्ति चाणक्यो
द्यान् हनिष्यति" इति पुराणमन्त्रानुसन्धेयम् । येन च मया सरसि नलिनीव मीर्यं
अनन्दगुप्ते, लक्ष्मीः राजश्रीः, स्थिरपदा अचला, चिरस्थाविनीति यावत्, कृता, [एतेन
प्रतिकरी नाम मुखसन्धेः अङ्गं प्रदर्शितम् ; तद्वया—"समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः
परिचरः पुनः" इति दर्शयति] तथा येन च मया अभियुक्तेन अभिनिविष्टेन,
निवहानुपपन्नमिनिवेशवत्त्वर्थः, मनसा द्वयोः कोप-म्रीत्योः कोपाशुरागयोः, तुल्यमनुकम्पं,
सारं न्याय्य, ("सारी वली स्थिराश्च न्याये क्लीवं वरे निपु" इत्यमरः) हितयं द्विवचनं,
निवहानुपपन्नं फलं, द्विवचि अन्धो बीगानन्दे, सुहृदि अरवान्ततया कृमिने निजे
अनन्दगुप्ते च, विभक्तं वचनवचनपित्तमित्यर्थः । [एतत् तु परिभाषणा नाम मुखसन्धे-
रङ्गम् ; तल्लक्षणं यथा—"कुर्वन्तोतरा वाचः प्रीक्षा तु परिभाषणा" इति दर्शये ।

अथ वा अगृहीते राज्यसे किमुत्खातं नन्द
वा स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तस्यैव ? [विचिन्त्य] । अहो !
राज्यस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः ; स खलु कस्मिंश्चित्
अपि जीवति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिष्यं ग्राहयितुं
न शक्यते । तदभियोगं प्रति निरुद्धयोगः अस्माभिः
अवस्थापयितुं शक्य इति अनया एव बुद्ध्या तपोवनगतोऽपि
जातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः ; यावत् असी मलय-
केतुम् अङ्गीकृत्य अस्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नम् उपदर्शयति
एव । [प्रत्यक्षवदावासे लल्यं वदा] । साधु अमात्य राज्यस ! मन्त्रि-
वृहस्पति ! साधु । (ह) कुतः ?—

इदयरागा इव नलिनीव इति चोपमादयं द्वितीयाङ्कगतेन यथावच्छेदः संसृज्यते ।
शिखरिणी वृत्तं, “रसैकद्रेःकुप्रा वसनसभला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ।
इतस्तस्मात् प्रसारसङ्गा तु ५२१३०तमा ॥ १२ ॥

(ह) अगृहीते—अनायसीकृते, यथा—चन्द्रगुप्तस्य साचिष्यम् अवाचिते इत्यर्थः ।
[किमुत्खातमित्यनेन राज्यस्य बुद्धिमाहात्म्यात् पुनरप्यो नन्दवंशः समुत्थास्यते इति
ध्वन्यते ; तस्मात्ते च चन्द्रगुप्तस्यैव न स्मिरता इति सर्वानर्थमूलं राज्यस्य एव नन्दा-
मात्यः नियोज्यः इति भावः] । अहो इति ।—इयं वीजविषये आश्चर्याविशेषः परिभाषणा
नाम तृतीयमङ्कम् । निरतिशयः,—निः,—जातिः, अतिशयो यस्मात् सः अतिमहा-
नित्यर्थः । नन्दान्वयावयवे—नन्दवंशाद्गुदे इत्यर्थः । साचिष्यं—मन्त्रित्वम् । तदभियोगं—
तस्य—नन्दान्वयावयवस्य, अभियोगं प्रति—प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति । निरुद्धयोगः,—
व्यवसायविवेकः । अवस्थापयितुं—वशे स्थापयितुम् । [पूर्वं गूढतया कृतस्य वीजस्य
प्रकाशनात् उद्भेदो नाम मुखसन्धेः अङ्गमिदम् ; यथा दर्पणे—“वीजार्थस्य प्ररोहः
स्वादुहेतुः—” इति] । तपोवनगतः,—वेरिन्यातनासामर्थ्यात् मातवेद्यायतयत्
बालप्रत्यक्षमभाश्रित इत्यर्थः ; [तेन राज्याभिलाषविरहं सूचयति] । तपस्वी—असक्तत्वात्
निरपराधः । जातितः,—तस्मादपि सत्प्रविधिना नाशितः इत्यर्थः । [इत्येवमेतस्मात्
कर्मणि क्तः] । तद्वचने दोषं दर्शयति, यावदिति ।—अहो—सर्वार्थसिद्धिः, सर्वं
राज्याभिलाषशून्योऽपि इत्यर्थः । मलयकेतुः—निमग्नमिति यावत् । अङ्गीकृत्य—
क्षाराज्ये राजा भवतु इत्येवं कीर्तयति यावत् । प्रयत्नं—वीर्याम् ; [“प्रयत्नम्” इत्यस्य

ऐश्वर्यादनपेतमौखरमयं लौकोऽर्थतः सेवते

तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाऽऽश्रया ।

भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्कया

भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥ १४ ॥

अत एवास्माकं त्वत्सङ्गहे प्रयत्नः. (क) कथमसौ हृषलस्य
साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ?—

“प्रपन्नम्” इति पाठे—युद्धाधीदयोगम् । उपदर्शयत्येव—अवश्यम् उपदर्शयिष्यतीत्यर्थः ;
[“बावत्पुत्रानिपातयोः लट्” (३।३।४ पा०) इति यावच्छब्दयोगे भव्ये लट्] ।
“स्थितस्याभिमुखोभावनात् सम्बोधनं विदुः” इति भर्तृहरिकारिकोक्तोः विप्रकृष्टस्य
राजसस्य सम्बोधनमीचित्वात् तत्सम्बोधनसमयेनाय कविराजः, प्रत्यक्षवादिति ।—
अप्रत्यक्षमपि राजसदृशं लट्—सम्बोध्यम्, आकाशे प्रत्यक्षवत्—प्रत्यक्षेण तुल्य, वहा—
बुद्धिस्थलेन आकाशे स्थितमिति कृत्यर्थः । मन्त्रो वृद्धस्यातिरिच सूत्रावदर्शित्वात् [इति
उपमितवसावः] मन्त्रिणां वृद्धस्यातिरिच शिष्यकत्वादिति वा तत्सन्तुष्टो, साधु
इत्यव्ययम्, अथावृत्तव्यकरणक्रियाविशेषणं सम्बोध्यविशेषणं वा ।

साधुत्वमेवाद, ऐश्वर्यादिति ।—अयं प्रत्यक्षदृश्यो भूमिस्थः, लोकः सांसारिकजन
इत्यर्थः. ऐश्वर्यात् सम्पदः, अनपेतम् अमष्टम्, ऐश्वर्यशालिनमित्यर्थः, ईश्वरं प्रभुम्,
अर्थतः अर्थलाभहेतोः, [सार्वविभक्तिकसिः] सेवते. ये पुनः विपत्तिषु प्रभोः
शत्रुपराभवदुर्भाग्यादिकालेषु, तम् ईश्वरम्, अनुगच्छन्ति अनुसरन्ति, तद्विपत्तौ आत्मानं
विपन्नमिव मन्यन्ते इत्यर्थः ; अथवा तद्विपदद्वाराय यत्रातिशयं दर्शयन्तीत्यर्थः, ते
तत्प्रतिष्ठाश्रया तस्य प्रभोः, प्रतिष्ठा पुनस्त्यागं, तत्र या आशा तथा प्रभोः पुनः
अभ्युदये अस्माकम् अभीष्टलाभो भविष्यतीति प्रत्याश्रया इत्यर्थः, यत्रोलिप्तयेति वा,
अनुगच्छन्तीत्यनुगम्यते ; ये तु भर्तुः स्वामिनः, प्रलये मरणेऽपि, पूर्वसुकृतासङ्गेन स्वामि-
कृतपूर्वोपकाराविष्करणेन, निःसङ्कया निर्लोभया, स्वाद्यगन्धया, भक्त्या कार्यस्य भूः
इति (“नृकपूर्वः—” (५।४।७४ पा०) इति च-प्रत्ययः) कार्यधुरा तां कार्यधुरां
स्वामिनियुक्तकार्यभारं वहन्ति त्वादृशा भवद्विधाः, ते कृतिनः कर्मिष्ठाः, दुर्लभाः विरक्षाः ।
[अनेन गुणाख्यानेन विभीमनं नाम सुखसम्यक् प्रकटितम् ; यथा दर्पणे—“गुणा-
ख्यानं विभीमनम्” इति] । आर्द्धलविभीहितं वृत्तम् ; “सूत्राग्नेः यदि नः सज्जी
कृततनाः आर्द्धलविभीहितम्” इति लक्षणात् । अत्र प्रसारस्तु १४२१२७ तनः ४१२७६

अप्राप्तेन च कातरेण च गुणः स्यात् सानुरागेण कः

प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम् ? ।

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये

ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥ १५ ॥

तत् मयाऽपि अस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्वीयते, यथाः
शक्ति क्रियते तद्गृह्यं प्रति यत्नः ; (ख) कथमिति ? अत्र तावत्
हृषलपर्वतकयोः अन्यतरविनाशेनापि चाणक्यस्य अप्रकृतं भव-
तीति विप्रकथ्यया (ग) राजसेन अस्माकम् अत्यन्तोपकारी मित्रं

(क) अत एव—अलौकिकगुणशालितात् । [एतेन करणं नाम मुखसन्त्यङ्गं
निरूपितम् ; यथा दर्पणे—“करणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः” इति ।

अप्राप्तेनेति—सानुरागेण अनुरागवता, अप्राप्तेन बुद्धिरहितेन, कातरेण
विक्रमशून्येन च, भृत्येन नृपतेः कः गुणः किं फलं, स्यात् ? न कीदृशीत्यर्थः ।
[चकारद्वयं समुक्तार्थकम्] । प्रज्ञाविक्रमशालिनः बुद्धिविक्रमवतोऽपि, भक्तिहीनात्
राज्ञि अनुरागशून्यात् भृत्यात् वा, नृपतेः किं फलम् ? न किमपि इत्यर्थः । येषां
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिताः समस्ता एव, गुणाः, सन्तीति शेषः, ते भृत्या नृपतेः सम्पत्सु
विभूतिकालेषु, अपि स्युः विप्रकाले च, भूतये सङ्गलाय, भवन्तीति शेषः, इतरे
प्रज्ञादिगुणाः भृत्याः, नृपतेः कलत्रम् ऐश्वर्यलाभकामनयैव सेवनात् वनितेन, “न मे
पत्युः कामाय प्रिया भवति आत्मनस्तु कामाय” इति श्रुतेः स्त्रीणां स्वकामाद्यैव
प्रतिसेवनेन प्रसिद्धं, तत्प्रादृश्याच्च तेऽपि कलत्रं न तु यथायंभृत्या इति भावः । [अनेन
भेदवचनेन भेदो नाम मुखसन्त्यङ्गं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“भेदः
संहतभेदम्” इति] । अत्रापि त्वं शार्दूलविकीर्णितम् ॥ १५ ॥

(ख) अस्मिन् वस्तुनि—एतस्मिन् विषये । न शयानेन—न निरुद्धोपगतया शयान-
तल्येन, अलवहितेन इति यावत्, [यथा—नशयानेनेति समसं पदं, नशयंश्च नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः, सावधानेन इत्यर्थः । इदं बौधसंविधानं समाधानम्, बौधस्य
सस्यसंविधानात्] । तद्गृह्यं—तस्य—राजस्य, गृह्यं—नियङ्गं, चन्द्रगुप्तसवि-
न्यायगृह्यं वा ।

(ग) तस्य इत्यनेन राजस्य अभिप्रायं दर्शयति, चाणक्यस्यापकृतमिति ।—उप-
पत्तंस्त्वथोक्तमथोऽपि चाणक्यमित्रत्वेन एकतरविनाशेऽपि सहायहीनतया प्रत्यतरस्य

घातितः तपस्वी पर्वतेश्वर इति सञ्चारितो जगति जनापवादः
लोकप्रत्ययार्थम् । अथैव अर्थस्याभिव्यक्तये (घ) “पिता ते चाणक्येन
घातितः” इति रक्षसि दासयित्वा भागुरायणेन अपवादितः
पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः । शक्यः खलु एष राक्षसमतिपरि-
गृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठमानो बुद्ध्या निवारयितुम् । (ङ) न पुनरस्य

विनाशः सुखरः इति चाणक्यगृहीतपक्षोच्छेदो भविष्यतीत्याशयेनैव तदननमित्यर्थः ।
अनेन तत्कृतं कृद्वनयोग्यत्वं सम्भावितम् । विषकन्या—सन्धोगच्छणादेव यथा मृत्यु-
भवेत् तथा सज्जितया कन्याया, यथा—यस्याभोगात् सन्धोगीतरश्चकमेव नाशः तादृशा-
सुभलचक्रवत्या कन्याया, [अथ प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया] तद्वयथा सुसुतकल्पव्याने
१५ अध्याये—“विधेर्निदन्तुर्निपुणं वृषतिं दृष्टचेतसः । स्त्रियो वा विविधान्
योगान् कदाचित् सुभगेच्छया । विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्ज्वाहसून् नरः ॥” इति ।
अथ टीकायां उल्लेखः,—“इति सुश्रुतो स्वेदेन गम्यमाना च कैष्ठुने । पक्षघ्नादि च
फलं प्रशान्तयति मेहनम् ॥” इति । ज्योतिषेऽपि—“सूयभोगाकिंवारेषु तिथि-
भेदा ज्ञाताभिधम् । अथैवा कृतिका चेत् स्नात तत्र जाता विवाहना ॥ अनुर्लभे
रिपुसेव संस्थितः पापलेखरः । हो समादपि योगेऽस्मिन् सञ्जाता विषकन्याका ॥
खग्रे शनिशरो यस्याः सुतेऽर्को नवमे कुजः । विषाख्या साऽपि मोहाद्या विविधा
विषकन्याका ॥” इति ।

(घ) लोकप्रत्ययार्थ—पर्वतको नाम कश्चित् राजा चाणक्यस्य मित्रमासीत्,
तस्य स्वयं वनं कटाऽपि न सम्भाव्यते, तथात्वे च चन्द्रगुप्तस्य सहायकोनत्वं स्यादिति
“राक्षसेनैव असौ घातितः” इत्येवं साधारणजनविश्वासार्थं, यथा लोका इहमेव अथै
तथ्यं मन्येरन् अस्मांश्च कृतज्ञान् नावगच्छेयुस्तदर्थेनिति यावत् । अथैव—पर्वतक-
न्यारूपस्य, अथैव—मृत्युः, अभिव्यक्तये—केन कृतमिति प्रकाशनाय । निर्वहण-
स्थौ कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येन इत्येवं मलयकेतुं प्रति अनुमेवार्थं
सत्याशयितुमित्यर्थः ।

(ङ) एवमपवादोऽपि अस्मादेव अथवायंतया राक्षसेन पर्वतकपुत्रं मलयकेतुं
अति कथायैव कृतकृद्वनमस्य कृदनेन दासः समुत्पादितः इत्याह, पिता ते इत्यादि ।
—चाणक्येनैव, न तु मया इति रक्षसि दासयित्वा अत्यन्तनिद्रस्य भवित्यतुः तेन
कृदनात् भवतोऽपि ततो नाशः भविष्यतीति ज्ञात्वा अपसारितः इति भावः । अप-
वादितः,—अपसारितः, स्नानात्तरं गीत इत्यर्थः । राक्षसमतिपरिगृहीतः,—राक्षस-

निग्रहात् पर्वतकवधोत्पन्नमयशः प्रकाशोभवत् प्रमार्ष्टुम् अल-
मिति । अन्यच्च, नियुक्ताश्च मया स्व-परपक्षयोः अनुरक्तापरक्त-
जनजिज्ञासया बहुविधदेशभाषावेशाचारसञ्चारवेदिनो नाना-
व्यञ्जनाः प्रणिधयः ; अन्विष्यन्ते च कुसुमपुरनिवासिनां
वन्द्यमात्यसुहृदां निपुणतरं प्रचारगतयः । तत्तत्कारणम्
उत्पाद्य कृतकृत्यताम् आपादिताः चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्र-
भटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः । (च) शत्रुप्रयुक्तानाञ्च तीक्ष्णरस-

मतिः परिगृहीता येन सः [निग्रहान्तस्य आदिताभ्यादित्वात् परनिपातः] । मलय-
केतुरर्क्षराज्यप्रदानेन अनेन स्थापितयेत् तदा राक्षस उदासीनः कापि गच्छेत्,
अमर्षाद्वा क्षुब्धित् प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थापयेत् नास्मद्वशतामिधात् । अपवादिते तु
मलयकेतो प्रायः एतन्नेवाश्रित्य प्रव्यवतिष्ठेत, तथा सति अनेनैव जनापवादेन जीव-
विद्धिप्रत्यायितेन राक्षसमलयकेतोर्विरोधं सत्याद्यनयमार्गेण राक्षसी बशीकृत्तुं शक्तः
स्वादिति भावः । व्युत्तिष्ठमानः,—उदयच्छन्, युद्धार्थं कृतसम्यक्कृततया इति शेषः ।

(च) अन्य—मलयकेतोः । निग्रहात्—इनगात् । प्रमार्ष्टुम्—निराकर्तुम् ।
[“पर्याप्तिवचनेष्वक्षमेषु ” (३४।६ पा०) इति तुमुन्] । मलयकेतुर्नियष्टे
पर्वतकोऽपि मयेव हत इति लोकानां प्रतीतिः स्थात्, ततश्च राक्षसीपरि पातितम्
अयशः परिसर्जितं स्थात्, तद्यत्वे च अनयोर्भेदो न सिध्येदिति भावः । अनुरक्तिः ।
—अनुरक्ताः,—अनुरागिणः, अपरक्ताः,—विरक्ताश्च, ये जनाः तादृशानाम उभयपक्षी-
याणां जनानां, जिज्ञासया—प्रकृतिषु मध्ये के के जनाः अस्मत्पक्षे अनुरक्ताः के वा
विरक्ताः इति ज्ञातुमिच्छयेत्यर्थः । नानाव्यञ्जनाः,—नाना—विविधं, व्यञ्जनं—चिह्नं
येषां ते बहुविधवेशाचारिणः इत्यर्थः । प्रणिधयः,—गुह्यपुरुषाः, चरा इति यावत् ।
प्रचारगतयः,—प्रचाराः,—काव्येषु प्रकृतयः, गतयः,—अवस्थाविशेषाश्च । निपुणतरं—
सुपुणतरम्, अतिस्त्रानुसन्धानेनेत्यर्थः । अन्विष्यन्ते—अनुसन्धाय निरीयन्ते ।
तत्तत्कारणम्—कृतकृत्यतालाभकारणम् । उत्पाद्य—उत्प्रेष्यता । कृतकृत्यतां—
अनोरथसिद्धिम् । आपादिताः,—प्रापिताः । चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनः,—चन्द्रगुप्तेन सह
उत्थायिनः,—उत्तिष्ठमानाः, तत्प्रतिपक्षाशयेन अभिधीयमानत्वान्ना इत्यर्थः, एतेन ते
प्रधानपुरुषाः अनुरक्ता एव तिष्ठन्ति, न कदाऽपि विरज्यन्ते, तेषां विशेषपदाद्यलाभे
अपरक्ताः सन्तः ते चन्द्रगुप्तोच्छेदाद्य प्रत्युपतिष्ठेरन् इति भावः ।

दायिनां प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः परोक्षितभक्तयः क्षिति-
पतिप्रत्यासन्नाः नियुक्ताः तत्र आसपुरुषाः । (क) अस्ति च
अस्माकं सहाध्यायि मित्रं विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स च
औशनस्यदण्डनीती, चतुःषष्ट्याङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यः
मुपगतः ; स च मया क्षपणक-लिङ्गधारी नन्दबधप्रतिज्ञा-
नन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं
आहितः, विशेषतश्च तस्मिन् राज्यसः समुत्पन्नविश्वम्भः ; तेन
इदानीं महत् प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवम् अस्मत्तो न
किञ्चित् परिहास्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिः अस्मासु
आरोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथवा यत् स्वयमभि-
योगदुःखैः असाधारणैः अपाकृतं, (ज) तदेव राज्यं सुखयति ।
कुतः ?—

(क) तीक्ष्णरसदायिनां—विषदायिनाम् । प्रतिविधानं—निर्धारणम् । अप्र-
मादिनः,—सावधानाः । [“मनित्यष्टाभ्यो चिनुष्” (३२।२४१ पा०) इति चिनुष्] ।
क्षितिपतिप्रत्यासन्नाः,—राजप्राप्तं चराः । आसपुरुषाः,—विश्वसतजनाः । [यत्
“यथाशक्ति क्रियते” इत्यारम्भ “भविष्यति” इत्यन्तं बीजातुमुपप्रसूतकार्यारम्भः
स्वरूपम् ; तदेव करणे “यत् तावत् वृषल” इत्यारम्भ “प्रसार्द्धमजम्” इत्यन्तः
सन्दर्भः बीजातुमुपसङ्गटनप्रयोजनविचारी युक्तिः । “शतपथक्तानाम्” इत्यादि “तत्तास-
पुरुषाः” इत्यन्तं बीजसुखदुःखहेतुः विधानं, सुखदुःखहेतोरिविचारश्च यत्र विधा-
तात् । तीक्ष्णरसदायिनो दुःखहेतवः, तत्प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः सुखहेतवः] ।

(ज) औशनस्यदण्डनीती—उशनसः—ग्रन्थे कृता औशनसा, या दण्डनीतिः,—
शासकशास्त्रं तस्याम् । प्रावीण्यं—पुण्यम् । क्षपणकलिङ्गधारी—बीडसञ्चारसिद्धि-
प्राप्तो । समुत्पन्नविश्वम्भः,—सृष्टातविश्वम्भः । [“अस्मत्” इति तु “दृष्टः शब्दः
स्मरती वर्णतो वा” इत्यादिभिरुक्तं द्वितीयायाः तस्य, तत्तु अपाकृतविहितायाः पक्षस्याः,
“अपाकृते वा जीयते” (३३।३३३ पा०) इति तस्मिन्निषेधात् । क्लृप्तं तु “जीय”
सङ्घातं “आपातं जीयते” इत्युदाहरणदर्शनात् जीयपक्षक इति धातोरेव सङ्घातः ।

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना वलिनोऽपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

निष्कृतिः, न “हा” इत्यस्य ; तत्र, तथा च काशिका—“होयते” इति विकारनिर्देशो जज्ञातेः प्रतिपत्त्यर्थः” इति] । न परिहास्यते—परिहोयं न भविष्यति, कार्य-
विकलतादृशान्मूढता न भविष्यतीत्यर्थः । [इयं वीजनियतिः परिभ्यासः, न किञ्चित्
परिहास्यते सर्वे समानादितमिति परितः सर्वैरुपायैः वीजस्य न्यासात्] । उदासो—
उदासोऽनः सन् तिष्ठति । अभिशोभदुःखेः,—कार्याभिव्यञ्जननितेः खेदेः । [अयं
वीजसुखान्नः प्राप्तिः नामाहुः, वीजिन स्वनीतिप्रयोगेण तृप्तस्य सुखान्नमात् सुख-
प्राप्तेः । इत्थं सुखसन्धेः दादशाङ्कानि निरूपितानि । अतः परं यमपटञ्चरवृत्तान्तः
सर्वोऽपि “अबान्तराशंसम्बन्धः संस्मरेन्नान्वये सति” इत्युक्तस्य स्वपरपक्षानुरक्तापरक्त-
जननिज्ञासा राजसमुद्राभावात्वात्तरपयोजनसम्बन्धस्य कथनायैः । प्रयुक्तस्य पर-
पक्षेयनेन सूचितस्य यमपटञ्चरस्य प्रवेशः इति] । अपाकृतं—रहितम् ।

जगति स्तोपासाविगतसम्पत्सम्पन्नानां वीराणामपि प्रायः स्वयमाहरणपूर्वकभोगे
दुःखावस्थयाव इत्येतत् प्राकृतिकोदाहरणप्रदर्शनपुरःसरं समर्थयमान आह,
स्वयमिति ।—स्वभावतः प्रकृत्या, [अत्र “प्रकृत्याविध्य उपसङ्ख्यानम्” (वा०) इति
विहितायाः दृष्टोपायाः तसिः] वलिनोऽपि बलवन्तोऽपि, गजेन्द्राश्च गरिवराय,
नरेन्द्राश्च भूपाल, [अकारण्यं प्रत्येकप्राधान्यसूचकम्] स्वयम् आत्मना, न त्वन्येनेति
भावः, आहृत्य सकृच्छ्र, एवम्—पितृवत्त्वदीपकदत्त्यादिकम्, अन्यत्र—राज्यादिकमिति
शेषः, भुञ्जानाः उपभोगं कुर्वाणाः, [अत्र “भुञ्जानवने” (१।२।६६ पा०)
इति तद्धि “तास्मैल्लवधौ—” (१।२।१२८ पा०) इति शानच्] अत एव
दुःखिताः क्लिष्टाः सन्तः, प्रायः बाहुल्येन, सीदन्ति अथवाकार्यव्याकुलतया अवसन्नाः
भवन्तीत्यर्थः । [अत्र प्रस्तुतानां स्वयमाहृत्य राज्यादिकं भुञ्जानानां भूपानाम् अप्रस्तुता-
नाञ्च स्वयं सकृच्छ्र कदल्यादिकमश्रुतां गजेन्द्राणां बाहुल्येनावसादनरूपेकक्रियासम्बन्ध-
कथनात् “बलावलीषादधुनाऽपि पूर्ववत् प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा । सती च
योषित् प्रकृतिश्च निश्चया पुनारसम्भवेति भवान्तरेष्वपि ॥” इति दर्पणोक्तोदाहरणवत्
होपकमलहारः ; तद्वत्तय यथा दर्पणे—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्वैपक्षान्तु निगद्यते । अत्र
कारणमीकं ज्ञात् अनेकासु क्लियासु चेत् ॥” इति । पद्यावच्छेद इत्यम् ॥ १६ ॥

[ततः प्रविशति सुहृदं यमपटेलम् । (भ्रू) चरः ।]

चरः । पणमह जमस्स चलणे, किं कळ्ळं देवेहिं अखेहिं ? ।

एसो कळ् अस्सभत्ताणं हरइ जीअं फडफडंतं * ॥ १७ ॥

अपि च—

पुरिसस्स जीविदब्बं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारइ सब्बलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥

ता एटं गेहं पविसिअ जमपडअं दंसअंतो गाएमि । †

[इति परिक्रामति] ।

* प्रथमतः यमस्य चरस्य किं कार्यं देवैरन्यैः ? ।

एव खल्वस्यभक्तानां हरति जीवं परिक्रुरन्तम् ॥

† अपि च—पुरुषस्य जीवितव्यं विवर्णत भवति भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यत्नेन यमेन जीवानः ॥

तथादिदं गृहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन् गायामि ।

(भ्रू) अतृप्तिस्तस्य प्रवेशनिषेधात् "नियुक्ताय प्रविश्यः" इत्यनेन उपपत्तिस्तस्य प्रविशेः सूचनात् तस्य प्रवेशमाह, तत इति ।—ततः,—सूचनाऽनन्तरमित्यर्थः । यमपटेलम्—यमस्य पट इव इति यमपटः तेन उपलब्धत इत्यर्थः, शुभाशुभकर्मसूचकत्वात् तत्पटेलं सादृश्यं, लोकाणां शुभाशुभकर्मसूचकपटदर्शनेन हि आजीविका सम्पद्यते भिक्षुस्य । शुभाशुभसूचकयमपटाक्षितकरचरः स्वात्मानं यमभक्तिपरं प्रकटयितुं स्वाभीष्टदेवस्य यमस्य सर्वदेवप्राधान्यमाह, प्रथमत इति ।—यमस्य चरस्य प्रथमतः, गृहमिति शेषः, अन्यैः अपरैः, देवैः गणपत्यादिदेवताभिः, किं कार्यम् आचक्षते ? न किमपि इत्यर्थः, अस्मत्सर्वदेवसेवया इति भावः । तत्र हेतुमाह—यतः एव जनः, अन्य-भक्तानाम् अन्यदेवसेवकानां, परिक्रुरन्तं प्रकटीभवन्तं, जीवं प्राचान्, हरति खलु ; यदा जीवो म्रियते, तदा केऽपि देवाः लोपावस्थजीवस्य प्राचान् रक्षितुं प्रवृत्तानि, अतः सर्वेभ्यः प्राचान्मात् यमस्य सेवेन कर्तव्या इति भावः । [यत्र अन्यदेवस्य विहाय यमचरस्यास्यसेवोपदेशपपूर्वाङ्गतत्वाकार्थं प्रति यमस्य अन्यदेवभक्तजीवन-मात्रस्यैव उपपराङ्गतत्वाकार्थेन हेतुतया उपन्यासात् चान्यकिञ्चनवद्धारः] । चार्थ्यं इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवाम्नाया यमचरमान आह, पुरुषयेति ।—भक्तिगृहीतात् भक्त्या यमं गदाह-

शिशुः [विलोक्य] । भद्र ! न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । हंही बम्हण ! कस्स एटं गेहम् ? *

शिशुः । अस्माकम् उपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्नः (ज) आर्य्य-
चाणक्यस्य ।

चरः । [विहस्य] । हंही बम्हण ! अत्तकेरकस्स ज्जेव्व एटं
धम्मभाटुअस्स (ट) घरं होदि, ता देहि मे पवेसं, जाव दे
उवज्झाअस्स धम्मं उवदिसामि । †

शिशुः [सकोधम्] । धिक् मूर्ख ! किं भवान् अस्मदुपा-
ध्यायादपि धर्मवित्तरः ? (ठ)

* अही ब्राह्मण ! कस्येदं गृहम् ?

† अही ब्राह्मण ! आसीयस्वैव एतत् धर्मभातुगृहं भवति, तस्मात् देहि मे
प्रवेशं, यावत् तयोवाध्यायस्य धर्ममुपदिशामि ।

राजेश, गृहीतनाम्न आद्यतुक्तात्, भक्तिवशीकृतादित्यर्थः, विषमात् भयङ्करादपि,
यमादिति शेषः, तमाश्रित्येत्यर्थः, [ल्यब्लोपे पञ्चमो] । पुरुषस्य यमसेवकस्य
मानवस्य, जीवित्यर्थं जीवनं, भवति तिष्ठतीत्यर्थः । यः यमः, सर्वलोकं निखिलं जगत्,
मारयति विनाशयति, तेन यमेन जीवानः तमुपसेव्य तदनुगच्छेय वा जीवनधारणं
कुर्मः ; यमभक्तिरपश्यदुद्धारिणीति भावः । [आर्य्यां गीतिभ्यामसौ चाणक्यस्य यमवत्
क्रूरत्वं स्वपक्षपरपक्षानुगच्छनिष्ठसामर्थ्यं च द्योतयन् स्वस्य गूढचरत्वं व्यनक्ति । अत्र
निखिलजगदिनाशकयमरूपकारणात् तदुपासकस्य जीवनधारणीत्यर्थः विषमो नाम
अलङ्कारः] । आर्य्यां वक्तम् ॥ १८ ॥

(ज) सुगृहीतनाम्नः,—यन्नास्ति कृते शुभं स्यात् स सुगृहीतनामा तस्य ।
तथा शीर्षं—“स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः आर्य्यते जनेः” इति ।

(ट) धर्मभातुः,—धर्मस्य—राजकार्य्यस्य, भाता—प्रवर्तकः तस्य । धर्मे पुर-
स्तात् निवेदयामीति गूढाभिप्रायान्वयनम् । याचकस्य सर्वेऽपि धर्मगो आंतर एवेति
बहिरर्थः ।

(ठ) धर्मवितरः,—धर्मविक्षधर्मशः ।

वरः । हंही बम्हण ! मा कुप्प ; ण हि खु सब्बो सब्बं जाणादि, ता किंपि दे उवज्झाओ जाणादि, किंपि अम्हा-
रिसापि जाणंति । *

शिष्यः । [सकोपम्] । मूर्ख ! सर्वज्ञताम् उपाध्यायस्य चोर-
यितुमिच्छसि !! (ङ)

वरः । हंही बम्हण ! जइ दे उवज्झाओ सब्बं जाणादि,
जाणादु दाव कस्स चंदो अणभिमदो त्ति ? † (ढ)

शिष्यः । मूर्ख ! किमनेन ज्ञातेन गुरोर्भविष्यति ?

वरः । हंही बम्हण ! तुअ उवज्झाओ ज्जेव जाणिसिदि अं
इमिणा जाणिदेण भोदि, उज्जुअवुडिआ तुमं दाव इत्तिअं
जाणासि, कमलाणं चंदो अणभिमदो त्ति । अं पेक्ख—

कमलाणं मनोहराणं वि रुआदो बिसंबअइ शीलं ।

संपुअमंडलांमि वि जाइं चंदे विरुडाइं ‡ ॥ १८ ॥

* अही ब्राह्मण ! मा कुप्य ; न हि खलु सर्वः सर्वं जानाति, तत् किमपि
ते उपध्याओ जानाति, किमपि अस्मादस्मा अपि जानन्ति ।

† अही ब्राह्मण ! यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति, जानातु तावत् कस्य
अन्दोऽनभिमत इति ? ।

‡ अही ब्राह्मण ! तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति,
अज्जुअवुडिअं तावत् एतावत् जानासि, कमलानां अन्दोऽनभिमत इति । ननु पश्य—

कमलानां मनोहराणामपि रूपादिसंबदति शीलम् ।

सम्पूर्णमण्डलेऽपि यानि अन्दे विरुडानि ॥

(ङ) चोरयितुम्—अपह्नयितुं, शीतुमिति यावत् । [“चोरयितुमिच्छसि”
इत्यत्र “चोरयसि” इति पाठान्तरम्] ।

(ढ) कस्य अन्दगुप्तोऽनभिमत इति च गूढार्थः ।

कमलानामिति ।—मनोहराणां सुन्दराणामपि, कमलानां पद्मानां, रूपात्
आकारात्, शीलं चरितं, विसंबदति असदृशननुचितञ्च भवति, “यमाकृतियम गुणा
भवन्ति” इति आयात् रूपशेषयोः सादृश्योचित्येऽपि प्रकाशादर्थं नितातानसङ्गतम् ।

बाबु । [बाबुखं आत्मगतम्] । अये ! चन्द्रगुप्तात् अपरज्ञान्
पुरुषान् जानामि इति उपक्षिप्तम् (ण) अनेन ।

श्रियः । मूर्ख ! किमिदमसम्बद्धम् (त) एवमभिधीयते ?

वरः । हंही कहण ! सुसंबद्धं जेब एदं भवे । *

श्रियः । यदि किं स्यात् ?

वरः । जइ सुणंतं जाणंतं अ जणं लहे । †

बाबु । [विस्तीर्णम्] । भद्र ! सुखं प्रविश, लप्स्यसे श्रोतारं
ज्ञातारम् ।

वरः । एसो पबिसामि । [प्रविशोपसृत्य च] । जेदु जेदु
अज्जो । ‡

बाबु । [विस्तीर्णम् आत्मगतम्] । कथं प्रभूतत्वात् (य) कार्याणां
कस्य परिज्ञाने नियुक्तः निपुणकः इति न ज्ञायते ; आं ज्ञातम्,

* अहो ब्राह्मण ! सुसम्बद्धमेवेतत् भवेत् ।

† यदि प्रश्रुतं जानन्त्य जनं लभे । ['सुश्रुतं जाणंतं' इति पाठे—श्रोतुं
जानन्त्य इति सं] ।

‡ एव प्रविशामि । जयति जयति बाबू ।

असङ्गतत्वेन दर्शयति, सम्पूर्णत्वादिति ।—सम्पूर्णमण्डलेऽपि चन्द्रे चन्द्रविषये, तमपिक्तस्य
इत्यर्थः, एतेन विरागकारकाभाव उक्तः, यानि विरुद्धानि विरुद्धाणि, तदुदये
सङ्कोचनं तत्कालेऽसङ्गतस्य इत्यनुचितमिति भावः । [अनेन पद्येन मनीहरगुणस्यापि
राजसपक्षपातिजनस्य स्वद्वेषानुगुणं शीलम् असम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विरुद्धनाचरतीति
श्रुत्याः सूचितः ; एवं चन्द्रगुप्तस्य पूर्वमण्डलत्वेऽपि तस्मिन् प्रजानां विरागः अनुचित
इति ज्ञेयते । अत्र अप्रसूतात् जनानां सम्पूर्णमण्डलत्वेऽपि विरुद्धाचरणद्वयात्
शान्तायात् पूर्वमण्डलचन्द्रगुप्ते प्रजानां विरागप्रदर्शनात्मकानौचित्यद्वयविशेषस्य अत्र
नमात् अप्रसूतप्रशंसाऽलङ्कारः] । आख्यां इतम् ॥ १८ ॥

(य) उपक्षिप्तं—प्रस्तावितं, कथितमित्यर्थः ।

(त) असम्बद्धम्—असङ्गतं, पूर्वोपरसम्बन्धरहितमित्यर्थः ।

(य) प्रभूतत्वात्—माहृत्वात् ।

अये ! कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः ॥

[प्रक्षामम्] । भद्र ! स्वागतम् ? उपविश्यताम् ।

वरः । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । * [भूमावुपविशति] ।

आण । भद्र ! उपवर्णय इदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि
वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः ? (द)

वरः । अध इं । अज्जेण क्लु तेसु तेसु विराअकारणेसु
परिहरिदेसु सुगहोदणामधेए देए चंडउत्ते दिदं अणुरत्ताओ
पइदिओ । किंतु उण संति एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह
पढमं समुत्पस्सिण्हवहुमाणा तिसि पुरिसा, जे देअस्स चंद-
सिणिणो सिरिं ण सहंति । †

आण । [सकीर्षम्] । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्ते इति ।

भद्र ! अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ?

वरः । कधं अजाणिअणामधेआ अज्जस्स णिवेदिअंति ॥ ‡

आण । तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

वरः । सुणादु अज्जो, पढमं दाव अज्जस्स रिपुवक्खे बड-
पक्खवाटो क्ववणओ । §

आण । [सहर्षनात्मगतम्] । अस्माद्रिपुपक्षे बह्वपक्षपातः
क्षपणकः ॥ (ध) [प्रक्षामम्] । किं नामधेयो हि सः ?

* वदार्थः आज्ञापयतीति ।

† अथ क्षिप्तम् । आर्यैश्च खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहृतेषु सुगहोदणाम-
धेये देवे चन्द्रगुप्ते वृद्धमनुरक्ताः प्रकृतयः । किन्तु पुनः सन्ति अत्र नगरे अनाथराक्षसेन
सह प्रथमं समुत्पन्नखेडवहुमाणास्त्रयः पुरुषाः, ये देवस्य चन्द्रशिवः शिष्यं न सहन्ते ।

‡ कथमज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेद्यन्ते ॥

§ श्रोतुं आर्यैः, प्रथमं तावत् आर्यस्य रिपुपक्षे बह्वपक्षपातः क्षपणकः ।

(द) प्रकृतयः,—प्रधानपुरुषाः । ("प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे" इति
श्लोकः) ।

(ध) बह्वपक्षपातः,—बहुक्षेत्रः । क्षपणकः,—बौद्धस्यासिद्धेश्वर इत्यर्थः ।

५१ । जीवसिद्धी णाम । *

५२ । अस्मद्विपुपदे वक्षपक्षपातः क्षपणक इति कथम्
अवगतं भवता ?

५३ । जेण सा अमञ्जरक्खसेण प्पउत्ता विसकसभा देए
पब्ब देस्सरे समावेसिदा । †

५४ । [खगतम्] । जीवसिद्धिरेष तावत् अस्मद्विपुपदे । (न)
[प्रकाशम्] । भद्र ! अथ अपरः कः ?

५५ । अज्ज ! अवरो क्खु अमञ्जरक्खसस्स प्पिअवअस्सो
काअखो सअड्ढासो णाम । ‡

५६ । [विहस्य आत्मगतम्] । कायस्य इति लघ्वी मात्रा ; (प)
तथाऽपि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुम् अवज्ञातुम् ।
तस्मिन् मया सुदृक्कृद्गना सिद्धार्थको निश्चितः । [प्रकाशम्] ।
भद्र ! तृतीयं श्रोतुमिच्छामि ।

५७ । तिस्रो वि अमञ्जरक्खसस्स दुदीअं विअ हिअअं
पुप्पउरवासी मणिआरसेही चंदणदासो णाम, जस्स गेहे
कल्लत्तं खासो कदुअ अमञ्जरक्खसो अआरादो अवक्तो । §

* जीवसिद्धान्तः ।

† जेण सा अमात्यराजसेन प्रयुक्ता विषकम्बका देवे पर्वतेश्वरे समावेशिता ।

‡ आर्य ! अपरः खलु अमात्यराजस्य प्रियवयस्यः कायस्यः वक्षटदासो नाम ।

§ तृतीयोऽपि अमात्यराजस्य द्वितीयनिबद्धं पुष्पपुरनिवासी मणिआरसेही
चन्दनदासो नाम, यस्य गेहे कल्लत्तं खासो कदुअ अमात्यराजसो अनारादो अवक्तो ।

(न) प्रणिधिः,—गूढचरः ; राजसमिन्नीभूतः सन्निभं जनापवादं निर्बद्धं
सकथयितुं प्रत्यावधिष्यतीति भावः ।

(प) लघ्वी मात्रा—सुदः अंशः, हीनजातित्वात् हीनबुद्धिरयम् ; हीनबुद्धिना
क्रियती अवकतिः साध्यते ? इति अवज्ञात्पक्षमिदम् ; तदस्माकं मानसं सन्निवेदितं
भावः ।

आय । [आत्मगतम्] । नूनं सुहृत्तमः, न हि अनात्मसदृशेषु
राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । [प्रकाशम्] । भद्र ! चन्दन-
दासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते
भवता ?

परः । अज्ज ! इअं अंगुलीअमुदा अज्ज अवगदथं
करिस्सदि । * [इति मुद्राम् अपश्यति] ।

आय । [मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयित्वा च, सहच-
रगतम्] । ननु राक्षस एव अस्मदङ्गुलिप्रणयो संवत्त इति । (फ)
[प्रकाशम्] । भद्र ! अङ्गुलिमुद्राधिगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

परः । सुणादु अज्जो, अत्थि दाव अहं अज्जेण पडरजण-
अरिदंसणे णिउत्तो, तदो परचरप्पवेसे परस्स अणासंक-
णोएण इमिणा जमपडेण आहिउंतो (ब) मणिआरसेट्ठिणो
चंदणदासस्स घरं पविट्ठोम्ह, तहिं जमपडं पसारिअ
अउत्तोम्ह गोदाइं गाइदुं—” । †

आय । ततस्सुतः ?

परः । “—तदो एक्कादो आबरकादो (भ) पंचवरिसदेसीओ
प्पिअदंसणोअसरोराकिदो कुमारओ बालजणसुलइकोदू-
हलोप्पुल्लणअणजुअलओ णिक्कमिटं प्पउत्तो, तदो‘हा ! णिग्गदो,

* आय्ये ! इवमङ्गुलिमुद्रा आय्येसवगतार्थे करिष्यति । (“अज्ज अवगमस्सदि”
इति पाठे—आय्येसवगतमिष्यति इति सं) ।

† अंगुल आय्येः, अस्ति तावदहमाय्ये च पौरजनचरित्रदर्शने नियुक्तः, ततः
घरगृहप्रवेशे परस्मानामङ्गुलीयेन चनेन यमपटेन आहिङ्गमानो मणिकारश्रेष्ठिनः
चन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोऽस्मि, तत्र यमपटं प्रमाय्यं प्रहृतोऽस्मि गौतानि गातुम्—” ।

(फ) अङ्गुलिप्रणयो संवत्तः,—इत्यनन्त इत्यर्थः ।

(ब) आहिङ्गमानः,—अमन्त्रित्वार्थः ।

(भ) आबरकात्—आवरचतः, अवनिवासा इत्यर्थः ।

हा ! पिप्पदी'ति संकापरिगाह्णिहृदगुरुषो तस्म ज्जेव्व आवर-
कस्स भवभंतरे इत्थिआजणस्स उत्थिदो मइतो कलभलो । तदो
ईसिदुआरदेसदाविदमुच्चोए एक्काए इत्थिआए सो कुमारभो
णिक्कमंतो ज्जेव्व णिवभच्छिअ भवलांबटो कोमलाए
बाहुलदाए । तस्साअ कुमारसंरोहसंभमप्यचलिदंगुलिदो
करादो पुरिसंगुलिपरिणाहप्यमाणघडिआ (म) विअलिदा
इअं अंगुलिमुट्ठिआ देहलीवडन्नि णिपडिआ ; ताए इत्थिआए
अणववुद्धंत ज्जेव्व मम चत्तणपासं समागच्छिअ पणाम-
णिहुआ णव-वह्णं णिच्चला संबुत्ता । मए वि अमच्चरक्खसस्स
णामंकिदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा, ता एसो इमाए
मुदाए आगमो त्ति । *

आच । भद्र ! श्रुतम्, अपसर, नचिरादस्य परिश्रमस्यानु-
रूपं फलमधिगमिष्यसि ।

* “—ततश्च एकस्मात् आवरकात् पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीराकृतिः
कुमारकः बालजनसुखमकीर्तयितुं फुल्लनयनयुगलको निष्क्रमितुं प्रवृत्तः, ततः ‘हा !
निर्गते हा ! निर्गते’ इति शब्दापरिपङ्क्तिभूतगुरुकः (“संकापडिगाहं चिवेद्धंत” इति
पाठे—शब्दापरिपङ्क्तिं निवेदयन् इति सं०) तस्यैव आवरकस्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्य उत्थितो
महात् कलकलः । तत ईसिदुआरदेमहापितमुत्था एकया स्त्रिया स कुमारको
निष्क्रामन्नेव निर्भस्यावलम्बितः कोमलया बाहुलतया । तस्मात् कुमारसंरोधसम्भ-
वप्रसक्तिङ्गुलिः कुरात् पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाचघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुट्ठिआ
देहलीवन्धे निपतिता ; तथा स्त्रिया अणववुध्यमानैव मम चत्तणपासं समागच्छ
प्रणामनिश्चया नववधूरिव निश्चला संवृता । मयाऽपि अनाधराचक्षुः क्षान्नाहितेति
आर्थेन पादमूलं प्रापिता, तस्मात् एसोऽस्मा मुदाया आगम इति ।

(म) पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाचघटिता—पुरुषस्य अङ्गुलिः, परिणाहः—
निस्तारः, तस्य प्रमाचन—प्रतिनाचन, घटिता—निर्मिता, तत्र ततः कुमारङ्गुलिः
क्षीकरात् गच्छन्सम्भव इति भावः ।

चरः । जं अज्जो आसुवेदि ति । * [इति निष्कालः] ।

चाच । शाङ्करव ! शाङ्करव !

प्रियः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाच । वत्स ! मसीभाजनं पत्रञ्च उपानय ।

प्रियः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्कस्य पुनः प्रविश्य] । उपाध्याय ! इदं मसीभाजनं पत्रञ्च ।

चाच । [गृहीत्वा सगतम्] । किमत्राभिलिखामि ? अनेन खलु लेखेन राजसो जेतव्यः । (य)

प्रतिहारो । [प्रविश्य] । खेदु खेदु अज्जो । † (र)

चाच । [सङ्घर्षमात्मगतम्] । गृहीतोऽयं जयशब्दः । (ल)
[प्रकाशम्] । शोणोत्तरे ! किम् आगमनप्रयोजनम् ?

* यदायं आज्ञापयति इति ।

† जयति जयति चाय्यः ।

(य) अयं चाचकृत् पुनरुद्योगो विन्दुः, तदुक्तं दशरूपके—“अवान्तराद्ये-
विच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्” इति लक्षणात् । अवान्तराद्येन यमपटचरइत्यात्मन
विच्छिन्नस्य भूतारितस्य बोधस्य पुनः प्रवर्तनात् विन्दुवत् विन्दुः, अस्मि तेषां विन्दुवत्
प्रसृतत्वात् ।

(र) प्रतीहारो—“हारि हाःस्ये प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरं” इत्यमरवाक्यात्
राजसमीपवर्तिहारस्थिता रमणी प्रतीहारो । तस्याः कर्तव्यनिरूपणपूर्वकं लक्षणादु-
क्तादृशताचार्याः,—“सन्धिविग्रहसम्बद्धं नानाकार्यसमुच्चितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं
प्रतीहार्यस्य ताः स्युताः ॥” अत्र शोणोत्तरा इति तदाख्या ।

(ल) राजसज्जयार्थं लेखं निश्चिन्तोद्भावयति चाचको प्रतीहार्या उक्तिः जयार्थ-
संबन्धिता अभिप्रेता, तेन अस्मीत्यजयशब्दश्रवणात् चाचकृत् इति जातः, तस्मात्
तः “गृहीतोऽयं जयशब्दः” इत्युक्तवान् । [एतत् नाज्योक्तपताकाख्यानकं प्रथमं,
तदुक्तं दशरूपे—“युवायं चिन्तितेऽन्धकिन् तस्मिन्हीऽन्धः प्रयुज्यते । आगन्तुकेन
भावेन पताकाख्यानकम् तत् ॥ उद्वेगवायसम्पत्तिः गुणवन्तुपचारतः । पताका-
ख्यानकनिर्दं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥” इति । किञ्च अयं काव्यविद्विद्विषयमनी-
रुषी विशासः प्रथममङ्कम् ।]

प्रतो । अज्ज ! कमलमुडलाभारमंजलिं सीसे णिवेसिष
देओ चंदसिरी अज्जं विसुवेदि, 'इच्छामि अहं अज्जेण
अवभणुखादो देअस्स पब्बदेसरस्स पारलोइअं कादुं, तेण अ
धारिदपुब्बाइं आभरणाइं गुणवंताणं बह्मणाणं पडिवादेमि'
त्ति । *

बाण । [सहर्षमात्मनतम्] । साधु वृषल ! साधु !! ममैव हृदयेन
सह सम्मन्त्रा सन्दिष्टवानसि । (व) [प्रकाशम्] । शोणोत्तरे !
उच्यताम् अस्मदचनात् वृषलः, "साधु वत्स ! साधु, अभिज्ञः
खल्वसि लोकव्यवहाराणां, तदनुष्ठायताम् आत्मनोऽभिप्रायः ;
किन्तु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि भूषणानि गुणवन्ति गुणवद्वा एव
ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि ; तत् एषोऽहं स्वयं परोक्षित-
गुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि । (श)

प्रतो । जं अज्जो आसुवेदि त्ति । † [निष्क्रान्ता] ।

बाण । शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव ! उच्यन्ताम् अस्मदचनात्
विश्वावसुप्रभृतयः तयो भ्रातरः, यथा "वृषलात् प्रतिगृह्याभर-
णानि भवद्भिः अहं द्रष्टव्यः" इति । (ष)

* आर्ये ! कमलमुकुलाकारमञ्जालं शीघ्रं निवेष्ट्य देवसन्दरीराख्यं विज्ञाप-
यति, 'इच्छामि इत्यर्थेण अभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुं, तेन
अ धारितपूर्वाणि आभरणानि गुणवतां ब्राह्मणानां प्रतिपादयामि' इति ।

† यत् आर्ये आज्ञापयतीति ।

(व) मन्मनोऽनुगतमेव तथा चिकीर्षितमित्यर्थः ।

(श) गुणवन्ति—बहुमूल्यत्वमुदृश्यत्वादिगुणयुक्तानि ; अत एव गुणवद्वा एव
देवानि सहस्रोरेव योगसोचितत्वादिति सूचयता चाणक्येन पात्रभूतेन स्वप्रविधि-
भूतेन विश्वावसुप्रभृतिभ्रातृवये च तदसङ्करणं चन्द्रगुप्तकलगतमपि प्रतिगृह्यन्तेनानीय
राजस्य सनीपे वणिग्द्वारा प्रेषणीयमित्याशयेन प्रतिपादनीयानीत्युपदिष्टम् ।
[प्रेषयामीत्यत्र भविष्यत्सानीयं लट् प्रेषयिष्यामीत्यर्थः] ।

(ष) अलङ्कारतयस्य पृथक् पृथक् प्रतिगृह्याय तयो भ्रातरः इत्युक्तम् ।

त्रिभ्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः] ।

आष । [सगतम्] । उत्तरोऽयं लिखार्थः, (स) पूर्वः कतमो-
ऽस्तु ? [विचिन्त्य] । (ह) आः ज्ञातः, (क) उपलब्धवानस्मि
प्रणिधिभ्यः, यथा तस्य स्लेच्छराजवलस्य मध्यात् प्रधानतमाः
यच्च राजानः परया भक्त्या राक्षसमनुवर्तन्ते । ते यथा—

कौलूतस्त्रिवर्मा, मलयनरपतिः सिङ्गनादो नृसिंहः,

काश्मीरः पुष्कराक्षः, क्षत्रिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।

अहं दृष्टव्यः,—मन्त्रसमीपमागतव्यम् इत्यर्थः । [प्रतिपद्यमानत्वं स्वसक्त्यां आगमन-
मुपदिशता आषक्तेन तदलङ्काराणां तैभ्यः काव्यान्तरार्थं याज्ञता सूचिता] ।

(स) अयम्—अलङ्काररूपः, लिखायः,—लेखस्य—पञ्चमाहं दर्शयिष्यमाणस्य
“स्वस्ति यथास्थाने कुतोऽपि कोऽपि कमपि” इत्यादिश्लोक, अर्थः,—प्रतिपाद्यः, उत्तरः,—
उत्तरावयवः, तत्र लेखे शेषभागे “पञ्चान् प्रति अलङ्कारवयस्य यत् सत्यवताऽनुप्रेषितं
तदुपगतम्” इति दर्शयिष्यमाणत्वात् तद्भागस्य अलङ्कारविषयकत्वम् इत्यर्थे स्पष्टी-
कृतिरिति ; तथा च, एतदलङ्कारं पादद्वारा चन्द्रगुप्तात् प्रतिपाद्यं बणिग्द्वारा
राक्षससमीपे विक्रीय मलयकेतुतां राक्षसभेदायै कल्याणानस्य लेखस्य सुसंवादिता
भ्यात् इत्याशयः । [एतेन राक्षसमुदाहृतपदपाठेन मन्त्रप्रकीर्तोः राक्षसात् भेदो
भविष्यति इत्याशयेन सुहृद्देवदूतः उपायः अवलम्बितः इति गम्यते ; तथा “अलङ्कार-
वयस्य सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतम्” इति निर्दिष्टे वाचयिष्यमाण इत्यर्थः ।
इदं दृष्टनष्टवोजानुसरणं परिसम्पन्नं, पूर्वसत्त्वो दृष्टस्य मध्ये तदस्य बीजस्य
अनुसन्धानात्] ।

(ह) पूर्वः,—लेखस्य पूर्ववयवार्थः, कतमः,—किंरूपकः, अस्तु ?—
भवेत् ? इति चिन्ता ।

(क) आ—इति स्वरूपे, तत्त्ववयवमात्रं, ज्ञात इति—निश्चित इत्यर्थः ; लेखस्य
पूर्ववयवार्थः इत्युक्तार्थोक्तयम् । किंरूपेण निश्चित इत्याशयेन पञ्चानां वृत्ताणां
राक्षसानुरक्तत्वेन उपलब्धतया तानेव पूर्ववयवतया मलयकेतुतां भेदमाहं लिखामीति
लिखस्य पूर्ववयवार्थः निश्चित इति भावः ।

तानेव दर्शयन् तेषु कार्यव्यदोषारोपकस्याशक्त्यसमुच्छेदतानाह, कौलूत इत्यादि ।—
कौलूतः कुलूतदेवपतिः, क्षत्रिवर्मा नाम, नृसिंहः नरश्रेष्ठः, मलयपतिः, सिङ्गनादो

मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगवल्ः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टुं ॥ २० ॥

[विचिन्त्य] । अथवा न लिखामि, (ख) सर्वमनभिव्यक्तमेव
तावदास्ताम् । [प्रकाशम्] । शङ्करव ! शङ्करव !

शिवः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

आण । वल्स ! ओत्रियाक्षराणि (ग) प्रयत्नेन लिखितान्यपि
नियतमस्फुटानि भवन्ति ; तत् उच्यताम् अस्मद्वचनात् सिद्धा-
र्थकः, [कथं कथयित्वा] । (घ) एभिः अक्षरैः “केनापि, किमपि,
कस्यापि, स्वयं वाच्यम्” इति अदत्तवाह्यानामानं लेखं शकटदासेन

नाम, काश्मीरः काश्मीरदेशाधिराजः, पुष्कराक्षो नाम, चतुरिपुनरिहना शत्रुन्दनः,
सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः, सिन्धुषेणो नाम, पृथुतुरगवल्ः प्रशस्तश्रमादिबल्ः,
पारसीकाधिराजः पारसीकदेशपतिः, मेघाक्षो नाम, एते पूर्वोक्ताः पञ्च राजानः ;
अहमेवां नामानि अत्र भेदपत्रे, लिखामि, अधुना चित्रगुप्तः यमः तस्याधिपे वा,
ध्रुवं निश्चितं, प्रमार्ष्टुं शोधयतु, त्यजतु इति यावत्, अहमेव तेषां शासिता भविष्यामि,
चित्रगुप्तप्रयासोऽत्र विफल इति भावः ; यदा—अस्मिन् पत्रे एतेषां नामलिखनेन
एते मरिष्यन्ति, अत्रचित्रगुप्तः स्वगणिताक्षरपत्रे (खाता) जीवितत्वेन लिखिताना-
मेषां नामानि प्रमार्त्यतीति भावः । सम्भरा उत्तमम् ॥ २० ॥

(ख) नामानि लिखितानि चेत् शकटदासीऽस्याभिमुख्येन लेखविषयमाहं
लेखं न लिखिष्यतीति तात्पर्यम् ; अथवा—न लिखामि—तेषां नामानि स्पष्टतया
न लिखामि, किन्तु पत्रे “स्वस्ति यथास्थाने” इत्यादिके “आप्ततमात् सिद्धार्थेकात्”
श्रुत्यग्रे लिखिष्यमाणे वाचिकसन्देशस्यापि सूचनात् तन्मुख्येनैव तन्नामप्रकाशनमग्रे
भविष्यति इत्याशयः । [इदम् अनिष्टवस्तुनिक्षेपकपं विभूतम् ; अनिष्टवस्तुनि
नामलिखने खेपात् निषेधात् । “बिलेपः” इति पाठे—स एवाशयः] ।

(ग) स्वयं लेख्यालेखने कृतुं दर्शयति, यीमयेति ।—एतेन शिवसमीपेऽधि-
ष्ठत्वेन अयथावस्थं प्रकाशनात् मन्त्रगुप्तिः कृतेति बोध्यम् ।

(घ) “अथस्तेकेन विज्ञेयः पश्चात् शाला प्रसक्तः । कथं एवमिवेलुक्ता
काव्यवन्धे प्रयुज्यते ॥” इत्यलङ्कारनियमात् अत्र “कथं एवमिव” इति पाठः
साधोयान् ।

लेखयित्वा माम् उपतिष्ठस्व, न च आख्येयम् (ङ) अस्मै
चाणक्यो लेखयतीति ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः] ।

चाण । [स्वगतम्] । हन्त !! जितो मलयकेतुः ।

सिंहायकः । [लेखकस्तः प्रविश्य] । जेदु जेदु अज्जो । (च)
अज्ज ! अअं सो सअड्ढासेण सङ्खत्थलिङ्गिदो लेहो । *

चाण । [गृहीत्वा निरीक्ष्य] । अहो ! दर्शनौयता अक्षराणाम् !!
[इति अनुवाच्य] । भद्र ! अनया मुद्रया मुद्रय (छ) एनम् ।

सिंहा । जे अज्जो आसवेदि त्ति । [तथा कृत्वा] । अज्ज !
अअं सो मुद्दिदो लेहो, ता आसवेदु अज्जो, किं अबरं अणुचिह्नी-
अदु त्ति ? । †

चाण । भद्र ! कस्मिंश्चित् आत्मनाऽनुष्ठेये कर्मणि त्वां
व्यापारयितुम् (ज) इच्छामि ।

* जयति जयति आर्य्यः । आर्य्य ! अयं सः शकटदासेन खड्गालिखितो लेखः ।
["सङ्ख वक्खणेव अविचालिअ" इत्यधिकपाठे—सम वक्खनेनाविचार्य्य इति सं] ।

† यत् आर्य्य आज्ञापयतीति । आर्य्य ! अयं स मुद्रितो लेखः, तत् आज्ञापयतु
आर्य्यः, किमपरमनुष्ठेयतामिति ? ।

(ङ) अदत्तवाङ्मनामागम—अदत्तानि वाङ्मानां—कोलूतराक्षसादीना, नामानि
यस्मिन् ; अक्षवा—अलिखितशिरीभागस्थप्रतिपाद्यनामाक्षरम् इत्यर्थः । स्वयं
वाच्यम् इति विशेषणं शिरीनामशून्यत्वहेतुः दर्शितः ; सति हि शिरीनामलेखने
तन्नामाङ्कितपुरुषेष्वेव तदाच्यं स्यात्, न स्वयमिति पक्षोक्तिनिवृत्त्यात् ; तथा च, स्वयं
वाच्यताधीन्यतायै शिरीनामशून्यतया लेखनीयमिति भावः । आचक्ष्यस्व इदं
लेख्यम् इत्यवगमे सन्देहात् शकटदासेन न लेख्यं स्यात् इत्यत उक्तं केनापि
अस्मादीनादि, तथापि आचक्ष्यस्व तत्प्रयोजकतयाऽवगमेऽपि न लिखिष्यति इत्यत
आह, न च आख्येयमिति ।—आख्येयं—वाच्यम् ।

(च) इदं पताकाख्यानकम् । लक्षणनूतं प्राक् ।

(छ) अनया—राक्षसनामाङ्कितया मुद्रया, मुद्रय—चक्षय ।

(ज) व्यापारयितुं—नियोजितुम् । [अयमित्यङ्गनामुनयः पर्य्युपासनम्] ।

विद्वाः । [सङ्घर्षम्] । अज्ज ! अणुग्गहोदोमिह, ता आसवेदु
अज्जो, किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुचिद्धिदब्बं ? । *

चाण । भद्र ! प्रथमं तावत् बध्यस्थानं गत्वा घातकाः
सरोषं दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञां ग्राहयितव्याः, ततस्तेषु गृहीत-
संज्ञेषु मयापदेशात् इतस्ततः प्रदुर्तेषु (भ) शकटदासो बध्य-
स्थानात् अपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः, तस्माच्च सुहृत्पाण-
रक्षणपरितुष्टात् पारितोषिकं (ज) ग्राह्यं, राक्षस एव कश्चित्
कालं सेवितव्यः, ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु त्वया प्रयोजनमिदम्
अनुष्ठेयम् । [कर्णे एवमेवम्] । (ट)

विद्वाः । जं अज्जो आसवेदि त्ति । †

चाण । शाङ्करव ! शाङ्करव !

शिश्वः । [प्रविश्य] उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाण । उच्यतां महचनात् कालपाशिको दण्डपाशिकश्च,

* आर्ये ! अनुगृहीतोऽस्मि, तदाज्ञापयतु आर्यः, किमनेन दासजनेन
आर्यस्व अनुष्ठाय्यम् ? ।

† यदाह्यं आज्ञापयतीति ।

(भ) प्रवृत्तानिवादि ।—शकटदासस्य शूलारोपणं कपटव्यवहारः न यथायुः
इति तत्पन्थानात् मदुपदिष्टजितेः पाण्डासो अपसार्थी, इत्थं तत्प्रावरणासम्भवः,
ततो विशेषटसिद्धिः इत्याशयः । दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञा—दक्षिणेन सङ्कोच-
सङ्केतम् । मया सरोषं दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञायां क्रियमाणायां भवद्भित्तं विहाय
पलायितव्यमिति सङ्केतयितव्या इति भावः । मयापदेशात्—भयच्छलात्, तत्-
स्थानाद्गदादपसरणं व्यसंयित्वा प्रस्थितयोः तयोः वधादच्चा शकटदासस्य, ततः
पाशसंभोगपानयनेन मल्लमुखादागतं भवदानीतं निभं निरीक्ष्य त्वयि विश्वासः
सुतरां सेव्यति इत्याशयः । प्रदुर्तेषु—पलायितेषु ।

(ज) पारितोषिकमिति—तस्यैव सुहृद्देने प्रक्षानोपयोगिताऽप्ये दर्शयिष्यते ।

(ट) तेन पारितोषिकेन यश्च कर्त्तव्यं यश्च अकर्त्तव्यं तत् सर्वं कर्णे आह,
संनिति ।—प्रवृत्तानां वक्ष्यमाणसुहृद्देव्यापारसङ्गम् ।

यथा वृषलः समान्नापयति, 'य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम
राक्षसप्रयुक्तो विषकन्धया पर्वतेश्वरं घातितवान्, स एनमेव
दोषं प्रख्याप्य सनिकारं नगरात् निर्वाह्यताम्' इति । (ठ)

शिशुः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति परिक्रामति] ।

चाण । वत्स ! तिष्ठ तिष्ठ, 'योऽयमपरः कायस्थः शकट-
दासो नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यम् अस्मच्छरीरम् (ड) अभि-
द्रोघुमिह प्रयतते, स चापि एनं दोषं प्रख्याप्य शूलमा-
रोप्यतां, (ढ) गृहजनस्य अस्य बन्धनागारे प्रवेश्यताम्' इति ।

शिशुः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः] ।

चाण । [चितां नाटयित्वा स्तगतम्] । अपि नाम दुरात्मा राक्षसो
गृह्येत ? (ण)

सिद्धा । अज्ज ! गह्वीदो । * (त)

* आर्य ! गृह्येतः ।

(ठ) जीवसिद्धिर्निष्काशनम् आत्मकृतपर्वतेश्वरवधस्य राक्षसकृततया व्यापनार्थं,
निष्काशितेन च तेन मलयकेतुसमीपे राक्षसेनैव पर्वतेश्वरो इतीति चाणक्येन इत्येव-
मर्थस्य व्यापनार्थश्च ।

(ड) अस्मच्छरीरमिति ।—अस्मच्छरीरमिव प्रेष्ठ चन्द्रगुप्तमिति भावः । [अस्म-
च्छरीरमित्यत्र "क्षुधदुहोरुपलुटयोः कर्म" (१।४।३८ पा०) इति सम्प्रदानस्य
कर्मतायां द्वितीया] ।

(ढ) शकटदासस्य शूलापीपण्यपदेशेन मयमुत्पाद्य सिद्धार्थकेन तद्वत्स्यं
राक्षसस्य विश्वासोत्पादनार्थं, तेन वक्ष्यमाणनिबन्धेदोषायसाधनं स्वाभीष्टलाभाशयः
द्योतितः । गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलम् उत्तरम् अतुर्घाते "तव च पुत्रदारेः
रुद्ध समागमः" इति वक्ष्यमाणेन राक्षसवचनेन मलयकेतुमनसि कृतं ज्ञातं
पुत्रदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विश्वस्थापादनमिति सूक्ष्मदृष्टिः अवधार्यम् ।

(ण) शत्रुपक्षाश्रयणात् क्रीधेन दुरात्मेति निर्देशः । [गृह्येत इत्यत्र सम्भावनायां
विच्छेदः] ।

(त) एतत् तृतीयं पताकाख्यानम् ; तद्वत्तत्त्वं यथा—“अर्थापेक्षिकं

चाच । [सङ्घर्षमात्मगतम्] । हन्त ! गृहीतो राज्ञसः । (थ)
[प्रकाशम्] । भद्र ! कीदृशं गृहीतः ?

सिद्धा । गृहीतो मए अज्जस्स संदेसो, ता गमिस्सं अहं
कज्जसिद्धीए । *

चाच । [साङ्गुत्तिमुद्रं लेखनपंथिता] । (द) भद्र ! सिद्धार्थक !
गम्यताम्, अस्तु ते कार्य्यसिद्धिः ।

सिद्धा । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । † [प्रणम्य निष्क्रान्तः] ।

शिश्यः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! कालपाशिको दण्डपाशि-
कश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः, 'इदम् अनुष्ठायते देवस्य चन्द्र-
गुप्तस्य शासनम्' इति ।

चाच । शोभनम् । वत्स ! मणिकारयेष्ठिनं चन्दनदासम्
इदानीं द्रष्टुमिच्छामि । (ध)

शिश्यः । यत्, आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्त्य चन्दन-
दासेन सङ्घ पुनः प्रविश्य] । इत इतः येष्ठिन् !

* गृहीतो मया आर्य्यस्य सन्देशः, तत् गमिष्यामि अहं कार्य्यसिद्धौ ।

† यदाह्यं आज्ञापयतीति ।

यत् तु चीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥” इति दर्पण-
कल्लवणात् ।

(थ) दुर्याक्षो राज्ञसः गृहीतो भवेन्न वा इति चिन्तयतः चाचक्यस्य गृहीत
इति निश्चयात्मकवाक्यवशीन प्रभूतदर्शोदयः सञ्जातः । हन्तेति ।—[अयम् अरत्युप-
ग्रसनं शनः पञ्चमसङ्क्रम ; अरतेः चिन्तायाः उपग्रसनात्] ।

(द) साङ्गुत्तीति ।—[उत्तरोत्तरवाक्यैः कार्य्यसिद्धिवीजप्रकाशनात् इदं
प्रशसनम्] । मन्त्रवैकुण्ठराजस्योः विरोधापादनायै लेखरूप उपायः कृतः ।

(ध) अतः परं राज्ञस्य मोक्षसाधन्यप्रवचोक्त्याय सप्तमोऽङ्के कवि-
व्यनाशोपाधिवीजमुपचेतव्यम् इत्याह—चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि इति ।

चन्दनदासः । [स्वगतम्] ।—

चाणक्यमि अग्ररूपे सहसा सहाविदस्स लोअस्स ।

वड्ढे णिहोसस्स वि संका किं जाददोसस्स ? ॥ २१ ॥

ता भणिदा मए धणसेणप्पमुहा तिस्स वाणिजिआ, जधा कदावि चाणक्हदओ गेहं मे विचिस्सावेदि, ता अवहिदा णिम्बहध (न) भट्ठिणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं, मह दाव जं होदि तं होदु त्ति । *

शिशुः । भोः श्रेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्द । अयं आश्रयोऽस्मि । † [उभौ परिक्रानतः] ।

शिशुः । उपाध्याय ! अयं श्रेष्ठौ चन्दनदासः ।

* चाणक्येऽस्मिन् अग्ररूपे सहसा श्रद्धावितस्य लोअस्स ।

वड्ढेति निर्दोषस्यापि शङ्का किं जातदोषस्य ? ॥

ततः प्रविता मया चनसेनप्रमुखास्त्रयो वणिजिकाः, यथा कदाऽपि चाणक्यइतको गेहं मे विचिनीति, तदवहिता निबंइत भट्टः अनाखराक्षसस्य गृहजनं, मम तावत् सत् भवति ततः भवतु इति ।

† अयमागतोऽस्मि ।

चाणक्ये इति ।—सहसा प्रसभं, श्रद्धावितस्य चाणक्येन साहसस्य, [शब्दं करोति इति—“शब्दवैरकलह—” (३ । १ । १७ पा०) इति कण्ड, ततः “हेतुमति च” (३ । १ । २६ पा०) इति चित्ति कर्मणि निष्ठा, इट् ; ततः “निष्ठायां सेटि” (६ । ४ । २२ पा०) इति णेः लोपः] निर्दोषस्यापि लोअस्स जगत्स्य, अग्ररूपे निर्दये, चाणक्यं चाणक्ये, [विषयविशेषायां सप्तमो] शङ्का भयं, वड्ढेति, किं का कथा इत्यर्थः, जातदोषस्य राज्यसन्निवारणाय जातदोषविशेषस्य, ममेति शेषः । [अत्र कूटनोति-प्रवणस्य कौटिल्यस्य समीपमुपगतवतः निर्दोषस्यापि शङ्का जायते, जातदोषस्य पुनः का कमेत्येवममादृशोपतिरखण्डारः,—“दण्डापूर्विकयाऽन्धायांमनोऽर्थापत्तिरिष्यते” इति दर्पचमचनान्] । आख्यां इत्यम् ॥ २१ ॥

(न) विचिनीति—जायतेति । निबंइत—विष्कारप्रवृत्ति, अतःपुनरात् खानाकारं प्रापयत इत्यर्थः ।

चन्द । [उपसृत्य] । जेदु जेदु अज्जो । *

चाण । [नाट्येन अवलोक्य] । भोः अेष्ठिन् ! (प) स्वागतम् ? इदमासनम् आस्यताम् ।

चन्द । [प्रवृत्त्य] । किं ण जाणादि अज्जो, जहा अणुचिदो उवआरो (फ) परिहवाटोवि महंतं दुःखमुप्पादेदि ; ता इह कीळ्व अहं उचिदाए भूमीए उवविसामि । †

चाण । भोः अेष्ठिन् ! मा मा एवम्, उचितमेवैतत् (ब) अस्मादिधैः सह भवतः ; तदुपविश्यताम् आसने एव ।

चन्द । [स्वगतम्] । उपलक्षितदमणेण किंपि । (भ) [प्रकाशम्] । जं अज्जो आसवेदि त्ति । ‡ [उपविष्टः] ।

चाण । भो. अेष्ठिन् ! चन्दनदास ! अपि प्रचौयन्ते संव्यवहाराणां लाभा वैः ? (म)

* जयति जयति आर्यः ।

† किं न जानाति आर्यः, यथाऽनुचित उपचारः [अत्र "सहिदधस्स" इति अधिकपाठे—“सहदयस्स” इति सं] परिभवादिप मङ्गदुःखमुत्पादयति, तत् इहैव अहम् उचितायां भूमीं उपविशामि ।

‡ उपलक्षितमनेन क्षिप्तपि । यदार्यं आज्ञापयति इति ।

(प) भोः अेष्ठिन् इति ।—[एतदादि चन्दनदासातिसन्धानाद्ये परिहासवचनं नमः] ।

(फ) उपचारः,—अभ्यर्चनादिरूप आदरः ।

(ब) “उचितमेवैतत्” इत्यत्र “सम्भावितमेवेदम्” इति पाठान्तरे—इदम् उपचारकरणं सम्भावितमेव इति वदिरूपचारः, परिभवकरणम् इति तु निगूढ आशयः ।

(भ) उपलक्षितमिति—मदीयमपराधादिकं ज्ञातं, यतः अस्मादिधैः सह इत्यादि कथितम् ।

(म) प्रचौयन्ते—वर्धन्ते । [क्षर्भकर्त्तरि रूपम्] । संव्यवहाराणां—व्यवस्थित्यर्थः । “लाभा वैः” इत्यत्र “हविर्लाभाः” इति पाठे—हविः कुर्वीदस्व इत्यर्थः ।

चन्द । अज्ज ! अधं इं ; अज्जस्स पसाएण अखाडिदा मे
आणिज्जा । * (य)

आण । भोः अेष्ठिन् ! अपि कदाचित् चन्द्रगुप्तदोषा अति-
क्रान्तपार्थिवगुणान् अधुना आरयन्ति प्रकृतौ ? (र)

चन्द । [अर्धो विधाव] । संतं पावं । (ल) सारअणिसा-
समुग्गदेण विअ पुत्थिमाचंदेण चंदसिरिणा (व) अधिअं
णंदंति पइदिओ । †

आण । भोः अेष्ठिन् ! यदि एवं, प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रिय-
मिच्छन्ति राजानः ।

* आर्य्य ! अथ किम् ; आर्य्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाचिज्या ।

† शान्तं पापम् । शारदगिशासमुद्गतेन इव पूर्णिमाचन्द्रेण चन्द्रश्रिया अतिकं
जन्दन्ति प्रकृतयः ।

(य) सिद्धविषयलोकारसूचकं पदव्यभिचरं, तदेव प्रकटयन् आह, आर्य्यस्य
प्रसादेनेत्यादि ।—[वाचिजां कर्म वृत्तिर्वा इति वाचिज्य, वाचिज्य करोति इति
“तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति वाचि “अः प्रत्ययात्” (१।१।१०२ पा०) इति
ङः, ततटाप् । केचित् तु—“वाचिज्या” इति पठन्त, तदर्थस्तु स एव, तथा
आमरः,—“वाचिज्यन्तु वाचिज्या स्यात्” इति] ।

(र) अतिक्रान्तेति ।—चन्द्रगुप्तादधिकान् सोनखोद्भासकान् अतीतगन्दादि-
पार्थिवगुणान् इत्यर्थः । प्रकृतौ,—प्रकृतिभिरित्यर्थः, [अरण्यस्य ज्ञानविशेषार्थकतया
तद्व्युत्पत्तेः प्रयोज्यकर्तारि कर्मसंज्ञाभावात् कवीनां निरुद्धशक्त्या प्रयोगः । दुष्टिराजस्तु—
अरतिः ज्ञानसान्त्वयचमः, अतो गतिबुद्धीत्यादिना कर्मलम् इत्याह । राजवानन्द-
कृते—अरण्यसङ्कारः ।]

(ल) शान्तं पापं—“शान्तं पापमनिर्देशे” इति वचनात् अवाच्याधे शान्तं
स्वापनिति वयुज्यते नाज्ये, न वाच्यमित्यर्थः । अत्राव्ययवधे लोके राम रामेत्यनुवाद-
वशाभावात् ।

(व) चन्द्रश्रिया—चन्द्रगुप्तेन इत्यर्थः । [इयम् अनुगुचोद्भातनायां प्रीतिः
जन्तेत्युक्तिः अटनमङ्गम्] ।

चन्द । आस्यवेदु अज्जो, किं कित्तिअं वा अत्थजादं इमादो जणादो इच्छौअदि त्ति ? * (श)

बाबा । भोः अेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम् ; यतो नन्दस्य एवार्थकृतेः अर्थसम्बन्धः प्रीतिसुत्यादयति, (ष) चन्द्रगुप्तस्य तु भवताम् अपरिक्षेप एव । (स)

चन्द । [सहर्षम्] । (इ) अज्ज ! अशुग्गहोदोहि । †

बाबा । भोः अेष्ठिन् ! स च अपरिक्षेपः कथम् आविर्भव-
तीति न पुनः प्रष्टव्याः स्मो भवता ? (क)

चन्द । आस्यवेदु अज्जो । ‡ (ख)

* आज्ञापयतु आर्यः । किं कियदा अवेजातमस्माज्जनादिष्यते ? इति ।

† आर्य ! अशुग्गहोतोऽस्मि ।

‡ आज्ञापयतु आर्यः ।

(श) मत्तः किं प्रार्थ्यते ? इत्याशयः । [इयं राजाशुभरागद्वेतुः वाक्चरणमा
उपन्यासः] ।

(ष) अत्र "स्य" शब्दो निमित्तप्रमादात् लिखितः । सत्यं तस्य प्रीतिवर्त्तमानता-
प्रीत्यादिति केचित् ; प्रीत्युत्पादनस्य तात्कालिकवर्त्तमानताङ्गीकारे तु सिद्धोऽयं प्रयोगः ।

(स) अपरिक्षेपः,—खेदाभावः, न त्वयंसम्बन्धः चन्द्रगुप्तस्य प्रीतिमुत्पादयति
इत्यनुकर्षः ।

(इ) अर्वाक्षिलीक्या सदाताशयात् चन्द्रगुप्तात् स्वायंदावेरभावस्मरणात्
जन्दनदासस्य हर्षः ।

(क) अन्वयमस्य दुःखाभावस्यान्तेन त्रायः दुःखरः इति व्यस्यकद्वेतुनेव तस्याशु-
नितिः इति दर्शयद्वाङ्, स च अपरिक्षेप इत्यादि ।—स कथं व्यज्यते इत्याद्यभिप्रेत्या-
प्रकारः एवं भवता काः,—वयं, न पुनः प्रष्टव्याः,—जिज्ञासितव्याः ? अपि तु प्रष्टव्या
एव, अत्र काङ्क्षः । तथा च मज्जतोनाम् अपरिक्षेपव्यस्यकः को द्वेतुरिति भवता मां
प्रति प्रष्टव्यमेव इत्याशयः ।

(ख) अपरिक्षेपदेतुपञ्चाय चाशक्येन निरुक्तः चन्दनदासः पृच्छति,
[आज्ञापयन्निति ।—नदतु भवान् अपरिक्षेपव्यस्यकः को द्वेतुः इत्याशयः ।

बाण । सङ्क्षेपतो राजनि अविरुद्धाभिर्वृत्तिभिः वर्त्ति-
तव्यम् । (ग)

चन्द । अज्ज ! को उण अधसो अज्जेण अवगच्छीअदि ? *

बाण । भवान् एव तावत् प्रथमः । (घ)

चन्द । [कर्णो पिपाय] । संतं पावं संतं पावं, कीदिसो
तिणाणं अग्निणा सह विरोद्धो ? † (ङ)

बाण । अयम् ईदृशो विरोधो यत्, त्वम् अद्यापि राजापथ्य-
कारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहम् अभिनीय रक्षसि । (च)

चन्द । अज्ज ! अलीअं एदं, केणावि अणज्जेण अज्जस्स
णिवेदिदं । ‡

बाण । भोः श्रेष्ठिन् ! अलम् आशङ्कया, भीताः पूर्वराज-
पुरुषाः पौराणाम् अनिच्छताम् अपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य
देशान्तरं व्रजन्ति, ततः तत्प्रच्छादनम् (छ) एव दोषम्
उत्पादयति ।

* आर्य्य ! कः पुनरथस्य आर्य्येणावगम्यते ? [“को राक्षविरुद्धो ति” इति
पाठे—यो राजविरुद्धः इति । “राण” इत्यत्र “राक्षि” “राखा” इति च कृत्वा पाठः,
“राक्षि” राजविषये, “राखा” सह वा इति सं] ।

+ शान्तं पापं, शान्तं पापं, कीदृशसृष्ट्यानामग्निना सह विरोधः ?

‡ आर्य्य ! अलीकमेतत्, केनापि अनार्य्येण आर्य्यस्य निवेदितम् ।

(ग) सङ्क्षेपत इति ।—सङ्क्षेपतः,—समासतः, राजनि अविरुद्धाभिः,—अनु-
कूलाभिः, वृत्तिभिः,—व्यवहारैः, अपरिक्लेश आविर्भवतीत्यनुकटाद्यैः ; प्रतिकूलाचरणस्य
परिक्लेशव्यञ्जकत्वं सिद्धम् । वर्त्तितव्यं—व्यवहर्तव्यं, तदपरिक्लेशाभिव्यञ्जकमित्यर्थः ।

(घ) भवानेव इति—[इदं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम्] ।

(ङ) अत्र अग्रस्तप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(च) पुरा पुरादपक्रमणसमये रक्षणं भवतु नाम, अद्यापि मलयकेतुमाश्रित्य
राजापथ्यकरणसमये तत्कालवरक्षणमनुचितमिति भावः ।

(छ) तत्प्रच्छादनं—तस्य गोपनम् ।

चन्द । एवं खेदं । तस्मिं समये आसीदग्रहचरः अमञ्च-
रक्त्वसस्स चरअणो । *

बाण । प्रथमम् 'अनृतम्,' इदानीम् 'आसीत्' इति परस्पर-
विरोधिनी वचनं । (ज)

चन्द । एत्तिअं ज्जेब अत्थि मे वाआच्छलं । † (भ)

बाण । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्ते राजनि न परिग्रहः कलानां,
तत् समर्पय राजसस्य गृहजनम्, अच्छलं भवतु भवतः ।

चन्द । अज्ज ! णं विस्सवेमि, तस्मिं समये आसीदग्रहचरः
अमञ्चरक्त्वसस्स चरअणो त्ति । ‡

बाण । अथ इदानीं क्व गतः ?

चन्द । ण जाणामि कहिं गदो त्ति । §

बाण । [क्लिप्तं कृत्वा] । कथं न ज्ञायते नाम ? भोः श्रेष्ठिन् !

* एवं तु इदम् । तस्मिन् समये आसीदकद्रुहे अमात्यराजसस्य गृहजनः ।

† एतावदेवास्ति मे वाचाच्छलम् ।

‡ आर्य्य ! ननु विज्ञापयामि, तस्मिन् समये आसीदकद्रुहे अमात्यराजसस्य
गृहजन इति ।

§ न जानामि कुत्र गत इति ।

(ज) प्रथमम् 'अलीकमेतत्' इति कथनेन स्वनिर्दिष्टेन राजसगृहजनस्य स्थितेः ।
असत्यतोक्ता, इदानीम् 'आसीत्' इति कथनेन समय-विशेषे स्थितिदत्ता, इत्यनयोः
वचनयोः परस्परविरोधिता इति ।

(भ) "क्लं निरस्य भूतेन" इति स्मृतेः कपटे नरेन्द्रपाद्मम् इति प्रकटयन्
ब्रवीति, एतिभमिति ।—एतावत्—पूर्वापरविरोधकम्, वाचाच्छलं, न तु तत्कृतनिष्ठ-
रुपापराधः । ["वाचा" इति आवन्ती वाक्शब्दः, "वष्टि भागुरिरस्योपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः । आपच्छेव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥" इति नियमात्] ।

शिरसि फणौ, दूरे तत्प्रतीकारः; अन्यच्च नन्दमिव विष्णु-
गुप्तः—” । (ज)

[इति चर्चितो लज्जा नाटयति] । (ट)

नन्द । [खगद्वजम्] ।—

उपरि घनाघनस्थितिं दूरे ददृश्व किमेतदावडिअं ? ।

हिमवदि दिव्योसहिअो सौख्ये सप्पो समाविट्ठो * ॥ २२ ॥

* उपरि घनाघनस्थितिं दूरे दायता किमेतदापतितम् ? ।

हिमवति दिव्योपशयः शोभे सर्पः समाविष्टः ॥

(ज) शिरसि फणौति ।—फणौ—सर्पः, विषधरत्नेन अशुद्धदंशनचम इत्यर्थः; शिरसि—उत्तमाङ्गे, [एतेन दंशनसाधेयेव विनाशसम्भावना व्यज्यते] उपस्थितः इति शेषः, तत्प्रतीकारः,—तस्य—फणिसः, प्रतीकारः,—निर्घातगोपायः, दूरे—विपकृष्टे, वर्तते इति शेषः, राजदोहिण्या सह सन्धानादसह्यविक्रमो राजदण्डः सन्निहितः, निष्ठुपायः पुनरसन्निहितः इत्यर्थः, [अपस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] । अथ निवारणोपायः राक्षसेन चन्द्रगुप्तहननं, तत्र याथा दूरेवर्तिनी, फलिप्यति न वा इति संशय एव; तथा च “उपस्थितं परित्यज्य योऽधुना तु विचिन्तयेत्” इत्युक्तरीतिरागतेति भावः । [‘नन्दम्’ इति जातावेकवचनम्] । विष्णुगुप्तः—चाणक्यः ।

(ट) खल्लतनन्दहननस्य उपमागतया स्तेन कलनमतेः रागुचितमित्यतश्चाप्यस्य लज्जा ।

मिद्वाराक्षसकल्लमार्थे पापम् अतिमदत्, अनामुषकर्तव्यतया च साधुजनविमर्श-
नीयं भवेत्, तदप्रदाने च नास्ति चाप्यकृतो भोचः; एवं-सङ्कटे किमिदानीं विधेयम् ?
इति चिन्तामप्रस्तुतेनाह, उपरोति ।—घनाघनस्थितिं घनाघनस्य सार्धकमेव, तथा
च महाभारते शालिपर्वाणि—“समुद्धमाना बहुधा येन गीताः पृथक् पृथक् । वर्धनोच्च-
कृतारम्भास्तु भवन्ति घनाघनाः ॥” इति । [इतिवातीरणि “वरिचक्षिपतिवदीनां वा
द्विलम्ब्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्” इत्यत्र “इत्तेर्घल्लच्च” इति वार्तिकेन अभ्यासा-
ऽऽगागमे अभ्यासस्य घल्ले च “अभ्यासाय” (७ । ३ । ५५ पाठ) इति दत्तरस्य इत्य-
ङ्गले घनाघनः इति सिद्धम्] यदा—घनस्य मेव, अघनस्थितिं तास्ति घनं यस्मात्
तत् अघनं तत् स्थितिं शब्दितम्, अतिघोरसंज्ञितमित्यर्थः, उपरि, वर्तते इति शेषः,
दृष्टिना श्रिया, दूरे, तिष्ठतीति शेषः, एतत् किम् आपतितम् उपस्थितम् ? विरद्विषा-
नीचभ्रान्तिः अतीनीचीपकलात् अदृक् इति भावः; तत्प्रतीकारस्य श्रियासङ्गत-

चाण । “—चन्द्रगुप्तम् अमात्यराजसः समुच्छेद्यतीति मेवं
मंस्थाः । पश्य—

विक्रान्तैनयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्वक्रनासादिभिः
नन्दे जीवति, या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्,
कचन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत पृथक् ? ॥ २३ ॥

एव, तस्या दूषितेः कश्चन न सम्भवः ; एव शीघ्रं सपः समाविष्टः दंशनायमुपागत
इत्यर्थः, तत्प्रतीकारोपायभूता दिव्योपपन्नः हिमवति हिमालये, अतिदूर इत्यर्थः,
सतीति शेषः । अर्थ भावः,—सत्पुत्रोपपन्नः सङ्कटभावेन उपस्थितिः, किन्तु तदीयधन
दूरवर्तितात् सुतरां प्रतीकारासम्भव इति । [अत्र मेघनर्मितादिभिरतिशयोक्त्युक्तित्व
विरहितो दधितादूरवर्तिता तदीयदुःखानपनीकनरुपाप्रसूतात् अष्टिकर्तृकराजस-
त्त्ववार्पणेन चाप्यपनीकनासम्भवदुपप्रस्तुतप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ; सा च शीघ्रं स्थितसंपन्न-
हिमवतः औपधानयननिधं सर्वथाऽसम्भवमिति विस्वप्रतिविम्बबोधनात् दृष्टान्तात्-
कारेण सङ्कीर्त्यते] ॥ २२ ॥

नयपराक्रमसन्निवृत्त-सुसचिवः मेत-नवगन्धविनाशनेन नौथैषोऽथैषप्रतिपादन-
पुःसरं स्वपौषोक्त्यै प्रकटयन्नाह, विक्रान्तेति ।—विक्रान्तैः विक्रमशालिभिः,
[एतेन तेषां प्रसङ्गः परापहरणासम्भवं व्यज्यते] न केवलं विक्रमयुक्तेरपि तु नय-
शालिभिः नीतिज्ञैः, [एतेन नयानभिज्ञपराक्रमप्रयोगः फलसिद्धेः प्रतिकूलः, इह तु
तदन्यथेवेति ध्वन्यते] सुसचिवैः सुमन्त्रिभिः, [एतेन सचिवमूर्खत्वे तु पराक्रमव्या-
यथाप्रयोगात् फलसिद्धिरिति व्यज्यते] वक्रनासादिभिः प्रधानपुरुषैः जीवति नन्दे
[इति जातवैकल्यचर्चम् । एतेन न केवलं नयपराक्रमशालिनः सचिवाः, अपि तु
निखिलनृपगुणसम्पन्नाः नरपतयः, तत्रापि न पुनः दिवाः, अपि तु नवसङ्काकाः,
अतः कश्चमपि न प्रमादसम्भावनेति सूच्यते] मुहुः बारं बारं, चलन्ती अतिवचला,
दुर्ज्ञेयान्तरप्रयोगप्रमावादिता भावः, या श्रीः राजलक्ष्मीः, तदा स्थैर्यं न गमिता
न प्राविता, न स्थिरौजतेत्यर्थः, को जनः, जगत् प्रह्लादयन्तीं उदासयन्तीं, द्युतिं
चन्द्रिकामिव, एकत्वमुपागतां स्थिरत्वमापन्नां, सङ्गीत्या मया हेतुना इति शेषः, तां
विधेः, चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः पृथक्कर्तुं विद्योजयितुं, व्यवस्येत प्रयतेत ? न कोऽपि
सत् कर्तुं शक्नुयादित्यर्थः । नवसु नन्देऽपि जीवसु व्यासज्यं छिताऽपि या मया
सञ्चालिता सती स्थैर्यं न गमिता, तां चन्द्रगुप्ते एकत्वमुपागत्य दृढतया स्थिताम्

अपिच, [आस्त्रादितेत्यादि प्रागुक्तं पठति] । (उ)

चन्द । [स्वगतम्] । फलेण संपादितं सोहृदि दे
विकल्पितम् । * (उ)

[नेपथ्ये उत्सारणा (उ) क्रियते] ।

बाच । शार्ङ्गरव ! ज्ञायतां किमेतत् ।

शिशुः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य,
पुनः प्रविश्य] । उपाध्याय ! एष राज्ञः चन्द्रगुप्तस्य आज्ञया
राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरात्
निर्वाह्यते । (ण)

बाच । क्षपणकः ? अहह !! अथवा—अनुभवतु राजापथ्य-

* फलेण संपादितं शोभते ते विकल्पितम् ।

अविद्यमानेषु नन्देषु कथालयेत् ? इति भावः । [अत्र सम्भावनायां लिङ् । उपमा-
ऽलङ्कारः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(उ) आस्त्रादितेत्यादि ।—[एतत्तु स्वाम्यशुरागप्रकाशविशिष्टवचनं पुष्पम्] ।

(अयं श्लोकः १४ पृष्ठे द्रष्टव्यः) ।

(उ) [“संपादितम्” इत्यत्र “संपादितम्” इति पाठे—प्रकटितम्] ।
विकल्पितम्—आत्मनः ज्ञात्वा ।

(उ) उत्सारणा—दर्शनार्थं मिलितानां लोकानां सम्पर्दनिवारणार्थमप-
सारणा ।

(ण) राजापथ्यकारी—राजविद्विहीत्यर्थः, [पथ्यं—हितं, पथः अनुपेतम् इति
यावत् ; “अर्भपथ्येन्यायादनपेते” (४।४।२२ पा०) इति यत्, न पथ्यम् अपथ्यम्—
अहितमित्यर्थः, राज्ञः अपथ्यं राजापथ्यं, तत् कर्तुं शीलमस्य इति राजापथ्यकारी] ।
सनिकारं—क्षापमानम् । निर्वाह्यते—देशान्तरं प्रस्थाप्यते, प्रकारान्तरेण वधदण्डं
कुर्यात् इति यावत् । “वपनं द्रविषादानं स्थानान्निष्क्रमणं तथा । एव हि ब्रह्म-
वत्सूनां वधो नाभ्योऽस्ति देहिहः ॥” इति भागवतोक्तेः सत्यासिमानपि ब्राह्मणवद्दण्ड-
विधानाच्च ।

(त) अपथ्यकः,—निष्परिवहः तपस्वी, तेन निवारणार्थः इति कादण्यादि-
व्युत्पत्तिः अहहशब्दः । अहवेति ।—राजापथ्यकारी यः कसिदपि निघास्य एवेति

कारित्वस्य फलम् । भीः श्रेष्ठिन् चन्दनदास ! एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डी राजा, तत् क्रियतां पथ्यं
सुहृद्वचः, समर्थतां राक्षसगृहजनः, चिरमनुभूयन्तां विचित्रा
राजप्रसादाः । (त)

चन्दः । अस्मि मे गेहे अमञ्जरक्त्वसवरप्रणो । *

[ततो मे पथ्ये कलकलः] ।

बाणः । शार्ङ्गरव ! ज्ञायतां पुनः किमेतत् ।

शिश्वः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निश्चयः, पुनः
प्रविश्य] । उपाध्याय ! असौ राजाज्ञया राजापथ्यकारी कायस्थः
शकटदासः शूलम् आरोपयितुं नीयते ।

बाणः । स्वकर्मफलभाक् भवतु । भीः श्रेष्ठिन् ! एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डी राजा, न मर्षयिष्यति राक्षस-
कलत्रप्रच्छादनं भवतः, तत् रक्ष परकलत्रेण आत्मनः कलत्रं
जीवितञ्च । (थ)

चन्दः । अज्ज ! किं मे (द) भञ्जं दंसेसि ? संते वि गेहे
अमञ्जरक्त्वसस्स घरप्रणं ण समय्येमि, किं उण असंतं । †

* नास्ति मे गेहे अनात्यराक्षसगृहजनः ।

† आर्य्य ! किं मे भयं दर्शयसि ? सन्तमपि गेहे अनात्यराक्षसस्य गृहजनं न
समर्पयामि, किं पुनरसन्तम् ।

समाधानम् । तीक्ष्णदण्डी—चन्दनदासेन सह कथोपकथनसप्तमे चरणस्य
राजदण्डवर्णनं तदुच्चासनार्थम् । एवम् अथेऽपि ।

(थ) मर्षयिष्यति—समिष्यते । प्रच्छादनं—गोपनम् । परकलत्रेण—राक्षस-
भाव्याप्रदानेन, आत्मनः कलत्रं जीवितञ्च रक्ष, अन्यथा तदनर्पणे तव कलत्रजीवनयो-
रनिष्टः स्यादित्याशयः ।

(द) मे इति ।—[अतः "गतिबुद्धिः"—(१४/५२ पा०) इति सूत्रे "दृष्टेः सर्वम्"

बाब । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

चन्द । वादं, (ध) एसो मे त्तिरो णिच्चपो । *

बाब । [खगतम्] । साधु चन्दनदास ! साधु !—

सुखमेवार्थलाभेषु परसंवेदने जनः ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ? ॥ २४ ॥

[प्रकाशम्] । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

चन्द । वादं । † (न)

* वादं, एष मे त्तिरो निश्चयः ।

† वादम् ।

इति माध्यवचनात् कर्मतायां “पक्षे दर्मयन्” इतिवत् “कर्मणा यमनिप्रेति”
(१।४।३२ पा०) इति सूत्रेण चतुर्थी] ।

(ध) वादं—“भ्रमप्रतिपत्तिः वादम्” इत्यमरः ।

वस्तुनिमित्तं निखिलकैश्येजातमपह्नाय स्वविनाशमनायासेन स्वीकुर्वतचन्दन-
दासस्य इदंतामवगम्य मनसा तं कौति, सुखमेविति ।—अर्थलाभेषु अर्थानां लाभः
श्रेष्ठः ते अर्थलाभाः अर्थान्नोपाया इत्यर्थः, तेषु सुखमेषु सत्तु राजसकलम-
परित्यागे राजानुपहृष्टलाभः, तन्नामे च निबिधोन्नतिः सम्भाव्यते इति जानन्नपि
इति भावः ; इदानीम् अस्मिन् कालियुगे, शिविना तन्नामधेयेन राज्ञा, विभक्त
परसंवेदने (संविद्यते अनुभूयते इति संवेदनं सुखदुःखादि, प्रकरणादत्र दुःख)
परस्य इतरस्य, संवेदने दुःखे तद्विषये, (परसंवेदने परकीयार्थस्य समर्पणे कृते
सति स्वस्वार्थलाभेषु सुखमेषु अयमेव चान्वयः साधुः) इदम् उक्तप्रकारं स्वजीवन-
दानीनापि स्वार्थे तथोक्तस्य परकलनाच्छादनरूपं, दुष्करम् असाध्यं, राजदण्डावस्थ-
नावादिति भावः, कर्म की जनः, कुर्यात् ? न कोऽपीत्यर्थः । जनार्ज्जुनोपायाश्रितेन
तथाऽऽचरन् कालित्याश्रित्य तेषां सुखमत्वं प्रदर्शितम् । शिविना कपोतरक्षणाय श्रेष्ठ-
रक्ष्णोपायात्मनः नासं दत्तमिति पौराणिकी वार्ताऽन्वयस्येया । [अत्र महत्तः
शिवेश्वरितस्य प्रसूनाकलादुदात्तालङ्कारः, शिविः गरुडः पुण्यवडुले कृतयुगे कृतवान्,
त्वं तु इदानीं पापवडुलेऽपि कश्चि करोषीति ततोऽप्यधिकमुपरितस्त्वमिति व्यतिरेकश्च
व्यज्यते । इदमपि पुण्यम्] । पथ्यावज्ञं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(न) स्वजीवननाशेऽपि जनार्ज्जुनस्य साधुसमर्पणरूपो निश्चयः निबिधमनाशेऽपि ।

बाबु । [सकीर्षण] । दुरात्मन् ! दुष्टवणिक ! अनुभूयतां तर्हि राजकीपः ।

चन्द । [बाहू प्रसार्य (प)] । सज्जोन्हि, अणुचिट्ठु अज्जो अत्तणो अहिचारस्स अणुरुअं । *

बाबु । [सकीर्षण] । शार्ङ्गरव ! उच्यताम् अस्माद्वचनात् कालपाशिकी दण्डपाशिकश्च—“श्रीप्रमयं दुष्टवणिकं निष्ठुताम्” अथवा—निष्ठुतु, उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, “गृहीतगृहसारम् एनं सपुत्तकलत्रं संयम्य रक्ष” तावत्, यावत् मया वृषलाय कथ्यते, (फ) स एव अस्य सर्वस्वप्राणहरणं दण्डम् आप्नापयिष्यति ।

शिशुः । यत् आप्नापयति उपाध्यायः । श्रेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्द । [ललाट] । अज्ज ! अअमाअच्छामि । [सगतम्] । दिट्ठिआ मित्तकज्जेण मे विणाओ जणिदो, ण उण पुरिसो दोसेण । † (ब) [परिक्रम्य शिष्येण सह निज्जालः] ।

बाबु । [सहर्षम्] । हन्त !! लब्ध इदानीं राजसः । कुतः ?—

* सज्जोऽहि, अनुचिट्ठु आर्थः आत्मनोऽधिकारस्य अनुदपन् । [“सरिसे” इति पाठे—सहजम्] ।

† आर्थः । अअमागच्छामि । दिट्ठा मित्रकार्येण मे विनाशो जनिता, न पुनः पुरुषदीपिष ।

(प) दण्डपाशिके सानन्दचित्तामदमर्णाथे निःशङ्कं दण्डयद्वाथे वा बाहुप्रसारणम् ।

(फ) गृहीतगृहसारं—गृहीतः गृहस्य सारः,—मूलवनादिकपलिराशः यस्य स तथोक्तसम् । वृषलाय इति ।—[अत्र “क्रियापदचमपि कर्तव्यम्” इति वार्तिकान् अतर्ही । इदं कृत्या हितागमननिरोधनं निषेधः । कृत्या अपटेन हितागमनाथं खेटविह्वये चन्दनदासनिरोधान् ; यदा—इतं राजसम् आगमयति इति हितागमनं, हितागमनस्य हितराक्षसागमनहेतुभूतस्य चन्दनदासस्य निरोधनात्] ।

(ब) पुरुषदीपिष—स्वाकांपराधेन, सर्वपुरुषसाधारणदीपिष न विनाशः जनितः इत्यर्थः । [अत्र अत्रपूर्वकं कवितादस्तुत्साहमात्रस्य व्यपेक्षात् परिवर्तनाऽवधारः] ।

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमावदि ।

तथैवास्यापि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ २५ ॥

[नेपथ्ये कलकलः] ॥

बाबु । शार्ङ्गरव !

शिशुः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

बाबु । ज्ञायतां किमेतत् ।

शिशुः । [निजस्य विभाव्य पुनः प्रविश्य सन्धानतः] । उपाध्याय ! एष
श्वलु शकटदासं बध्यमानं बध्यभूमेः आदाय समपक्रान्तः (भ)
सिद्धार्यकः ।

बाबु । [खगतम्] । साधु सिद्धार्यक ! साधु, कृतः
कार्यारम्भः । (म) [प्रकाशम्] । प्रसह्य किमपक्रान्तः ?
[सकोपम्] । वस्तु ! उच्यतां भागुरायणो यथा “त्वरितमेनं
सम्भावय” इति । (य)

बन्धुकलत्ररक्षणाच्च चन्दनदासस्य स्वमरचस्वीकरणमाकर्ण्य मुदितवाचक्यः राजस-
वराभबन्धुमुपेक्षमात्र आह, त्यजतीति ।—अयं चन्दनदासः, तस्य राजसस्य, आपदि
पुलकलत्रादीनां शत्रुहसे पतिष्यत्स्वरूपायां, तदक्षयायेति भावः, प्राणान् अप्रियवत्
अनिष्टवत्, [अप्रियैः अनभौष्टैः तुल्यम् इति वतिः] यथा त्यजति, अस्य चन्दनदासस्य,
आपदि श्वलुलत्रदाचार्यं राजदण्डेन विनाशरूपायां विपत्तौ सत्यां, तथैव तस्य
राजसस्यापि, प्राणाः न प्रियाः, भविष्यन्तीति शेषः, तस्य कृतोपकारित्वात् अभिनत-
चन्दनदासेन सहाभिप्रेतद्वयत्वाच्च । नूनमुपेक्षे, सम्भावयामोति भावः । [अत्र अर्थं स
इव सोऽपि अयमिव इति उपमेथोपमा व्यङ्ग्या] । पथ्यावक्तं व्रतम् ॥ २५ ॥

(भ) बध्यभूमेः इति ।—[अपादाने पञ्चमी] । समपक्रान्तः,—प्रकाशितवान् ।

(म) कार्यारम्भः,—स्वनन्तितस्य शकटदासं बध्यभूमेरादायापसरणरूपस्य
कार्यस्य आरम्भः साधु यथा कृता तथा कृतः । तथा करणे च तस्य राजससविधे
विश्वासभाजनता स्यात् इति, तेन चाये बध्यिष्यमाणं मङ्गत् कार्यं भविष्यतीति तस्य
साधुत्वम् । [अयमपि विन्दुः] ।

(य) सम्भावय—वर । निश्चयं सिद्धार्यकस्तानय इति भावः, त्वमपि तेन
श्वलु गता कार्यं साधय इति च गृहीतव्यः ।

शिष्यः । [पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य सविषादन] । उपाध्याय ! हा धिक् कष्टम्, अपक्रान्तो भागुरायणोऽपि । (र)

चाच । [स्वगतम्] । व्रजतु कार्यसिद्धये । (ल) [प्रकाशं सक्रोधमिव] । वत्स ! कृतं विषादेन, उच्यन्ताम् अस्य हचनात् भद्रभट-पुरुषदत्त-हिङ्गुरात-वल्लगुप्त-राजसेन-रोहिताश्व-विजय-वर्माणः । “शौघ्रम् उपसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायणः” ।

शिष्यः । यदाज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्त्य पुनः प्रविश्य सविषादन] । उपाध्याय ! हा धिक् कष्टं, सर्वमेव तन्म-माकुलीभूतं, तेऽपि खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथमम् अप्रभाताया-मेव रजन्याम् अपक्रान्ताः । (व)

चाच । [स्वगतम्] । सर्वेषामेव शिवाः पत्न्याः सन्तु । [प्रकाशम्] । वत्स ! अलं विषादेन । पश्य—

ये याताः किमपि प्रधाय्य हृदये, पूर्वं गता एव ते,

ये तिष्ठन्ति, भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

(र) भागुरायणस्यापि अपक्रमणं मलयकेतोरग्रयस्थित्या वक्ष्यमाणकार्य-निष्पादनाय, तच्च चाचक्येन स्वयमुपदिष्टम् ।

(ल) कार्यस्य—अये वर्षाधिक्यमावस्य खोपदिष्टं कृतस्य, सिद्धये—निष्पादनाय ।

(व) तन्म—प्रकृतिमण्डलम् । माकुलीभूतं—व्यतिथ्यस्तम्, अनवस्थितमव्यादमिति यावत् ; प्रायोऽनेकेषाम् अपसरणात् । अप्रभातायां रजन्याम् इति ।—[अत्र “प्रथम-तरमुपस्थेव” इति कचित् पाठः] । अपक्रान्ताः,—पलायिताः ।

शोऽहं सहायकीनोऽपि खलुहिंस्रतया सधे सम्पादितवान्, तस्मै मे स्मितायां तद्वदुद्धी किं सहायगमनेनेति वदः प्रकटयितुमिच्छामास, ये याता इति ।—ये भागुरायणादयः, किमपि मदुपदिष्टमनुपदिष्टं वा इष्टं, हृदये प्रधाय्य मनसि कृत्वा, (अस्माद्विरोधं मनसि कृत्वा इति वदः, अस्मात्कार्यसिद्धिमुद्दिश्य इति गूढम्) याताः मलयकेतोः समीपे इत्यर्थः, ते पूर्वमेव गताः, हृदयचिन्ताऽनुसारितान् खल्वनतेः, अतः तदनुगोचरं इष्टेव, “गतस्य गोचरं नास्ति” इति न्यायादिति भावः ; ये जनाः, अत्र इदानीं तिष्ठन्ति तेऽपि गमने मलयकेतुसमीपमतो, प्रकामोद्यमानः

एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका

नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गात्रम ॥ २६ ॥

[उल्लास प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बहः ।] एष खलु दुरात्मनो भद्रभट-
प्रभृतौन् आह्वरामि । [आत्मगतम्] । दुरात्मन् राक्षस ! क्व
इदानीं यास्यसि ? (श) एषोऽहमचिरात् भवन्तं—

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्तिम्

उत्सेकिना बलमटेन विगाहमानम् ।

प्रकाशमानोत्साहः, कामं यथेष्टम्, अनुमतमेतदेव इत्यर्थः, ("अकामानुमती
कामम्" इत्यमरः) भवन्तु गच्छन्तु इत्यर्थः, मया स्वबुद्ध्या एव तैर्विनाऽपि
सर्वकार्याणां सम्पाद्यत्वात् तैरपि न मे प्रयोजनमिति भावः । अर्थसाधनविधौ
प्रयोजनसम्पादनरूपे विधाने, सेनाशतेभ्यः बहुसेनाभ्यः, अधिका अधिककार्यक्षमा,
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा नन्दानाम् उन्मूलने दृष्टः वीर्यस्य शक्तेः, सहिमा
माहात्म्यं, कार्यक्षमतातिशय इत्यर्थः, यथासादृशी, एका अद्वितीया, मम बुद्धिस्तु
केवलं मा गात्रं न गच्छतु, [बुद्धेः सर्वकार्यसाधनक्षमताद्योतनार्थं नन्दोन्मूलनेत्यादि
विशेषणम्] बुद्धिबलेन एवाहं सर्वं सम्पादयिष्यामि इति भावः । [अत्र काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । अयं चतुर्वर्णनिर्वर्णनं वर्णसंस्कारः । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णातःपातिनीनां
प्रकृतौना ये याता इत्यादिना निर्वर्णनात् निर्देशात् तयोदशम् अङ्गम् । दृष्टोवाहो
वक्ष्यमाणं तेषामुदन्तमानेष्यामि इति गूढाशयः] । आर्दूलबिकीकृतं वस्त्रम् ॥ २६ ॥

(श) स्वप्रेरितपुरुषैः राक्षसस्य व्यापनात् तस्य मुखयास्त्रत्वं योतयन्नाह, कृदानी-
मिति आदि—इदानीमक्षप्रेरितगुप्तचरैरेवं संवेष्टितः कस्मिन् पुरुषे विश्वस्य स्त्रहत्यं
विश्वस्य यास्यसि ? न केचिदपि तवायसाधकाः, सर्वे ममायसाधका एव, मत्प्रतिधि-
त्वात् ; यदा—क्व कस्मिन् देशे, यास्यसि ? अस्मात्प्रतिधिमिरनुस्त्रियमाणः यत्र कुत्रापि
प्रकाशयिष्यसे तत्र तत्रैव धृतो भविष्यतीति तत्र पलायनमप्यसुकरमिति भावः ।

स्वबुद्धिविभवेन नन्दवंशस्त्वयं नन्दराज्ये नीर्यप्रतिष्ठास्य विदधत् कौटिल्यः स्वबुद्धि-
श्रीशलेन नीतिबुद्धिभिभूषितस्यापि राक्षसस्य वशीकरणं प्रतिपादयति, स्वच्छन्दमिति ।
—एकचरम् एकः निःसहायः, रूषकोनयः सन्, चरतीति तथोक्तं, नन्दवंशसम्बन्धिनी-
उत्थान् हत्वा तत्रैकचरसीति भावः, उज्ज्वलदानशक्तिम् उज्ज्वला उत्कृष्टा, दानशक्ति-
विस्तारशक्तिः, नन्दजलक्षेरणसामर्थ्यस्य यस्य तथाविधं, परस्मैलोपनापार्थे महती
शोभप्रशयेन स्थापितः अलङ्कारः इति वक्ष्यमाणवहुव्यवहारमिति भावः ;

बुद्ध्या निगृह्य, वृषलस्य कृते, क्रियायाम्
आरण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २७ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] । (घ)

इति सुद्वाराचसे प्रथमोऽङ्कः । (स)

सत्केहिना सद्रिकेन, वलमदेन सैन्यगर्वेण, देहिजसामर्थ्यजोहामपराक्रमेण च, चराति-
उत्तमतो विनश्येत्, न तु चन्द्रगुप्तेन सन्दधीत इति वृष्टाद्धे बल्यमाचटुरभिमानवतेति
भावः ; स्वच्छन्दं यथेच्छं यथा—स्वच्छन्दं निरङ्कुशं, स्वपक्षमपहाय विजातीयं परपक्ष-
माश्रितोऽसीति तत्र कोऽपि नियन्ता नास्तीत्यर्थः, विगाडमानम अश्वदपकाराय खेड-
मानं, बिचरन्तश्च, आरण्यकं वन्यं, दुर्दमत्वसाम्यात्, गजमिव भवकमिति गद्यस्थपद-
मताकष्यान्वयः कार्यः ; वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्य, कृते निमित्तं, तस्य प्रयोजनसाधनार्थ-
मित्यर्थः, बुद्ध्या निगृह्य वशीकृत्य, क्रियायां तस्यैव साक्षिव्यवहाररूपायां, वाहनादि-
रूपायाञ्च, प्रगुणीकरोमि प्रकटगुणवन्तम्, अनुरागिणमित्यर्थः, सुहृदरज्जुबद्धच, करोमि ।
यथा आरण्यको दृष्टगजः शर्मेर्गतपाददृढरज्जुबन्धनादिना उपायेन संबाहनादि-
क्रियायां प्रगुणीक्रियते (वशीक्रियते) एवं त्वामतिसङ्कटे पातयित्वा अगतिकतया
यथा स्वयमेव प्रवर्णोभवसि तथा वृषलसाक्षिव्यक्रियायां वशीकरोमि इत्यर्थः । [अत्र
शेषानुशाणिता उपमा । अयं प्रयत्नः,—“प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः”
इति लक्षणात् । इत्थं यत्र विन्दुसम्बन्धरूपप्रतिमुखसम्बन्धः । विन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य सन्धेः
अथोदज्ञानप्यङ्गानि यथामति योजितानीति सूक्ष्मदृष्टिभिरवधार्यं सक्तोऽव्ययम् ।]
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(घ) “पादेस्त्रिचतुरेरेङ्गस्तेषामन्ते च निर्गमः” इत्युक्तेः प्रविष्टपादाणामङ्गशेषे
निष्क्रमणस्यावश्यकत्वात् निष्क्रान्ताः सर्वे इत्युक्तम् ।

(स) “प्रत्यक्षनेत्रवरितो रसभावसमुज्ज्वलः” इत्याद्युक्तलक्षणः अङ्कः ।

ब्रह्मशेषशालाटवोसचरणप्रचानन कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर महाचार्यविरचितायां, तदाकालायां

श्रीमदायुनीषविद्याभूषण-श्रीमाधवबोधविद्यारत्नाभां

परिवर्तित-परिवर्द्धितायां सुखबोधिनो-

समाख्यायां सुद्वाराचसव्याख्यायां

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आदितुष्टिकः । (क)]

आदि ।—

जायन्ति तन्तुजुतिं जहद्विभ्रं मण्डलं अद्विलिङ्गंति ।

ये मन्तरकक्षपरा ते सम्पन्नाह्विरे उवचरन्ति * ॥ १ ॥

* जानन्ति तन्तुजुतिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।

ये मन्तरकक्षपरा ते सर्पनरादिषु उपचरन्ति ॥

(क) अथ राजसक्तोपायहस्तान्तकक्षगाय माश्रायापताकासम्बन्धकयो गर्भ-
सन्धिः द्वितीयेनाङ्केन आरभ्यते ।—“गर्भसु दृष्टद्रव्यस्य बीजकालेवपुं मुहुः” इति
सूत्रेणात् । पूर्वाङ्के दृष्टस्य अथ राजसादितुष्टिकसंवादकपया आपित्वा कथया
पताकाख्याया नटस्य अदृष्टस्य आचक्षणीतिरूपस्य बीजस्य अग्रे मुहुरन्तेवणात् । पताका-
माश्रायाश्रागुगुण्येन गर्भसन्धेरङ्गानि—“अभूतादरणं मार्गो कथीदादरणे क्रमः । सङ्ग-
आहुमानस्य तोटकाधिपती तथा । उद्वेगसम्भूमाक्षेपा हादशाङ्कान्मुक्तमात् ॥” इति ।

आदितुष्टिकः,—सर्पक्रीडनीपनीबीज्यः, (“सापुङ्गे” “तुष्टिबोधाया” इति
वा भावा) [आदितुष्टेन सर्पमुखेण दीव्यतीति ठक्] अथादितुष्टिककक्षपक्ष्यवेश-
आरिणो विराधगुप्तस्य सर्वे प्राकृतं वचनं प्रस्तुतीपयोगिच्छाचरकमभूतादरण्यम् ;
प्रस्तुतस्य राजसं प्रति कुसुमपुरहस्तान्तकक्षनखोपयोगे कृप्याचरणात् ।

सुगीतिप्रयोगनिपुणेन बीजसम्पन्नेन राजसेन कृपया कुसुमपुरहस्तान्तं ज्ञानं
निपुक्तः आदितुष्टिककक्षवेशधारी पुद्गलः स्वकार्यस्य दूरवगाहाराजनीतिपरतशा-
इतिकेशकरत्वं दर्शयितुमाह, जानन्तीति ।—ये जनाः, तन्ने खराष्ट्रचिन्तायां, विबोध-
विशेषे च, (“तन्ने खराष्ट्रचिन्तायां शास्त्रोपधमखेक्षपि” इति वैजयन्ती) युक्तिं
विज्ञानोक्त्यायं प्रयोगश्च, यथास्थितं यथायथं, जानन्ति, मण्डलं राट्मन्, अथवा हादश-
राजमण्डलम्, अथमरिः, अथं निरम्, अथमरिनिरम्, अथमुदासीनः, अथं विजिगीषुः
इत्यादिसङ्कपं, पक्षे—मण्डलं माह्विन्द्रादिदेवतायन्तं, मण्डलाकारवेष्टनं वा, अभि-
जनिचक्षुः, विशेषतो ज्ञात्वा, [“अभिरभागे” (१४८१ पा०) इति द्वितीया] लिखन्ति

[पात्राग्र] । अज्ज ! किं भणामि—को तुमं त्ति ? (ख)
अज्ज ! अहं क्वु आहितुं डिओ जिस्समिओ णाम । [पुनरावाग्र] ।
किं भणामि—अहंपि अहिणा खेलिदुं इच्छामि त्ति ? अथ
कदरं उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि ? [पुनरावाग्र] । किं
भणामि—राअउलसेवओ त्ति ? यं खेलदि ज्जेव अज्जो अहिणा ।
किं भणामि—कधं त्ति ? अमंतीसहिक्कुसलो बालगाहो,

* आर्य्य ! किं भवसि—कथमिति ? आर्य्य ! अहं खलु आहितुं डिओ
कीयंविओ नाम । किं भवसि—अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामीति ? अथ कतरं
पुनराह्यं वृत्तिम् उपजीवति ? किं भवसि—राजकुलसेवक इति ? ननु खेलति
एव आर्य्योऽहिना । किं भवसि—कथमिति ? अमन्तोषविक्रयको व्याख्यानो.

पराकटान् कुर्वन्ति, पक्षे—सर्पकुण्डलनखानं विविच्य भूमिं विदारयन्ति ; ये च
मन्दररक्षणे पराः मन्त्रवाक्यैश्च रक्षणे गोपने, पराः आसक्ताः, मन्त्रवागोपनक्रीडाः इति
यावत्, पक्षे—गाहकादिमन्त्रैः रक्षणे चात्मरक्षणे, परा अप्रमत्ताः, गाहकादिमन्त्रधारका
इत्यर्थः, ते जनाः, सर्पेनराधिपे सर्पं एव नराधिपः, यत्किञ्चित्स्वल्पेऽपि तीक्ष्णप्रतापेन
प्राणहरत्वात्, [एतेन तन्त्रयोगादिषु अभिज्ञत्वा सर्वगुणसम्पन्नस्य राजसस्यैव सर्पेण
क्रौडनसदृशे कृच्छिन् कौटिल्येन सह प्रतिहन्तिताव्यापारे योग्यता विद्यते, नान्वेषा-
मल्पबुद्धीनामिति व्यज्यते] तस्मिन् उपचरन्ति व्यवहरन्ति, तमुपजीव्य जीवितुं
शक्नुवन्ति, नास्ति । [एतेन राज्यतन्त्रादिवक्त्रेण अतिसावधानतया वार्त्ततन्त्रम्, अन्वेषा-
आत्मविनाशसम्भव इति सूच्यते । अत्र सर्पे नराधिपत्वागोवात् तथा तन्त्रादिपदानां
श्रुत्येन सर्पपक्षे राजपक्षे च अभिधाननियमनात् श्लेषानुप्राप्तिरूपकालङ्कारः ; तेन
च राजनीतिसर्पखेलनकुशलोऽहं सर्पकीडया चन्द्रगुप्तं पराभूय राजनीतेरुत्कृष्टं प्रति-
प्रादधिष्यामि इति वस्तु व्यज्यते] ॥ १ ॥

(ख) एवमाकाशस्थादृश्यपुरुषवाचं स्वधर्मेभोज्ञा प्रत्युत्तरयति, आर्य्येति ।—“किं
क्रीडोति वस्राक्यो विना पाशं प्रयुज्यते । सुत्वेबाहुक्तमख्यं तत् आदाकाशमभावितम् ॥”
इति “अप्रतिष्टेः सङ्कलापी भवेदाकाशमभावितम्” इति च लक्षणात् । एवमस्येऽपि ।

(ग) गन्तविति—निश्चये, उत्तरवाक्यप्रदाने वा । तत्र त्वयं विशेषः,—[“नभो
वृष्टप्रतिवचने” (इ. २. १२० पा०) इति सूत्रेण “खिलति” इत्यत्र भूते ऋट्, तेन
ननु खिलति—क्रौडनकार्पाधीति इत्यर्थः । एतेन मवानपि सर्पेनराधिपसमन्त्रः इति

અગિયોટકુસો મત્તગબ્જારોહી, લઘાહિયારો જિદકાસો
રાખસેવધો ત્તિ, એદે તિણ અવસ્યં વિણાસમણ્હીતિ । (ગ)
કથં, દિઘ્મત્તો અદિક્કંતો एसो ! [પુનરાકાશે] । અજ્ઞ !
તુમં હણ કિં મળાસિ—કિં એદેસુ પેહાસમુગ્ગકેસુ ત્તિ ? અજ્ઞ !
અપ્પજીવિયાસંપાદયા સપ્પા । [પુનરાકાશે] । કિં મળાસિ—
પેક્વિદુમિચ્છાસિ ત્તિ ? પ્પસીદદુ પ્પસીદદુ અજ્ઞો, અત્યાનં
ક્વુ એદં ; તા જદ્દે કોટૂહલં, તા એદ્દિ, એદાસિં આવાસે
દંસેમિ । [પુનરાકાશે] । કિં મળાસિ—એદં ક્વુ ભદ્દિયો
અમચ્ચરક્કસસ્ય ગેહં, યત્થિ દધ અમ્હારિસાણં પ્પવેસો ત્તિ ?
તેણ હિ ગચ્છદુ અજ્ઞો, જીવિયાએ પ્પસાદેણ અત્થિ પત્ય મમ
પ્પવેસો ત્તિ । કથં, एसो વિ અદિક્કંતો ! *

અરહોતાકુસો મત્તગબ્જારોહી, લઘાહિયારો જિદકાસો રાજસેવક इति, एते
त्रयोऽपश्यन् विनाशमनुभवन्ति । कथं, दृढमादोऽतिक्रान्त एवः ! आर्य्य ! त्वं पुनः
किं भणसि—विसेतेषु पेटकसमुद्गतेषु इति ? आर्य्य ! आत्मजीविका-
सम्पादकाः सर्वोः । किं भणसि—प्रेक्षितुमिच्छामीति ? प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्यः,
अत्यानं खलु एतत् ; तत् यदि ते कीदृशलं, तदेदि, एतद्विप्रापसी दर्शयामि ।
किं भणसि—इदं खलु भर्तुरन्त्याचारसस्य गृहं, नास्तीह अस्मादज्ञानां प्रवेशः
इति ? तेन हि गच्छतु आर्य्यः, जीविकायाः प्रसादेन अस्ति खलु मम प्रवेश इति ।
कथम्, एसोऽपि अतिक्रान्तः । ।

અવ્યયતે] । અનન્તોષધિકુમ્મલઃ,—મત્તે—ગારુડાદિકે, શ્રીવધી—દૈત્ય-મુલકાદી અ,
(“દૈત્યેર મૂળ” इति भाषा) ન કુમ્મલઃ,—નિપુલઃ, અગ્નઃ इत्यर्थः । [“असूयस्य
राजदाराः” इत्यादिवत् अत्रापि गच्छ समासः] । એવંવધો વ્યાલસાહી—સર્પ-
વિજ્ઞાનોપકોથી । તથા અરહોતાકુસઃ,—અરહોતઃ અકુસઃ યેન તાદ્રશઃ, શાસનદણ્ઠ-
રહિતઃ इत्यर्थः । મત્તગબ્જારોહી—મત્તફલિગ્રેહારોહી । તથા લઘાહિયારઃ,—લઘ્વઃ
અધિકારઃ,—કાચ્યંપ્રભુત્વં યેન તાદ્રશઃ । જિદકાસો—પુરુષવિજ્ઞો इत्यर्थः, [જિતેન
ક્રમેન કાચતે પુજાયતે इति चितिः] એવભૂતઃ રાજસેવકઃ,—રાજપરિચારકઃ ।
એતે—અજ્ઞકવપાઃ । કથં,—આત્મવાઃ, જ્ઞતાઃ इति शेषः । અવસ્યં—નિશ્ચિતમ્ । વિનાશં
—નિવર્તનમ્ । અમચ્ચરક્કસસ્ય—પ્રાપ્તવન્તોલ્લયઃ ; એતેષાં સર્વેષાં વૃત્તલભસઅવાદિતિ भाषा ।

[दिग्भोऽवलोक्य कस्तुतमाश्रित्य (घ) स्वगतम्] । अहो ! आश्चर्यम् ।
चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तम् अवलोक्य विफलमिव
राक्षसप्रयत्नम् अवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतञ्च मलय-
केतुम् अवलोक्य चलितमिवाधिराज्यात् चन्द्रगुप्तमव-
गच्छामि । (ङ) तथा हि—

कौटिल्यधीरञ्जुनिबद्धमूर्तिं
मन्ये स्थिरां मौर्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।
उपायदृष्टैरपि राक्षसेन
विकृष्यमाणामिव लक्षयामि ॥२॥

(घ) कस्तुतः स्वस्य उत्तमपात्रत्वात् स्वगतं संकृतवचनम् ।

(ङ) चाणक्येति—चाणक्यस्य मतिः—बुद्धिः, प्रवर्तनाकृपा परिगृहीता
येन तं तथोक्तं, [निष्ठान्तस्य “वाऽऽद्विताम्यादिषु च” (२२, ३७ पा०) इति
आद्विताम्यादित्वात् पाञ्चिकः पूर्वनिपातः] । राक्षसप्रयत्नं—राक्षसस्य प्रयासम् ।
विफलमिव—चाणक्यबुद्धिबाह्यायनचिन्तयामुषि चन्द्रगुप्तं फलजननासामर्थ्यात् वृष्टेः ।
अवगच्छामि—अवगोचयामि । एवं राक्षसमतीत्यादिरप्यर्थः । [एतेन उभयोरपि
चरित्रयोः बुद्धिकौशलमतीव विस्मयकरमिति धीतितम्] ।

इदानीम् उभयोर्बुद्धिकौशलयोः परस्परविमर्दकत्वमेव दर्शयितुमाह, कौटिल्येति ।
—मौर्यकुलस्य चन्द्रगुप्तवंशस्य, लक्ष्मीं राज्यश्रेष्ठं, कौटिल्यस्य चाणक्यस्य, धीः
बुद्धिः एव, (स्थिरताऽऽपादनहेतुत्वात्) रञ्जुः, तथा निबद्धा मूर्तिर्वन्धाः तादृशीम्,
अत एव स्थिरां रञ्जुबद्धत्वात् निश्चलाम् इव, मन्ये । अपि तथा, राक्षसेन उपायाः
सामादयः, (“मिदो दण्डः क्षाम दानमिलुपायचतुष्टयम्” इत्यमरः) एव कृत्वा,
(आकर्षणहेतुत्वात्) तेः विकृष्यमाणाम् विकृष्यमाणामिव, लक्षयामि सम्भावयामि ;
रञ्जुबद्धमपि हस्तेनाकर्ष्यमाणं लोकासिद्धिमन्वितस्तथा सम्भावयामि । [अत्र बुद्धौ रञ्जु-
उपायेषु च कराणां तादात्म्येन अभेदारीपाद्रूपकद्वयम् ; तेन च मौर्यकुलश्रेष्ठमन्त्र-
तया राक्षसकर्तृकाकर्षणस्य सम्भावनाविधनादुपेक्षाद्वयम् ; तदनयोरङ्गाङ्गिभावेन
कथारः, “रूपकं रूपिताऽऽरोपाद्विषये निरपक्रवे” इति “भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
वरात्मना” इति च लक्ष्यता] । अत्र इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रेयोः उपमातिः इतम् ; सा च
उपमातिप्रसारस्य कौटिल्यमन्त्रविवशमेवेत्यन्तर्भवति ॥ २ ॥

तदेवमनयोः सुनयशालिनीः सचिवयोर्विरोधे संश्रयितेव (च)
 नन्दकुललक्ष्मीर्लक्ष्यते । कुतः ?—
 विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययोः
 महावने वनगजयोरिवान्तरे ।
 अनिशयाज्ञजवश्येव भीतया
 गतागतैर्भृशमिव स्त्रियते श्रिया ॥३॥
 तत् यावत् (क) अहममात्यराक्षसं पश्यामि । [इति परिकल्प स्थितः] ।

(च) सुनयशालिनीः,—सुनीतिशाली । सचिवयोः,—मन्त्रियोः, चाक्षव-राक्षसयो-
 रित्यर्थः । संश्रयितेव—कुत्र तिष्ठामीति सन्देहाकुलेव इत्यर्थः । [अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] ।

सुनयशालिनीचाक्षव-राक्षसयोः कलहो भौत्य-मलयकेतोः कतरमङ्गीकृत्य
 दृढमवतिष्ठे इति राजलक्ष्म्याः सन्दिग्धतां वर्णयन्नाह, विरुद्धयोरिति ।—महावने
 महारण्ये, अन्धे—आदवे, वनगजयोरिव भृशम् अतिमात्रं, विरुद्धयोः अन्धोऽन्धजयार्थं
 विरोधमाचरतोः, मन्त्रिमुख्ययोः अमात्यवरयोः चाक्षवराक्षसयोः, अन्तरे मध्ये,
 स्थितया इति शेषः ; इह अस्मिन् उपस्थितविषये परस्परजन्यरूपे व्यापारे, अनिशयात्
 कल जयो भविष्यतीति निश्चयाभावात्, भीतया गजवश्या करिष्या इव, ("वशा
 स्मो करिष्यो च स्वात्" इत्यमरः) श्रिया राजलक्ष्म्या, गतागतेः मलयकेतोः भौत्ये
 गतिः, पुनः भौत्यात् मलयकेतो आगतिरित्येवं गमनागमनेः, भृशं प्रयासमाकुल्यात्
 अन्धे, स्त्रियते इव । [मन्त्रिचोर्वनगजसादृश्यप्रदर्शनात् श्रियाय करिष्योऽस्यैककथनात्
 उपमाद्वयं, तेन च राजलक्ष्म्याः खेदसम्भावनाऽवशीषणादुत्प्रेक्षा, तदनयोः संसृष्टिः ।
 इदं प्राप्ताशा—“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्ताशा कार्यसम्भवः” इति लक्षणात् ।
 कौटिल्यधीरञ्जुनिर्वहता इति उपायशङ्का, राक्षसेन विजय्यमाणा इति अपायशङ्का,
 ताभ्यां कार्यस्य भौत्यशौख्येयस्य सम्भवः आदाचित्कालेन सम्भावना । विराध-राक्षसयोः
 मदतो संवादकथा पताका—“प्रतिपायकथाङ्गं स्मात् पताका व्यापिनो कथा”
 इति लक्षणात् । अनयोः सम्बन्धात् अयं गर्भसन्धिः] । रुचिरा वृत्तं—“जभी सजी
 गिति रुचिरा चतुर्यङ्गैः” इति लक्षणात् । अत्र प्रसारसङ्का २८०६ ॥ ३ ॥

(क) इदम् अहमस्म—“अहानपादैरहानमुतराहानैरुपना” इति
 लक्षणात् ; पूर्वाहं चाक्षवेन “मलयकेतुं विनाहमानम्” इति राक्षसकृतविनाहनक
 नीतिप्रयोगस्य अस्मिन्नेव वक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यथा अहानावतरणं—“वक्ष्य

[सतः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगतः पुरुषैकानुमन्यमानः

सचिनी राक्षसः] ।

राक्ष । [ऊर्ध्वलोकोत्थ सवाचम्] । (ग) कष्टं भोः ! कष्टम् ।—

हृषीकेशमिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां

नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नीते नियत्या चयम् ।

चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिर्न्दिवं जाग्रतः

सैवेयं सम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥ ४ ॥

आदुतराङ्गार्थः पूर्वाङ्गार्थानुसङ्गतः । अस्मिन्नाङ्गपादं तदङ्गावतरणं मतम् ॥” इति
लेखनात् । अत्र वक्ष्यमाणस्य अपत्यकश्चटदासादिनियङ्गस्य पूर्वाङ्गार्थानुसङ्गतत्वात्
आदितुष्टिकप्रवेशस्यासूचनाश्च ।

(ग) चिन्ताकाले ऊर्ध्वलोकोत्थं प्रसिद्धम् । पूर्वघटनाभरणात् वाच्यपातः ।
नयपराक्रमशालिनो राज्याधिपस्य स्वस्वामिनो दुर्दैवेन समुत्पादिते तादृशं विपर्ययं
अरम्भं तन्मतीकारचिन्ताकुलचेताः तदर्थमनुशोचन्नाह, हृषीकेशमिति ।—नीतिः दण्ड-
नीतिः, विक्रमः शौर्यं, गुणाः सम्बन्धितादयः, तेषां व्यापारेण यथायथं प्रयोजेय, शान्ताः
श्रमिताः, [“वा दान्तशान्त—” (७।२।२७ पा०) इति चिन्तनश्रमेनिष्ठान्तः पाश्चि-
मिपातः] द्विषः शत्रवः ये तादृशानां, हृषीकेशां यदूनामिव, नन्दानां पुत्राष्टकसहित-
योगानन्दस्य, विपुले भङ्गति अखिले वा, कुले अकरुणया अगमकुलया, नियत्या देवेन,
चयं विनाशं, नीते गनिते सति, चिन्तावेशसमाकुलेन कथमपटुद्वारः स्थादिभ्यं
चिन्ताप्रसक्तव्याकुलेन, मनसा रात्रिर्न्दिवं [रात्रौ च दिवा च “अचतुरविचतुर—”
(५।४।७७ पा०) इत्यादिना निपातः] जाग्रतः चिन्ताबाहुल्यात् अनिद्रामनुभवतः
इत्यर्थः, सम सेव नन्देषु जीवन्तु यादृशी तादृश्येव, इयं चिन्ता कल्पितविषयावलम्बनेन
तद्विषयसङ्कल्पविकल्पयोग्यमाना भावना, भित्तिं चित्रलेखनाधारविशेषं, विना
चित्रकर्मरचना विविधपीरुषव्यापारः, वर्त्तते; अनवरता चिन्ता निराधारा
चेत्यर्थः । चिन्तया विविधविषयिणी कल्पना आविर्भवति, परं प्रकृतप्लानं न प्राप्नोति ;
स्वामिनो विनेव मुखा व्यापिषे इति खेदः । [अत्र नीतिविक्रमगुणप्रयोगश्रमिताश्रमूषां
हृषीकेशमिव नन्दानामित्यंशोपमाऽनुप्रासितः रात्रिर्न्दिवं चिन्ताऽन्वितस्य भावना-
कल्पितविषयसङ्कल्पविकल्पमयी चित्रकर्मरचना चित्रलेखनकुद्याद्याचारं विना वर्त्तते
इति आचारं विना आधेयस्वापनात् अनाधाराधेयस्वापनात्मकः विषयावधारः ; तदुक्तं
इत्यर्थः—”अधाधेयमनाधारमैकज्ञानेकगोचरम् । विहितं प्रकुर्वतः काल्यमथकस्येतरस्य-

अथवा—

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यापारमूढात्मना

प्राणप्रच्युतिभीक्ष्णा न च मया, नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।

अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीती मनो दीयते

देवः स्वर्गगतोऽपि शास्त्रवबधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

भा । आत्यर्थं करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥ इति ; स च “सेव चित्तकर्मरचना” इति व्यासकृपणैश्च सङ्कीर्त्यते ।। मार्दूलविकीर्णितं उत्तम ॥ ४ ॥

स्वामिभक्त्युत्कर्षार्थं स्वस्य नीतिप्रयोगयत्नं दर्शयितुमाह, नेदमिति ।—परदास्यं पराधीनताम्, एव प्राप्य, आश्रित्य इत्यर्थः, मया नीती यत् मनः अत्यर्थम् अतोव, दीयते, इदं नीती मनोदानं, विस्मृतभक्तिना न, स्वात्मगुराणं कारतेन दीयते इत्यर्थः ; अन्यारणे स्वामिगुणविकारणे नीती मनोदानासम्भवादेवमुक्तम् । [“विस्मृतभक्तिना” इत्यत्र विस्मृता भक्तिः येन इति विग्रहे—“स्त्रियाः पुंस्त्वम्—” (६।३।३४ पा०) इति सूत्रेण पुंवङ्गादौ द्रष्टव्यः, तत्र “—अपूरणीप्रियादिषु” इति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । ततः “दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपुंवपदस्य अविवक्षितत्वात् सिद्धम् इति समाधेयम्” इति आश्रित्वावचनात्, “दृढं भक्तिः यस्य स दृढभक्तिः” इति सिद्धान्तकौमुदुक्तेः “विस्मृतं भक्तिः येन” इति दृढभक्तिवत् नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः इति समाधेयम् ; तेन “अतो दृढं भक्तिः अत्य इति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः” इति नवव्याख्यानं सङ्गच्छते । स्वासकारोऽपि एवमेव अनुमनुते । उक्तिकारस्तु—“दीर्घं निवृत्तित्वावपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्य अनुपकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव” इत्याह । भोगराजस्तु—“कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् ‘भवानी-भक्तिः’ इत्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुंवङ्गावप्रतिषेधः, ‘दृढभक्तिः’ इत्यादौ भावसाधनत्वात् पुंवङ्गावविहिः पूर्वपदस्य” इत्युक्तवान् । तेन भावविहिते भक्तिशब्दे पुंवङ्गाननिषेधो न स्यात् इति विभावनीयम् । अनुरक्ततापि अकार्यशब्दस्य आर्थसिद्धेरभावः, ततः तदभावं आत्मनि दर्शयन्नाह, न विप्रयेति ।—विषयव्यापारमूढात्मना तां विषय-व्यापारे यथावत् सामादिप्रयोगे, मूढः अनभिज्ञः, आत्मा अतःकरणं यस्य तादृशैक-कः, सामादिप्रयोगे यथावत् जानता एवेत्यर्थः, तथाभूततापि भीक्ष्णे न आत्यर्थसिद्धिः इत्यतः तदभावमपि आत्मनि दर्शयन्नाह, न प्रापेति ।—प्राणप्रच्युतिः प्राणनाशः कर्मो भीक्ष्णः अहितेन, न, अपि तु निर्भीक्ष्णेन इदं मनो दीयते इत्यर्थः, तत्र

[आज्ञाश्रमबलीकथनं वाचनम्] । भगवति कमलालये ! भूषणम्
अगुणञ्चाऽसि । कुतः ?—

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं

रक्ताऽसि किं कथय वैरिणि मीर्यपुत्ते ? ।

दानास्त्रराजिरिव गन्धगजस्य नाशे

तत्रैव किं न चपले ! प्रलयं गताऽसि ? ॥ ६ ॥

किमात्मनः यथोक्तमाद्ये मनो दीयते ? इत्याह, नेति ।—नात्मप्रतिष्ठार्थिना
आत्मयथोपाब्ध्या न । किं तर्हि ? इत्यत आह, देव इति ।—देवः नन्दः, धीमानन्दं
इत्यर्थः, स्वर्गगतोऽपि ज्ञातव्यत्वेन शत्रुनाशिन, [भावनिर्देशः] तदीयरिपूषा मया
नाशनेन इति यावत्, आराधितः तत्प्राप्तितस्य मया सम्पादनात् आप्यायितः, स्वात्,
इति अस्मादेव कारणात्, मनो दीयते इत्यर्थः । [इदं तत्त्वानुकीर्तनं मार्गः ।
अत्र स्त्रियपराधीनतायामपि परलोकप्राप्तप्रभोराराधनायेव ज्ञातव्यवक्ष्यपादस्तुनः हेतोः
नेतिकसन्दर्भे अत्यन्तमनोगियोगप्रकाशनम्, अत्रप्रपूर्वकतादृशविष्कृतभाक्तात्म-
प्रतिष्ठालाभप्रमुखशब्देतुचतुष्टयनिराकरणेन परिसङ्क्रान्तद्वारः । तदुक्तं दर्पणे—
“प्रज्ञादप्रज्ञतो वाऽपि कथितास्तुनी भवेत् । तादृगन्वयपीडयेच्छाब्द आधीश्वरा
तदा ॥ परिकृष्टा—” इति] । आर्दूलविकीर्णितं वतनम् ॥ ५ ॥

“लक्ष्मीः पुण्यमशंसुः कुलटिब कुतुहलान् । अतिकेऽपि स्थिता पलुः क्लीनात्
निरीक्षते ॥” इति न्यायमवलम्ब्य अङ्गीकृतपुरुषपरित्यागकर्म लक्ष्मीदोषं प्रकटयन्
आह, आनन्दहेतुमिति ।—चपले ! कुलटावत इव चञ्चलस्वभावे ! कथि ! [“चपले”
इति सम्बोधनेन काव्यविमृदता श्रियः सूचिता] । आनन्दहेतुं रतिनिदानम् अपि
अतः परित्यागासम्भवः इति भावः, देवं राजानं, न तु निर्द्वन्द्वमित्यर्थः, अतः श्रियः
परित्यागासम्भवः इति भावः, नन्दम् अपास्य विहाय, किं कथं, वैरिणि तदिपत्ते,
मीर्यपुत्ते दुक्कुञ्जी । अतः तवानुरागानौचित्यमिति भावः, रक्ताऽसि ? अनुरागिणी
असि ? इति कथय । गन्धगजस्य “यस्य गन्धं सम्राट् प्रायः पलायन्तेऽपरे राजाः
कलुक्कदपस्य इति नः, नाशे तादृशे इति न मते इत्यर्थः, (“कदमिदानी भावी
कव्यम् प्रकाशते” इत्युक्तेः) तदीया दानानुरागिः मदलक्षधारा इव, तत्रैव नन्दं
कञ्जैः च, तेन सह इत्यर्थः, किं कथं, प्रलयं विलयं, न गताऽसि ? अत्रापि
कथयैत्युपपत्त्यै, तादृशं सुकथाखिन्मं प्रति विहाय अगुणमिदं पुनरेव तदावयवमनुचित-

अपिच, अनभिजाते ! (३६)—

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः,

पतिं पापे ! मौर्यं यदसि कुलहीनं वृतवतो ? ।

प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला,

पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

निति अस्यपुत्रस्यपिचपापेक्षया ते मरणमेव वरमिति भावः । [अत्र श्रियो दानास्तु-
श्वासिदृश्यतथोपनिबद्धत्वात् उपमाऽलङ्कारः, आनन्दहेतुमित्यादिविशेषणपदानां
स्वाभिप्रायत्वप्रतिपादनात् जायमानेन परिकरालङ्कारेण संसृज्यते, “उक्तेऽंशेष्वेषः
स्वामि-प्रायेः परिकरौ मतः” इति दर्पणलक्षणात्] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(३६) अनभिजाते !—असद्वंशजे ! अकुलीने इति यावत्, “लक्ष्मीर्वादी-
निषेधादीनाऽदो वादीचितं वचः । विभेति चोपरिभ्यो हि नङ्(ले)ज्जेव निमज्जति ॥”
इति वचनात् ; दुष्कुलजातत्वेनास्याः असदाचरणे प्रवृत्तिरिति भावः । [दुःखावेशेन
“अनभिजाते !” इति मर्त्यनम्] ।

मन्दराजपरित्यागेन मौर्यसमाययत्वात् श्रिया अविनीतत्वमवबोधयन्नाह, पृथिव्या-
निति ।—पापे ! हे पापाचरणे लक्ष्मि ! पृथिव्यां प्रथितकुलजाः विख्यातकुलोद्भवाः,
भूमिपतयः राजानः, किं दग्धाः ? मञ्जीभूताः ? नैवेत्यर्थः, यत् यस्मात्, कुलहीनम्
अकुलीनं, मौर्यं पतिं वृतवतो असि ? मङ्गाकुलीनासङ्गावे दुष्कुलजाययर्थं
सम्भवति, परं सत्पु मङ्गाकुलीनेषु तदनाययचमतीव गर्हितमिति भावः । रमणीयानेवं
स्वभावतया नाम ते कोऽपि दीवः इत्याह, प्रकृत्येति ।—वा अचवा, पुरन्ध्रीणां स्त्रीणां,
काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला काशः प्रभवो यस्य तादृशं यत् कुसुमं काशपुष्पमित्यर्थः,
तस्य प्रान्तः अयं, तद्वत् चपला चपला, चपल्यविशेषः ; [“आकाशप्रभव-
कुसुमप्रान्तचपला” इत्युपपाठः, तस्य निर्यात्वात् उपमानासम्भवात्] प्रज्ञा बुद्धिः,
प्रकृत्या स्वभावेन, पुरुषस्य गुणविज्ञाने गुणानां विशेषतो विवेचने, विमुखी, अवतीति
शेषः ; सङ्घसा गुणविज्ञानस्य असम्भवात् धैर्यमवापेक्ष्यते, न तु चापल्यमिति भावः ।
[अत्र सामान्येन विशेषसमवेनरूपोऽर्थान्तरव्यासालङ्कारः “प्रान्तचपला”, इति उपमया
संसृज्यते । अत्र काशकुसुमनिति वक्तव्ये “काशप्रभवकुसुमम्” इति अधिकस्य प्रभवशब्दस्य
कक्षणात् अधिकपदतादोषः । “भगवति अनन्ताख्ये !” इत्याद्यारभ्य राक्षसस्य
विरक्तप्रतिपादनं वाक्यं रूपं नाम अङ्गम्] । निखरिणी वृत्तं—“रसे द्रोणं द्रुमा वनम्-
वृक्षानां नः निखरिणी” इति लक्षणात् । अत्र प्रसारसङ्ख्या तु ५८२१० इति ॥ ७ ॥

अपि च, अविनीते ! तदहमाश्रयोन्मूलनेन एव त्वामकामां करोमि । (ज) [विचिन्त्य] । मया तावत् सुहृत्तमस्य चन्दन-दासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यमनु-ष्ठितम् । किं कारणमिति ? कुसुमपुराभियोगं प्रति अनु-दासीनो राक्षस इति तत्रस्थानाम् अस्माभिः सह एककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः शिथिलीभविव्यतीति । चन्द्रगुप्त-शरीरम् अभिद्रोक्षुम् अस्मत्प्रयुक्तानां तीक्ष्णरसदायिनाम् उप-सङ्गच्छार्थं, परकृत्योपजापार्थञ्च महता कोपसञ्चयेन स्थापितः शकटदासः । प्रतिक्षणम् अरातिवृत्तान्तोपलब्धये, तत्संहति-भेदाय च व्यापारिताः (ट) सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः, तत् किमत्र बहुना ?—

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः

शार्दूलपोतमिव यं परिपुष्य नष्टः ।

(ज) आश्रयोन्मूलनेन—चन्द्रगुप्तमुन्मूल्येत्यर्थः । अकामां—विफलमनोरथाम् ।
(ट) अनुदासीनः,—आपदावृत्तिः, सचिन्तः इत्यर्थः । [उत् + चास + शानच्, “ईदासः” (७।२।२ पा०) इति चास-चातोः परस्य आगस्य ईदादेस्त्वञ्-समासश्च] । तत्रस्थानां—तत्रस्थाने वर्तमानानां, [“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इति सप्तम्या बहुलम्] । चन्द्रगुप्तेति ।—[अत्र “कुषुद्रुहोदप-सृष्टयोः कर्म” (१।४।३८ पा०) इति सम्प्रदानस्य कर्मत्वम्] । परकृत्योपजापार्थं—शत्रुकार्यभङ्गाय, अथवा—परीषां—शत्रूणां, कृत्यमेव कृत्यं—कार्यं येषां तादृशानां शत्रुकार्यकारिणाम्, उपजापार्थं—भेदाय, प्रचुरवनादिदानेन ते पुरुषा यथा शत्रुभ्यो भिद्येरन् तथाऽऽचरन्त्यर्थं, मनोभङ्गकरपार्थमित्यर्थः । कोपसञ्चयेन—अनराशिना । तत्संहतिभेदाय—तेषाम्—अरातीनां, संहतिः,—सम्बलनं, तस्मा भेदः भङ्गः तस्ये, [तत्संहतयो भद्रभटादयः जीवसिद्धिना भेदिताः इत्यस्य सूत्रम् । इदं प्रकृतोक्त्याभिधानम् उदाहरणं, राक्षसेन प्रकृतकार्यस्य उत्कर्षाभिधानात्] सम्बलेन शत्रूणां दुर्जयता, भेदे सुजयतेति भावः । व्यापारिताः,—निपुक्ताः ।

अनुदासीनो जीवविनाशे इदं सङ्कल्पमुपपादयन्नाह, इष्टात्मज इति ।—इहः प्रियः

तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिर्नाम्न मर्म
वर्मीभवेत् यदि न देवममृश्यमानम् ॥ ८ ॥

[ततः प्रविशति कच्छुकी] । (४)

कच्छु ।—

कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्मी मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।
तं सम्पत्युपचोयमानमपि मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते, जेतुं न शक्नोति च ॥ ८ ॥

आत्मजः यस्य सः, देवः नन्दः, सान्त्वयः स्त्रीत्यादितेरष्टाभिः पुत्रैः सङ्घित एव इत्यर्थः,
आर्द्धलपोतं व्याघ्रशावकमिव, (खपोषकघातकत्वेनायं दृष्टान्तः) यं चन्द्रगुप्तं, दास्यो-
गर्भजनमपि आत्मजमुद्धौव परिपुष्य प्रीतिपात्य, उपदि सद्यः, नष्टः विनाशं गतः, चर्द्धं
बुद्धिविशिखेन प्रज्ञारूपशरेण, तस्य मौर्यस्यैव, मर्मं जीवस्थानं, (यस्मिन्नाहते मृत्युर्भवति
तत् स्थानं मर्मं) भिन्नशि हिंसा करोमि ; यदि एतत् देवं भाग्यं, चन्द्रगुप्तमुमादृष्ट-
नित्यर्थः, चक्षुश्यामानम् असङ्गमानं सत्, [“अदृश्यमानम्” इति पाठे—देवं दृश्यं
सित् तदपि प्रतिकर्तुं शक्नुयाम इति भावः] तस्य न वर्मीभवेत् कवचरूपं न स्यात्,
रक्षकं न भवेदित्यर्थः ; [“चर्मं वर्मं सम्यग्मानं भवेत् इति अभूततद्भावे चित्”] तथा च
तस्य भाग्यवर्मेव बहुद्विजशरभेदनात् रक्षकोपायः, नात्य इति भावः । [“अत उपमा-
रूपकयोः संसृष्टिः । “मया तावत्” इत्यारम्भ “देवममृश्यमानम्” इत्यन्तेन राक्षसस्य
उपायापायशङ्के दर्शिते] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(४) कच्छुकी—अन्तःपुरद्वाररक्षकपुरुषविशेषः । “अन्तःपुरचरो ह्यसौ विप्रो
गुह्यगचान्वितः । सर्वकार्यायेकुशलः कच्छुकीत्यभिधीयते ॥” इति दर्पणक्री
लक्षणात् ।

गरायां स्वकीयलोभस्य धर्मजयेच्छादृष्टान्तप्रसङ्गेन चाणक्यनीतिकौशलेन मौर्य-
प्रतिष्ठापिताया अपि राजलक्ष्म्याः जयाय प्रयतमानस्य विशिष्टनीतिसन्निवृत्तिकापि राक्ष-
सस्य असामर्थ्ये प्रकाशयितुमाह, काननित्यादि ।—यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुम-
सुरे क्रमेण मौर्यः प्रतिष्ठापितः, तथा जरया चार्द्धकेन, कामं विध्वंसमिच्छायं, प्रमथ्य
कच्छुकीं, मयि क्रमेण धर्मः प्रतिष्ठापितः, चार्द्धके विध्वंसवेराग्ये कामं विध्वंस्य धर्ममेव
लोचितुमुच्छे इति भावः ; सम्प्रति मलयकेतुसेवया लब्धान्तरः लब्धावसरः, राक्षसः यथा

[इति] । अयममात्यराजसः । [परिकल्प्य उपसृत्य च] । अमात्य !
स्वस्ति भवते ।

राज । आर्य्य जाजले ! अभिवादये । प्रियंवदक ! आसनम्
अत्रभवत उपनय ।

प्रियं । एदं आसनं उपविशतु अज्जो । *

राज । [गच्छेन उपविश्य] । अमात्य ! कुमारी मलयकेतुः
अमात्यं विज्ञापयति—“चिरात् प्रभृति आर्य्यः परित्यक्तोचित-
शरीरसंस्कार इति पीड्यते मे हृदयम् । यद्यपि स्वामिगुणाः
सहसा न शक्यन्ते विस्मर्त्तुं, (इ) तथाऽपि महिम्नापनां मानयितुम्
अर्हति आर्य्यः ।” [इत्याभरणानि दर्शयित्वा] । अमात्य ! इमानि
आभरणानि कुमारीण स्वशरीरादवतार्य्य प्रेषितानि, धारयितुम्
अर्हति आर्य्यः ।

* इदम् आसनम् उपविशतु आर्य्यः ।

मौर्यजनयाय यतते, किन्तु तन् उपचीयमानं वडिणम् अपि, मौर्यं जेतुं न शक्नोति
आचक्षणीते; प्राक्ख्यात् न शक्यति, तदत्तं सेवया राजकुलस्येत्यर्थः, अन्वावसरो मे
स्त्रीभिः, धर्मस्य जनयाय यतते, वडिण्युं तं धर्मं जेतुं च न शक्नोति ; जरायां धर्मबाहुल्यात्
प्रसन्नपि स्त्रीभि विषयवैराग्यात् न धर्मं जेतुं शक्नोतीति भावः । [“उपचीयमानस्य”
इत्येव पाठः समीचीनः “लक्षणेऽन्वित” (१४।८० पा०) इति कर्मप्रवचनीयेनागुणा
श्रीगे द्वितीयायाः साधुत्वात् । “अपि” इति पाठे तु जेतुमित्यस्य कर्मणि द्वितीया,
तस्मात्ते व्यवहितान्नयत्वात् क्लृप्तत्वदोषः स्त्रीकरणेन इति । अनेन लक्षुकिनिवेदेन
राजकुलधर्मस्य आचक्षणीत्या भावो उपमर्दः सूचितः । अत्र “मौर्य इव” तथा “राजस-
त्वं” इति सादृश्यमतिपादनादुपमा, तथा प्रस्तुते लक्षुकिस्त्रीमे अपस्तुतमदस्यवहारस्य
जयेष्कादिकस्य समारोपणात् समासोक्तिश्च] । आदर्शविकीर्णतं व्रतम् ॥ ८ ॥

(इ) उचितसंस्काराभ्यां जेतुं वच्यवाङ्, स्वामिगुणा इति ।—स्वामिनः,—
मन्त्र्य, ये गुणाः,—दयादाज्ञायादयः ते, सहसा विस्मर्त्तुं न शक्यन्ते, तत्कारणे
च लवीयदुःखमात्मनि शरीरस्य देहसंस्कारी नैव क्रियते, दुःखितस्य भूषायां प्रवक्ता-
भावादिति भावः ।

राच । आर्य्य ! जाजले ! विज्ञाप्यतां मदचनात् कुमारः,
“विस्मृता मया स्वामिगुणाः तव गुणपक्षपातिना । किन्तु—

न तावन्निर्वीर्य्यैः परपरिभवाक्रान्तिक्रपणै-

र्वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।

न यावन्निःशेषक्षयितरिपुचक्रस्य निहितं

सुगाङ्गे हेमाङ्गं नृवर ! तव सिंहासनमिदम्” ॥ १० ॥

अनु । अमात्ये त्वयि नेतरि सुलभमेतत् कुमारस्य, तव
प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः । (ठ)

राच । आर्य्य ! कुमार इव अततिक्रमणीयवचनो भवानपि,
तदनुष्ठीयते कुमारस्याज्ञा ।

अनु । [नाट्येन भूषणानि परिधाप्य] । स्वस्ति भवते, साधयान-
म्यहम् । (ण)

स्वस्य स्वामिभक्तिं परपरिभवेण स्वान्यप्रतिष्ठानुरागाधिक्यञ्च दर्शयितुमाह, न
तावदिति ।—नृवर ! हे नरश्रेष्ठ ! परपरिभवाक्रान्तिक्रपणैः परेषां परिभवः
परपरिभवः तस्य आक्रान्त्याम् आक्रमणे, क्रपणैः दोनैः, अत एव निर्वीर्य्यैः बोध्यप्रकटन-
रहितैः, एभिः अङ्गैः तावत्क्रान्तं प्रतनुमपि स्वत्वामपि, संस्काररचनां देहनाजं नाख-
ण्डारधारणादिकृपां, न वदामि न करोमि, यावत् निःशेषं यथा तथा क्षयितं नाशितं,
रिपुचक्रं शत्रुसमुद्धी यस्य तादृशस्य, यव हेमाङ्गं स्वर्णालङ्कृतमित्यर्थः, इदम् [इदमिति
बुद्धिस्तत्परामर्शः] सिंहासनं सुगाङ्गे तदाख्ये पाटलिपुत्रनगरस्यप्रासादे, सुष्ठु गाङ्गे
गङ्गाजलं यव तादृशे नगरे पाटलिपुत्रे इति वा, न निहितं स्थापितं, भवेदिति
श्रेयः । शिखरिणी उच्यते ॥ १० ॥

(ठ) प्रतिमान्यतां—प्रतिपाल्यताम् । प्रचक्षः,—आभरणधारणरूपा प्राप्तिना ।

(ण) साधयाम्यहम्—नाटके गच्छामोक्ष्यन् साधयानि इति प्रयुज्यते, “प्रायेण
युक्तकः साधिर्गमैः स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणोक्तेः ; अहं आर्य्यसाधनायै
नष्कानि इत्यर्थः । इदं प्रस्तुतोपयोगि समाधानवचनं सङ्कटः ; प्रस्तुतस्य राचसस्य
छायाङ्कपोपयोगितात् । यथा—प्रस्तुतस्य चाणक्योपायरूपस्य नीलकोपयोगि इदं
भूषणदानं समाधानवचनम्, अनुप्रदनेन राज्ञसेन विहायैकाय पारितोषिकतया
दास्यनानागाम् एषातेन भूषणाज्ञा तिरङ्गश्रे कूटलीषे उपयोक्तव्यमाणत्वात् ।

राज । आर्य्य ! अभिवादये । [कञ्चुको निष्क्रान्तः] । प्रियंवदक !
आयतां, कोऽयमस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठति ।

प्रियं । जं अज्जो आणवेदि त्ति । [परिक्रम्य आह्निस्तुष्टिकं दृष्ट्वा] ।
णं अज्ज ! को तुमं ? *

राज । भद्र ! अहं क्व आह्निस्तुष्टिञ्चो जिस्सविमो णाम,
इच्छामि अमच्चरक्खसस्स पुरदो सप्पेहिं खेलिटुं । †

प्रियं । चिट्ठ, जाव अमच्चस्स णिवेदेमि । [राज्ञस्समुपसृत्य] ।
अज्ज ! एसो क्व सप्पोवजीवी इच्छदि सप्पेहिं अमच्चस्स पुरदो
खेलिटुं । ‡

राज । [वामाक्षिस्यन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम्] । कथं, प्रथममेव
सर्पदर्शनम् !! (त) [प्रकाशम्] । प्रियंवदक ! न नः कुतूहलमस्ति
सर्पदर्शने ; तत् परितोष्य विसर्जयेनम् ।

प्रियं । जं अज्जो आणवेदि । [परिक्रम्य आह्निस्तुष्टिकमुपसृत्य] ।
भद्र ! एसो क्व दे अमच्चो अदंसणेण प्पसादं करेदि, ण उण
दंसणेण । §

* यदाय्यं आज्ञापयतीति । ननु आर्य्य ! कस्वम् ?

† भद्र ! अहं खल्वह्निस्तुष्टिको जीर्णविमो नाम, इच्छाम्यमात्यराक्षसस्य पुरतः
सर्पैः खेलितुम् ।

‡ तिष्ठ, यावदमात्यस्य निवेदयामि । आर्य्य ! एष खलु सर्पोपजीवी इच्छति
सर्पैः अमात्यस्य पुरतः खेलितुम् ।

§ यदाय्यं आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु ते अमात्योऽदर्शनेन प्रसादं कारति, न
पुनर्दर्शनेन ।

(त) कथं प्रथममेव सर्पदर्शनमिति महाद्वेषः सञ्जयः ।

वाहि । भद्र ! विस्मवेदि मम वचनेण अमच्चं—“ए केवलं
अहं सप्पोवजीवी, पाउअकवी (य) क्खु अहं ; ता जइ मे
दंसणेण अमच्चो प्पसादं ए करेदि, ता एदं पि पत्तअं वाचेदुं
प्पसीददु” त्ति । * [पञ्चमपंथति] ।

प्रियं । [पञ्चं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य] । अमच्च ! एसो क्खु आहि-
तुंडिओ विस्मवेदि—“ए केवलं अहं सप्पोवजीवी, पाउअकवी
क्खु अहं, ता जइ मे दंसणेण अमच्चो प्पसादं ए करेदि, ता एदं
पि पत्तअं वाचेदुं प्पसीददु” त्ति । †

राक्ष । [पञ्चं गृहीत्वा वाचयति] ।—

पाऊण णिरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुसलदाए ।

जं उगिरेइ भमरो तं अस्साणं कुणइ कज्जं ‡ ॥ ११ ॥

* भद्र ! विज्ञापय मम वचनेनामार्थं—“न केवलमहं सर्पोपजीवी, प्राकृत-
काविः खल्लहम ; तस्मात् यदि मे दर्शनेन अमात्यः प्रसादं न करोति, तदा एतदपि
पञ्चकं वाचयितुं प्रसीदतु” इति ।

† अमात्य ! एष खल्लु आहितुण्डिको विज्ञापयति—“न केवलमहं सर्पोप-
जीवी, प्राकृतकाविः खल्लु अहं, तस्मात् यदि मे दर्शनेन अमात्यः प्रसादं न करोति,
तदा एतदपि पञ्चकं वाचयितुं प्रसीदतु” इति ।

‡ पीत्वा निरवशीषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

यदुद्गिरति भ्रमरसदन्तेषां करोति कार्यम् ॥

(च) प्राकृतकाविः,—स्वतःसिद्धज्ञानवान्, प्राकृतभाषामिश्रः कान्यकर्ता वा ।

[प्रकृतिपरिज्ञाने यत्नतया वियुक्तः सोऽहमिति च ध्रुवते] ।

भवन्नियुक्तः प्रविधिरहं, न पुनः भुजगोपजीवी, तद्वृत्तान्तीह ते शुभदर्शनायेति
अप्रसूताद्यंलीखनमुखेन प्रतिपादयितुमाह, प्रीतेति ।—आत्मनः कुशलतया नेपथ्येन,
निरवशीषं समग्रं, कुसुमरसं कुसुमस्य पुष्पस्य, रसं मधु, [कुसुमस्य कुसुमपुरस्य, रसं
मीथं, सुदरद्वयतन्त्रं वा, जाला इत्यपि सूच्यते] पीत्वा भ्रमरः मधुकरः, सर्वव्यापितात्
भ्रमरवर्णाचरश्च, यत् उद्गिरति, यत् उद्गोष्यताम्रं मधु, उपचारितात् चरमाकृत्य,
अन्तेषां सर्वेषां, चरधेरकस्य च, कार्यं देवपैदादिकं सन्निविष्टादिकस्य कर्म,
करोति निष्पादयति । [प्रमाप्रसूतात् भ्रमरस्य स्त्रनेपथ्येन समग्रकुसुमरस्यपाननिमित्तक-

राच । [आत्मगतम्] । अये ! कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञः (द) अहं
भवत्प्रणिधिष्येति गाथाऽर्थः । आः ॥ कार्यव्यग्रत्वात् (ध) मनसः,
प्रभृतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम्, इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तम्
आहितुण्डिकच्छद्मना (न) कुसुमपुरात् आगतेन विराधगुप्तेन
अनेन भवितव्यम् । [प्रकाशम्] । प्रियंवदक ! प्रवेशय एनं,
सुकविः एषः, श्रोतव्यम् अस्मात् सुभाषितम् ।

प्रियं । जं अज्जी आणवेदि त्ति । [आहितुण्डिकसुपसृष्टम्] ।
उपसप्यदु अज्जी । *

आहि । [नाट्येन उपसृष्टम् चवलीक्य च संस्कृतमाश्रित्य स्वगतम्] । अये !
अयममात्यराक्षसः तिष्ठति । स एषः,—
वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना,
स्कन्धे दक्षिणया वतान्निहितयाऽप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।

* यदाप्ये आश्रापयति । उपसप्यदु आर्थः ।

मधुहिरवात्, प्रस्तुतस्य स्मरैपुण्येन कुसुमपुरवृत्तान्तवेदिनो विराधस्य तद्वृत्तोज्झरप्रतीतेः
च प्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तेन च यथा भ्रमरस्य निरतिशयमधुपानादुहिरवाभिलाषः,
तथा कुसुमपुरवृत्तान्तस्य बहुलतया सङ्गृहीतत्वात् तद्भाषणे समातितरामभिलाष इति
व्यज्यते] । आर्या इत्यम् ॥ ११ ॥

(द) कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञः इति ।—[इयं सच्चिन्निताधर्माभिः क्रमः ; पूर्वे द्वारि
कस्तिष्ठति इति कुसुमपुरवृत्तान्तद्वरचारामगमस्य सच्चिन्नितास्य प्राप्तेः] ।

(ध) कार्यव्यग्रत्वात् इति ।—[इदम् इष्टजनानुसन्धानरूपमचिरव्रतम् अङ्गम्] ।

(न) व्यक्तमाहितुण्डिकेति ।—[इदं लिङ्गादभ्युदयम् अनुमानमङ्गम्] ।

मौख्यस्य चचिरेव राज्याभिवेके संज्ञतेऽपि राक्षसप्रयत्नतः पुनः अंशभवेनेव
राजज्ज्योः सम्पूर्णतया नाद्यापि तमाश्रयतीति दर्शयन्नाह, वामानित्यादि ।—श्रीः
ज्ज्योः, वामां दक्षिणेतरी, (स्त्रीणां पतिवामभागे शयनविधानात् प्रथमं वामभुजस्येव
पशुः कण्ठे दानसम्भादिति भावः) बाहुलतां भुजवर्द्धी, (तनुत्वात् दीर्घत्वात्
वेदजयोग्यत्वाच्च बाह्वे जतात्वारोपः) कण्ठे शिथिलं, न तु नादनिश्चये, यथा स्नात्

गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्म्यद्यमाशङ्कितौ,

मौर्थ्यस्योरसि नाधुनाऽपि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

[प्रकाशम्] । जम्बटु जम्बटु अमञ्चो । *

राक्ष । [विलोक्य] । अये विराध !—” (प) [इत्यर्होक्ते विरुद्ध-
कृतिः] । (फ) प्रियंवदक ! भुजङ्गैः इदानीं विनोदयामः, तत्
विश्रम्यतां परिजनेन, त्वमपि स्वमधिकारम् अशून्यं कुरु । (ब)

* कथयति कथयति अमान्यः ।

तथा निवेश्य आसज्य, यस्य राक्षसस्य, उद्यमाशङ्कितौ उदयोगभीता, [सापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वात् समासः] अत एव विवृत्तानना चक्षितस्य परावृत्य दर्शनोचितत्वात्
परावृतमुखी सती, बलात् प्रसङ्ग, स्तन्ये खलुण्ठे, निहितया भयेन अनारोपणात्
पत्यैव स्तनम् अप्रतिगता अपि, मुहुः पुनः पुनः, अष्टे क्रोडदेशे, पतन्त्या पतनेन
खलन्त्या, दक्षिणया वामेतरया, बाहुलतयेति शेषः, हेतुभूतया तदर्पणेनेव
गाढालिङ्गनसङ्गः इति भावः ; यत् गाढालिङ्गनं दृढालिङ्गनं, तस्य सङ्गेन संश्लेषेण,
पीडितं मुखं यत्र तत् त्रिपिटोक्तचूचुकम् इत्यर्थः, यथा स्यात् तथा, अद्यापि
अधुनाऽपि, मौर्थ्यस्य चन्द्रगुप्तस्य, उरसि वक्षसि, वामेतरं दक्षिणं, कानं न कुरुते
स्थापयति, उभयबाहुभ्यां दृढं समालिङ्ग्य न श्येते इत्यर्थः, भीतायाः गाढालिङ्गना-
सङ्गादिति भावः । [एतेनाद्यापि चन्द्रगुप्ते राज्यश्रीभूयं नानुरक्ता, तत्र राक्षसप्रयत्नात्
पुनराकर्षणभयमेव कारणमिति ध्वनितम् । अवेदानोमपि मौर्थ्यं नातिस्थिरायां प्रकृत
राक्षसप्रयत्नेन पुनश्चक्षितायां राजलक्ष्म्यां प्रस्तुतायाम् अप्रस्तुतायाः प्रतिनायक-
भीतायाः कल्याणित्वायिकायाः भयचकितत्वागाढालिङ्गनादिकाव्याऽऽरोपान्
समासोक्तिरलङ्कारः, स च उद्यमाशङ्कितौ पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन सङ्कोचः] ।
“स एवः” इति गद्यस्थल्य पद्यस्थेन यस्येत्यनेन अन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥१२॥

(प) “अये विराध !” इति परिजनं प्रति रक्षसगोपनायमर्होक्तिः ।

(फ) विरुद्धकृतिः,—जातकारणः । [अत्र “अये विराध ! (इत्यर्होक्ते) ननु
प्रकटश्लेषः” इति अनाम्योक्तिरूपः पाठः एव साधोयान् ; अद्यापि “अये विराध” इति
परिजनं प्रति रक्षसगोपनायमर्होक्तिः । “प्रकटश्लेषः” इति उक्तवाक्यस्य अन्वया-
कारणेन पुराणम् । विराधप्रकटश्लेषरित्येवकारणम् । विजिता राधा वेशाः, तद्रूपाणि
प्रकटाणि श्लेषूचि यस्य स इत्यर्थः] ।

(ब) स्वाधिकारमशून्यमिति ।—परप्रवेशनमदत्त्वा हारि अवहितस्तिष्ठेत्यर्थः ।

प्रियं । जं अमञ्चो आणवेदि त्ति । *

[सपरिवारो (म) निष्क्रान्तः] ।

राज । सखे ! (म) विराधगुप्त ! इदम् आसनम् आस्यताम् ।

विरा । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [नाञ्छेन उपविष्टः] ।

राज । [सखेदं निर्बन्धं (व)] । अहो ! देवपादपद्मोपजीविनो जनस्य इयम् अवस्था । [इति रोदिति] ।

विरा । अमात्य ! अलं शोकेन, नातिचिरात् अमात्योऽस्मान् नूनं पुरातनीम् अवस्थाम् आरोपयिष्यति । (र)

राज । सखे ! विराधगुप्त ! वर्णय इदानीं कुसुमपुर-
वृत्तान्तम् । (ल)

विरा । अमात्य ! विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तः, तदाज्ञापय,
कुतः प्रभृति कथयामि ? (व)

राज । सखे ! चन्द्रगुप्तस्य तावत् नगरप्रवेशात् प्रभृति
अस्मद्व्युत्पत्तैः तीक्ष्णरसदायिभिः किम् अनुष्ठितमिति आदितः
श्रोतुमिच्छामि ।

* यदमात्य आज्ञापयतीति ।

आहितुष्टिकच्छब्दना प्रविधितया प्रेषितस्य विराधगुप्तस्य प्रियंवदकसमीपे नाभीक्षारणे
मन्त्रप्रकाशनं स्वादित्यङ्गीकृते तस्य गौरवाय प्रियंवदकं प्रति कुलेन ततोऽपसारणमिति
दृष्टव्यम् ।

(म) सपरिवारः,—सपरिजनः ।

(न) सखे !—अभिन्नद्वय ! आदरातिशयप्रकटनावेम् एवं सन्धीषणम् ।

“समप्राणः सखा मतः” इत्युक्तेः ।

(य) निर्बन्धं—टङ्का, (“निर्बन्धं ननु निध्यानं दर्शनालोकेक्षणम्” इत्यमरः) ।

(र) पुरातनीं—प्राचीनां, प्राक्पट्टश्रीमित्यर्थः । आरोपयिष्यति—आरोहयि-
ष्यति [“रुद्रः पोऽत्यन्तरस्याम्” (७३४३ पा०) इति उभारस्य प्रकारः] ।

(ल) सखे ! वर्णय इति ।—[इयं व्यापिनी कथा पताका] ।

(व) कथयामि इति ।—[“लोडयेकवणे च” (३३८ पा०) इति वट्ट] ।

विरा । एष कथयामि । अस्ति तावत् शक्यवनकिरात-
कास्त्रोजपारसीकवाल्मीकप्रभृतिभिः चाणक्यमतिपरिगृहीतैः
चन्द्रगुप्त-पर्वतेश्वरबलैः उदधिभिः इव प्रलयकालचलितसलिल-
सञ्चयैः समस्तात् उपरुद्धं (श) कुसुमपुरम् ।

राक्ष । [शस्त्रमाकृत्य सञ्चयनम्] । मयि स्थिते कः कुसुमपुरम्
उपरोत्स्यति !! प्रवीरक ! प्रवीरक ! (ष) क्षिप्रमिदानीम्—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिचिप्यतां,

द्वारेषु द्विरदैः परद्विपघटाभेदक्षमैः स्थापयताम् ।

मुक्ता मृत्युभयं प्रवृत्तुमनसः शत्रोर्वले दुर्बले,

ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥ १३ ॥

(श) अस्तीति ।—[अत्र वाक्याद्यः कक्षा] । उपरुद्धं—सञ्चयेऽदितम् ।

(ष) उपरोत्स्यति इति ।—[अत्र “अनवकृतमर्षयोरङ्गितेऽपि” (१।१।१४५
पा०) इति भूते लट्] । प्रवीरकः,—तदानीन्तनः सन्निहितोऽनुचरः ।

इतदन्तान्तास्तिलेन स्मृतौ राक्षसलोकादतिशयात् तत्कालोचितकार्यकरणाय
अधिकारिणो निधीयं वर्णयति, प्राकारानिति ।—प्राकारान् प्राचीराणि, परितः सर्वतः,
[“अमितः परितः—” (बा०) इति परितः-शब्दयोगे द्वितीया] शरासनधरैः धानुष्यैः,
[शरा अत्यन्तं क्षिप्यन्तं अनेनेति शरासनं धनुः तद्वरैः] क्षिप्रं चेषणायम्, आश्रयं वा
अस्त्रं, परिचिप्यताम् । (तरक्षेपणे हि शत्रूणां प्रवेशासम्भवात् तथोपदेशः बोध्यः) ।
[श्लोकेऽत्र क्षिप्रमिति पदं न क्रियाविशेषणं, तस्य मयस्थेन क्षिप्रमिति पदेन प्रत्यक्ष-
क्रियायामनुवृत्तनीयेन पुनस्तत्त्वापत्तेः] । परद्विपघटाभेदक्षमैः परेषां शत्रूणां, द्विपानां
हस्तिनां, घटायाः समूहस्य, भेदक्षमैः शत्रुपक्षीयहस्तिमुहनिवारणसमर्थैरित्यर्थः, द्विरदैः
हस्तिभिः, द्वारेषु स्थापयताम् ; (अनेनापि प्राचीरात् अस्त्रक्षेपणेन पुरद्वारेषु प्रबलहस्ति-
इन्द्रक्षणेन शत्रूणां पुरप्रवेशासम्भवाय तथोपदेशः) । एवं लङ्गैरवाप्तुपदिश्य चात्मना
सह बलनिर्गममुपदिशति, मुक्तेषादि ।—क्षिप्रं, येषां यशः कीर्तिरेव, अस्मीदम्
अभिलषितं, ये केवलं यशःपार्थिनः इत्यर्थः, ते निर्यान्तु, पुरादिति शेषः ; स्वानि-
मरयेऽपि बुद्धादौ प्रवृत्तिर्न स्वानिसम्भवाय, अपि तु यशोऽर्थायेति भावः । भीकृणां
रक्षप्रवेशासम्भवादाह, मृत्युभयं मुक्ता मृक्ता, मया सह (अस्मानिनः
निहन्त्याहतावारणाय मया सह इत्युक्तम्) एकमनसः अभिन्नमतयः, (एतच्च विशेषणं

विरा । अमात्य ! अलमावेगेन ; वृत्तमिदं वर्ण्यते ।

राज । कथं वृत्तमिदम् !! मया पुनर्ज्ञातं, स एव कासो वर्त्तते इति । [अलमुत्थय सासनम्] । हा देव नन्द ! स्मरति ते राजसः प्रसादानां, (स) यस्तु एवंविधे काले—

यत्रैषा मेघनीला चलति गजघटा, राजसस्तत्र यायात्
एतत् पारिप्लवाभ्युत्ति तुरगबलं वार्यतां राजसेन ।
पत्नीनां राजसोऽन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञाम्
अज्ञासौः स्नेहयोगात् स्थितमिह नगरे राजसानां सहस्रम् ॥१४॥
ततस्ततः ?

स्वामिनो विनाशेऽपि यथा स्वामिभक्त्यनुसारेण मया प्रयत्नते, एवं मया तुल्यरूपाः अपि प्रवर्त्तन्तामिति दर्शनाय) अत एव प्रहर्षे मनो येषां तादृशः युयुत्सवः सन्तः, ज्ञानीः विपक्षज, दुर्बले स्वपक्षात् हीनबले, (तथोक्तिरुत्साहवर्द्धनायां) पराक्रम-
कौशल्याद्यभावात् सुजये इत्यर्थः, बले सेन्ये, निर्यान्तु इति पूर्वोक्तान्वयः, प्रविशन्तु इति तस्यार्थः । [इदं रोषसन्धुनवचनं तोटकम् । अत इति बोरो रसः ; तत्र शत्रुबलादयः
आत्मन्यनविभावाः, कुसुमपुरप्रवेशे विपक्षपक्षघेष्टा उद्दोषनविभावाः, “सुक्ता मलुभयं...
...ते निर्यान्तु” इत्यादिदृष्टपनिजसङ्घासान्वेषणादयः अशुभावाः, “मयि स्थिते कः कुसुम-
पुरम् उपरोक्ष्यति” इत्यादिदृष्ट-गवां दयः शस्त्राकर्षणादिकश्च सञ्चारिभावाः, पूर्वोक्ताशु-
पातादयः सात्त्विकभावाः, एतेः परिपुष्टः शत्रुपक्षनिवारणपूर्वकं निजनगररक्षायां
राजसोत्साहः आधिभावः बोररसतां भजते] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(स) प्रसादानाम्—अनुग्रहपूर्वकप्रदानानाम्, “ऊदमिद्विती सासो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् । (“प्रसादस्तु प्रसन्नता” इत्यमरः) । [अत्र “अधीगर्थदेयज्ञां धर्मवि” (२।१।५२ पा०) इति वृत्ती] ।

स्वस्वामिनां नन्दानां तादृशविनाशं चाकक्ष्यन् च सर्वथा जयलामनमुत्तरन्
विजुष्माश्रयः राजसः स्वं प्रति जीवितवशां तेषां प्राज्ञाजीनमनुराग प्रदर्शयन्ननुशीलति,
यमेति ।—यत्र रणप्रदेशे, एषा मेघनीला मेघवत् स्वामिना, गजघटा हस्तिवन्दं,
अलति तत्र राजसः यायात् युद्धाभिसुखीभूय गच्छेत्, [गजघटां हृष्टा राजसी न
विभति इति ध्वनितम्] । पारिप्लवं चञ्चलम्, उत्तरङ्गमित्यर्थः, यत् अथाः जलं, तद्वत् भुतिः
उल्लङ्घनादिगतिविशेषो यस्य तादृशं समीरविशामचञ्चल्याग्रतरङ्गचञ्चलीवदित्यर्थः,

विरा । ततः समन्तात् उपरुहं पुष्पपुरम् अवलोक्य बहु-
 दिवसप्रभृति महत् उपरोधवैशसम् (ह) उपरि पौराणां परिवर्त्त-
 मानम् (क) असहमाने, तस्याम् अवस्थायां पौरजनापेक्षया
 सुरङ्गाम् (ख) उपेत्य अपक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ,
 स्वामिविरहात् सुशिक्षितोक्तप्रयत्नेषु युष्मद्वलेषु जयघोषणा-
 व्याघातादिसाहसानुमितान्तर्नगरवासिषु (ग) पुनरपि नन्द-
 राज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गया वहिरपगतेषु युष्मासु, चन्द्रगुप्त-
 निधनाय युष्मद्युक्तया विषकन्यया घातिते तपस्विनि (घ)
 पर्वतेश्वरे—”

एतत् तुरगवलं विपक्षस्य अश्वसेन्यं, राक्षसेन वाक्येतां प्रतिदध्यताम् । [तत्रापि
 राक्षसी न दृश्यति इति सूचितम्] । राक्षसः पत्नीनां पदातीनाम्, अथवा—
 “एकेभ्यैकरथाः अश्वः पतिः पञ्च पदातयः” इत्यमरोक्तलक्षणाकान्तानाम्, एतत्
 बलम्, अन्तं नार्थं, नयतु प्रापयतु । [अन्तरिति पाठे—पत्नीनां शत्रुपदातीनाम्, अन्तः
 मध्ये, बलं स्वबलं सेन्यं, नयतु प्रापयतु] । इति एवम्पकारेण, मध्ये नां प्रति इत्यर्थः,
 आज्ञां प्रेषयन्, हे देव ! इति शेषः, खेदयोगात् प्रीतिहेतोः, इह नगरे राक्षसानां सङ्घसं
 ख्येनम् अज्ञानोः सङ्घसुराक्षससाध्यकार्यकारितया नां राक्षससङ्घसमिव सभावित-
 वान्, उत्प्रेक्षसे स्म इत्यर्थः । [अत्र उपमयोः संसृष्टिः ; तथा च, प्रथम-द्वितीयपादयोः
 “राक्षसी यायात” “राक्षसी नयत” इति कर्तृवाच्यप्रयोगप्रक्रमे, द्वितीयपादे “वाक्येतां
 राक्षसेन” इति कर्मवाच्यप्रयोगात् भग्नप्रक्रमतादीषोऽनुसन्धेयः] । सङ्घरा उक्तम् ॥ १४४ ॥

(ह) उपरोधवैशसम्—उपरोधेन वैशसम्—अत्याचाररूपम् ।

(क) परिवर्त्तमानम्—नित्यनूतनमित्यर्थः ।

(ख) पौरजनापेक्षया—नगरवासिनामनुमत्या । सुरङ्गां—सन्धिं, भूमि-
 मतप्रच्छन्नवचनमिति यावत् ।

(ग) जयघोषणेत्यादि ।—जयघोषणा—उत्खिन्नबादनपुरःसरजयविज्ञापनं, नौत्य-
 म्मेति शेषः, तस्माः व्याघातः,—अक्षरवन् आदिर्येषां ते, साहसे,—बलकृतकार्यैः,
 अशुनितेषु—शत्रूपजापदूषिता इत्येवम् उच्यतेषु, अन्तर्नगरवासिषु, “युष्मद्वलेषु” इत्यस्य
 विशेषणम् ।

(घ) तपस्विनि—बराह, निरपराधे इत्यर्थः ।

राज । सखे ! पश्य आश्चर्यम्—

कर्णेनैव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनौ रक्षिता,
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

विरा । अमात्य ! देवस्य अत्र कामचारः, किमत्र क्रियते ?

राज । ततस्ततः ?

विरा । “—ततः पितृबधपरित्रासात् अपक्रान्ते कुसुम-
पुरात् कुमारे मलयकेतौ, विश्वासिते (ङ) च पर्वतकभ्रातरि
वैरोचके, प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे. चाणक्य-
हतकेन आह्वय अभिहिताः कुसुमपुरनिवासिनः सर्वे एव सूत्र-
धाराः, (च) यथा ‘सांख्यिकवचनात् (छ) अद्यैव अर्द्धरात्रसमये

नीत्यैविनाशाय प्रयुक्तस्य अनीघस्य स्वपुरुषकारस्य प्रातःकूलदेवेन अन्वयाकरण-
मुपमया सङ्क्षिप्तं दर्शयन्नाह, कर्णेनेति ।—कर्णेनैव राक्षसेन, मया राजसेन, अर्जुन-
निव चन्द्रगुप्तं हन्तुं बलवती सामर्थ्यशालिनी, एकपुरुषव्यापादिनौ एकपुरुषवातिनौ,
शक्तिरिव इन्द्रदत्त एकघ्नोशक्तिनामास्त्रविशेष इव, या विषाङ्गना विषकन्या, रक्षिता
स्थापिता, सा विषकन्या, विष्णोरिव कृष्णस्यैव, विष्णुगुप्तहतकस्य चाणक्यहतकस्य,
आत्यन्तिकश्रेयसे समधिककल्याणायम्, अर्जुनस्यैव चन्द्रगुप्तस्य इत्यर्थात्, तद्वध्यं
तस्य परिपाथितराज्याङ्गदानभीरोः चाणक्यस्य एव वध्यं, हैडिम्बेयमिव हैडिम्बातनयं
घटोत्कचमिव, पर्वतनृपम् एव प्राप्य, अवधीत् । सङ्गनकवचकुण्डलादानगुप्तेन
एकपुरुषवातिनौ शक्तिरिन्द्रेण कर्णाय दत्ता, ततः रात्रियुक्ते अतिविक्रान्तं
घटोत्कचं कथमपि वारयितुमशक्नुवन् कर्णः अर्जुनवधार्थे रक्षितया एकपुरुष-
वातिन्या शक्त्या निहतवानिति महाभारतीयकथाऽन्तानुसन्धेया । (अत्र आरभ्य-
दैफल्यपूर्वकानर्थोत्पत्तिरुभौ विषमालङ्कारः, स च उपमासङ्कोचः) । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ङ) विश्वासिते—“तुभ्यमेव राज्याङ्गे दास्यामि” इति सान्त्वयित्वा चाणक्येन
आश्वसिते ।

(च) सूत्रधाराः,—काष्ठशिल्पिनः ।

(छ) सांख्यिकवचनात्—देवशवाक्यात् ।

एवाभिमतः चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति, ततः प्रथमद्वारात् प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनम्' इति । ततः सूत्र-धारेः अभिहितम्—'आर्य्य ! प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्द-भवनप्रवेशम् उपलभ्य (ज) सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनकतीरण-न्यासादिभिः संस्कारविशेषैः (झ) संस्कृतं प्रथमराजद्वारम् । इदानीम् अस्माभिः अभ्यन्तरे संस्कारो (ञ) विधेयः' इति । ततः चाणक्यवटुना अनादिष्टेनैव दारुवर्मणा संस्कृतं राज-भवनद्वारम् इति परितुष्टेन दारुवर्मणः सुचिरं दाक्ष्यम् (ट) अभिनन्द्य अभिहितम् 'अचिरादस्य दाक्ष्यस्य अनुरूपं फलम् (ठ) अधिगमिष्यसि दारुवर्मन् !'

राक्ष । [सोपेगम्] । सखे ! कुतः चाणक्यवटोः परितोषः ? अपफलम् अनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नम् अवगच्छामि ; यदनेन बुद्धिमोहात् अथवा राजभक्तिप्रकर्षात् (ड) नियोग-कालम् अप्रतीक्षमाणेन सञ्जनितः चाणक्यवटोः चेतसि बल-वान् विकल्पः (ढ) । ततस्ततः ?

विरा । ततः चाणक्यवटुकेन (ण) अनुकूललग्नवशात् अथ

(ज) उपलभ्य—शालम् ।

(झ) संस्कारविशेषैः,—चन्द्रगुप्तोपरि तीरणपातनीयमादिरूपैः ।

(ञ) अभ्यन्तरे संस्कार इति ।—तीक्ष्णरसदानप्रयत्नगृहप्रयित्तननादिरूपः इति श्रुदोऽभिप्रेत्यः ।

(ट) दाक्ष्यं—मैपुण्यम् ।

(ठ) अनुरूपं फलं—वधरूपं फलम् इति श्रुदम् ।

(ड) राजभक्त्येति ।—राशि—सर्वार्थसिद्धौ, भक्तिप्रकर्षः,—वैरनिधनेन भक्त्यति-शयप्रदर्शनं तच्चात् । [अयम् अपकारिजनात् भयम् उपेगः] ।

(ढ) विकल्पः,—संशयः ।

(ण) ततः चाणक्यवटुकेनेत्यादि ।—[इदं चाणक्यस्य इष्टार्थोपायावसरणम् आचक्षेपे नाम अन्त्यमङ्गम्] ।

अर्द्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति
शिल्पिनः पीरांश्च गृहीतार्थान् कृत्वा, तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वर-
भ्रातरं वैरोचकमेकासने चन्द्रगुप्तेन सह उपवेश्य कृतः (त)
पृथ्वीराज्यार्द्धभागः ।

राज । किम् अतिसृष्टं (थ) पर्वतेश्वरभ्रात्रे वैरोचकाय
पूर्वप्रतिश्रुतं राज्यार्द्धम् ?

विरा । अमात्य ! अथ किम् ।

राज । [आत्मगतम्] । नियतम् अतिधूर्त्तवटुना तस्यापि तप-
स्विनः कमपि उपांशुबधम् आकलय्य (द) पर्वतेश्वरविनाश-
जनितस्य अयशसः परिहारार्थम् एषा लोकप्रतिपत्तिः
उपचरिता । (ध) [प्रकाशम्] । ततस्ततः ?

विरा । ततः प्रथममेव प्रकाशीकृते चन्द्रगुप्तस्य अर्द्धरात्रे
नन्दभवनप्रवेशे, कृताभिषेके च वैरोचके, द्विमविमलमुक्ता-
गुणपरिच्छेपोपरचितपटुवारबाणप्रच्छादितशरीरे, (न) मणि-
मयमुकुटपटुबन्धनिविडनियतरुचिरतरमौली, सुरभिक्षुसम-
दामवैकचिकावभासितवक्षःस्थले, (प) परिचिनदर्शनैरपि

(त) कृतः,—दत्त इत्यर्थः ।

(थ) अतिसृष्टं—दत्तम् ।

(द) उपांशुबधं—गुप्तकृतम् । आकलय्य—अवधार्यम् ।

(ध) लोकप्रतिपत्तिः,—लोकानां प्रतिपत्तिः,—निश्चयः, [अथ "लोकप्रसिद्धिः"
इति पाठे—लोकेषु प्रसिद्धिः,—प्रख्यापनेत्यर्थः] । उपचरिता—कल्पिता ।

(न) वैरोचके—पर्वतेश्वरभ्रातरि । द्विमत्यादि ।—द्विमम् इव विमलः,—खण्डः,
यः मुक्तागुणः,—मुक्ताहारः, तस्य परिच्छेपः,—शोभां परितः प्रदानं, तेन उपरचितः
निर्मितः, पटुः उज्ज्वलः, यो वारबाणः कस्युक्तः, तेन प्रच्छादितं शरीरं यस्य तादृशम् ।
[एतेन तस्य वैरोचकत्वेनाभिशातं न भविष्यतीति सूचितम्] ।

(प) सुरभीत्यादि ।—सुरभि—सुगन्धि, यत्र कुसुमदाम—पुष्पमाला, तदेव

अभिश्रायमाने, नृपाकृतौ (फ) चाणक्यवृत्तकस्य आश्रया चन्द्र-
गुप्तोपवाद्यां (ब) चन्द्रलेखाभिधानां नागवशाम् (भ) आरुह्य,
चन्द्रगुप्तानुयायिना (म) राजलोकेन अनुगम्यमाने, जवेन देवस्य
नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके, युष्मत्प्रयुक्तेन सूत्रधारिण
दारुवर्मणा चन्द्रगुप्तोऽयमिति मन्यमानेन वैरोचकस्य उपरि
निपातनाय सज्जीकृतं यन्त्रतोरणम् (य) । अत्रान्तरे वह्नि-
निर्गृहीतवाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु भूमिपालेषु युष्मत्-
प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना वर्वरकेण (र) कनकदण्डान्त-
र्निहिताम् असिपुच्छिकाम् (ल) आकर्षुकामेन ^{वैरोचकेन} अवलम्बिता
करेण कनकशृङ्खलामुखावलम्बिनी कनकदण्डिका (व) ।

राक्ष । उभयोरपि अस्थाने यत्नः । ततस्ततः ?

श्री विरा । अथ जघनाभिघातम् उपेक्षमाणा (श) गजबधूः
अतिजवनतया गत्यन्तरम् आरुढवती । (घ) ततः प्रथमगत्यनु-

वैकाक्षिक—यज्ञीपवीतवत् तिथ्यन्तस्त्वि एकपाश्वर्यस्त्वन्व व्याप्य अपरपार्श्वस्तुकाचपयन्त-
विस्त्रुतः द्वारः, तेन अवभासितं—शीभितं, वक्षःस्थलं यस्य तादृशम् ।

(फ) नृपाकृतौ—चन्द्रगुप्तवत् अभिश्रायमाने इत्यर्थः, अथवा कृत्रिमाकारि ।

(ब) चन्द्रगुप्तोपवाद्यां—चन्द्रगुप्तः उपवाद्यो यस्याः तां चन्द्रगुप्तवाहिनौमित्यर्थः ।

(भ) नागवशाम्—नागस्य वशा—स्त्री तां, इक्षिणौमित्यर्थः । (“वशा स्त्री
कारिणी च स्थात्” इत्यमरः) ।

(म) चन्द्रगुप्तानुयायिनेत्युक्तिश्चन्द्रगुप्तसप्तसम्पादनाद्येम् ।

(य) यन्त्रतोरणं—तोरणरूपेण निर्मितं यन्त्रमित्यर्थः ।

(र) अयं हि चन्द्रगुप्तस्य उपाशुवसाये तस्य निषादित्वेन राजसेन निघोजितः ।

(ल) असिपुच्छिकां—कुशिकामित्यर्थः ।

(व) कनकशृङ्खला—स्वर्णद्वारः, मुख्यावलम्बिनी—मुखे स्तम्भः
माना यस्याः तादृशी । कनकदण्डिका—स्वर्णदण्डिः ।

(श) उपेक्षमाणा—असहमाना ।

(घ) अतिजवनतया—अतिवेगवतया, गत्यन्तरम्—अस्यां गतिं, स्वरितगत-
मित्यर्थः, आरुढवती—प्राप्तवती, आश्रितेत्यर्थः ।

रोधप्रत्याकलितमुक्तेन भ्रष्टलक्ष्यं (स) पतता यन्त्रतोरणेन
आकृष्टकपाणो व्यग्रपाणिः (इ) अनासाद्यैव चन्द्रगुप्तप्रत्याशया
वैरोचकं दम्बवर्मणा हतः तपस्वी वर्वरकः । ततो दारुवर्मणा
यन्त्रतोरणपातम् आत्मविनाशफलम् अवधार्य शीघ्रमेव उत्तुङ्ग-
तोरणस्थानम् आरूढेन यन्त्रघटनबीजलोडकौलकम् (क)
आदाय हस्तिनीगत एव हतः तपस्वी (ख) वैरोचकः ।

राज । हा ! कष्टम्, अनर्थद्वयमापतितम् ; न हतः चन्द्रगुप्तो-
ऽसौ, हतो वैरोचक-वर्वरकौ !! [सावेगमात्मगतम्] । न एतौ
उभौ हतौ, देवेन वयमेव हताः (ग) । [प्रकाशम्] । अथ स सूत्र-
धारो दारुवर्मा क्व ?

विरा । वैरोचकपुरःसरैः पदातिलोकैर्लोष्टघातं हतः । (घ)

राज । [साक्षम्] । कष्टं भोः कष्टम् ! अहो ! वत्सलेन सुहृदा
दारुवर्मणा वियुक्ताः स्मः । अथ तेन तत्र भिषजा अभयदत्तेन
किमनुष्ठितम् ?

विरा । अमात्य ! सर्वमनुष्ठितम् ।

(स) प्रथममन्त्ररोधप्रत्याकलितमुक्तेन—प्रथमा सा गतिः,—मन्दगतिरित्यर्थः,
तद्वरोधेन प्रत्याकलितं—घृतं, मुक्तं तेन । भ्रष्टलक्ष्यं—भ्रष्टम्—अतिक्रान्तम् इत्युक्तौ
यातं वा, लक्ष्यं यत्र तत् यथा स्मात् तथा ।

(इ) आकृष्टकपाणः,—घृहीतखङ्गः । व्यग्रपाणिः,—प्रकारार्थमुद्यतकर इत्यर्थः ।

(क) उत्तुङ्गतोरणस्थानम्—उच्चैरवधिर्दूरस्थानम् । आरूढेन—प्राप्तवता
सत्यर्थः । यन्त्रघटनबीजलोडकौलकं—यन्त्रसंस्थापनहेतुभूतं लोडकौलकम् ।

(ख) तपस्वी—वराकः, दीन इत्यर्थः, “वेचारा” इति भाषा ।

(ग) देवेन—नियत्या । अनयोद्वयमयोद्धतत्वेऽपि तयोर्विनाशस्य अस्माद्विनाश-
निग्रामकत्वात् देवकृतः तयोर्नाशः अस्माद्विनाश एवेति समुद्दितायः ।

(घ) लोष्टघातमिति ।—लोष्टेर्दंत्वा इति लोष्टघातं, [“कारणे हनः” (शङ्का ३७
पा०) इति डकोः ऋमुल] । हतः,—नाशितः । [“कषादिषु यथाविध्यमुपयोगः”
(शङ्का ४६ पा०) इत्यनुशासनात् हिङ्को प्रयोगः] ।

राक्ष । [वक्ष्यन्] । अपि नाम सखे ! हतः चन्द्रगुप्तहतकः ?

विरा । अमात्य ! देवात् न हतः ।

राक्ष । [सविषादम्] । तत् किमिदानीं कथयसि परितुष्टः
'सर्वम् अनुष्ठितम्' इति ?

विरा । अमात्य ! कल्पितम् अनेन विषचूर्णमिश्रम् औषधं
चन्द्रगुप्ताय । तच्च प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने
वर्णान्तरम् उपगतम् उपलभ्य अभिहितः चन्द्रगुप्तः,—'वृषल !
हृषल ! सविषम् औषधं, न पातव्यम्' इति ।

राक्ष । शठः खलु असौ वटुः । अथ स वैद्यः कथम् ? (ङ)

विरा । स खलु वैद्यः तदेव औषधं पायितो उपरतश्च । (च)

राक्ष । [सविषादम्] । अहह ! महान् विज्ञानराशिः उप-
रतः !! भद्र ! अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य (छ) किं
वृत्तम् ?

विरा । आत्मविनाशः ।

राक्ष । [भीतिगमः] । कथमिव ?

विरा । स खलु मूर्खः तं युष्माभिः अतिसूष्टं (ज) महान्तम्
अर्थराशिम् अवाप्य महता व्ययेन उपभोक्तुम् आरब्धवान् ।
ततः 'कुतोऽयं भूयान् धनागमः तव' इति पृच्छमानोऽयं
यदा वाक्यभेदान् (झ) ब्रून् अकथयत्, तदा चाणक्यहतका-
देशात् विचित्रेण बधेन व्यापादितः (ञ) ।

(ङ) कथं—किंवापारः, किमवस्थ इत्यर्थः ; अभवत् इति शेषः ।

(च) पायितः, राक्षसाण्यकलनं वा इति शेषः । उपरतः,—सुतः ।

(छ) शयनाधिकृतस्य—शय्यादिके तदशनाया वा प्राप्ताधिकारस्य, शयनगृहे
नियुक्तस्य इत्यर्थः । प्रमोदकस्य—राक्षसेन वशीकृतस्य चन्द्रगुप्तस्य विशेषः ।

(ज) अतिसूष्टं—इतमम् ।

(झ) वाक्यभेदान्—परस्परविरोधीनि वचनानि इत्यर्थः ।

(ञ) विचित्रेण बधेन—पशुमारणवत् विविधप्रकारेण हतनेन, निहन्तारं क्रोधयित्वा

राज । [सोद्वेगम्] । कथम्, अत्रापि वयमेव उपहृता देवेन !!
अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे ग्रहर्तृमस्त्रययुक्तानां नर-
पतिशयनगृहस्य अन्तःसुरङ्गायां निवसतां बीभत्सकादीनां को
वृत्तान्तः ?

विरा । अमात्य ! दारुणो वृत्तान्तः ।

✓ राज । [सविगमम्] । कथं, दारुणो वृत्तान्तः !! न खलु
विदिताः (८) ते तत्र निवसन्तः चाणक्यहतकेन ?

विरा । अथ किम् ।

राज । कथमिव ?

विरा । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात् प्रविष्टमात्रेण एव शयनगृहे
चाणक्येन दुरात्मना समन्तात् अवलोकिते, ततस्तु एकस्मात्
भित्तिच्छिद्राद्गृहीतभक्तावयवा (८) निष्क्रामन्तीं पिपीलिका-
पङ्क्तिम् अवलोक्य पुरुषगभमेतद्गृहमिति गृहीतार्थेन दाहितं
तदन्तःशयनगृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टिविषयाः
प्रथममपिहितनिर्गमनमार्गम् (९) अनधिगम्य सर्वे एव बीभत्सा-
दयः तत्रैव ज्वलनम् उपगता उपरताश्च ।

राज । [हासनम्] । सखे ! पश्य, चन्द्रगुप्तस्य दैवसम्पदा सर्वं
एव उपरताः । [सचिन्तनम्] । सखे ! दैवसम्पदं पश्य दुरात्मनः
चन्द्रगुप्तहतकस्य ; कुतः ?—

विनाशनेन इति यावत्, ("दग्धिया दग्धिया मारा" इति भाषा) । व्यापादितः,—
मारितः ।

(८) खलु इति—प्रशङ्गेनान्यथे, विदिताः किम् ? इत्यर्थः ।

(९) गृहीतेति ।—गृहीता भक्तानाम्—बन्धानां, अवयवाः,—अर्थाः यथा
ताम्रं, अन्नञ्चैवादिनीम् इत्यर्थः ।

(९) अपिहितेत्यादि ।—अपिहितः,—निर्गमनः, निर्गमनमार्गः तम् ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयो गूढं प्रयुक्ता मया,
 देवात् पर्वतकस्तया विनिहता यस्तस्य राज्याईभाक् ।
 ये यन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः,
 मौर्ध्यस्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मेन्नीतयः ॥ १६ ॥
 विरा । अमात्य ! तथाऽपि प्रारब्धम् अपरित्याज्यमेव । (ठ)

पश्यतु अमात्यः,—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
 विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः,
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोदहन्ति ॥ १७ ॥

स्वामीष्टिष्ठेऽ कृतमपि पौरुषं न स्तोपकाराय जातम्, अपि तु तेन दुर्दैववशेन
 विधौरेव श्रेयः समुत्पादितमित्याद्येऽपपुरःसरं देवोत्कर्षे दर्शयन्नाह, कन्येति ।—मया तस्य
 चन्द्रगुप्तस्य, वधाय या विषमयो कन्या गूढं प्रयुक्ता प्रेषिता, देवात् दुर्भाग्यवशात्, तया
 कन्यया, यः तस्य राज्याईभाक् परिपचिताईराज्याधिकारो, पर्वतकः स एव विनिहताः
 व्यापादितः ; ये दाक्षवर्मादयः, यन्त्रेषु मारकसाधनपदार्थेषु च, रसेषु विषेषु च, (अत्र
 रसशब्दो विषवाचकः, “शृङ्गारादौ विषे भौर्व्ये गुणे राजे कले रसः” इत्यमरः)
 प्रणिहिताः व्यापारिताः, मया इति शेषः, तैः यन्त्रविषादिभिरेव, मदीयपुरुषप्रचोते-
 रेवेति भावः, ते घातिताः विनाशिताः, पश्य, अतः कारणात् मे नीतयः सपायाः,
 मौर्ध्यस्य एव विविधश्रेयांसि प्रभूतानि मङ्गलानि, फलन्ति जनयन्ति, मत्कृतोपायैः
 विषकन्यादिभिरुदीयानिष्टनिवारणात् प्रत्युत मदीयानिष्टकरणासेत्यर्थः । [अत्र
 चन्द्रगुप्तविनाशाय विषकन्यादिप्रेषणरूपनीतिप्रयोगेण तत्फलानवाप्तेः प्रत्युत मौर्ध्यस्यैव
 श्रेयःप्राप्त्या स्वामिष्टस्तीत्यन्तेन विषमालङ्कारः,—“बहोऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थक्यं च
 सम्भवः” इति दर्पणलक्षणात्] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ठ) प्रारब्धं—प्रकृतम् । अपरित्याज्य—परित्याक्तुमयोग्यम् । [अत्राचारीः
 खलु, “अष्टम्यकारणे लज्जेरुपसङ्गान्नम्” इति भाष्यवचनात् जकारणं कृत्यमावः] ।

धीमत्तो हि कदाचिदपि न प्रारब्धं परित्यजेयुरिति नीतिवाक्येन अमात्यसुखाह-
 वन्नाह, प्रारभ्यते इति ।—नीचैः क्षुद्रैः, जनैरिति शेषः, विघ्नभयेन करिष्यमाचकार्यं
 भविष्यद्विघ्नसम्भावनाया, न खलु नैव, प्रारभ्यते प्रकल्प्यते, कार्यमिति शेषः, मध्याः

अपि च—

किं शेषस्य भरण्यथा न वपुषि ? स्नां न क्षिपत्येष यत्,
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेः ? आस्ते न यन्निश्चलः ।
किन्त्वङ्गोक्तसुखजन् कृपणवत् स्नाप्यो जनो लज्जते,
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १८ ॥

राच । सखे ! प्रारब्धम् अपरित्याज्यम् इति प्रत्यक्षम्
एतद्भवतः । ततस्ततः ?

विरा । ततः प्रभृति (स्नाणक्यवहतकः) चन्द्रगुप्तस्य शरीरे
सहस्रगुणम् अप्रमत्तः एभ्य एव ईदृशं भविष्यतीति अन्विष्य
अन्विष्य निगृहीतवान् कुसुमपुरनिवासिनो नन्दामात्यपुरुषान् ।

प्रारब्ध विघ्नेन विहताः सन्तः विरमन्ति, आरब्धकार्यादिति शेषः, प्रारब्ध त्यजन्ती-
त्यर्थः ; [“व्याङ्परिभ्यो रमः” (१३८३ पा०) इति परस्मैपदम्] उत्तमगुणाः
महान्तः, त्वमिव विघ्ने चक्षुराद्यैः, पुनः पुनः बारं बारं, प्रतिदिव्यमाना विपक्षोक्तियमाणा
अपि, प्रारब्धम् उपमानम्, उदहति समापयन्तीत्यर्थः । [अत्र उपमाऽलङ्कारः ।
“न परित्यजन्ति” इति पाठे—अप्रस्तुतप्रशंसा ।] वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तमर्थे समर्थायतुमाह, किं शेषस्येति ।—शेषस्य अनन्तनागस्य, वपुषि देहे,
भरण्यथा भूधारण्यनित्यकेशः, किं न भवति ? अपि तु भवत्येव ; तथाऽपि एष
शेषः, स्नां वपुषी, न क्षिपति न त्यजति, तादृशभारसत्वेऽपि न तेन तस्माः क्षेपः
क्षिद्यते इति यत् ; वा अथवा, दिनपतेः सुखस्य, परिश्रमः किं नास्ति ? अपि तु
अस्ति एव, तथाऽपि निश्चलः किथाश्रवः, न आस्ते न तिष्ठतीति यत् ; तत्र
अङ्गोक्तापरित्याग एव कारणम् इति भावः । भारे परिश्रमे च सत्यपि तत्तत्
कार्यं यत्र परित्यजति, तत्र हेतुं वर्णयन् अर्थात्तरं त्यजति, क्षिन्वति ।—किन्तु
परन्तु, स्नाप्यः महान्, जनः कृपणवत् क्षुद्रेण तुल्यः, अङ्गोक्तम् उरस्तज्जन् त्यजन्,
लज्जते ; यतः प्रतिपन्नवस्तुषु अङ्गोक्तविषयेषु, निर्वाहः यथापूर्वं समापनं, प्रतिपालनम्
इति यावत्, एतत् सतां साधूनां, गोत्रव्रतं कुलाचारः, साधवः कथमपि अङ्गोक्तं न
त्यजन्तीत्यर्थः ; तथा भीतम्—“अङ्गोक्तं सुकृतिनः परिपालयन्ति” इति । [अत्र
पूर्वाङ्गता प्रतिबलूपमा उत्तराङ्गतेन उपमाऽनुप्राणितेनार्थान्तरत्यासेन सहोर्ध्वी ।
भार्तृत्वविभीक्ष्णं वृत्तम् ॥ १८ ॥

राक्ष । [सावेगम्] । वयस्य ! अथ के के निगृहीताः ?

विरा । अमात्य ! आदौ एव तावत् क्षपणको जीवसिद्धिः
सनिकारं नगरात् निर्वासितः ।

राक्ष । [आत्मगतम्] । एतावत् सद्भिः, न निष्परिश्रमं स्थान-
परिभ्रंशः पीडयिष्यति । (ण) [प्रकाशम्] । सखे ! कमपराधम्
उद्दिश्य निर्वासित एषः ?

विरा । एष दुरात्मा राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं
घातितवानिति ।

राक्ष । [खगतम्] । साधु कौटिल्य ! साधु ।—

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोऽर्द्धराज्यहरः ।

एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १८ ॥

[प्रकाशम्] । ततस्ततः ?

विरा । ततः चन्द्रगुप्तशरीरम् अभिद्रोग्धम् अनेन व्यापा-
रिताः (त) दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूल-
मारोपितः ।

(ष) सद्भिः—सद्गणैर्यम् । [“शक्तिसङ्घे” (३।१।२६ पा०) इति यत्] ।
निष्परिश्रमं—संसारत्यागिनं, विषयासक्तिरहितमित्यर्थः । स्थानपरिभ्रंशः,—गृहक्षुतिः ।
पीडयिष्यति—दुःखाकारिष्यतीत्यर्थः ।

गुप्तपक्षपातिनः पण्डिता हि मन्त्रीगुणम् ईर्ष्यया लोकसमर्थं वक्तुमनिच्छन्तोऽपि
जनसा सम्यगेव आद्रियन्ते इति राक्षसोऽपि कौटिल्यनीतेरसाधारण्यं प्रतिपन्नगुभवन्
तमेष प्रशंसन्नाह, परिहृतमिति ।—अयशः अक्षीर्णः, पर्वतेश्वरकथनितमित्यर्थः,
परिहृतम् आत्मनश्चावितम्, अस्मासु पातितश्च सङ्गमितश्च, तथा अर्द्धराज्यहरः
परिपणितराज्यार्द्धभागी, पर्वतेश्वर इति शेषः, घातितः नाशितः, यस्य तव एकमपि
एकप्रयत्नसाध्यमपि, नीतिबीजं क्षपणकनिर्वासनदपम्, [इदमेकं बीजान्वेषणम्]
बहुफलतां पूर्वोक्तफलत्रयाधायकतान्, एति प्राप्नोति, त्रिविधं फलं जनयतीत्यर्थः ।
[अत्र चिन्तनक्रियाप्रक्रमे “परिहृतम्” इति अचिन्तनक्रियायोगजं भयप्रजननादोष-
कावहति, स च “व्यावृत्तम्” इति पठित्वा मङ्गनीयः] । आर्याः ॥ तम् ॥ १८ ॥

(त) अनेन—शकटदासेन, व्यापारिताः,—नियोजिताः ।

राच । [साधनम्] । हा सखे ! शकटदास ! अयुक्तः तव अय-
मौदृशी मृत्युः ॥ अथवा, स्वाम्यर्थम् उपरतो न शीघ्रस्त्वमसि ;
वयमेव अत्र शोच्याः, ये मन्दकुलविनाशेऽपि जीवितुमिच्छामः ।

विरा । अमात्य ! न एतदेवं, स्वाम्यर्थ एव साधयितव्यः
इति प्रयतसे ।

राच । सखे !—

अस्माकममुमेवार्थमवलम्ब्य निजोविषा ।

परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

विरा । अमात्य ! न एतत् एवम् । [अस्माकममुमेवार्थम् इत्यादि
पुनः पठति] । (थ)

स्वामिभक्तस्य हि तत्परश्चमनु सरणेन भक्तिप्रदर्शनमपेक्ष्य जीवतः तत्कार्यसाधनमेव
साधीयः इति प्रागुक्तविराचसिद्धान्तं संस्था समर्थयमान आह, अस्माकमिति ।—
अमुमेव उक्तद्वयमेव, अर्थे स्वामिकाव्ये, वैरगिर्यांतनरूपप्रयोजनमेव इत्यर्थः, अवलम्ब्य
आश्रित्य, अस्माकं निजोविषा जीवनेच्छा, [जयतेः समताद-प्रत्ययः] । एषाऽपि न
श्रेयसी प्रवृत्तिः इत्याशयेनाह, परलोकं ।—कृतघ्नेः तत्परश्चमनुगमिन्नेन कृतोप-
कारानभिज्ञेः सङ्गिः, [कृतं घ्नति इति व्युत्पत्त्या कृतघ्नः "कप्रकारणे मूलविभुजादिभ्य
उपसङ्गानम्" (वा०) इति मूलविभुजादित्यात् कः] परलोकगतः देवः न अनुगम्यते
न अनुस्रियते इत्यर्थः । ["अस्माभिः अमुमेवार्थमालम्ब्य न निजोविषान्" इति पाठे—अमु-
मेवार्थमालम्ब्य अस्माभिः कृतघ्नेः सङ्गिः परलोकगतो देवः नानुगम्यते, न निजोविषा-
मालम्ब्यत्वमर्थः । पाठेऽपि न परिसङ्गाऽलङ्कारी बोध्यः] । पद्यावत्तं ८१म् ॥ २० ॥

(थ) राचसप्रयुक्तवाक्यस्य अर्थान्तरत्वं दर्शयितुं विराधमुप आह, नेतदेवम्
इति ।—एतत्—भक्तप्रयुक्तं स्वीकार्यकं वाक्यम् । एवं न—एतदर्थकं न, किन्तु
अन्वार्थकम् इत्यर्थः । अतः तत् पद्यं पुनः पठन् अर्थान्तरपरतां द्योतयति, स च अर्थः
इत्यं—पूर्वाहं प्राप्तवत् । कृतघ्नेः तत्कृतोपकारविचारणेः इव, देवो नानुगम्यते,
ये उपकारिणां प्रयोजनम् अगमिसम्पाद्य स्मियन्ते, ते कृतघ्नः एव, अतः कृतघ्नेरिव
अस्माभिः नानुगम्यते इत्यर्थः । [केचित् तु विराधोक्तौ "कृतघ्नेः" इत्यत्र "कृतघ्नेः"
इति परिवर्त्य पठन्त, तदायमर्थः,—कृतघ्नाः तत्कार्यसाधनेनैव तत्परितोषो भवेत्
इत्याशयेन उवा तदनुगमनम् इति मन्यन्ते इति] ।

राक्ष। सखे ! कथ्यताम्, अपरस्यापि सुहृद्व्यसनशतस्य
अवशेषे सज्जा वयम् ।

बिरा। तत एतत् उपलभ्य चन्दनदासेन उपाकृष्टसाध्वसेन
अपवाहितम् (द) अमात्यकलत्रम् ।

राक्ष। सखे ! क्रूरस्य चाणक्यवटोः विरुद्धम् अयुक्तम् अनु-
ष्ठितं चन्दनदासेन ।

बिरा। अमात्य ! ननु अयुक्ततरः सुहृद्ग्रीहः । (ध)

राक्ष। ततस्ततः ?

बिरा। ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितम् अनेन
अमात्यकलत्रं, ततः कुपितेन चाणक्यवटुना—” ।

राक्ष। [भीषेणम्] । स खलु व्यापादितः ? (न)

बिरा। “—अमात्य ! न खलु व्यापादितः,—किन्तु गृहीत-
गृहसारः सपुत्रकलत्रः संयम्य बन्धनागारे निक्षिप्तः ।

राक्ष। ततः किं परितुष्टः कथयसि—‘अपवाहितम् अनेन
राक्षसकलत्रम्’ इति ? ननु वक्तव्यं “संयतः सकलत्रो राक्षसः”
इति । (प)

[प्रविश्य पटाक्षेपेण (फ) पुरुषः] । जअदु जअदु अज्जो । अज्ज !
एसो क्वु सअड्ढासो पडिहारभूमिमुबत्थिदो । * (ब)

* जयति जयति आर्यः । आर्य्य ! एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः ।

(द) उपाकृष्टसाध्वसेन—सज्जातसाध्वसेन । अपवाहितं—स्नानान्तरं प्रापितम् ।

(ध) सर्वद्रोहात् निरद्रोहोऽतिगर्हित इति भावः ।

(न) [अपकारिजनात् भयम् चरेणः] ।

(प) तद्वन्धनेनेव सकलत्रोऽहं बद्धः, सुहृदोऽसौ भयोरभिपन्नद्वयत्वादित्यर्थः ।

(फ) पटाक्षेपेण—पटस्य—अवनिष्कासपत्र, अक्षेपेण—आर्य्यस्य शीघ्रताऽर्थम्
इतराणां कृत्वा अवनिष्कासपटक्षेपनन्तरं यैव, स्वयमेव पटाक्षेपं कृतेषु ; तत्प्राप्तदेशेन इत्यर्थः ।
“पटक्षेपो न कर्तव्य आचारानुप्रवेशने” इति वचनात् ।

(ब) प्रतीहारभूमिं—द्वारदेशम् । (“सो राक्षसं प्रतीहारः” इत्यन्तरः ।)

राजः । प्रियंवदक ! अपि सत्यम् ?

प्रियं । अलीशं किं अमञ्जपादोपजीविणो मंतिदं जायंति ? *

राजः । सखे ! विराधगुप्त ! किम् एतत् ?

विरा । अमात्य ! रक्षति खलु भव्यं भवितव्यता ।

राजः । प्रियंवदक ! यदि एवं, तत् किं चिरयसि ? क्षिप्रं प्रवेशय तम् ।

प्रियं । जं अमञ्जो आणवेदि स्ति । † [निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति सिद्धार्थकेन अनुगम्यमानः शकटदासः] ।

शक । [दृष्ट्वा आत्मगतम्] । —

दृष्ट्वा मोर्ध्वमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्रास्तले

तल्लक्ष्मोमिव चेतसः प्रमथिनीमुन्मुच्य बध्यस्रजम् ।

श्रुत्वा स्वाभ्युपरोधरौद्रविषमानाश्चाततूर्यस्वनान्

न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकाठिनं मन्ये मदीयं मनः ॥ २१ ॥

* अलीशं किम् अमात्यपादोपजीविणो मन्त्रियं जानन्ति ?

† यदमात्य आज्ञापयति इति ।

पुनः पुनरन्तराद्यसदृशमुनीयं दुःसहमपि क्षेपजातम् अनुभूयापि मदीयं चित्तं यत्र भयं, तत्र पुनः पुनराद्यानगन्धकाठिन्यमेव हेतुरित्याह, दृष्टेति । — धरित्राः पृथिव्याः, तले भुमानित्यर्थः, मोर्ध्वं चन्द्रगुप्तमिव, प्रतिष्ठितपदं लब्धप्रतिष्ठं, स्थापितमूलच, शूलं मारणार्थकोलकविशेष, मदर्थमिति शेषः, दृष्ट्वा तल्लक्ष्मीं तस्य चन्द्रगुप्तस्य, लक्ष्मीं शिवमिव, चेतसः प्रमथिनीं चित्तविदारिणीं, [“प्रमथिनीम्” इत्युक्ताधुः पाठः, “प्रे लपल्लुप्तमवदवसः” (३-२।१४५ पा०) इति सूत्रस्य प्र-पूर्वक-सङ्घ-ज्ञातोः चिनुचि “प्रमथो” इत्येव पदं भवेति । “सङ्घः प्रत्ययो जेष्टः” इति नियमात् न चिनिः ; तथा मन्त्र्यजातोऽपि चिनि-प्रत्यये नकारलोपाभावः । अतः “प्रमथिनीम्” इत्यत्र “प्रमथनीम्” इत्येव पठनीयम् । “चेतनाप्रमथिनीम्” इति पाठान्तरे—चेतनायाः बुद्धेः प्रमथिनीं] बध्यस्रजं बध्यचिह्नभूतां मालाम्, उन्मुच्य (चातूनामनेकार्थत्वात्) परिचाय, स्वाभ्युप-रोधरौद्रविषमान् स्वामिनः मन्दस्य, उपरोधो हिंसनं, तद्वत् रौद्रान् चीरान्, विषमान् अप्राप्त्यान् च, आश्चाततूर्यस्वनान् धीवशावाद्यमन्त्रान्, श्रुत्वा मदीयं मनः [जीव-

[नाट्येन अवलोक्य सङ्घर्षम्] । अयम् अमात्यराजसः तिष्ठति ।

य एषः—

अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २२ ॥

[उपसृत्य] । जयति जयति अमात्यः ।

राज । [नाट्येन अवलोक्य सङ्घर्षम्] । सखे शकटदास ! दिष्ट्या
क्षौटिखगोचरगतोऽपि दृष्टोऽसि, तत् परिष्वजस्व माम् ।

[शकटदासः तथा करोति] ।

राज । [तं परिष्वज्य] । इदम् आसनम्, आस्यताम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति नाट्येन उपविष्टः] ।

अमेन्द्रियङ्गीनां मनोऽत्यधीनतया प्रकृते दशमशुबलवत्सङ्क्रियायां मन एव कर्तुं,
अतो ध्वंसनक्रियैककर्तृत्वात् क्ता-प्रत्ययः] प्रथमाभिघातकठिनं प्रथमाभिघातेन
स्वामिबधकपताङ्गेन, कठिनम् यत एष न ध्वंसं न चाहतं, मन्ये । लोके हि किञ्चित्
वस्तु भूयो भूय आहतं सत् कठिनं भवतीति प्रसिद्धम्, यतः काठिन्यात् ध्वंसमिति
भावः । [प्रथमाभिघातकठिनमनो न ध्वंसमित्यत्र ध्वंसमित्यस्य प्रथमाभिघातकठिन-
मिति हेतुत्वा काव्यलिङ्गेनानुप्राणितम् । मन्ये-शब्दप्रयोगनिवत्सन्तोषा नाम अलङ्कारः ;
स च नीत्यं श्मशानशुल्योः राज्यश्री-वध्यस्त्रनोद्योपमानोपमेयभावात् प्रतिहितपद-
मिति श्लिष्टपदेनोत्पादितत्वाच्च अनुप्राणितोपमाऽलङ्कारेण संसृष्टः । अत्र अयोग्यो
श्मशानशुलादिभिरुपमानैः नरनाथचन्द्रगुप्तादेः सन्तुलनेन चाख्यात इव राजाऽसौ
इति पूर्वोक्तालङ्कारसमुच्चयः वस्तुध्वनिः शकटदासस्य वसूयां योतयतीति बोध्यम्] ।
शार्दूलविक्रीडितं वसम् ॥ २१ ॥

स्वाम्युपरमेऽपि तस्मिन् अक्षयिमभक्तिमत्तं तत्कार्यसंसाधनाद्येनिदानोपपि सततं
यतमानंराजसं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा आह, अक्षीणभक्तिरिति ।—नन्दे क्षीणेऽपि विनष्टेऽपि,
अक्षीणभक्तिः [अत्र पुंवङ्गावप्रसक्तित्वं "नेदं विष्कृतभक्तिना" (६६ पृ०) इत्यत्र विचारिता
इति द्रष्टव्यम्] । स्वाम्यर्थे स्वामिस्वार्थे वैरिण्यार्थेनरूपम्, उद्वहन् साधयन्, पृथिव्यां
स्वामिभक्तानां स्वामिभक्तिपरायणानां, परमे अनुपमे, प्रमाणे दृष्टान्ते, स्थितः । पञ्चा-
वक्ता वसम् ॥ २२ ॥

राज । सखे ! शकटदास ! अथ कोऽयम् अस्य मे हृदयानन्दस्य (भ) हेतुः ?

शक । [सिद्धार्थं निदिश्य] । अमात्य ! प्रियसुहृदा सिद्धार्थकेन घातकान् विद्राव्य बध्यस्थानात् अपव्यहितोऽस्मि (म) ।

राज । [सङ्घर्षम्] । भद्र सिद्धार्थक ! कामम् अपव्याप्तम् इदम् अस्य प्रियस्य, तथाऽपि गृह्यताम् । [इति स्वगात्रात् चरतांश्च भूषणानि (य) प्रयच्छति] ।

सिद्धा । [गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम्] । एदं क्वु अज्जीवदेसेण करिस्सं । [पकाशम्] । अमच्च ! एत्थ मे पढमप्पबिट्ठस्य णत्थि कोवि परिचिदो, जहिं एदं अमच्चस्स प्पसादं णिक्खिबिप णिब्बुदो भविस्सं ; ता इच्छामि अहं इमाए सुहिआए सुहिदं अमच्चस्स ज्जेव भांडागारे णिक्खिबिट्ठं । जदा मे एदिणा प्पओअणं भविस्सदि, तदा गेण्हस्स । * (र)

* इदं खलु आर्योपदेशेन करिष्यामि । अमात्य ! अयं मे प्रथमप्रावट्ठस्य नास्ति कोऽपि परिचितः, यत्र इमम् अमात्यस्य प्रसादं निश्चिद्य निर्वृत्तो भविष्यामि ; तदिच्छामि यद्दम् एतया सुद्रया सुद्रितम् अमात्यस्य एव भाण्डागारे निक्षेपुम् । यदा मम एतेन प्रयोजनं भविष्यति, तदा गृहीष्यामि ।

(भ) हृदयानन्दस्य—चित्ताङ्गादस्य, कोवतः भवतः यत् दर्शने तस्य इत्यर्थः ।

(न) विद्राव्य—ताडयित्वा । अपव्यहितः,—अपसारितः, सुमानोतः इत्यर्थः ।

(य) भूषणानि—मल्लवकेतुना प्राप्तानि, तेन तद्भूषणानां लेख्यपत्रसङ्ख्यावेन सिद्धार्थकेन स्थापनादुत्तरम् लेख्यस्य सत्यतायाः प्रचुरकारणसम्पत्तिर्भविष्यतीत्यनुसन्धेयम् ।

(र) आर्योत्यादि ।—आर्योपदेशेन—आर्यस्य—आर्यकस्य, उपदेशेन—आदेशेन, प्राक्प्रदर्शनेन इत्यर्थः । इदं—पारितोषिकपदम् । [इदमपरं बोधान्तेष्वप्यम्] । एतथा—यमपटदर्शिनः सकाशात् चापत्येन सुविगतया मल्लं दत्तया । सुद्रया—राजसुनानाङ्कतया, बहुरीयस्यचित्रविशेष इत्यर्थः । गृहीष्यामि—तत्र प्रवारणार्थं यदा कटकाप्रव्याख्यामि तदा गृहीष्यामि इति गृहीदर्शः ।

राक्ष । भद्र ! भवतु, की दोषः ? शकटदास ! एवं क्रियताम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [मुद्रां विस्लोक्य जनान्ति-
कम् (व)] । अमात्य ! भवन्नामाङ्किता इयं मुद्रा ।

राक्ष । [विस्लोक्य सविषादं सवितर्कम् आत्मगतम्] । कष्टम् ! मद्रुत्-
कण्ठाविनोदार्थं नगरात् निष्क्रामतो मम हस्तात् ब्राह्मण्या (व)
गृहीता, तत् कथम् अस्य हस्तम् उपगता ? [प्रकाशनम्] । भद्र !
सिद्धार्यक ! कुतः त्वया इयम् अधिगता ?

विडा । अमच्च ! अत्रि कुसुमपुरनिवासी मणिप्रारसेष्टी
चन्दणदासी णाम । तस्मै गेहदुप्रारे भूमिण पङ्क्तिदा, मण
समासादिदा । *

राक्ष । युज्यते ।

विडा । अमच्च ! किं एतत् जुज्जदि ? † (श)

* अमात्य ! अत्रि कुसुमपुरनिवासी मणिप्रारसेष्टी चन्दणदासी नाम,
तस्य गेहदुप्रारे भूमौ पतिता, मया समासादिता । [“समासादिता” इत्यत्र “लडा”
इति पाठे—“लडा” इति सं] ।

† अमात्य ! किमत्र युज्यते ?

(व) जनान्तिकम्—“जनान्तिकन्तु तत् भोक्तं यत् तृतीयाद्यमीचरम्” इति, तथा—
“निपुणाकरिणामानुपवाय्यान्तरा कथाम् । अन्योऽन्यामन्त्रणं यत् स्वाज्जनान्ते
तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणकं जनान्तराणामनुवाय्यरूपेण भाषणम् ।

(व) निष्क्रामतः,—वर्णिगच्छतः । [अत्र अप्रथमासनागधिकरणत्वात् श्रुत-
प्रत्यक्षः, तस्मिंश्च “हा साश्रमाश्रममुक्तम्—” (१।१।७० पा०) इति श्यनी
वैकल्पिकत्वात् अप्, ततश्च “क्रमः प्ररक्षेपदेव” (७।१।७६ पा०) इति दोषः] ।
ब्राह्मण्या—मत्पत्न्या ।

(श) “युज्यते” इति शचसमाकृतं सुत्वा संश्रुतातः, अनेन मुद्रायाः स्वीयत्व-
निर्णयः क्रियते इति विद्वदपि अत्र इव पृच्छति—अमात्येति ।

राज । भद्र ! यतो महाधनानां हारि पतितस्य एवंविधस्य उपलब्धिरिति । (प्र)

शक । सखे सिद्धार्यक ! अमात्यनामाङ्किता इयं मुद्रा, तदितो बहुतरेण अर्थेन (स) भवन्तम् अमात्यः तोषयिष्यति, तत् दीयताम् एषा मुद्रा ।

विहा । अज्ज ! एसो मे परितोसो जं, अमच्चो इमाए मुद्राए परिगहप्पसाटं (ह) करेदि त्ति । * [इति मुद्रां समर्पयति] ।

राज । सखे शकटदास ! अनया एव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्त्तव्यं भवता ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

विहा । अमच्च ! विस्सवेमि किं पि । †

राज । भद्र ! विश्वं ब्रूहि ।

विहा । जाणादि ज्जेव अमच्चो, जधा चाणकहदअस्स विप्पिअं कटुअ णत्थि मे पुणो पाडलिउत्ते प्पवेसो त्ति, ता इच्छामि अहं अज्जस्स ज्जेव सुप्पसखे पादे सेवदुं । ‡

— * आर्ये ! एष मे परितोसो यत्, अमात्यः अज्जाः मुद्रायाः परिगहप्पसाटं करोतीति ।

† अमात्य ! विज्ञापयामि किमपि ।

‡ जानात्येव अमात्यः, यथा चाणक्यहतकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति मे पुनः साटकिपुत्ते प्रवेश इति, तदिच्छामि अहम् अमात्यस्य एव सुप्रसन्नो पादो सेवितुम् ।

(प्र) स्वकृतस्य तत्र स्थितिकाले चन्दनदासगृहहारे मुद्रिकापतनं भवितु-
मर्हतीत्यभिप्रायेण शकटदासं प्रति उक्तमपि “युन्यते” इति वाक्यं सिद्धार्यकं प्रति
निगूढनायेनन्यथाऽर्थपरतया कथयन्नाह, यतो महाधनानामिति ।

(स) इतः,—मुद्रामूल्यात् । बहुतरेण—अत्यधिकेन । मुद्रा—चतुरीयकस्य
चिह्नविशेषः ।

(ह) यदर्थनिवन्नामीता तत् सिद्धमिति गूढार्थः ।

राज । भद्र ! प्रियं नः, किन्तु त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन अन्तरितोऽस्माकम् अनुनयः । (क) तत् एवं क्रियताम् ।

विडा । [सङ्घर्षम्] । अणुगच्छिदोम्हि । *

राज । सखे शकटदास ! विश्रामय सिद्धार्थकम् ।

प्रक । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति सिद्धार्थकेन सङ्घ निज्जातः] ।

राज । सखे विराधगुप्त ! वर्णय इदानीं कुसुमपुरवृत्तान्त-
शेषम् । अपि ज्ञमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मादुपजापं (ख)
चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ?

विरा । अमात्य ! वादं ज्ञमन्ते, ननु यथाप्रधानम् अनु-
गच्छन्ति एव । (ग)

राज । सखे ! किं तत्र कारणम् ? (घ)

* अनुगच्छीतोऽपि ।

(क) त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन—तवाभिप्रायं परिज्ञाय इत्यर्थः । अन्तरितः,—
तिरोहितः ; अस्माभिर्भवाद्दुःखं निवृत्तमनुनीय स्वनिकटे रक्षितुं यतः कर्तव्यं आधीतं,
अतः तु भवद्वचनेन एव अनायासविडः संवृत्त इति भावः । [“त्वदभिप्रायापरिज्ञानेन”
इति पाठे—अन्तरितः,—विज्ञानितः] ।

(ख) अपि ज्ञमन्ते ?—सङ्गते किम् ? अस्मादुपजापम्—अस्माभिः कृतं परस्पर-
भेदं, तत्र न विरक्ताः ? इत्यर्थः ।

(ग) त्वदभिलुक्ताङ्गीकारयोजनमव्ययम् । “ज्ञमन्ते” इत्यत्र प्रागुक्तवाक्य-
मुपजापमिति पदे कर्तयामासेति ; न केवलं ज्ञमन्ते, ननु मन्ते इत्यर्थः, तमुपजाप-
मनुगच्छन्ति—अनुसरन्त्येव, परस्परभेदरूपं तत्तत्कार्यमनुभवन्त्येव इत्यर्थः । न केवलं
प्रकृतय एव, किन्तु प्रधानादयो राजासाम्बादयोऽप्येत्यहं, सभाप्रधानमिति ।—प्रधानं
—राजा चन्द्रगुप्तः तन्मन्त्री आश्वक्यश्च, तन्मन्त्रिकस्य तौ अपि-परस्परभेदं प्राप्तुतः, किं
पुनः अपरे तदनुवर्तिनः राजपुत्रा इत्यर्थः । अनुगच्छन्ति—परस्परभेदरूपं कार्यमनु-
सरन्तीत्यर्थः ; इत्यति सेतत प्रथमाङ्के—“प्राक्परिगृहीतोपजापः” इत्यादि ।

(घ) प्रधानयोः राजासाम्बायोः भेदे कारणं इच्छति, किं तत्रेति ।—तत्र-
परस्परभेदे ।

विरा । अमात्य ! इदं तत्र कारणं—मलयकतोः अपक्रम-
णात् प्रभृति पीडितः चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति । चाणक्योऽपि
जितकाशितयाऽसहमानः तैः तैः आज्ञाभङ्गैः चन्द्रगुप्तस्य चेतसः
पीडाम् उपचिनोति, अयमपि मम अनुभवः । (ङ)

राज । [सङ्घर्षम्] । सखे विराधगुप्त ! तद्वच्छ त्वम् अनेन
आहितुण्डकच्छन्ना पुनः कुसुमपुरमेव । तत्र हि मे सुदृष्टं
वैतालिकव्यञ्जनः (च) स्तूनकलसो नाम प्रतिवसति । स त्वया
मद्वचनात् वाच्यः, यथा “चाणक्येन क्रियमाणेषु आज्ञाभङ्गेषु
चन्द्रगुप्तः त्वया समुत्तेजनसमर्थैः श्लोकैः उपश्लोकयितव्यः” (छ)
इति । कार्यञ्च प्रतिनिभृतं करभकहस्तेन सन्देष्टव्यम् इति ।

विरा । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति निज्ज्ञातः] ।

पुरुषः । [प्रविश्य] । जेदु जेदु अमच्चो । अमच्च ! सअड्दासो
विस्सवेदि, ‘एदे क्व तस्सि अलंकारविसेसा बिकीअंति, ता
पच्चक्खौकरेदु अमच्चो’ । * (ज)

* जयति जयति अमात्यः । अमात्य ! शकटदासो विज्ञापयति, ‘एते खलु
अयोऽलङ्कारविशेषा बिकीयन्ते, तत् प्रत्यक्षीकरोतु अमात्यः’ ।

(ङ) पीडितः,—विरक्तोक्तः । जितकाशितया—जितेन—विपक्षपराजयेन,
काशिते—स्पर्धते इति जितकाशो—गर्वितः, तत्र भावः जितकाशिता तथा । उप-
चिनोति—वर्धयति । अवमपोति ।—इत्थं तत्प्रवृत्तं मया अनुभूयेव आगतमित्यर्थः ।
[इदमपि बीजान्तेषणम्] ।

(च) वैतालिकव्यञ्जनः,—कृष्णा राज्ञा निद्राभङ्गकारकदेशधरो उदयोद्भास-
काभिनववधपाठकश्च, यः निद्रितान् जायतोऽपि भूपतिप्रभृतीन् स्तुतिपाठादिना
प्रातः प्रवीक्षयति, समवाहरे कर्तव्याभिवेशे उत्साहयति च, स इत्यर्थः ।

(छ) उपश्लोकयितव्यः,—श्लोकेन उपकोतव्य इत्यर्थः ।

(ज) एतदलङ्कारविक्रितारश्च वाचकप्रविधयः, ते च चाणक्योपदेशेन नृप-

राक्ष । [विभीक्ष्ण्वात्मगतम्] । अहो ! महार्हाणि आभरणानि ।
[पक्वाग्रम्] । भद्र ! उच्यतां शकटदासः, “परितोष विक्रेतारं
गृह्णन्ताम्” इति ।

पुनः । जं अमच्चो आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्तः] ।

राक्ष । [स्मृतम्] । यावत् अहमपि कुसुमपुराय करभर्कं
प्रेषयामि । [उत्थाय] । अपि नाम दुरात्मनः चाणक्यहतकात्
चन्द्रगुप्तो भिद्येत ? (भू) अथवा सिद्धमेव समीहितं पश्यामि ।
कृतः ?—

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्त्तते,
चाणक्योऽपि मदाश्रयादयमभूत् राजाति जातस्त्रयः ।

* यदनाद्य आज्ञापयति ।

पर्वतेश्वराङ्गधृतालङ्कारमयं राक्षससमीपे विक्रेतुमागताः ; तच्च कीत्वा स्वशरीरे
राक्षसेन धृत्वा मलयकीर्तोः समीपे यास्यते, तद्दृष्ट्वा चाये दर्शयिष्यमाणः राक्षसेन
मलयकीर्तोर्भेदो भविष्यति, तथा लिख्यपत्रे लिखितस्य पत्रस्यागम्यतायेतित्यादिकमागच्छ
एतदलङ्कारमयेण सुसंवादिता भविष्यतीत्यतः राक्षससमीपे तावत्क्रियन्मिति द्रष्टव्यम् ।
[इदमपि वीजान्वेषणम्] ।

(भू) ततः प्रसृति चन्द्रगुप्तदेहे सहस्रगुणमप्रमत्तः चाणक्य इति सुत्वा
तद्वचोपाये निराशः सन् राक्षसः “आज्ञा बलवती राजन् ! शल्यो जियति पाण्डवान्”
इति न्यायेन अतः परं सततलज्जया मौर्य-चाणक्ययोर्भिन्नो विरोधोत्पादनेन
स्वष्टविद्धिं समाशंसते—अपि नास्ति ।

स्वस्वप्रयोजनमुद्दिश्येव सर्वे इतरानपेक्षन्ते, एतौ च चाणक्य-चन्द्रगुप्तौ प्रतिज्ञा-
पूरणेन राज्यप्राप्ताय च कृतकृत्याविति न तथीरितरेतरापेक्षाऽस्तीति भेदः सुखेन
भावितुमर्हतीत्याह, मौर्य इति ।—मौर्यचन्द्रगुप्तः, सर्वभूतलभुजां सर्वेषां राज्ञाम्,
आज्ञापकः आश्रिता, सत्साक्षित्वयः, अत एव तेजसि गर्वे, वर्त्तते, तेजसी सत्ताको इत्यर्थः ।
चाणक्योऽपि अयं चन्द्रगुप्तः, मदाश्रयात् राजा अभूत् इति जातस्त्रयः सत्ता-

राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्थप्रतिज्ञाऽर्णवं,
सीङ्गादात् कृतकृत्यतेव नियतं लब्धान्तरा भेत्यति ॥ २३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

गर्भः, अतः लब्धान्तरा प्राप्तावसरा, कृतकृत्यता कृतावता पक्ष, राज्यप्राप्ता कृतावे
सिद्धत्वान्न, एकं चन्द्रगुप्तं, तीर्थप्रतिज्ञाऽर्णवम् अपरं चाणक्यश्च, सीङ्गादात् नियतं
नियतं, भेत्यति पृथक् करिष्यतीत्यर्थः ; एतौ कृतकृत्यतया अन्योऽन्यं निरपेक्षौ केनचित्
कारणेन विरोधे सति पुनर्न सन्धास्यते इति भावः । आर्टलविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ २३ ॥

इत्ये पताका प्राप्ताप्राप्ताऽऽनुगुण्येन गर्भसन्धेर्दादशाङ्गानि निरूपितानि, गर्भसन्धिश्च
समाप्तः ।

इत्यश्विष्याऽष्टादशोसचरपञ्चानन कुलपतिचल्प-^{वि.} ए^ए इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मनाम्नां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाम्नां

परिवर्तित परिवर्द्धितायां सुखबोधिनो-

सनाख्यायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति कचुचो] ।

कचु ।—

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणैः यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अथ राक्षसेन अभिलष्यमाणं चाक्षय-चन्द्रगुप्तयोः विरोधं कथयितुं विमर्शसन्धिः
आरभ्यते ।—तृतीयचतुर्थौ चण्डो विमर्शसन्धिः, “गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य वीजार्थस्वाव-
गर्शनम् । हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिरुच्यते ॥” इति लक्षणात् । गर्भसन्धौ
प्रसिद्धस्य मुहुरन्विष्टस्य चाक्षयनोतिरूपस्य वीजस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधादिना
प्रक्षरीनाम्ना अल्पया कथया च अवगर्शनात् अनुसन्धानात् नियताति-प्रकर्षार्थः
सम्बन्धस्य चात्र सत्त्वात् तृतीयेऽङ्के नियतातिः, चतुर्थे चण्डे राक्षस-चारसंवादरूपा
कथा प्रक्षरी बध्यते । नियताति-प्रकर्षार्थानुगुण्येणास्य सन्धेस्त्वयोदशाङ्गानि—“तत्राप-
वादसम्प्लेटी विद्वद्व्यग्रतयः । द्युतिः प्रसङ्ग-कृतं व्यवसायो विरोधनम् । प्ररीचनं
विचक्षणमादानस्य व्योदधः ॥” इति । तत्र तावत् प्रथमं कचुचिवाक्येन चाक्षय-
चन्द्रगुप्त ज्ञातव्य-कलङ्कनिदानस्य कौमुदीमहोत्सवव्यापारवर्णनस्य प्रष्टव्यविश्लेषसत्त्वेन
कथामुपलपति कथिरिति ।

महाराज-भौर्वादिष्टलापि कौमुदीमहोत्सवस्य एकचाक्षयकथनानधेयं द्विजप्रति-
विबुधे एव सर्वेषां तदङ्गीकारमनुचिन्तयन् स्वस्य जरया जनितामबद्धां वर्षवस्राह,
रूपादीनिति ।—हे तृण्ये ! त्वया येः करणैरिन्द्रियैः, रूपादीन् रूपप्रभृतीन्, विषयान्
इन्द्रियव्यापदार्थानित्यर्थः, (अथ “रूपं शब्दो गन्ध-रस-स्पर्शाश्च विषया अमी”
इत्यमरतोः विषयशब्देनैव रूपादीनां प्राप्तावपि पुनः “रूपादीन्” इति लक्ष्यं
गोचरवर्धनार्थेन न दोषावहम्) निरूप्य परिच्छिद्य, अवबुध्येत्यर्थः, [आत्मकर्तृक-
आप्त्यवबोधस्य तृणाकर्तृकत्वनिर्दोषव्ययते] आत्मलाभः स्वहृतिलाभः, सतया
स्थितिरिति यावत्, लब्धः प्राप्तः, [विषयध्यानेनैव तृणाया उत्पत्तेः शाले भूरिभी
हर्षितत्वात् “वाचं वसति” इत्यादिवत् एकस्य लभेः १४ व्यापाराधेय-ज्ञ-आत्मत्वपरता,
तेन ज्ञानत्वयः] । सम्प्रति जरयां तेषु आत्मलाभोपायेषु, चक्षुरादिषु चक्षुःप्रभृतिषु,

अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि मे

न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवैव जरया तृण्ये ! मुधा माद्यसि ॥१॥

[परिक्रम्य चाकाशे] । भो भोः सुगाङ्गप्रमादाधिक्रताः पुरुषाः !

सुगृहीतनामा देवः चन्द्रगुप्तो वः समान्नाप्रयति, यथा—

‘प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणोयतरं’ (क) कुसुमपुरम् अवलोकयितुम् इच्छामि, तत् संस्क्रियन्ताम् अस्मद्दर्शनयोग्याः सुगाङ्ग-
प्रासादस्य उपरि भूमयः’ इति । तत् किं चिरयन्ति भवन्तः ?
[चाकाशे चाकण्यं] । किं ब्रूथ “पार्थ्य ! किम् अविदित एवायं

इन्द्रियेषु अपि स्थायीवर्धोपक्रियाः स्वस्वविषयग्रहणरूपव्यापाराः । इत्याः नष्टाः, जरायाम् इन्द्रियाणां सम्यग्धीर्वाभावस्य लोकाविहृत्यादिति भावः । एवं ज्ञानेन्द्रियाणामपाटव-
मुक्ता तत्प्रयोज्यानां कर्मेन्द्रियाणामपि अपाटवमाह, अङ्गानि ।—मे मन, आज्ञा-
विधेयानि पूर्वम् आदेशानुवर्त्तानि, वशीभूतानि । [“अद्याविधेयानि” इति पाठे—
अद्य अधुना, अविधेयानि अवशीभूतानि इति विशेषः] अङ्गानि इकपदादीनि, प्रसभं
इडात्, सङ्घेति यावत्, पटुतां स्वस्वकार्यादानगतभोगनादिषु सामर्थ्यं, त्यजन्ति
जहति, किमु वक्तव्यं तत्र, तत्र एव मूर्ध्नि शिरसि, जरया वार्द्धकेन, पदं न्यस्तं दत्तं,
तत्र सर्वं स्वातन्त्र्यं नाशितमित्यर्थः । तथा च, सर्वथैव तत्र कामाभावात् त्वं मुधा ब्रूथा,
मादसि फलं विना एव वरीव्यसे, विषयभोगार्थमेव तृण्यं जायते, विषयभोगस्य
इन्द्रियपाटवमन्तरेण दुर्घटः । इत्यतो जरायां तृण्यं निफलैव इति भावः । [एतेन
श्रीकेन कौमुदीमहोत्सवः भौय्यादिष्टोऽपि चाकण्यनिविहृतया जरायां तृण्योद्गम इव
विफलतां भजते इति ज्ञेयते । एवमत्र लिङ्गसाध्यात् प्रस्तुतायां जरायां प्रवल-
पराक्रमवत्याः अप्रस्तुतायाः नायिकायाः अभ्युदयव्यवहारस्य तथा प्रस्तुतायां तृणाधाम्
अप्रस्तुतायाः कल्याणित् व्यर्थमादनव्यवहारस्य समारोपात् समाधीतिः मत्तताकारणा-
भावेन तत्कार्योत्पत्तेरुपजायमानया विभावनया सङ्कीर्णते । कञ्चुकिनिर्वेदी हि
बाटके वर्धनीयः इति साम्प्रदायिकाः] । शार्दूलविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ १ ॥

(क) सुगृहीतनामेति ।—“स सुगृहीतनामा स्मात् यः प्रातरनुचिन्त्यते” इत्युक्तेः
प्रातःस्मरणयोग्यतामेत्यर्थः । प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणोयतरं—प्रवृत्तः,—पारस्यः, यः
कौमुदीमहोत्सवः,—शारदपौर्णमास्यां करणोयः महासन्मन्जनकस्यापारविशेषः, तेन
रमणोयतरं—समश्चरणमणोयम् ।

देवस्य चन्द्रगुप्तस्य कौमुदौमहोत्सवप्रतिषेधः" इति ? आः देवोप-
हृताः ! किम् अनेन यः प्राणहरेण कथोद्घातेन ? (ख) शीघ्रम्
इदानीम्—

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन् स्तम्भान् पिनङ्गस्रजः

सम्पूर्णन्दुमयूखसंहतिरुचां सञ्चामराणां श्रियः ।

सिंहाङ्गासनधारणाच्च सुचिरं सञ्जातमूर्च्छामिव

क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥२॥

[आकाशे] । किं कथयन्ति भवन्तः "एते त्वरामहे" इति ?

भद्राः ! त्वरध्वम्, अयमागत एव देवः चन्द्रगुप्तः । य एषः,—

सुविश्वधैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता

चिरं धुर्ध्वोऽपोढा गुरुरपि भुवो याऽस्य गुरुणा ।

(ख) अर्थ—आशक्त्येन कियमात्र इत्यर्थः । [इदन्तु वीजस्य आशक्त्येनोत्तरव-
नर्शनम्] । प्राणहरेण इति—राजानभिमतविषयत्वेन तस्य प्राणदण्डफलकत्वात्
प्राणहरत्वम् । कथोद्घातेन—कथामसङ्गेन ।

केन रूपेण कौमुदौमहोत्सवः करणीय इति आह. आलिङ्गन्त्विति—सम्पूर्णन्दु-
मयूखसंहतिरुचां पूर्णचन्द्रकिरणसमूहस्तुल्याकान्तीनां, सञ्चामराणां सुगुग्धवास्यजगानां,
श्रियः शोभाः, पिनङ्गस्रजः माल्यवेष्टितान् गृहीतधूपसुरभीन् धृतधूपसुरभीन्, स्तम्भान्,
प्रासादस्येति शेषः, आलिङ्गन्तु आश्रयन्तु ; तथा च. स्तम्भान् धूपसुरभीन्वास्तान् विधाय
माल्यभूषितान् कृत्वा शोभायै शुभचामरान्वितान् कुक्षत इति नियोगः । सुचिरं
सन्ततं, सिंहाङ्गासनधारणात् सिंहाङ्गासनस्य सिंहाचक्रितस्य राजासनस्य, धारणात्,
अथ च सिंहेन क्लीङ्कपासने धारणात्, सञ्जातमूर्च्छां बहुभारधारणात् सिंहाभयाच्च
मूर्च्छितानिव, गां भूमिं सौरभेशोच्च, सकुसुमः पुष्पसहितः, चन्दनवारिणा मलयज-
सम्पृक्तसखिलेन, सेकः क्षिप्रं शीघ्रम्, अनुगृह्णातु ; यथा सिंहाक्लीङ्कयतिता अत एव
मूर्च्छिता काचिन गीः जलादिसंज्ञादाश्रयते, तथा गुरुभारसिंहासनधारणात् शान्ता
भूमिः चन्दनवारिणा आश्रय्यतामिति भावः । [अत आलिङ्गनादिकाव्यसाध्यान्
किङ्कसास्याच्च समाधीतिः संहतिरुचामित्युपमया, सिंहाङ्गेति गानिति च श्लेषः,
मूर्च्छामिव इत्युत्प्रेषणा च संसृष्टा] । आर्द्धविकीर्णं इत्यम् ॥ २ ॥

"अयमागत एव" इति प्रत्यक्षदृष्ट्या च चन्द्रगुप्तस्य तदागत्येति तदर्थं वचनात्,

धुरं तामेवोच्चैनववयसि वोढुं व्यवसितो

मनस्वी दम्यत्वात् खलति न च दुःखं वहति च ॥ ३ ॥

[नेपथ्ये] । इत इतो देवः । (ग)

[ततः प्रविशति राजा प्रतोहारो च] ।

राजा । [खगतम्] । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपर-
तन्त्रस्य (घ) भूपतेः मङ्गदप्रतीतिस्थानम् । यतः,—

परार्थानुष्ठाने जडयति नृपं स्वार्थपरता,

परित्यक्तान्यार्थी नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

सुविश्रब्धैरिति ।—विषयेषु उच्चावचेषु दुरवगाह्येषु च अपि, अतः सर्वथा खलन-
सम्भावना इति भावः, पथिषु मार्गेषु राजनीत्यादिषु च, अपचलता अपखलता, धैर्य-
भासेदुषा इत्यर्थः, धुर्येण भारवहनकमेव प्राप्तदम्यावस्थेन च, अथ चन्द्रगुप्तस्य, गुरुणा
जनकेन प्रकृतमन्देन, (चन्द्रगुप्तस्य मुराशां प्रकृतमन्देनैव उत्पादात्) भुवः प्रविश्याः, या
गुरुरपि धूः भारश्चिन्ता च, सुविश्रब्धैः सुवश्लैः सुदृढैः, अङ्गैः अनायादिभिः
स्त्रिणादिभिश्च अङ्गैः, अरम्भं कृत्वा धृता, नववयसि यौवने, मनस्वी प्रशस्तमनाः, मङ्गानु-
भावः इत्यर्थः, तामेव उच्येः मङ्गती, धुरं भारं चिन्तां, वोढुं व्यवसितः उद्यतः, दम्यत्वात्
विनेयत्वात्, अनतिप्रोदत्वादित्यर्थः, खलति क्षितिं खिद्यते, मनस्वित्वात् उत्साह-
वत्त्वाच्च दुःखं न वहति च । [गुरुभारस्य वहने खेदाद्यवस्थानावेऽपि नात्र दुःखमिति
आधिक्यकथनात् अतिरेकालङ्कारः सुविश्रब्धैः अङ्गैः पथिषु विषयेषु इत्यादिश्रुत-
पदव्यासप्रतिभोल्यापितः समेन आर्येण भारवहनरूपेण प्रसूते नवनरेन्द्रे अन्तस्त्र-
अप्रसूतस्य बालवृद्धस्य व्यवहारसमारोपात् समासोक्तनिबन्धः] । शिखरिणी
उक्तम् ॥ ३ ॥

(ग) इत इत इति ।—[इयं चूलिका—“अनर्कजनिकासंख्येः चूलिकायेक
सूचना” इति लक्षणात्] ।

(घ) राजधर्मानुवृत्तिपरतन्त्रस्य—राजधर्मस्य शास्त्रविहितस्य अनुवृत्तिः,—अनु-
सरणं, तत्र परतन्त्रः,—परार्थोक्तः तस्य ।

प्रजापालनरूपराजधर्मानुवृत्तौ तदायतस्य उपतेर्न मुखं सर्वं परवशं दुःखम्” इति
मन्त्रैरित्याह, परार्थेति ।—परार्थानुष्ठाने परेषां आर्यदर्शनादिव्यापारे, स्वार्थपरता
सुखार्थसाधनप्रवृत्तिः, नृपं जडयति क्षीयतीति, किं स्वार्थं परार्थं वा सम्पाद-

परार्थश्चेत् स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्,

परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्तु पुरुषः ? ॥ ४ ॥

अपि च, दुराराध्या हि राजलक्ष्मीः आत्मवद्भिः अपि (ङ)

राजभिः । कुतः ?—

तीक्ष्णादुद्दिजते मृदौ परिभवत्वासान्न सन्तिष्ठते,

मूर्खान् हेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।

शूरेभ्योऽप्यधिकं विभेत्युपहसत्येकान्तभीरुनहो !

श्रीलब्धप्रसरेव वेश्वनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

यामि इत्यत्र सन्देहात् निश्चलमिव करोतीत्यर्थः । [“नङ्घति” इत्यत्र “रङ्घति” इति पाठे—त्यजति ।] “सर्वः स्वार्थं समीकते” इत्युक्तेः स्वार्थपरः सन् प्रवर्ततां, किं परार्थानुष्ठानेन ? इत्यत्राह, परित्यजेति ।—परित्यक्तान्वयः अनादृत्यपराधः, [“परित्यक्तस्वार्थः” इति पाठान्तरे—चित्तिपतिः चित्तिपतिशब्दः, परित्यक्तः स्वार्थः चित्तिपातनकर्तृत्वरूपः अवयवाधो यैन तादृशः, त्यक्तनिष्कार्यः ; तेन न उद्देश्यविधेयभो-वेक्यभेदः] चित्तिपतिः पृथिवीपतिः, नियतं निश्चितम्, अवयवायः अननुगतनामा, अवयवायनामा इत्यर्थः, परकार्यकारणेन एवास्ति चित्तिपतित्वम्, अन्यथा विफलमिति भावः, तथा च, चित्तिपतिना स्वार्थं परित्यज्य परार्थे एव प्रवर्तितव्यम् इत्याशयः । एवञ्च परार्थः परकार्ये, स्वार्थात् स्वकार्यात्, अभिमततरोः प्रियतरश्चेत्, तर्हि परवान् परार्थेप्रवृत्तिमत्त्वेन परार्थोक्तः, भवेदिति शेषः ; इतोऽत खेदयोक्तनाथमन्यथम् । एवञ्च परायत्तः परार्थोक्तः, पुरुषः कथमिव केन प्रकारेण, प्रीतेः सुखञ्च, रसञ्च आस्वादं, वेत्तु ? अनुभवतु ? रस-वेदनयोस्तुल्यार्थत्वेनैकञ्च वेदनस्यैव कृतार्थकता । शिखरिणी उक्तम् ॥ ४ ॥

(ङ) आत्मवद्भिः अपि—समाहितचित्तेरपि, वशीकृतेन्द्रियैरपि इति यावत्, किं पुनरजितेन्द्रियैः इति भावः ।

लक्ष्म्याः दुराराध्यत्वमेव इदानीं निरूपयति, तीक्ष्णादिति ।—अहो !! इति आश्चर्य-सूचकमन्यथम् । श्रीः लक्ष्मीः, तीक्ष्णात् उदात्तं जगत्, उद्दिजते कदाचित् क्रुद्धो मां नाशयेदिति उद्दिष्टा भवति, परिभवत्वासात् अत्यक्तावसानमवाप्त, मृदौ आत्मलक्ष्मावे, अविज्ञाने इति यावत्, न सन्तिष्ठते, [“समवप्रविभ्यः स्त्रः” (१।३।२९ पा०) इति तङ्] मूर्खान् यजान्, अविवेकिन इत्यर्थः, सुविचारणाभावादिति भावः, हेष्टि,

अथ च—“कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण त्वया कश्चित्
कालं व्यवहर्त्तव्यम्” इत्याख्योपदेशः, स च कष्टमपि मया
पातकम् इवाभ्युपगतः । (च) अथवा शश्वत् आख्योपदेशसंस्क्रिय-
माणमतयः सदा एव अस्रतन्त्रा वयम् ; कुतः ?—

इह हि रचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते,

त्यजति तु यदा मार्गं मोहात् तदा गुरुरङ्गुशः ।

विनयवृत्तयस्त्वस्मात् सन्तः सदैव निरङ्गुशाः,

परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

अन्तर्विहङ्गं विशिष्टविद्यावत्सु अपि, प्रचयितान् अनुरागं, न गच्छति, विद्यायामेव
तेषामनुरागो विरामकारणमिति भावः ; शूरेभ्यः वीरेभ्यः अपि, अचिकं विभेति,
प्रवृत्तेभ्यः पराभूय कदा नां शट्पक्षं नेष्यतीति सम्भावयति भावः ; एकान्तभीरुन्
कतिमयश्रीमान्, उपपद्यते ; भीरुरयं भयेन कदा परपक्षमप्यिष्यतीति शङ्कया इति
भावः ; लक्ष्मप्रसरा ज्ञानशः प्राप्तप्रतिष्ठा, कामुकवशीकरणेन लब्धप्राप्त्या इति
यावत्, देशवर्जितेन चाराङ्गनेन, भूयस अर्थे, दुःखोपपत्त्या दुःखेन सेव्या । [“नद-
मदचरयमचानुपवर्गे” (३१।१०० पा०) इति सूत्रे अनपसगादेव चरतेः वद-
विधानात् “उपपत्त्या” इत्यादि प्रयोगः कवीनां निरङ्गुशत्वात् सङ्गोचः ; चर्येति
साधयित्वा पयात् प्रादिसमासः इति वा] । यथा तोष्णतादयो दोषा एकान्त-
विहङ्गादयश्च गुणा न भवेयुः, राज्ञा लक्ष्मीस्थेय्यां यथा यतितव्यम् इति भावः ।
[अनेकस्यां राज्यस्थिः कर्तुंलेनानेकक्रियासम्बन्धनिवृत्त्या पादव्यां दोषकाकृतिः
अनुपपादे स्थितया उपमया संवृष्टा] । आदौषविस्तीर्णितं इति ॥ ५ ॥

(च) अभ्युपगतः,—अङ्गीकृतः ।

आख्योपदेशद्वाराणां कृततन्त्रस्वातन्त्र्यामुपपादयितुम् चाह, इति ।—इह अस्मिन्
जगति, साध्वीं क्रियां प्रकाशये, रचयन् कुर्वन्, शिष्यः न निवार्यते न नियम्यते,
गुरुमेति शेषः, अपि त्वगुनीयते इत्यर्थः ; यदा तु मोहात् अज्ञानात्, मार्गे पत्याम्,
सदाचाररूपमिति यावत्, त्यजति, तदा गुरुः अङ्गुशः तत्र गमननिवारकास्त्रविशेषतुल्याः,
भवेतीति शेषः ; तस्मात् विनयवृत्तयः विषये गुरुकृतशिक्षणे, अचर्येणां ते विनीताः
इत्यर्थः, सन्तः साध्वीकृतयः, सदा एव निरङ्गुशाः निरोधयन्ताः, स्वतन्त्रा एव इति
ज्ञानत्, गुरुज्ञानं न निवारयन्तीत्यर्थः ; अतः आरम्भात्, वयं हि निषितं, स्वातन्त्र्येभ्यः

[प्रकाशन] । आर्य्य वैद्यीनरे ! सुगाङ्गप्रासादमार्गम् (क)
आदेशय ।

अथ । इत इतो देव ! ।

राजा । [परिक्लामति] ।

अथ । [परिक्रम्य] । अयं सुगाङ्गप्रासादः, शनैः आरोहु-
मर्हति (ज) देव ! ।

राजा । [माद्येन चारुस्य दिशोऽवलोक्य] । अहो ! शरत्समय-
सम्भृतशोभाविभूतीनां दिशाम् अतिरमणीयता !! कुतः ?—

शनैः शान्ता भूताः मितजलधरच्छेदपुलिनाः,

समन्ताटाकीर्णाः कलविकृतिभिः सारसकुलैः ।

चिताः चित्राकारैर्निशि विकचनस्तत्रकुमुदैः

नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

स्वाधीनताभ्यः, परतरम् अत्यन्तं यथा तथा, पराङ्मुखाः, भवेन इति शेषः । यद्वा—
अतः परतरम् अत उत्तरकाक्षे, [“कालाध्वनीरत्यन्तमंयोगे” (२।३।५ पा०) इति
द्वितीया] अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नैच्छामः, आर्यावीना एव सर्वदा वत्सोमहे
इति भावः । इरियो वृत्तं—“नभसरसला गः चक्षुदेः उयेरियो मता” इति
कचकात् । एतच्छन्दसः प्रसारस्तु ४६११३ सङ्गः ॥ ६ ॥

(क) सुगाङ्गेश्यादि ।—सु—सुखभं, गाङ्गं यत्र तादृशस्य तन्नामकस्य वा,
प्रासादस्य मार्ग—गमनपथम् । प्राक् “सुगाङ्गे ईसाङ्गम्” इत्यतः सुगाङ्गशब्दस्य
प्रासादनामपरत्वेन तन्नामके प्रासादे इत्यर्थो द्रष्टव्यः इति केचित् ।

(ज) आरोहम्—उपरि उल्लासम् । [“अकष्टं.....सङ्गाङ्गस्यैषु तुमुन्”
(३।३।६५ पा०) इति अर्थोऽप्येते तुमुन्] ।

उक्तां प्रारब्धां रमणीयतामेव क्लमः श्लोकशेषेण वर्णयति, शनैरिति ।—सित-
जलधरच्छेदपुलिनाः सितजलधरच्छेदाः जलाभावात् स्वस्वमेव खण्ड्याः, पुलिनाणीव
यावां ताः, शनैः क्लमैः, वर्षावगमात् शान्ताः निर्मलाः, निगतकाकुल्याः, भूताः जाताः,
कलविकृतिभिः मधुराव्यक्तनितादैः, सारसकुलैः (दिक्-सरितोरुभयत्र समवेशसमवेन
नीपसामान्यराशेः) समन्तात् अतुदिष्ट, आकीर्णा व्याप्ताः ; तिभि रजला, चित्राकारैः
विचित्ररूपैः, विकचानि प्रकुञ्चानि, तत्रतत्र कुमुदाणीव कुमुदपुष्पाणीव, तेः चिताः

अपि च—

अपासुदृष्टानां निजमुपदिशन्त्या स्थितिपदं,
दधत्या शास्त्रीनामवनतिमुदारे सति फले ।
मयूराणामुग्रं विप्रमिव हरन्त्या मदमहो !
कृतः कृतस्त्रस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

अपि च—

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवक्त्रमस्य
मार्गं कथञ्चिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथान्वतुरेव दूती
गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

व्याप्ताः, दीर्घाः अनन्ताः, मेघावरणराहित्यात् दीर्घतायुक्ता इव प्रतीयमाना इत्यर्थः, दृष्ट
दिशः सरित इव नमस्तः आकाशात् यावच्चमासाच्च, (“—नमः, क्लृप्तं व्योम पुमान्
क्षमे । प्राणयावच्चवर्षासु—” इति मेदिनी) सन्दन्ते प्रादुर्भवन्ति, निःसरन्ति चेत्यर्थः ।
[अत्र शरदि दिशं सरिताश्च वर्षत्वात् इवशब्दमावर्त्य दिशः सरित इव सरिताश्च
दिश इव इत्यन्वोऽन्वमुपमानोपमेयभावात् उपमेयोपमाऽलङ्कारः । अनेन शरद्रूपकक्षमेन
स्वस्य केतयावावप्रादुर्भवतः इति ज्ञेयम्] । शिखरिणी उक्तम् ॥ ७ ॥

अपामिति ।—उदृष्टानां प्रवृत्तानां, प्राप्तावर्तानाम्, [अतिक्रान्तमर्थ्यादानामिति
अभिः] अपां जलानां, निजं स्वाभाविकं, स्थितिपदं स्वस्थानस्थितिमागमै मर्यादाश्च,
[स्वाभाविकस्थानमिति अभिः] उपदिशन्त्या नियोजयन्त्या, उदारे मदति, फले शस्य
विद्यादिफले च सति, शास्त्रीणां धान्यानाम्, अवगतिं नमसां विनोतताश्च, दधत्या
जनयन्त्या, उग्रं शीघ्रं, विप्रं गरलमिव, मयूराणां शिखिनी, मदं गर्भे, हरन्त्या अप-
नयन्त्या, शरदा शरत्कालेन, कृतस्य समयस्य, लोकस्य भुवनस्य, अथवा उक्तप्रकारः,
विनय इव कृतः, अहो ! इति आश्चर्य्यद्योतकमव्ययम् । [अचेतनानामपि जनानाम्,
अचेतनानामपि शास्त्रीणां, अचेतनानां मयूराणाञ्च तत्तद्दोषापरकत्वात् सर्वेषामेव
विनय इव शरदा कालेन कृत इत्युपेक्षा, विप्रमिवेत्युपमा च । अनेन पद्येन उद्युक्तस्य
मलयक्षेत्रीणांविनिवृद्धः राजस्य विषयदुपविक्रमादिमदापहरणं, चन्द्रगुप्तस्य विनयश्च
सूचितः] । शिखरिणी उक्तम् ॥ ८ ॥

भर्तुरिति ।—शरत् रतिकथायां सविलासायापे, चतुरा निपुणा, दूतीव बहुवक्त्रमस्य

[वसन्तात् नाञ्छेन अवबोधः) । अये ! कथम् अप्रहृत्तकौमुदी-
महोत्सवं कुसुमपुरं पश्यामि ? आर्य्य वैहीनरे ! अथ (भू)
त्वया अस्मद्वचनात् आघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ?

कचु । देव ! अथ किम् । आघोषितो देवस्य आज्ञया कुसुम-
पुरे कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । आर्य्य ! तदेवं किं न परिगृहीतम् अस्मद्वचनं
पौरजनेन ?

कचु । [कथं विधाय] । देव ! शान्तं पापं, शान्तं पापं,
पृथिव्याम् असुखलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु सुखलितम्
अर्हति ?

राजा । आर्य्य वैहीनरे ! तत् कथम् अप्रहृत्तकौमुदी-
महोत्सवम् अधुनाऽपि कुसुमपुरं पश्यामि ? पश्य—

धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्य्यैः
नालङ्कुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।

वङ्गनदीस्नानिकात् अनेककालस्य बहुपबोकस्य च, भर्तुः स्नामिनः पत्न्य, रूपेण
करितेन च, तुल्यं कलुषितान् अविश्रामं अप्रसन्नाच्च, खण्डितात्वात् वृथावतीनित्यर्थः,
अत एव तन्मभवतीं वर्षाऽवसानेन विरहदुःखेन च तनीयसीं कृशाक्रीड, गङ्गां
[नारीञ्चेति स्त्रनिः] मार्गे कखातप्रदेशे मर्यादायाच्च, कलुषितं कटेन, सर्वात्मना
सर्वप्रकारेण, तत्तत्पबोववाक्कोरित्यर्थः, अवतार्य्य स्नापयित्वा, प्रसन्नां सुख्यां विनतैश्चां
कृत्वा, सिक्तपतिं हरित्पतिं, सिक्तं समुद्रमिव पतिं समुद्रतुल्यमभ्युपगच्छति, नयति
आभिमुख्येन प्रापयति, अगच्छयति च । [अथ अर्थज्ञानानुप्राप्तिर्योपमाऽलङ्कारः,
तेन च राजससतिपरिगृहीततया कलुषितां संशयितामिव तन्दुललक्ष्मीं चतुरद्वतीं
सुतिगंधोरां चाकलुषणीतिः समुद्रवदतिगंधोरां चन्द्रग्रहं प्रापयतीति श्रुत्यते । अथमपि
प्रोक्तवमशः] । वसन्तकाले वसन्तः ॥ ५ ॥

(भू) अर्धेति—प्रयासमन्वयं, कृतित्वार्थः ।

तत्रैव कौमुदीमहोत्सवामात्रं वक्ष्यमाह, धूर्तैरिति ।—वैशनाथैः वारदिव्याधिकः,
स्फुटचतुरकथाकोविदैः सुवक्त्रपादुरीषप्रकपणितैः, धूर्तैः कलुषैः, अन्वीयमाना अ-

अन्योऽन्यं स्पृहमाना न च गृहविभवेः स्वामिनो मुक्तशब्दाः,
साकं स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुखाः ॥ १० ॥

चक्षुः । देव ! एवमेतत् । (ज)

राजा । किमेतत् ? (ट)

चक्षुः । देव ! अत इदम्—” । (ठ)

राजा । आर्य्य ! स्फुटमभिधीयताम् ।

चक्षुः । “—देव ! प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । [खलोचनम्] । आः !! केन ?

चक्षुः । न अतः परम् अस्माभिर्देवो विज्ञापयितुं शक्यते ।

राजा । न खलु आर्य्येण चाणक्येन अपहृतः प्रेक्षकाणाम् (ड)

अतिशयरमणीयः चक्षुषो विषयः ?

चक्षुः । देव ! कोऽन्यो जीवितुकामो (ढ) देवस्य शासनम्
उल्लङ्घयिष्यति ?

गम्यमानाः सख्यः, पृथुजघनभराकान्तिमन्देः विशालजघनभराखसेः, प्रधातेः गतिभिः,
रथ्याः राजमार्गान्, न अलङ्घुर्बन्ति नैव शोभयन्ति । किञ्चेति आर्य्यः, पौरमुखाः पुरवासिनां
श्रेष्ठाः, स्वामिनः गृहस्वामिनः, गृहविभवेः गृहेष्वर्य्यैः, चक्षुऽन्यं परस्परं, स्पृहमानाः
अन्योऽन्यादाधिक्येन निधौ दर्शयन् इत्यर्थः, मुक्तशब्दाः नरणाञ्जानुमतत्वात् निर्भीकाश्च
सन्तः, यतो हि कुलावलामिः बहिःक्रीडनं निगोतमपि राजानुमत्या प्रसक्तमित्याशयः ;
अतः स्त्रीभिः साकं सद्यः अभिलषितं वाञ्छितं, पार्वणं पर्वसमकोषितं कात्तिकपौर्ण-
मासीसम्भूतं, विधिं महोत्सवयोग्यमित्यर्थः, न भजन्ते न सेवन्ते । खगधरा उच्यते ॥ १० ॥

(ज) एतत्—कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानं यथावार्थितं महाराजेन, तत् एवमेव
—तथैव इत्यर्थः ।

(ट) एतत्—कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानं, किम् ?—कस्मात् ? किंहेतुकम् ?
इत्यर्थः । यथा—भवता यत् ‘एवमेतत्’ उक्तं, तन्न एतत् किम् ? किमर्थकमित्यर्थः ।

(ठ) अतः,—वस्तुमात्रात् चाणक्येन प्रतिषेधकपात् हेतोः, इदं—तदननुष्ठानम् ।

(ड) अपहृतः,—प्रतिषिद्धः । प्रेक्षकाणां—दर्शकानाम् ।

(ढ) “अप्येदं प्रश्नः, ज्ञेये तु कामनशरीरि” इति कारिकावशात् जीवितुम्
इत्येकं महारक्षोपः ।

राजा । शोणोत्तर ! उपवेष्टुम् इच्छामि ।

प्रती । देव ! एदं सिंहासणं, उपबिसदु देवो । *

राजा । [नाञ्जन उपविश्य] । आर्य्यवैहीनरे ! आर्य्यचाणक्यं
द्रष्टुम् इच्छामि ।

कषु । यत् आज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति आसन्नस्यः स्वभयनगतः कोपागुर्विका
 चित्ता नाटयन् आसन्नः] ।

३३। [आत्मगतम्]। कथं, स्पष्टते मया सह दुरात्मा राजस-
हतकः !! (५) कुतः ?—

कृतागाः कौटिल्यो भुजम इव निर्याय नगरात्,
यथा नन्दं हत्वा नृपतिमकरोत् मौर्य्यद्वेषलम् ।
तथाऽहं मौर्य्यन्दोऽश्रियमपहरामीति कृतधीः,
प्रभावं मद्बुद्धेरतिशयितुमेव व्यवसितः ॥ ११ ॥

* देव ! एतत् सिंहासनम्, उपविशतु देवः ।

(५) महात्मत्वात् सङ्गाद्धीति स्वस्वपक्षमाश्रित इति शेषावेत्यात् दुरात्मैति
अर्थान्नयः ।

“बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्वृतेस्तु कुतो बलम् ?” इति राक्षसागुष्ठोद्यमानां क्षामि-
भवसरथिं प्रकटयितुमाह, कृतागा इति ।—कृतागाः कृतं, नष्टेरिति श्रवः, आगः
अग्रासनात् निष्काशनरूपः अपराधः यस्य सः, कौटिल्यः भुजग इव मगरात् निर्व्याज
निर्गन्ध, नष्टं इत्या यथा सौम्यैर्हृदयं चन्द्रगुप्तं, नृपतिम् अकरोत्, (भुजगो हि अक्षित्
दृष्ट्वा विनाशयति, अतपि शिरसि फल्गुं विस्त्राये नृपतिं खरोति इति प्रसिद्धेः) तथैव
अयं सौम्येन्दोः चन्द्रगुप्तस्य, श्रियम् अपहरामि इति कृतधीः कृतबुद्धिः, एवः राक्षसः,
मनुजैः प्रभावं महिमानम्, अतिश्रयितुम् अतिमानितुं, व्यबलितः प्रहृतः । अत्र
दृष्टान्तागुरोरेण “तथाऽहं सौम्ये इत्या मन्त्रकैर्गुरोराज्ये स्थापयिष्यामि” इति वक्तव्ये
“श्रियमपहरामि” इत्येतावन्मात्रं राक्षसकाण्डस्य अनुवदतथाचक्यस्य अवलम्बित्वः,—
ममेव नाहं बुद्धिः, परन्तु मत्परेष्वेव “अशक्तोऽहं गृह्यारणे अशक्तोऽहं गृह्यमन्त्रे” इति
व्याप्येन सौम्यापहारमानाह प्रयतमानः सन् केवलं पीडयमानित्व मनुजैः प्रहृतः

[प्रत्यक्षवत् आकाशे लक्ष्यं यथा ।] राक्षस ! राक्षस ! विरम्यताम्
अस्मात् दुर्यवसितात् । (त) —

उत्क्षिप्तः कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रो
नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते,
साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

मतिशयितुमीहते इत्यर्थः ॥ अत्र दुर्यवसितम् इति भावः । [अमोपमा-
नामाखण्डारः] । शिखरिणी उक्तम् ॥ ११ ॥

(त) दुर्यवसितात्—दुष्टेष्टितात्, मोक्षेन्दोः शिखोपहरणदपासाध्यव्यापारात्
इत्यर्थः ।

चन्द्रगुप्तशोहरणस्य दुःसाध्यत्वं दर्शयितुं नन्दस्य राज्यभंगे कारणं दर्शयन्नाह,
उत्क्षिप्त इति ।—असौ नन्दः यथा उत्क्षिप्तः गर्हितः, कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रः कुसचिवैः
कुमन्त्रिभिः भवादृष्टैः, दृष्टं राज्यतन्त्रं राज्यपटं यस्य तादृश्यं, एष चन्द्रगुप्तः न भवति,
अस्माद्वशसुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रोऽगर्हितश्चेष्ट इत्यर्थः ; गर्भ-कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रलोः
राज्यभंगकारणत्वात् नन्दस्य तत्त्वत्वेऽपि चन्द्रगुप्तस्य तदभावात् न संशयः ; इति
भवदुद्यमः दुःसाध्यत्वेन दुष्ट एवेति भावः । किञ्च, सङ्कल्पितविषयनिष्पादनं
महाप्रभावात्स्वितेनेव कर्तुं शक्यं, तत्र तु तत्तात्वाभावात् न तत्सिद्धिः इत्याह,
चाणक्य इत्यादि ।—त्वमपि चाणक्यः नैव, [चाणक्य इत्यात्मनामकथनेन चात्मनो
महामहिमत्वं सूचितम्] तथा च, चाणक्यः सङ्कल्पितविषयं साधयितुं शक्तः महा-
प्रभावत्वात्, न त्वमिति भावः । उभयोः सौसादृश्यं नास्ति इति दर्शयन्नाह, साधर्म्य-
मिति ।—प्रधानवैरं महावैरिभावः, केवलं ते तत्र, मदनुकृतेः [मदनुकृताविति
विषयसम्पत्त्यः पाठः साधुः] मदनुकरणस्य, साधर्म्ये [समानो धर्मः सधर्मः, ततः
स्वार्थे व्यञ्जः बहुव्रीहौर्भावे वा] सौसादृश्यं, नापरम्, इत्यात्मनो महामहिमत्वज्ञापनाय
एव इतरस्य सादृश्याभावः दर्शितः । अनेन यथा नन्दा उन्मूलिताः, तथाऽहमपि
मोक्षेयमुखमुन्मूलयिष्यामि इति वैरमात्रेण यथा सह सादृश्यं, न तु बुद्धिप्रकर्षेण इति
भावः । [अत्र नन्दस्य गर्भ-कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रत्वात् चन्द्रगुप्तस्य च तदभावतया,
तथा राक्षसस्य चाणक्यश्चन्द्रवंशध्वंससादिसामर्थ्याभावात् नूनतया वर्णनात् नूनत्वद्वयो-
व्यतिरेकः] । महर्षिणी उक्तं—“महाशक्तिर्नगरमाः महर्षिणीयम्” इति उक्त-
वात् ॥ १३ ॥

[विचिन्त्य] । अथवा, न अतिमात्रम् अस्मिन् वस्तुनि मया मनः खेदयितव्यम् । कुतः ?—

मङ्गलैः किल नाम पर्वतसुतो व्यातः प्रतिष्ठान्तरे,

उद्युक्ताश्च नियोगसाधनविधौ सिद्ध्यर्थकाद्याः स्पृशाः ।

कृत्वा सम्प्रति कैतवेन कलहं मीर्येन्दुना राक्षसं

मेव्यामि स्वमतेन भेदकुशलो ह्येष प्रतीपं द्विषः ॥ ११ ॥

कष्टुको । [प्रविश्य] । कष्टा खलु सेवा नाम ! कुतः ?—

मेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभात्,

अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।

स्वस्य अभिषेकीति कोशलं दर्शयन्नाह, मङ्गलैरेति ।—मङ्गलैः भागुरायणादिभिः, प्रतिष्ठान्तरेः प्रतिष्ठा मङ्गलताया, अन्तरे येषां तथाभूतेः, प्रतिष्ठा नामस्थानिः, अन्तरा अन्तर्हिता येषां तेः गुप्तवेशैः इति वा, तथाभूतेः सङ्गः, पर्वतसुतो मलयकेतुः, व्यातः विशेषेणातः, नया यथा आश्रितं तथास्थितेः तेः परिगत इत्यर्थः, किलेति निश्चयायमव्ययं, नाम सन्भावनायाम् अव्ययम् । सिद्ध्यर्थकाद्याः स्पृशाः चराः, (“अपसर्पेसरः स्पृशः” इत्यमरः) नियोगसाधनविधौ मदादिष्टविषयस्य, साधनविधौ निष्पादनविषये, उद्युक्ताः प्रवृत्ताः ; नियोगस्य मलयकेतोः राजसस्य च भद्रं, तच्चोपरिष्ठात् व्यक्तीभविव्यति । सम्प्रति भेदकुशलः अहं कैतवेन कल्लेन, मीर्येन्दुना चन्द्रगुप्तेन, [सङ्घातं ततोया] कलहं विवादं, कृत्वा स्वमतेन हि खलुङ्गा एव, प्रतीपम् अस्मात् प्रतिकूलं, राक्षसं द्विषः शत्रोः, मलयकेतोः सक्तायात् इत्यर्थः, यथा—प्रतीपमिति विषेयं विशेषणं, द्विष इति वृत्तो ; राक्षसं द्विषः प्रतीपं सन्तं प्रतिकूलत्वेन आपाद्येत्यर्थः, मेव्यामि पृथक् कल्प्यामि । [इयं नियतातिः,—अपायाभावतः काव्येनियथो नियतातिक्ता इति कथञ्चात्] । आर्द्रविकीर्णितं इत्यम् ॥ ११ ॥

राज-राजविवादादीनां भयोत्पादकत्वेन क्षीयवृद्धं सेवाधर्मं कुकुरवृत्तिरुत्पद्यता निन्दति, मेतव्यमिति ।—प्रकृते च राजसचिवात् चाक्षकात् कौमुदीनद्योक्तव्यप्रति-
षेधस्य राजसमीपे भद्रा स्वयं कथनात् तच्छब्दे तस्य कोपो भविष्यति इत्याशङ्क्य
इयं खेदोक्तिः इति द्रष्टव्यम् । प्रथमं नृपतेः, ततः सचिवतः प्रधानमन्त्रिणः,
ततः राजः वल्लभात् मित्रजनात्, ततः अल्ल राज्ञः, भवने लब्धप्रसादाः प्राप्तास्तु-
भवाः, ये विटाः धूर्ताः, वसन्ति वरतको, तेभ्य अन्येभ्योऽपि मेतव्यं शङ्कितव्यम् ।

देव्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः,

सेवां साधवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥ १४ ॥

[परिकल्प्य-अवलोकाय च] । इदम् आर्य्यचाणक्यस्य गृहं यावत्
प्रविशामि । [नाट्येन प्रविश्य अवलोकाय च] । अहो ! राजाधिराज-
मन्त्रिणो गृहभृतिः !! (थ) कुतः ?—

उपलक्षकलमेतत् भेदकं गोमयानां,

वटुभिरुपहृतानां वर्हिषां स्तोम एषः ।

शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभिः,

विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥

अतः कृतधियः शिञ्चितनुदयः पण्डिताः, देव्यात् (दारिद्र्यात्) दोषभावात्, नीच-
प्रकृतिवत्त्वात्, पिण्डार्थेन अत्रार्थेन, उन्मुखदर्शनापलपनैः उन्मुखानि ऊर्ध्वमुखानि,
दर्शनानि अपलपनानि काकूतयस्य (अपलपनानि राजरहस्यगोपनानि, अपचे—
ताडनभीत्या देहसङ्कोचादौनि इति दुष्टिराजः) तानि तेऽप्यस्यतः प्रयतमानस्य
जनस्य, सेवां साधवकारिणीं नीचत्वविधायिनीं, अहंतिं कुकुरकीविकां, विदुः जानन्ति,
स्थाने युक्तमेव, (“युक्ते हे साम्यतं स्थाने” इत्यमरः) । [सिषाचविविधकाय्यादुरीषात्
चाणक्य-मोर्ध्ययोः उपलक्षकमेतत् तथ्यत्वेनैव गृहगतः कश्चिन्नोऽयं निवेदः] । आर्द्ध-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(थ) गृहभृतिः,—गृहेष्वर्थे, [सोपहासोक्तिरित्यं, राजाधिराजमन्त्रिणो बल्य-
साधगृहसंस्थानानीचत्वात्] ।

राजसचिवस्य चाणक्यस्य व्यस्ततन्त्रं राज्यतन्त्रपट्यालोचनं जनस्युत्पत्त्यस्य प्रति-
पादयन्नाह, उपलक्षकलमेतत् ।—एतत् उपलक्षकलं प्रस्तारण्य, गोमयानां करीषाणां,
गुह्याणामिति शेषः, भेदकं विदारणम् ; वेताप्रिसमिन्त्यनाय शुष्कगोमस्यपूर्णमाघ-
निति भावः, उपलक्षोऽपि शक्यो न पुनं इत्यस्य विभूतिनैरपेक्ष्यसुक्तम् ; प्राकारो-
परि श्रोत्रवाद्ये विसीर्यानि गोमयानि निर्मिळोपलक्ष्यं प्रकाशते इति वा । एषः
वटुभिः ब्राह्मणवाहकैः, शिष्यभूतेरित्यर्थः, उपहृतानाम् आनीतानां, वर्हिषां दर्माणां,
स्तोमः संवृत्तिः । शरणं गृहमपि, आभिः शुष्यमाणाभिः सर्माभिः विनमितपटलानाम्
अतिनमितपटलान्तं, जीर्णकुड्यं दृश्यते ; अनेनास्य अप्रतिपक्षत्वादयः श्रोत्रवगुणा
कृत्वाः ; तयोक्तं—“वरे विज्ञातं ब्रह्मादयोऽपि न भूयसान् । अप्रतिपक्षत्वात्

ततः स्थाने खलु प्रसन्न इव लो देवचन्द्रगुप्त इति । (द) कुतः ?—

स्तुवन्मन्त्रास्तास्ताः क्षितिपतिमभूतेरपि गुणैः,

प्रवाचः कार्पण्यात् यदवितथवाचोऽपि कृतिनः ।

प्रभावस्तृष्णायाः स खलु सकलः स्यादितरथा

निरीहाणामौशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

[विशोक्त्य समयम्] । तदयम् (घ) आर्थ्यचाणक्यस्तिष्ठति ।—

यो नन्द-मौर्य्यमृपयोः परिभूय लोकम्,

अस्तोदयो प्रतिदिशन्नविभिन्नकाक्षम् ।

यो बभूव भुवि विभूतः ॥” इति । माखिनो वृत्तं—“नममययुतेयं माखिनो भोगिलोकेः” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

(द) देवः अस्माकं महाराजः, चन्द्रगुप्तः अस्मत्सत्तुल्यविभूतिमतः चाचक्यश्च, इव ल इति शूद्रवर्णपर्यायोक्तिः, स्थाने युक्तं, मुरागर्भजोऽयं इव ल एव, किन्तु जातिगत-पदोक्तेरिनामन्त्रयम अप्रीतिकरमपि निस्पृहतया चाचक्यः प्रयुज्यते इति भावः । [“इव लोचः” इति पाठे—इव लशब्देन वदितुमर्हः । निस्पृहत्वाद्राजानमपि लक्ष्मीकृत-भूत्ववत् व्यपदिशतीति भावः] ।

राजसेवनं तृष्णाहेतुकमेव प्रायः, सत्योऽपि तृष्णयेव हि राजोऽसौ गुणस्य कीर्त-नाय प्रवर्तन्ते, चाचक्यस्तु न तथा इति दर्शयन् सेवाधर्मं निन्दति, स्तुवन्तीति ।—प्रवाचः निष्टभाषिणः, अवितथवाचः सत्यवादरताः, कृतिनः साधवः अपि, कार्पण्यात् टेन्यात्, अनास्तास्ताः अनवरतगुणलक्षणे अमरहितमुखाः सन्तः, निरन्तरं प्रवक्तारः इत्यर्थः, अभूतेरपि अविद्यमानेरपि, गुणैः क्षितिपतिं प्रभुं, स्तुवन्ति इति यत् स खलु तृष्णायाः घनाशयाः, सकलः सम्पूर्णः, आरोपितगुणकीर्तनमिष्यावचनाद्विरुद्धः, प्रभावः महिमा, स्यात्, इतरथा अन्यथा, घनाशयविरुद्धे इत्यर्थः, निरीहाणां तुष्णीकृत-अनामानाम्, ईशः प्रभुः, यो इति यावत्, तृणमिव तिरस्कारविषयः अनादरास्पृह-इत्यर्थः । [अनोपमाऽलङ्कारः] । शिखरिणी उत्तम ॥ १६ ॥

(घ) तदयमिति कर्मधारयसमासः सोऽवमित्यर्थः ।

सर्वजनास्तन्मनोरथं विजयजनकश्च चाचक्यतेजोमहत्त्वमुपदर्शयन्नाह, य इति ।—यः चाचक्यः, लोकं राजधेनू, परिभूय तिरस्कृत्य, क्षमत्वा मोहविला ना, नन्द-मौर्य्यमृपयोः (“राजानौ रविमोतयू” इति ज्योतिषोक्तेः प्रहरानयो रम्याचन्द्रमयोः

पर्यायपातितद्विमोषिणम सर्वंगामि

धान्नाऽतिशाययति धाम सहस्रधान्नः ॥ १७ ॥

[जानुभा भूमौ निपत्य] । जयति जयति आर्य्यः ।

आर्य्य । [गच्छेन अवलोक्य] । वैहीनरे ! किम् आगमन-
प्रयोजनम् ?

अश्व । आर्य्य ! प्रणतिसम्भ्रमसमुच्चलितभूमिपालमौलि-
मणिशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः पादपद्मयोः आर्य्यं
प्रणिपत्य देवः चन्द्रगुप्तो विज्ञापयति, क्रियान्तरम् अन्तरायम्
अन्तरेण आर्य्यं (न) द्रष्टुम् इच्छामि इति ।

आर्य्य । हृषलो मां द्रष्टुम् इच्छति ? वैहीनरे ! न खलु
हृषलस्य श्रवणमुपगतोऽयं मया कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ?

अश्व । आर्य्य ! अथ किम् ?

आर्य्य [संकोचन] । आः ! केन कथितम् ?

अश्व । [भयं नाटयित्वा] । प्रसीदतु आर्य्यः । स्वयमेव सुगाङ्ग-

इति च) अविभिन्नकालं समकालम्, अस्तीत्यौ विनाशान्मुदयो, प्रतिदिशन् वितरन्,
पक्षे—लोकं भुवनं लोकालोचनफलं वा, [लोकशब्देन लोकालोकपर्वतो ललितः]
परिभूय सत्ताप्य, अतिक्रम्य वा, विभिन्नकालम् अस्तीत्यौ अदर्शनदर्शने, प्रतिदिशन्
वाक्ता तेजसा, पर्यायपातितद्विमोषिणं पर्यायेण कमेण, न तु समकालमित्यर्थः,
पातितं दर्श, द्विमम् अस्तिमा सत्त्वस्य येन तद्योक्तं सत्, ["द्विमोचनसर्वंगामि"
इति च पाठः ; तत्र—असर्वंगामि सर्वंगावाकाश्याधि, द्विममुपपन्नः ; अन्तत् समानम्]
सर्वंगामि सहस्रधातः सूर्यस्य, धाम तेजः, न अतिशाययति ? न अतिशय्य
अर्पते द्विम ? इति काङ्क्ष, अपि तु अतिशाययत्येव । [स्मार्थे चिन् । एकदा अस्तीत्य-
कारणात् विभिन्नकालमुदयादौ प्रतिपादयतः रवितोऽलाधिक्यात् च न व्यतिरेकात्-
कारः लोकशब्दस्य श्रुततया सेवानुप्राचितः] । वसन्ततिलकं वतम् ॥ १७ ॥

(न) क्रियान्तरं—क्रियाविशेषः, काव्यान्तरम्, अन्तरायं—विघ्नम्, अन्तरेण—
विना, यदि कार्यविघ्नो न कात् तदेत्यर्थः । "न वेदन्वाकाश्यादिप्रातः" इति
आहुताये ।

प्रासादशिखरगतेन देवेन अवलोकितम् अप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं
कुसुमधुरम् ।

बाब । आः ॥ ज्ञातं, तिष्ठ तावत्, भवद्भिः एव मदन्तरेण
प्रोत्साह्य (प) रोषितो हृषलः, किम् अन्यत् ?

कचु । [समयं तूष्णीम् अधोमुखश्चिह्ति ।]

बाब । अहो ! राजपरिजनस्य चाणक्यस्य उपरि विद्वेष-
पक्षपातः । अथ के हृषलः तिष्ठति ?

कचु । [भयं नाटयन्] । आर्य्य ! सुगाङ्गप्रासादगतेन देवेन
अहम् आर्य्यपादमूलं प्रेषितः ।

बाब । [चलाय] । कञ्चुकिन् ! सुगाङ्गप्रासादमार्गमादेशय !

कचु । इत इत आर्य्यः । [इति उभो परिक्रानतः] ।

कचु । अयं सुगाङ्गप्रासादः, ग्रनैः आरोढुमर्हति आर्य्यः ।

बाब । [नाञ्छेन आदह्य अवलोक्य च सङ्घर्षम् आत्मगतम्] । अये !

सिंहासनमध्यास्ते (फ) हृषलः । साधु साधु ।—

नन्देर्वियुक्तमनपेक्षितराजवृत्तैः,

अध्वासितञ्च हृषलेन हृषेण राज्ञाम् ।

सिंहासनं सदृशपार्थिवसङ्गतञ्च,

प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममेतै ॥ १८ ॥

(प) मदन्तरेण—मां विना, मन अवसिद्धिं प्राप्य इत्यर्थः । प्रोत्साह्य—मेद-
वचनेः सहीष्य इत्यर्थः ।

(फ) सिंहासनं—सिंहस्थाव्रितम् आसनम् (इति प्राक्पार्थिवद्वित्यात्
सत्तरपदलोपो समासः । “अधिशीङ्खासां कर्म” (१४४६ पा०) इति आचार्य
कर्मता ।]

नन्दराजसिंहासने नन्दगुप्तप्रतिष्ठितत्वेन संज्ञातानन्दशासक्यः सगुणोत्कर्षं दर्शय-
माह, नन्देरिति ।—अनपेक्षितराजवृत्तैः अनादृतराजव्यवहारेः, [“अनपेक्षितराज-
राज्ञैः” इति पाठो—दृष्टोक्तकुर्वैः, “राजराज्ञी चनाधिपः” इत्यमरः] नन्दैः वियुक्तं
पुञ्जादवसहितयोगानन्देन विरहितं, विरह्यन्मिति यावत्, सिंहासनं राज्ञां हृषेण

[उपसृप्तः] । विजयतां वृषलः । (ब)

राजा । [सिंहासनादुत्थाय पाण्डवस्य पादौ गृहीत्वा] । आर्य्य !

चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

पाण्डुः । [पादौ गृहीत्वा] । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स !—

आ शैलेन्द्राच्छिलान्तखलितसुरधुनौशीकरासारशीतात्,

आ तीरान्नैकरागस्फुरितमणिकुचो दक्षिणस्थार्णवस्य ।

आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां,

चूडारत्नांशुगर्भास्त्व चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ १८ ॥

अष्टेम, वृषलेन चन्द्रगुप्तेन, चध्यासितं, तच्च सदृशपार्थिवसङ्गतं दृष्टीकृतसकलराज-
गुणान् कुत्रैवदतिथनाग्रान् वा नव नन्दान् इत्यादि तत्पदे यः कश्चिदयोस्यो न स्थापितः,
किन्तु नन्दोऽतिशयितः शीरोदात्तत्वादिमहाराजगुणोत्तरचन्द्रगुप्तोऽतिशेषितः, अतः
सिंहासनं योग्यपार्थिवसङ्गतं जातम्, इत्यतः एते मन गुणाः नन्दोद्धारणादिवाचका
इत्यर्थः, मन परां श्रुतिं प्रगुचयन्ति बह्वयन्ति । [अत्र समाख्यारः,—“मनं योग्यतया
श्रोतो यदि सम्भावितः कश्चित्” इति खल्लभात्] । वसन्ततिलकं इत्यम ॥ १८ ॥

(ब) विजयतां—सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ताम् । [“विपराभां ज्ञेः” (१३/१८ पा०)
इति तङ्] ।

अतिविनयाधानं प्रत्यर्थं गृहीताम् चरणयुगलं राजानं पाणिभ्यां गृह्णन् पाण्डवः
स्वामिनतेन च आश्रित्वा अभिनन्दयन्नाह, आ-शैलेन्द्रादिति ।—शिलान्तखलितसुरधुनौ-
शीकरासारशीतात् शिलान्तात् पर्वतावस्यभूतप्रस्तरप्रान्तभागात्, खलितायाः
पतितायाः, सुरधुनाः गङ्गायाः, शीकरा जलकक्षाः एव, आसाराः धारास्रवाताः,
(“शीकरोऽणुक्षणाः क्षुताः” “धारास्रपात आसारः” इत्युभयसाधनरः) ते श्रोतात्
सङ्गमशीतादपि गङ्गालक्षस्यर्शादतिशीतादित्यर्थः, आ-शैलेन्द्रात् आ-हिमालयात्,
[गङ्गालक्षचरणकक्षनात् शैलेन्द्रो हिमवान् गम्यते] तथा नैकरागस्फुरितमणिकुचः
अनेकविधभास्वरमणिकान्तियुतात्, दक्षिणस्य अर्णवस्य समुद्रस्य, आ-तीरात् आ-
कूलान्, आगत्य आगत्य भीतिप्रणतनृपशतैः भीत्या प्रपतानां वृपाणां शतैः, बहुभिर्नृपै-
रित्यर्थः, शश्वदेव शतशमेव, तत्र चरणयुगलं पादद्वयस्य, अङ्गुलीरन्ध्रभागाः अङ्गुलि-
श्लिष्टप्रदेशाः, चूडारत्नांशुगर्भाः मुकुटस्तरवस्तिरथोद्भासितान्तराणाः, क्लृप्तान्
हस्ताभ्यां । अङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ १८ ॥

राजा । आर्यप्रसादात् अनुभूयते एवैतत्, नाऽऽशास्यते ।

उपविशतु आर्यः । [इति उभौ यथासनम् उपविष्टौ] ।

वाच । वृषल ! किमर्थं वयम् आहूताः ?

राजा । आर्यस्य दर्शनेन आत्मानम् अनुप्रादयितुम् । (भ)

वाच । [स्मितं कृत्वा] । वृषल ! अलम् अनेन प्रश्रयेण, न निष्प्रयोजनम् अधिकारवन्तः प्रभुभिः आहूयन्ते ; (म) तत् प्रयोजनम् अभिधीयताम् ।

राजा । आर्य ! कौमुदीमहोक्तवप्रतिषेधस्य किं फलम् आर्यः पश्यति ?

वाच । [स्मितं कृत्वा] । वृषल ! उपालब्धं (य) तर्हि वयम् आहूताः ?

राजा । आर्य ! न उपालब्धम् ।

वाच । किं तर्हि ?

राजा । विज्ञापयितुम् । (र)

वाच । वृषल ! यदि एवं, तर्हि विज्ञापनीयानाम् अवश्यं श्रित्येण रुचयोऽनुरोद्धव्याः । (ल)

(भ) अनुप्रादयितुम्—अनुप्रादयन्तं कर्तुम् । [“आहूताः” इति पूर्वोक्त-क्रियाऽन्वयित्वात् “तुमुन्मुखौ क्रियायां क्रियायांयाम्” (१।१।२० पा०) इति भावे अविव्यति काले च तुमुन्] ।

(म) प्रश्रयेण—ज्ञानेन । अधिकारवन्तः,—अधिकृताः, आर्येषु निवृत्ताः अमात्यादयः, निष्प्रयोजनं नाहूयन्ते इत्यन्वयः ।

(य) उपालब्धं—तिरस्कर्तुम् ।

(र) विज्ञापयितुम्—नाम् अवबोधयितुम् इत्यर्थः । [सर्वत्र पूर्ववत् तुमुन्] ।

(ल) विज्ञापनीयानां—शुद्धानां । रुचयः,—अभिप्रायाः । अनुरोद्धव्याः,—अनुसरणीयाः, प्रतिपाद्याः इत्यर्थः । [“क्षेररुचयो न निरोद्धव्याः” इति पाठे—क्षेररुचयः,—क्षतज्ञा युरयः, न निर्वन्मनीयाः, भूयवन्नामुद्यव्या इति] ।

राजा । आर्य्य ! कः सन्देहः ? किन्तु न कदाचिदपि आर्य्यस्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः, इति अस्ति नः प्रश्नावकाशः ।

बाबु । वृषल ! सम्यक् गृहीतवानसि मदाश्रयम् । न हि प्रयोजनम् अनपेक्षमाणः स्वप्नेऽपि चाणक्यः चेष्टते ।

राजा । आर्य्य ! अत एव मां प्रयोजनशुश्रूषा मुखरयति । (व)

बाबु । वृषल ! श्रूयताम्—इह खलु अर्थशास्त्रकाराः द्विविधां सिद्धिम् उपवर्णयन्ति । तद्यथा—राजायत्तां, सचिवायत्ताम्, उभयायत्ताञ्च इति । तत् सचिवायत्तमिहेर्भवतः किं फलान्वेषणेन ? (श) यतो वयमेव अत्र नियुक्ता वेत्स्यामः (घ) ।

राजा । [सक्रोप इव (स) मुखं परिवर्त्तयति] ।

[ततो नेपथ्ये बैतालिको पठतः] ।

एकः ।—

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती,
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिन्दती कृत्तिमैभीम् ।

(व) मुखरयति—वाचलयति, कथनाय प्रवर्त्तयति इत्यर्थः ।

(श) इतः परं कथितं “वाङ्मनसयोः खेदम् उत्पादयितुम्” इत्यधिकपाठे—वाक्—बानिन्द्रियञ्च, मनस्य “अचतुर-विचतुर—” (५ ४. ७७ पा०) इति निपातनात् अच् । वाङ्मनसयोः—वाक्यचित्तयोः, खेदं—स्वस्त्रियायां व्यापारस्वरूपमायासनं, उत्पादयितुं यत् फलस्य—उद्देश्यस्य, अन्वेषणम्—अनुधावनं तेन, किम् ? तत्सार्धं नास्तीत्यर्थः । अत्र फलान्वेषणेन सहैककर्तृकत्वात् तुमुन् समवेनीयः ।

(घ) “वेत्स्यामः” इत्यत्र “वेत्स्यामः” इति पाठे—इतश्चातीर्भविष्यति लुटि उत्तमपुरुषवद्बोधनम् ; “न वृद्धाश्चतुर्थः” (७. १. ५२ पा०) इति इट्-निषेधः, “वृद्धाः स्वसन्तोः” (१. १. २२ पा०) इति परस्मैपदम् ; तत्तत्कार्यानुगुण्येन वर्त्तिष्यामहे इत्यर्थः ।

(स) चाणक्यस्यैवोपदेशेन क्लिन्दतीति वाच्यतया अनेनेन हेतुना कृतञ्चः कीपो ज्ञात इति सूचयन्नाह—सक्रोप इवेति ; वाक्चित्तकीपोराहित्यसूचनाय इव-शब्दः ।

राज्ञः श्रेयःशान्तिनिष्पन्नं शरद्भुवचर्चनप्रसङ्गेन तं सुवद्नाह, आकाशमिति ।—काशपुष्पच्छविं काशपुष्पस्य क्वचिं शान्तिं, यथा—काशपुष्पे च क्वचिः शान्तिर्यस्य

कापालीमुदहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा,
हासश्रीराजहंसा हरतु तत्तुरिव क्लेशमैश्री शरदः ॥ २० ॥

अपि च—

कापालीमुदहन्ती

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणाम्,
आत्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ।

तमित्याकाशविशेषणम् । [“—वा तु पुंस्वाकाशविहायसी” इत्यमरीतेः आकाशशब्दे पुंस्त्वस्यापि सम्भवात् तद्विशेषण्येऽपि पुंस्त्वम् ; अत एव भङ्गना इत्यपलक्षणे वृत्तीया]
अभिभवता तिरस्कृता, तत्तुर्येन इत्यर्थः, भङ्गना आकाशं युक्तयन्त्री धवलायन्त्री,
श्रीताशोचन्द्रस्य, हरशिरःस्थितस्य इति शेषः, अग्रजालैः किरणसमूहैः, जलधरमलिनानां
सेवस्थानानाम्, ऐभौ राजासुरसम्बन्धितौ, कृत्तिं चर्म, ईशस्य परिचानभूतामित्यर्थः,
क्लिन्दती स्रजयन्त्री, [“क्लिन्दती” इति पाठे—क्लिटां कुन्ती, तन्नेत्यनभिभवन्तीत्यर्थः,
“क्लिन्दतीम्” इति पाठे तु—काश.....भवता भङ्गना उपलक्षिता,.....क्लिन्दतीम्
आर्द्रां, ऐभौ कृत्तिं.....युक्तयन्त्री” इत्यन्वयः] तथा कौमुदीं कुमुदानामिनां तत्-
सम्बन्धितोमिव, धवलां शुभां, कापालीं नरकपालनिर्मितां, स्रजं मुखनालाम् इत्यर्थः,
उदहन्ती धारयन्ती, हासश्रीराजहंसा हासस्य श्रीः हाससम्पत्, प्रसादहेतुकहास-
विभव इति यावत्, (“—स्रज सम्पदि । सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च” इत्यमरः) राजहंस
इव यस्यां तन्नी तादृशी ; अत एव अपूर्वां काऽपि लोकोत्तरगुणाभिरासा, ऐशो तनुः
शिरमूर्तिरिव, भङ्गना अभिभवन्त्या काशपुष्पव्या आकाशं युक्तयन्त्री [इति विभक्ति-
विपरिचयिन अन्वयः] श्रीताशोचन्द्रस्य, अग्रजालैः विमलकिरणैः, शरदि तस्य
निर्मलत्वादिति भावः ; ऐभौ कृत्तिमिव जलधरस्य सेवस्य, मलिनानां मलिनानां,
[मलिनशब्दोऽत्र एव मलिन्ये कल्पितः] क्लिन्दती अपसारयन्त्री, धवलां कापालीं
स्रजमिव कौमुदीमुदहन्ती तथा हासश्रीरिव राजहंसी यस्यां तादृशी, शरतं वो
शुभाकं, क्लेशम् आध्यात्मिकादिदुःखवयं, पङ्के—जलयकेतु-राजसामिश्रजनितं
कण्टं, हरतु । [अत्र ऐशोत्तरा शरदः सादृश्यात् तस्या तत्तद्विशेषणानां भङ्गादीनाञ्च
परस्परसास्यप्रतीतिः उपमादलङ्कारः । “तत्तुरिव” इत्यत्र “तत्तुरिव” इति पाठे—
शरदि ईशवारीपक्षिण्यै तद्विशेषणे भङ्गादौ काशपुष्पादिसादृश्योत्तरपमासमुद्भासितो
रूपकाङ्गहारः इति बोध्यम्] । स्रजधरा इत्यम ॥ २१ ॥

“शेते विष्णुः सदाऽऽवृष्टिं कार्तिके च विवृण्वते” इति स्मरणात् शरदि
विष्णुनिद्रासङ्गस्य आकाशसम्पत्तत्वात् इति निर्दिष्टानां स्रजधरां स्रजयन्त्रं सरङ्गयन्त्रेव स्रजहाड,

नागाङ्गं मोक्षमिच्छोः शयनमुत् फणाचक्रवालोपधानं,

निद्राच्छेदाभिताम्ना चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥ २१ ॥

वित्तीयः ।—

सखीत्वर्वस्य धात्रा निधय इव कृताः कैऽपि कस्यापि हेतोः,

जितारः स्वेन धान्ना मदसलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम् ।

दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपाः,

नाज्जाभङ्गं सङ्गन्ते नृवर ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥ २२ ॥

प्रत्ययेति ।—प्रत्यये च अभिनवेन, उन्मेषे च उन्मोलनेन, जिह्वा कूचिताप्रान्ता, अणं व्याप्य उन्मोलनक्षेपे इत्यर्थः, रजदोपप्रभाषां शेषशिरःस्थानि रजान्वेव दोषाः तेषां प्रभाषान्, अनभिमुखो च समुखी, एतच्च भट्टितुम्निवतः चक्षुषः तदभिमुखत्वं न सम्भवति तत्प्रभाभिः प्रतिहतत्वात् इति स्वभाषोक्तिम् अनुबध्नाह, न पुनः भगवतो दृष्टेः कचिदपि प्रतिघातोऽस्ति इति बोध्यम् ; साङ्गभङ्गे अङ्गभङ्गसङ्घितेः, देहभोटनान्वितेः इत्यर्थः, नृभिः आलम्बितारण्यहेतुकदापुत्रिशेषव्यापारेः, निततजललवा सज्जातासुकषा, जृम्भाक्षाले चक्षुषोजलनिर्गमनस्य प्रसिद्धेः ; अत एव आलम्ब्यापारे दर्शनक्रियायां, गुर्वी मुखत्वात् आलम्ब्यरहिता, मन्दरा इति यावत्, उक्तं महत्, फणाचक्रवालं फणामण्डलं, (“चक्रवालानु मण्डलम्” इत्यमरः) उपधानं यस्य तादृशं, नागाङ्गम् अग्नन्तकोटरं, शयनं शय्यां, मोक्षं मोक्षम्, इच्छोः हरेः नारायणस्य, निद्राच्छेदेन अभिताम्ना चतारक्ता, आकेकरा ईषत्सङ्कुचिता, (“दृष्टिराकेकरा किञ्चित् स्फुटापाके प्रसरिता । भीतिताड-पुटा लोके ताराव्यावर्तनोत्तरा ॥” इति नृपविलासोक्तेः) दृष्टिः वः उपान्, चिरम् अवतु रचतु । तादृशदृष्टिकालत्वात् अरदि तत्त्वारीप इति द्रष्टव्यम् । एतौ लोको चन्द्र-गुप्तवैतालिकेन पाठ्यौ । [अत्र स्वभाषोक्तिरुपलब्धोः संसृष्टिः] । सङ्घरा इत्यम् ॥ २१ ॥

आचक्रवं प्रति चन्द्रगुप्तस्य कोपमुद्घोषयितुं श्रुत्वा आह, सखीत्वर्वस्येति ।—
नृवर ! हे नरनाथ ! स्वेन धान्ना तेजसा, मदसलिलमुचां मदस्त्राविषां मद्विनागाच,
नागयूथेश्वराणां हस्तिशूचपतोनां तत्सदृशानां राश्याच, जितारः जयिनः, [“कर्णकर्मणोः
कृति” (२१.२५ पा०) इति कर्णयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठौ] कस्यापि हेतोः कस्ये-
चिदपि प्रयोजनार्थ, [“षष्ठौ हेतुप्रयोगे” (२१.२६ पा०) इति षष्ठौ] विपक्षचपलाय
इत्यर्थः, धात्रा विधिना, सखीत्वर्वस्य ग्रीष्मातिशयस्य प्राविशेष्टतायाच, (“सखं मुखे
विशाचादौ वले दम्बस्यभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राविषु जन्तुषु ॥”
इति विश्वः) निधयः आधारा इव, [निधीयन्ते स्थाप्यन्ते एषु “कर्मण्यधिकारये

अपि च—भूषणाद्युपभोगेन प्रभुभवति न प्रभुः ।

परैरपरिभृताञ्जस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

आच । [आचख्यं आत्मगतम्] । प्रथमं तावद्द्विशष्टदेवतास्तुति-
रूपेण प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनम् आशीर्वचनम्, इदम् अपरं
किमिति न अवधारयामि । [विचिन्त्य] । आः !! ज्ञातम् ;
राक्षसस्य अयं प्रयोगः । आः !! दुरात्मन् राक्षसहतक ! दृश्यसे,
जागर्त्ति खलु कौटिल्यः । (ह)

च" (११२६ पा०) इति निपूर्वकधाधातोः किः] कृताः सृष्टाः, व्यक्तमानावलीपाः
व्यक्तौ प्रकटी, मानावलीपौ अभिमानगर्वौ येवां ते, [त्वम् इव दृश्यसे "त्यदादिषु दृशे-
रनाक्षीपने कञ् च" (११२६० पा०) इति कञ्] त्वाह्वयाः भवाद्वयाः, सार्धभौताः
सर्धभूमीश्वराः, सञ्ज्ञा इत्यर्थः, नृपतयः नरेन्द्राः, सृगाचाम् अक्षिपतयः सिंहाः, दंष्ट्राभङ्गं
दन्तीपाटनम् इव, आज्ञाभङ्गम् आदेशखण्डनं, न सङ्गते । राक्षसीपदेशात् आणक्य-
चन्द्रगुप्तबीर्हेदं जनयितुं सर्वतीक्ष्णमिमाविनः प्रभोः आज्ञाभङ्गरूपापराधस्य असह्यत्व-
बोधनाय राक्षसगूढप्रविधिना वैतालिकवेशधारिणा स्तनकक्षसेन स्तुतिव्याजिन
"सत्त्वोत्कर्षस्य" इति "भूषणाद्युपभोगेन" इति च श्लोकद्वयं पठितम् । नरेन्द्राणाम्
आज्ञाभङ्गासङ्गते प्रमाणं स्मृतिः,—“आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां विप्राणां मानखण्डनम् ।
पृथक् शय्या कुलस्त्रीषामग्रजविहितो वधः ॥” इति । [उपमाऽलङ्कारः, निधय इव
इत्युत्पत्त्या च] । सन्धरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

इदानीम् आज्ञाभङ्गे प्रभोः प्रभुत्वमेव न भवतीति बर्धयन्नाह, भूषणाद्युपभोगे-
नेति ।—भूषणाद्युपभोगेन अलङ्कारादिरूपश्रेष्ठवस्तूपभोगेन, प्रभुः नियन्त्राणुपहसनर्था
राजा, प्रभुर्न प्रभुशब्दवाच्यः न, भवति, तस्य तत्पदप्रकृत्याऽनवच्छेदकत्वात् प्रभवति
स्वाज्ञया इतरान् प्रवर्तयितुं स्वतन्त्रो भवति [इति डुः] इति । आज्ञायां स्वतन्त्रत्व-
रूपाद्यमेव प्रभुशब्दम् आचष्टे इत्याह, परैरिति ।—परैः अन्यैः, अपरिभृता अनवज्ञाता,
अभग्रा इति यावत्, आज्ञा यस्य तादृशः अपरिभृताञ्जः अखलितादेशः, त्वमिव
तस्माभूतधर्मवत्त्वेनैव अपरोऽपि, प्रभुः उच्यते उच्यते ; विषयीपभोगः न प्रभुशब्द-
ग्रहणनिमित्तं, किन्तु अव्याहताञ्जत्वमेव इति भावः । अत्र उपमाऽलङ्कारः] ।
पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ह) विशष्टदेवतास्तुतिरूपेण—विशेषणयुक्तदेवतास्तुत्या ।

प्रवृत्तेत्यादि ।—

राजा । आर्य्य वैहीनरे ! दीयताम् आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्रम् ।

कण्ड । यत् आज्ञापयति देवः । [इति चत्वार्य परिक्रामति] ।

बाण । [सक्रीधम् (क)] । वैहीनरे ! तिष्ठ तिष्ठ, न गन्तव्यम् ।
वृषल ! किम् अयमस्थाने एव सद्धान् अर्थोत्सर्गः (ख)
क्रियते ?

राजा । आर्य्येण एवं सर्वतो निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मम बन्ध-
नम् इव राज्यं, न राज्यमिव ।

बाण । वृषल ! स्वयम् अनभियुक्तानां राज्ञाम् एते दोषा
भवन्ति । तत् यदि न सहसे, तदा स्वयमेव अभियुज्यस्व । (ग)

राजा । एते वयं स्वकर्मणि अभियुज्यामहे । (घ)

बाण । प्रियं नः, वयमपि स्वकर्मणि अभियुज्यामहे । (ङ)

प्रहतायाः उपस्थितायाः शरदः गुह्यानां प्रख्यापनं वर्णनं यत्र तादृशं—गुणकीर्तनरूपम् ।
आश्रीर्वचनम्—आश्रीर्वाटः इत्यर्थः । यतः कोटिस्थो जागर्तुं—स्वकार्येऽप्रसन्नो भवति,
ततो जागरुकस्तु गृहे न चोर्थं भवति इति अभिधातुमाह, दृश्यसे इति ।—
युक्तसव्यापारे तत्स्वारीपातं दृश्यसे इत्युक्तम्, दर्शनं तु तद्वापारस्यैव इत्यवधेयम् ;
तथा च, त्वया यः कश्चित् व्यापारः प्रणिविना सम्पाद्यते तत्र तदाहं जागर्तुं,
त्वयासासीदृष्टा इति सूचयितुं राजसद्वक्तम् । इति सन्धीधनम् ; विफलप्रयासत्वात्
इतभाग्यत्वाच्च इतक इति । [इवार्थं कन् बोध्यम्] ।

(क) एतदादि राज-बाणकथो रोषसम्भाषणं सम्फुटः ।

(ख) अर्थोत्सर्गः—अर्थानां—धनानाम्, उत्सर्गः—व्ययः ।

(ग) स्वयम् अनभियुक्तानां—स्वातन्त्र्यान्वजमानानाम्, एते दोषाः—
गुरुजनगौरवासजनकपाः, विकाराः । अभियुज्यस्व—राजतत्त्वावेक्षणोऽभिविष्टो
भव, उदयुक्तो भव इत्यर्थः । [अभिपूर्वस्य देवादिकस्य युज्यतेः प्रेरणार्थं कोटि रूपम्] ।

(घ) एते स्वकर्मणोति ।—[इदं गुरोरेवमानना कृतम्] ।

(ङ) स्वकर्मणि—अन्त्याकर्मणि, राजनियोगानुसारेण च कार्यादिकरणे,
अग्रिकोपादौ वा । अभियुज्यामहे—उदयुक्ता भवान् । [अभिप्रासासोकोक्तिः] ।

राजा । यदि एवं, तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रयोजनं
श्रोतुम् इच्छामि ।

बाण । वृषल ! कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनम्
इति अहमपि श्रोतुम् इच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावत् ममाज्ञाव्याघातः । (घ)

बाण । वृषल ! ममापि खलु त्वदाज्ञाव्याघात एव कौमुदी-
महोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनमिति । (ङ) कुतः ?—

अश्वोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनानाम्,
आ पारिभ्यस्तुषां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।

अग्निहोवादी इति वङ्गः, अनेन कपटकलङ्घनं राक्षसवशोत्तरचक्षुर्भविष्य व्याप्रिया-
महे इति गूढोऽर्थः ।]

(घ) आज्ञाव्याघातः,—आज्ञाभङ्गः ; (ममाज्ञाव्याघातजनितो मनस्ताप एव
प्रथमफलत्वेन पर्यवसित इति शीघ्रगुणोक्तिः) । [“आज्ञाविधानम्” इति पाठे—
आज्ञायाः,—आदेशस्य, विधानं—प्रचारणं, यथा आज्ञायते तथा लोके क्रियते
न वा ? इति जिज्ञासावन्नेव प्रथममाज्ञाप्रचार इत्यर्थः । “आज्ञाव्याघातः” इति
पाठे—आज्ञाया अव्याघातः भवति न वा ? इत्यर्थः] ।

(ङ) प्रथमम्—आर्यं, त्वं मया प्रिचितोऽपि राज्यमवाप्य ऐश्वर्यमदनतः
सञ्जातः न वेति परीक्षा इत्यर्थः ।

इदमेव मुख्यप्रयोजनत्वेन श्लाघ्यतया त्वयाऽनुमन्यम् इति समाचरे, अश्वोधीना-
मिति ।—तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनानां तमालजातनवपञ्जरेः श्यामानि
कण्टारानि, वेलावनानि तोरवनानि येषां तक्षोक्तानाम्, (अतः प्रथमपदस्य आधिक्यं
दोषः) चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानां चटुलानाम् इतस्ततः सञ्चरतां, तिमिकुलानां
राजनृत्यविशेषाणां, कुलैः समूहैः, क्षोभितं विक्षोभितम्, अन्तर्जलं जलमध्यं
[जलस्य अन्तः, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः] येषां तादृशानाम्, (एतेन अश्वोधीनां
दुस्तरत्वमुक्तम्) चतुर्षाम् अश्वोधीनां समुद्राचाम्, आ पारिभ्यः, आगतैरिति शेषः ;
[कुतो भवानित्यादिवत् अपेक्षितक्रियाऽवादानतया पञ्चमी । अथवा “आश्रय्यादा-
वचने” (१।४।८ पा०) इति सूत्रे वचनग्रहणात् अत्र अमिविध्यर्थे वाङ्मयः कर्म-
प्रवचनोक्ततया “पञ्चमपाङ्परिमिः” (२।१।१० पा०) इति वाङ्मयी पञ्चमी,

मालेवाज्ञा सपुण्या नतनृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः,

सा मय्येव खलन्ती प्रथयति विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वम् ॥ २४ ॥

राजा । अथ अपरमपि (ज) प्रयोजनं यत् तच्छीतुम्
इच्छामि ।

बाण । तदपि कथयामि ?

राजा । कथ्यताम् ।

बाण । शोणोत्तरे ! शोणोत्तरे ! महचनात् कायस्थम्
अचलदत्तं ब्रूहि, “यत् भद्रभटप्रभृतीनां लेख्यपत्रं तत्तावत् (भू)
दीयताम्” इति ।

तत्रस्थेऽपीत्यर्थः, नतनृपतिशतैः नतानां नृपतीनां शतैः कर्तृभिः, शिरोभिः करणेन
सपुण्या मालेव या तव आज्ञा उह्यते अचिरेण चारयिष्यते, [वर्तमानसमीप्ये
लट् ; मदाज्ञिवा मन्नीतिवलेन च अन्वोधिपारगतानपि दीपादिपान् आज्ञाविधेयान्
करिष्यसि इत्यर्थः] उह्यते इति वर्तमानप्रयोगेण अचिरेणैव मदीयनीतिप्रभावेण
त्वमासमुद्रक्षितोशोभविष्यसि इति व्यज्यते] सा मयि एव न चक्षतेत्यर्थः, खलन्ती
प्रतिघातमापद्यमाना सती, ते तव, प्रभुत्वं विनयालङ्कृतम् इति प्रथयति प्रकटयति ;
तवाज्ञाविघातके मयि दण्डापातनात् तव विनयातिशयं प्रभुत्वस्य अलङ्कारणाय एव
इति भावः । यस्मात् तावदाज्ञा कुत्रापि न प्रतिष्ठता, तस्मात्ता मयि खलन्ती
तव प्रभुत्वं विनयालङ्कृततया प्रथयति इति समुद्दितायः । [अत्र उपमाऽलङ्कारः] ।
स्वधरा वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ज) अपरमपि ।—प्रथममित्यनेन उपस्थितं प्रयोजनान्तरमस्तीति, तत्
पृच्छति इत्यर्थः ।

(क) भद्रभटप्रभृतीनां—भद्रभटादीनाम् । तत्राधोजनम्—ते हि इती-
ऽपरस्य सख्यकैतुम् आश्रिताः, तेषां सङ्क्रान्तिज्ञापनायम् अये प्रमाणलेख्यम् इत्युक्तेः,
इहापि तत्तावदर्थकता बोध्या । तत्तावद्वचनस्य चन्द्रगुप्तसमीपेऽपि मन्दगुप्तार्थम्, अथवा
कृतककलहावसरे तथाकथनं यथायंतयाऽन्येषामवबोधायम् । [वस्तुतः तेषानिति
कर्त्तारि वृत्ती, तेरेव तत् पत्रं लिखितं, राज्ञः समीपे तु अन्येन लिखितमिति
धीतनाथे कर्त्तारि वृत्तीपरत्वमुक्तं, तथा च, प्रमाणरूपलिखायां वृत्त्या अन्यथः] ।
भद्रभटादयश्च चाक्षकोपदेशेन चन्द्रगुप्ते अपरागमुदीच्य इतीऽप्युक्तस्य सख्यकैतु-

प्रती । जं अज्जो आणवेदि त्ति । [निष्कस्य पुनः प्रविश्य] ।

अज्ज ! एदं पत्तं । *

आण । [गृहीत्वा] । वृषल ! श्रूयताम् ।

राजा । दत्तावधानोऽस्मि ।

आण । [वाचयति] । स्वस्ति, (ज) सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणाम् इतोऽपक्रम्य मलय-
केतुम् आश्रितानां परिमाणलेख्यपत्रम् । (ट) तत्र प्रथमं तावत्
गजाध्यक्षो भद्रभटः, अश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः, महाप्रतोद्धारस्य (ठ)
चन्द्रभानोर्भागिनयो द्विद्वुरातः, देवस्य स्वजनगन्धो (ड) महा-
राजो बलगुप्तः, देवस्यैव कुमारसेवको (ढ) राजसेनः, सेना-
पतिः सिंहवलदत्तस्य कनीयान् भ्राता भागुरायणः, (ण) मालव-

* यदार्थं वाचापयति इति । आर्थः । एदं पत्रम् ।

माश्रिताः, तत्रापि षडाङ्गे स्फुटोभविष्यति इति । तत्तावत्—यावदस्ति तत्समस्तम्
इत्यर्थः ।

(ज) स्वकीति प्रथमं मङ्गलसूचनायाम् ।

(ट) परिमाणलेख्यपत्रं—सङ्ख्यापत्रमिति यावत् ।

(ठ) गजाध्यक्षः—हस्तिनां नियोगे रक्षणवेक्षणदौ च अधिकृतः । [एतदप-
कारणे राज्ञः बलवति सभायना प्रकटिता] । महाप्रतोद्धारस्य—प्रधानदौवारिकस्य ।
[एतेन स्वपुररक्षकस्याविश्वस्तत्वं, तेन च पराक्रमस्य सुलभत्वञ्च प्रकटितम्] ।

(ड) स्वजनगन्धो—स्वजनसन्धोत्यर्थः, असन्निकटशक्तिरिति यावत् । [स्वजनः,
—आत्मियजनः, तस्य गन्धः,—लेखः, सन्धश्च इति यावत् अस्य स्वस्ति इति "सन्ध्या-
ख्यायाम्" (पू. ४. १३६ पा०) इति बहुव्रीहौ गन्धशब्दात् इन् । "गन्धो गन्धश्चाभीदे
लोक्षे सन्धस्त्वर्थयोः" इति विश्वः । एतेन स्वजनविरोधाद्वाय्वनर्थसम्भावना प्रकटिता] ।

(ढ) कुमारसेवकः—कुमारे—श्रेष्ठे, सेवकः, अथवा—आ-कुमारसेवकः ।
[एतेन रहस्यप्रकाशनादपायप्रज्ञां कोतिता] ।

(ण) सेनापतिः—सेनाध्यक्षस्य, कनीयान्—कनिष्ठः, भ्राता—सौदरः, अनुज
इत्यर्थः, [एतेन सेनापतिं प्रति सन्देहः, सैन्यदीर्घस्येन च परेषां हीनशक्तित्वेऽपि सुखम-
राज्यास्तदनं दर्शितम्] ।

राजपुत्री रोहिताक्षः, चक्षुषमुख्यतमो विजयवर्मा इति (त) ।
[आत्मगतम्] । (ब) एते वयं देवस्य कार्ये अवहितः स्म इति ।
[प्रकाशम्] । एतावत् एतत् पत्रम् । (द)

राजा । आर्य्य ! एतेषाम् अपरागहेतून् (ध) श्रोतुम्
इच्छामि ।

बाबा । वृषल ! श्रूयताम्, अत्र यौ एतौ गजाध्यक्षाश्चा-
ध्यक्षौ भद्रभट-पुरुषदत्तनामानौ, एतौ खलु स्त्रीमद्यमृगया-
शीलौ हस्त्यश्वावेक्षण्ये अगभियुक्तौ इति स्वाधिकारा-
भ्याम् अवरोप्य (न) मया स्वजीवनमात्रेणैव स्थापितौ
इति अपरक्तौ गत्वा स्वेन स्वेन च अधिकारेण व्यवस्थाप्य

(त) चक्षुषमुख्यतमः,—क्षत्रियसमूहप्रधानः, [एतेन सहायकीनत्वं ततः
शत्रूणामुत्साहवृद्धिश्च प्रकथ्यते] । सर्वमेतत् वदः प्रकाशनार्थं, तेन च सकीर्णबलवाहनो
मलयकैतुः अकदायत्नौ भविष्यतीति आश्चर्याभिप्रायः ।

(ब) एतत्पथ्यं राजशुभवचयोग्यम् उच्येः पठित्वा गोप्याश्रम् उपाय
उच्येम् इत्याह, आत्मगतम् इति । गोप्याश्रमेवाह, एते वदमिति ।—एते इत्यादिकं
भद्रभटादीनामुक्तिः । एते—भवदुपदेशेन तत्तन्निमित्तानि घोषयित्वा चन्द्रगुप्तदपरक्ततां
ख्यापयन्तः अवागताः, वयं—भद्रभटादयः, देवस्य—चन्द्रगुप्तस्य, कार्यं—भवदुपदिष्ट-
मुहूर्त्तादिकं व्यापारे, अवहितः,—अप्रमत्ताः स्मः । पत्रस्थितस्य एतदंशस्य चन्द्रगुप्तं
प्रत्यपि गोपनीयतया आश्चर्येणीपांशुसारणं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

(द) प्रकृतपत्रस्यं रङ्गाश्रमप्रकाशतयोपांशुश्चायं उपसंहरन् व्यक्तमाह,
एतावदिति ।

(ध) आश्चर्य्येनीतेर्दुर्बलमाह तया एतावत्कालपथ्यं भद्रभटादीनाम् अपराग-
हेतुतां चन्द्रगुप्तेनाज्ञानात् तज्ज्ञानाय पूज्यते, एतेषामिति ।—अपरागः,—विरागः,
तस्य हेतून्—कारणाणि, सर्वेषामेकविधविरागहेतुसम्भवात् एकसावहेतुतां विरागा-
सम्भवाच्च हेतुबहुत्वमस्तीति श्रोतव्यम् आह, हेतूनिति ।

(न) आधिकाराभ्यां—स्वस्वाधिकारान्—गजावेक्षणात् अश्ववेक्षणाच्च स्वस्व-
कार्तव्यकर्मणः, अवरोप्य—प्रवास्य, भ्रमयित्वा इत्यर्थः, तत्तदधिकारं ताभ्यामाच्छिद्येति
यावत् ।

मलयकेतुम् आश्रितौ । (प) यौ एतौ हिङ्गुरात-बलगुप्तौ, तौ अपि अत्यन्तलुब्धप्रकृती दत्तं धनम् अवहु मन्थमानौ (फ) तत्र बहु लभ्येत इति मलयकेतुम् आश्रितौ । योऽपि असौ भवतः कुमारसेवको राजसेनः, सोऽपि तव प्रसादात् अति-मात्रं कोषहस्त्यश्वं सहसा एव सुमहदश्व्यम् अवाप्य पुन-रुच्छेदशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतुम् आश्रितः । योऽयमपरः सेनापतेः सिंहबलदत्तस्य कनोयान् भ्राता भागुरायणः, असौ अपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्दः तस्मैत्या च “पिता ते चाणक्येन घातितः” इति रहसि ब्रासयित्वा मलय-केतुम् अपवाहितवान् ; (ब) ततो भवदपथ्यकारिषु (भ) चन्दन-दासप्रभृतिषु निगृह्यमाणेषु स्वदोषाशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतु-माश्रितः ; तेनापि असौ “मम अनेन प्राणाः परिरक्षिताः” इति ज्ञातव्यताम् अनुबध्यमानेन पैलकश्च परिचयम् आत्मनो-ऽनन्तरम् अमात्यपदं आहितः । (म) यौ तौ रोहिताक्ष-

(प) गत्वा, मलयकेतुसमीपमिति शेषः । स्वेन स्वनाधिकारेण—गजाध्यक्षता-रूपेण अजाध्यक्षतारूपेण च, व्यवसाय—स्त्रिरौक्त्य, आत्मानमिति शेषः । मलयकेतु-माश्रितौ—तमाश्रित्य गजाध्यक्षोऽजाध्यक्षश्च अभूतामित्यर्थः ।

(फ) दत्तं—पूर्वं निरूपितं, ‘चन्दनरपतिजये सति युवाभ्यामेतत् दास्यामि’ इति यत् प्राक् अङ्गीकृतम् इति भावः । अवहु मन्थमानौ—ततोऽधिकधनलाभेच्छया अल्पत्वेन च अपारितुष्यन्तौ ।

(ब) तस्मैत्या—तस्मिन्—पर्वतके नृपे, या प्रीतिः,—स्नेहः तथा, अपवाहित-वान्—अपसारितवान् । अश्वहारमपसारितवान् ? इत्याह—वासवित्वा इति । दासप्रकारमाह, पिता ते इति ।—“परिपक्षितराज्याहं दानभोक्षणा चाणक्येन तव पिता यथा घातितः, तथा तदुत्तराधिकारो त्वमपि परिपक्षितराज्याहं भागी साः इत्याशयेन घातयिष्ये” इति भीतिं प्रदश्यं “अस्मात् स्नानात् तव पञ्चायननीयं श्रेयस्करम्” इत्युपदिश्य अपनीतवान् इति समुदितोऽर्थः ।

(भ) भवदपथ्यकारिषु—भवद्वनिटकारिषु ।

(म) तेनापि—मलयकेतुनाऽपि, ज्ञातव्यता—ज्ञातव्य—अस्मादपराधदोष-

विजयवर्माणी. तौ अत्यन्तमानित्वात् स्वदायादेभ्यः त्वया दीयमानं बहुसम्मानम् असहमानौ मलयकेतुम् आश्रितौ इत्येषाम् अपरागङ्गतवः ।

राजा । आर्य्य ! एवम् एतेषु परिज्ञातापरागङ्गतेषु अपि क्षिप्रमेव कस्मात् न प्रतिविहितम् आर्य्येण ?

आण । हृषल ! न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किम् अकौशलात् ? उत प्रयोजनापेक्षितया ?

आण । कथम् अकौशलं (य) भविष्यति, नियतं प्रयोजनापेक्षितया ।

राजा । तत् अप्रतिविधानप्रयोजनम् इदानीं आतु-
मिच्छामि ।

आण । हृषल ! श्रूयताम् अवधार्य्यताम् ।

राजा । उभयमपि क्रियते, कथ्यताम् ।

आण । हृषल ! इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं प्रतिविधानम्; तत् यथा, अनुग्रहो निग्रहश्च इति । अनुग्रहः तावत् आक्षिप्ताधिकारयोः भद्रभट-पुरुषदत्तयोः पुनः अधि-
कारारोपणम् (र) एव । अधिकारश्च पुनः तादृशेषु व्यसनदोषात्

कारणाभिज्ञतां, प्रत्युपकारितामित्यर्थः । पेटकं—पिटृत आगतं, परिचयं—
सुहृद्भावकं चिरानुगृह्यञ्च, अनुदध्यमानेन—अपेक्षमाणेन, [“अनुवर्त्तमानेन” इति
प्राठान्तरम्] आत्मनीऽनन्तरम्—अव्यवहितम्, अव्यवहितोत्तरकालवर्ति इत्यर्थः ।
अनात्यपदं—सचिवत्, वाहितः,— प्रापितः इत्यर्थः । [अत्र विजयवर्मा यदध्यासीः
प्राप्तार्थकलात् “गतिबुद्धिः—” (११४१५९ प्रा०) इति प्रयोज्यकर्तुः कर्त्तव्यञ्च] ।

(य) अयमकौशलमिति ।—[अयमकौशलम् इत्यादिबन्धनं विरोधशक्तं
शक्तिः । “अयमकौशलम्” इति कात्यायनविरोधे पृष्टे तस्य विरोधस्य शक्त्यात् ।]

(र) आक्षिप्ताधिकारयोः,—आक्षिप्तः,—आक्षिप्य गृहीतः, अधिभारः,—
स्वसूक्तसंन्यास्यतादिकपक्षार्थकलापः युधोः तथा, अधिभारादवरोपितयोः इत्यर्थः ।
अधिभारारोपणम्—अधिभारे स्थापनम् ।

अनभियुक्तेषु पुनः पारोप्यमाणः सकलस्य एव राज्यस्य मूलं
 हस्त्यश्वम् अवसादयेत् । (ल) हिङ्गरात-बलगुप्तयोः प्रत्यन्त-
 लुब्धप्रकृतिकयोः सकलराज्यसम्प्रदानेनापि अपरितुष्यतोः
 अनुग्रहः कथं कर्तुं शक्यः ? राजसेन-भागुरायणयोस्तु
 स्वधन-प्राणनाशभीतयोः कुतोऽनुग्रहस्य अवकाशः ? रोहि-
 ताक्ष-विजयवर्मणोरपि दायादमानप्रदानपीडितयोः मान-
 मपि अपमानं मन्यमानयोः अत्यन्तमानिनोः कौटुशोऽनुग्रहः
 प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृतः पूर्वं पक्षः ; (व) उत्तरो-
 ऽपि (श) खलु वयम् अचिरात् अभिगतनन्दैश्चर्याः सहोत्थायिनं
 प्रधानपुरुषवर्गम् उद्येण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुलानुरक्तानां
 प्रकृतीनाम् अविश्वास्या भवामः (घ) इत्यतः परिहृत एव ; तत्

(ल) व्यसनदीवात्—स्वोमयस्यगयादावक्तिदीवात् । अनभियुक्तेषु—स्वकार्येषु
 अनवहितेषु, अयोग्येषु इत्यर्थः, [सामान्येन कथमात् बहुवचनम्] तथाविधेषु
 पुनरारोप्यमाणोऽधिकारः,—गजाद्यादिरक्षणाध्यक्षत्वम् । हस्त्यश्वं—इतिनय अश्वस्य
 इति [“हस्त्य प्राणितृणसेनाङ्गानाम्” (१४:२ पा०) इति सेनाङ्गत्वात् कौवेकत्वम् ;
 तदधीनयुद्धसाधनेन तस्य तन्मूलत्वम्] । अवसादयेत्—अयं प्रापयेत् ।

(व) दायादेति ।—दायं—पैतृकं धनम्, आददते—गृह्णन्ति इति दायादाः,
 —ज्ञातयः, तेषां मानप्रदानं—सम्मानकारणं, तस्मात् (मानात् प्रदानात् वा)
 प्रीकृतयोः,—दम्भहृदययोः, ज्ञातिसम्मानादिदर्शनात् ईर्ष्यायां ज्वलितमनसोः इत्यर्थः ।
 पूर्वं पक्षः,—प्रागुक्तयोरनुग्रहनिग्रहयोर्मध्ये पूर्वपठितः, पक्षः,—कौटिः, अनुग्रहकपः ।
 परिहृतः,—उक्तप्रकारेण तत्प्रकारणोऽनित्यविशेषाशङ्कया परित्यक्तः, अनादृत इति
 ज्ञावत् ।

(श) उत्तरोऽपि—नियहकपः पक्ष इत्यर्थः, परिहृत इत्यर्थेणान्वयः ।

(घ) नियहकपपरिहारे हेतुमाह, अविश्वासा भवाम इति । [अत्र
 भविष्यत्समीपे खट् । “ना भूम” इति क्वचित् पाठः, तत्र “माङ्गि लुङ्” (११:१७५
 पा०) इति लुङ्] अविश्वास्वले हेतुः प्रधानपुरुषवर्गेमिति, उद्येण—क्षीयान्,
 विग्रहकपेय, पीडयन्तः,—दुःखाकुर्वन्तः, तथा च, प्रधानपुरुषाणां पीडनमेव
 कनिश्चास्वले हेतुरिति भावः ।

एवमनुगृहीतास्मद्वृत्त्यपक्षो राजसोपदेशश्रवणप्रवणो (स) मही-
यसा स्नेच्छराजबलेन (ह) परिवृत्तः, पिष्टवधामर्षितः (क) पर्व-
तकपुत्रो मलयकेतुः अस्मान् अभियोक्तुम् उद्यत इति, सोऽयं
व्यायामकालो न उक्तकाल इति । (ख) अतो दुर्गसंस्कारे
आरब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेन ? इति प्रतिषिद्धः । (ग)

राजा । आर्य्य ! बहु प्रष्टव्यमत्र ।

आर्य्य । वृषल ! विश्वं पृच्छ, ममापि ब्रह्माख्येयम् (घ) अत्र ।

राजा । एष पृच्छामि ।

आर्य्य । अहमपि एष कथयामि ।

राजा । योऽयम् अस्माकमस्य सर्वस्यैव अनर्थस्य हेतुर्मलय-
केतुः, स कस्मात् आर्य्येण अपक्रामन् उपेक्षितः ? (ङ)

(स) अनुगृहीतास्मद्वृत्त्यपक्षः,—अनुगृहीतः,—अनुकम्पया अवलम्बितः, अस्मद-
भृत्यपक्षः,—मद्रभटादिसेवकवर्गे येन तादृशः । [एतेन अस्माकं सुदृढलक्ष्मणत्वं, तस्य
बलादिसम्पन्नत्वं दुर्जेयत्वञ्च दर्शितम्] । राजसोपदेशत्वादि ।—[युक्तपात्रत्वाभात्
सुसचिवसाधिव्याप्तं तदनुसारित्वाच्च सुदृढेदाभावेन तस्य दुर्जेयत्वं शीतितम् । एतेन
दृष्टपक्षो निवारितः] ।

(ह) स्नेच्छेत्वादि ।—[स्नेच्छवलसङ्गत्वाच्चदृष्टत्वं दुर्जेयत्वञ्च प्रकटितम्] ।

(क) दुर्जेयो बलो श्वेतशत्रुर्हर्षि सन्धेयतामित्याशङ्क्य तस्य सन्धेयत्वमपि
नास्तीत्याहुः, पिष्टवधामर्षित इत्यादि ।—राज्यादिसुखस्यैव राज्यादिदानेन सन्धेयता,
न तु अपकारप्रतिषिद्धीर्षीः, तस्य च पिष्टवधप्रतिरूपस्य अस्मादभयैवेष्टत्वाच्च सन्धेयत्व-
मिति भावः । [अत्र परिकरावधारः] ।

(ख) व्यायामकालः,—व्यायामस्य—मिश्रितयाचस्य सेनासङ्ग-दुर्गसंस्कारादि-
रूपस्य, कालः,—समयः, न तु उत्सवस्य कालः, आपद्रवितकाले एव तस्य अनुष्ठेय-
त्वात् इति भावः ।

(ग) कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधे अत्र कारणं पृष्टं, तदभिधाय प्रकृतमनुवदति,
इतीति ।—पूर्वोक्तहेतुनेत्यर्थः । प्रतिषिद्धः,—प्रतिषेद्धः, कौमुदीमहोत्सव इति शेषः ।

(घ) आख्येयं—वक्तव्यम् ।

(ङ) अपक्रामन्—इतो बहिर्गच्छन्, उपेक्षितः,—तदपक्रामो न प्रतिज्ञतः इत्यर्थः ।

राज ! हृषल ! मलयकेतोः अपक्रमणानुपेक्षणे इयी
गतिः (च) स्यात्, अनुगृह्येत निगृह्येत वा । (ङ) अनुग्रहे पूर्व-
प्रतिश्रुतं राज्याहं प्रतिपाद्येत । निग्रहे तावत् पर्वतकोऽस्माभिः
व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वयं हस्तो दत्तः स्यात् । (ज)
प्रतिश्रुताहं राज्याहं प्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नता-
मात्रफलः स्यात् इति मलयकेतुः अपक्रामन् उपेक्षितः । (झ)
राजा । अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनः इहैव अन्तर्नगरे (ञ)
वर्तमान आर्येण उपेक्षितः, इत्यत्र किमुत्तरम् आर्यस्य ?

(च) अपक्रमणानुपेक्षणे—अपक्रमणम्—इतः पलायनम्, अनुपेक्षणे—उपेक्षा-
निरुद्धे, उपेक्षायाम् सक्ततायाम् इत्यर्थः । इयी—द्विविधा । गतिः,—उपायः,
द्विविधयोग्योरेकतरा आश्रयणीया इत्यर्थः ।

(ङ) एवं निग्रहानुग्रहौ च तदुपायावित्याह, अनुगृह्येतित्यादि ।

(ज) एवं निग्रहानुग्रहौ च तदुपायावित्युक्ता अनुग्रहेऽनिष्टं प्रदर्शयन् निग्रहे दोष-
माह, निग्रहे इति ।—अस्य मलयकेतोः निग्रहे—दण्डने । कृतघ्नतायाः,—उप-
कारिणोऽपकारित्वदोषश्च । हस्तः,—हस्तावच्छल्नम् । स्वयम्—आत्मनेव, दत्तः
स्यात् ; तत्पुनश्च निग्रहे हि अस्माभिरेव पर्वतको दत्त इति कृतघ्नताऽपवादः अस्मात्
प्राप्तहस्तावच्छल्नतया उचितेति चेति, अन्यथा निग्रहो मलयकेतुः कश्चनस्माभिः इत्येत
यदास्माभिः पर्वतको न दत्तः इति लोकाग्रथ्यस्य स्यादिति भावः, तथा च राजसी-
परि पातितं तदयमः परिहृतं स्यात्, तस्मान्निष्टम् ।

(झ) एवं निग्रहे दोषमुक्ता प्रतिश्रुतराज्याहं प्रतिपादनकृपानुग्रहपक्षे दोषमाह,
प्रतिश्रुतेत्यादि ।—पर्वतकविनाशः, लब्धकरकृत इति भावः, पर्वतकस्य विनाशः,—
विनाशनं, [विपुर्वात् तशेष्यन्तात् सञ्] । राज्याहंप्रदाने तत्र क्रास्त्रनन्दराज्य-
स्वाभावेन कृपापुञ्जतोऽपि पर्वतकवधः व्यग्रः स्यात् इति । कृतघ्नतेत्यादि ।—कृतघ्नेव
इति—कृतघ्नतामात्रं, [मयूरल्लंघकादिभूमाशः] तदेव फलं—प्रयोगनमुद्देश्यं यस्य
सथाश्रुतः स्यात्, प्रतिश्रुतराज्याहंप्रदाने पर्वतकघ्नतं केवलं कृतघ्नतामात्रफलकं स्यात्,
तस्य सत्पूर्वनन्दराज्याभिप्रायः त स्यादिति भावः । अतो मलयकेतुपेक्षणेनैव वरजमवा
संविधानप्रकाश्या राजसीपक्षदुस्साधकमित्याशयः ।

(ञ) राजसीपेक्षयस्तु सर्वत्राहुचितमिति राज्ञस्यपक्षपातं दर्शयन्निष्ठमाह, अत्र

बाण । राज्यसौऽपि खलु निजस्वामिनि स्थिरानुरागि-
त्वात् सुचिरमेव अत्र सहवासाच्च शीलज्ञानां मन्दानु-
रक्तानां प्रकृतीनाम् अत्यन्तं विश्वास्यः, प्रज्ञा-पुरुषकाराभ्याम्
उपेतः, सहायसम्पदा युक्तः, क्रोधबलवानिहैव अन्तर्नगरे वर्त्त-
मानो महान्तं खलु अन्तःक्रोपम् उत्पादयेत् । (ट) दूरीकृतस्तु
वाञ्छक्रोपम् (ठ) उत्पादयन्नपि न दुःखसाध्यो भविष्यति इत्यतो-
ऽपक्रामन् उपेक्षितः ।

राजा । तत् किमर्थम् इहस्थ एव उपायैः न उपक्रान्तः ? (ड)

बाण । अथ कथम् अपक्रान्तो भविष्यति ? ननु उपायैः एव

तावदिति ।—अत्र—मत्पुत्रविषये, मलयकेतुपेक्षये इत्यर्थः, तावदेवं, उत्तरमिति शेषः ।
अन्तर्नगरे—नगरस्य मध्ये इत्यर्थः । [नगरस्य मध्ये इति अन्तर्नगरं तस्मिन्, विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । ततः “तृतीयोऽङ्कः बहुलम्” (२४८४ पा०) इति सप्तम्या न
अन्-भावः] । नगरलक्षणं यथा—“पुण्यतिथ्यादिनिपुणेः चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् ।
अनेकजातिसम्बद्धं नैकाग्रित्विसमाकुलम् ॥ सर्वदेवतसम्बद्धं नगरत्वंभिषोयते ॥” इति ।

(ट) शीलज्ञानां—स्वभावविदाम् । प्रज्ञा-पुरुषकाराभ्यां—बुद्धि पौष्ट्याभ्याम् ।
उपेतः,—सम्पन्नः, [एतेन तस्य वंशान्निवासेत्याभावी दर्शितः] । बलादनिवाञ्छिते
हितस्तरमाह—सहायेति । तत्रापि हेतुः,—प्रकृतीनां विश्वास्यः इति । तद्विश्वासे
हेतुमाह, मन्दानुरक्तानाम् इति ।—मन्दानुरागिणोऽपि प्रकृतयस्तीक्ष्णानि चिरानु-
रक्ते चिरसहवासिनि च राज्यस्येनुरक्ताः इति तासां राज्यसंपत्तिपातित्वमिति भावः ।
सहायवती धी-पौष्ट्ययुतस्यापि निर्दुर्गस्य न कार्यान्तगामित्वमिति दर्शयन्नस्य
तत्सम्पत्तिमप्याह, क्रोधबलवत्यादि ।—तेनासौ सर्वथा तदानीं दुर्निवाञ्छ इत्युपेक्षित
इति भावः । किञ्चास्य न केवलं तदानीं दुर्दमता, अपि तु इह स्थितस्य प्रकृति-
भिद्वन्द्वकारित्वादिकमेव असात्यादिभिद्वन्द्वसम्पादकत्वसम्भावनाऽपीति इतोऽपसारितवान्
इत्याह, महान्तमिति ।—दुर्निवाञ्छम् । अन्तःक्रोपम्—असात्यादीनाम् अन्तःक्रोप-
असतोऽपेक्षादण्डं अन्तर्निमित्तम् ।

(ठ) वाञ्छक्रोपं—वह्निर्विषयम् ।

(ड) इहस्थे—एतन्नगरस्थे एव राज्ये । उपायैः,—सामादितिः । उपक्रान्तः,
—चेदिति, वशीकर्तुमिति शेषः ।

असौ हृदयेऽशयः शङ्कुरिव उद्धृत्य दूरीकृतः । (८) दूरीकरणस्य च उक्तं प्रयोजनम् ।

राजा । आर्य्य ! कस्मात् विक्रम्य न गृहीतः ?

बाबा । वृषल ! राक्षसः खलु असौ, विक्रम्य निगृह्यमाणः स्वयं वा विनश्येत्, युष्मद्वलानि वा विनाशयेत् । एवं सति उभयथाऽपि दोषः । पश्य—

स हि भृशमाभियुक्तो यद्युपेयात् विनाशं,

ननु वृषल ! वियुक्तस्तादृशेनापि पुंसा ।

अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत् साऽपि पीडा,

नवगज इव तस्मात् सोऽभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५ ॥

राजा । न शङ्कमो वयम् आर्य्यस्य वाचा वाचम् अतिशयितुं, सर्वथा अमात्यराक्षस एव अत्र प्रशस्यतरः । (ण)

(८) ननु—सोः । अथ—केनोपःयेन, अपक्षान्तः,—अपक्षस्य इतो दूरस्थः, भविष्यति ? अयमिति शेषः । इति—एवं मनसिकृत्याह, उपायैरिति ।—उपायैरेव—सामादिभिरेव । असौ—राक्षसः । हृदयेऽशयः,—हृदये विहः । शङ्कुः,—कोष्ठ इव । उद्धृत्य—उत्पाद्य, दूरीकृतः,—अपसारितः ; यथा हृदयविहङ्गकोष्ठेन स्थिति-कालोऽधिकपीडादायकता, तदुद्धारे च तत्कृतप्रचलन सुखरीपायसाध्यता, एवं-मनसान्तिकस्थित्या अधिकदीवकारित्वम्, अपक्षमणे च सुखसाध्यता इति त्रुदेव नावस्थस्य प्रसाधनाय शब्दः कृत इति भावः ।

राक्षसस्याभियुक्तत्वे दीवं दर्शयन्त्याह, स हीति ।—स राक्षसः, भृशम् अतिमात्रम्, अभियुक्तः अस्त्रदलेः आक्रान्तः सन्, यदि विनाशम् उपेयात् प्राप्नुयात्, ननु वृषल ! हे भौर्य्य ! अत्र तदेति पदमूढनीयम् ; तदा तादृशेन प्रभुशक्त्यतिशयशालिना, पुंसा राक्षसेन, वियुक्तः विरहितः, त्वमिति भवेरिति च अज्याहार्य्यम् ; अत्र पक्षान्तरे, यदि तव बलमुख्यान् प्रधानबलानि, नाशयेत्, साऽपि तद्वलनाशनं, [विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम्] पीडा अतिः, तस्मात् नवगजः नवबलः गज इव, [“नवगजः” इति च पाठः] स राक्षसः, अभ्युपारेः सामादिभिः दमनसाधनेभ्य, विनेयः दम्यः शिष्यकोयच । [अत्र नवबलमज्जेन राक्षसस्य सादृश्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः] । मालिनी उच्यते ॥ २५ ॥

(९) नेति ।—मया कृषित् आर्य्यविरोधे पृष्टे नतिवलीन केवलं समाचक्षे, राक्षसोपेक्षणम् सर्वथा अनुचितमिति भावः । प्रशस्यतरः,—श्रेष्ठः ।

चाच । [सकोधन] । न भवान् इति वाक्यशेषः । मा तावत् (त) एवम् । भो वृषल ! तेन किं कृतम् ?

राजा । यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम् । तेन खलु महात्मना—

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले,
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्वलानां कृतः ।
अत्यर्थं विपुलैः सुनीतिविभवैः सम्मोहमापादिता
विश्वास्थेष्वपि विश्वसन्ति मतयो न खेषु वर्गेषु नः ॥२६॥

(त) राजा “राजस एव” इत्येव-कारेण अन्यस्य प्रशस्ततरता नास्ति इत्युक्तम्, प्रकृते चाव्ययार्थोऽस्मिन्नेति चाचक्यः सकोपमुपवर्णयन्नाह, न भवानिति वाक्यशेषो नाऽस्तु नाम । तस्मिन् को गुणो दृष्टः ? इति पृच्छति, मा तावदिति ।

चाचक्यतोऽपि राजसस्य बोधितकृत्यमुपपादयन्नाह, लब्धायामिति ।—लब्धा-
याम् अक्षिप्ततायाम्, अस्माभिरिति शेषः, पुरि राजधान्यां, कुसुमपुरे इत्यर्थः, नः
अस्माकं, गले कण्ठे, पदं कृत्वा पादभ्यामं विधाय, अस्माननादृत्य इत्यर्थः, तत्रापि न
किञ्चित्कालं, किन्तु यावदिच्छम् अभिलषितकालपर्यन्तम्, उचितं स्थितं, न केवलं
स्थितं, किन्तु अस्माकं प्रतिकूलमप्याचरितम् इत्याह, व्याघात इत्यादि ।—अस्मद्वलानां
जयघोषणादिषु बलात् खेवलमाश्रित्य, व्याघातः विघ्नः, कृतः आचरितः ।
तथा चोक्तं द्वितीयोऽङ्के (८० पृष्ठे ५ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्) विराधगुप्तम् “जयघोषणा-
व्याघातादिसाहसगुमितान्तर्गतरवासिषु” इत्यादि । विपुलैः सङ्घैः, सुनीतिविभवैः
सुनयकौशलैः सह, अत्यर्थं सम्मोहम् “अयं द्रुष्टो न वा ?” इति संशयं, “द्रुष्ट एव” इति
स्मनं वा, अपादिताः प्रापिताः, नः अस्माकं, मतयः सुहृदयः, विश्वास्थेषु अपि खेषु
स्वकीयेषु, वर्गेषु पक्षेषु, न विश्वसन्ति ; तथा च, लब्धाधिकारा अपि बर्धं
किञ्चित् कर्तुमसमर्था इति तस्य प्रशस्ततरत्वमिति भावः । श्लोकस्यार्थ-
निष्कृष्टार्थस्य—अस्माभिः निरुद्धासारप्रसारतया बलवदुपनिबद्धं पुरम् असुरस्यं
पश्यन् अभयमस्मत्तो याचमानः इव पुरमग्रादधोर्न कर्तुम् अस्मद्वलानि अन्यः
प्रवेक्ष्य बभौकृतायां पुरि अस्मदीयजयापादनघोषणाय प्रस्ताव्यपि तानि बलानि
नवान् निगृह्य बहिःस्थितान् बभौवतोऽपि अस्मान् अगच्छन् अस्मदुपाय-
वधाय विपक्षत्वानिर्धोगम् कूटतारक-प्रयत्नगृहनिर्गारादि-स्वकीयेष्वप्युत्तमम्

बाब। [विहस] । वृषल ! एतत् कृतं राक्षसेन !! (थ)

राजा । अथ किम् । एतत् कृतम् अमात्यराक्षसेन ।

बाब। वृषल ! मया पुनर्ज्ञातं, नन्दमिव भवन्तम् उद्भूत्य,
भवानिव भूतले मलयकेतुः अधिराज्यम् आरोपितः ।

राजा । अलम् उपालभ्य ; (द) आर्य्य ! दैवेन इदम् (ध)
अनुष्ठितं, किम् अत्र आर्य्यस्य ?

बाब। हे मत्सरिन् ! (न)—

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमितायाङ्गुलीमुक्तचूडां,
लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोच्छेददीर्घां प्रतिज्ञाम् ।

अनर्नगर एव कश्चित् कालं स्वच्छन्दमपवितवान् ; अनन्तरम् उपांशु सुरङ्गया
सवांशसिद्धिमपवाह्य स्वयमपि निर्गत्य वरिः सुदृढलमुत्थाप्य पुनरप्यस्मान् अभि-
योक्तुम् उद्यतः । एवं स्वनीतिविभवेः अनेन सम्प्रोदिता असम्मतयो विन्वास्त्वपि
जीवमिद्धिभागरायणप्रभृतिषु स्त्रेषु वर्गेषु न विश्वसन्ति, यतो वयं तानपि पुरात्
निःसारितवन्तः ; इत्यहो ! नतिमान् अतिशूरः साक्षी सङ्घात्यां राजसः इति । [अत्र
चरित्रीकृतपञ्चमनादुदात्तनामाखण्डारः, तथा गले पददानासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः, तदुभयोः संसृष्टिः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(ध) विहस्यत्यादि ।—[इदं राक्षसनीतिविभवाधिपक्षेपाठं सोप्रासवचनं
स्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः, नन्दोद्भूतमौर्व्याधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तेः
प्रशंसनात्] ।

(द) अलमुपालभ्य—अलं तिरस्कारार्थं ? तिरस्कारं मा कुर्व इत्यर्थः । [“अलं-
खलीः” (३।४।१८ पा०) इति ज्ञा] ।

(थ) इदमिति ।—नन्दोद्भूतम् इत्यर्थः, [इयं गुरुतिरस्कृतिः द्रवः] ।

(न) मत्सरिन्—मत्सरः, —अन्वयभेदः, सः अस्मासीति तत्सम्बन्धने ।

स्वशक्त्या साधितं नन्दवंशध्वंसादिव्यापारं स्वगुणविशेषिणा वृषातिना देवकृतमिति
व्याख्यातसाक्ष्यं शीघ्रदृष्टेन स्वस्वाधीनशक्तिव्यापनपुरःसरं तस्य अनन्वसाध्यत्वं
प्रतिपादयन्नाह, आरुह्येति ।—आरुढस्य सङ्घातस्य, कोपस्य स्फुरणेन विषमितया
कुटिलीभूतया, अथाङ्गुल्या अङ्गुल्यभागेण, मुक्ता बन्धनात् व्याविता, चूडा शिखा यव-
ता, सकलरिपुकुलोच्छेददीर्घां सङ्घातानां रिपुकुलानां उपवनन्दशानानां, उच्छेद-
न

केनान्येनावलिप्ता नव नवतिशतद्रव्यकोटौश्वरास्ते,
नन्दाः पर्यायभूताः पश्य इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ? ॥ २७ ॥

अपि च—

गृध्रैरावहचक्रं वियति चलनया दीर्घनिष्कम्पपक्षैः,
धूमैर्ध्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः ।
नन्दानां नन्दयन्तः पितृवननिलयान् प्राणिनः पश्य चैतान्,
निर्वान्त्यद्यापि नेते सुतबहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥ २८ ॥
राजा । अन्येनैव इदम् अनुष्ठितम् ।

दीर्घान् चतिसहस्रीम्, लोकप्रत्यक्षं साधारणसमन्वितव्यैः, अत एव तेषां सर्वश्रमव-
नन्दघातनाशेन दास्यतां, प्रतिज्ञां प्रपद्यन्, आरुह्य आश्रित्य, कृत्विति यावत्, अन्येन
अपरेण, महातिरिक्तेनेत्यर्थः, केन जनेन, (इति आत्मगर्वः) पश्यतः राक्षसस्य पश्यन्तं
राक्षसमनादृत्य इत्यर्थः, [“षष्ठौ चामादरे” (२।३।३८ पा० इति अनादरे षष्ठौ)
नवतिशतद्रव्यकोटौश्वराः प्रचुरैश्वर्यशालिनः इत्यर्थः, अत एव अवलिप्ताः गर्वपूर्णाः, ते
प्रसिद्धाः, नव नन्दाः पर्यायभूताः एकदामनिबद्धाः, पश्य इव क्रमेण हताः ?
नाशिताः ? न केनपीत्यर्थः । [अथ एकदामनिबद्धाः पश्यन्ती यथा क्रमेण हन्यन्ते, तथा
पर्यायेण नन्दा हन्ते इति सादृश्योक्तेः उपमाऽलङ्कारः] । सङ्ग्रहा इत्यन् ॥ २७ ॥

गृध्रैरिति ।—वियति आकाशे, आवहचक्रं रचितचक्राकारवेष्टनं यथा तथा, चलनया
गत्वा, दीर्घनिष्कम्पपक्षैः दीर्घा आयताः, निष्कम्पाः निश्चलाश्च, पक्षा येषां ते, गृध्रैरेव
धूमैः चिताऽग्निधूमैः, (चिताग्नीनां ज्वलदङ्गारमात्रशेषतया सङ्कल्लूमाभावात् गृध्रेषु
धुमत्वारोपः) ध्वस्तार्कभासां तिरोहितसूर्यकिरणानां, दिशां मण्डलं सघनं सनेघमिव,
दर्शयन्तः एतान् पितृवननिलयान् श्रमयानवासिनः, (“श्रमयानं स्नात् पितृवनम्”
इत्यमरः) प्राणिनः प्रेतश्रमाखादीनित्यर्थः, नन्दयन्तः हर्षयन्तः, तत्र हेतुः, नन्दानां नवानां
सुतबहलवसावाहिनः देहिनः सुतप्रचुरमेदधारिणः एते पुरो हव्यमानाः, हव्यवाहाः
चिताग्रयः, प्रेतकृत्यप्रज्वालितश्रमानव इति यावत् अद्यापि न निर्वान्ति निर्वानं
प्राप्नुवन्ति, पश्य अवलीक्ष्य ; नन्दकुलनिर्देहनकोषोऽद्यापि न शान्त इत्यर्थः । सपुत्र-
नन्दानां बहुत्वात् तस्मिन्नावक्रीणां बहुत्वम् । [अथ बधरूपी विद्वन् । अतीतेऽपि विषये
शेषावेशादेतानेते इति च कुक्षी-मल्यकोक्त्य निर्देशः, अत एव भाविष्यलङ्कारः, स च
गृध्रैरेव धूमैरिति व्यसङ्गप्रक्षेप सघननिर्वैलुक्तेर्यथा च संसृष्टः] । सङ्ग्रहा इत्यन् ॥ २८ ॥

बाब। आः !! केन ? (प)

राजा। नन्दकुलविद्वेषिणा देवेन । (फ)

बाब। दैवम् अविद्वांसः प्रमाणयन्ति । (ब)

राजा। विद्वांसोऽपि अधिकृत्यना (भ) भवन्ति ।

बाब। [क्रोधं नाटयन्]। हृषल ! हृषल ! भृत्यमिव माम्
आरोढुम् इच्छसि ? (म) —

शिखां भोक्तुं बहामपि पुनरयं धावति करः,

[भूमौ पादप्रहारं कृत्वा] ।

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः ।

प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना,

परीतः कालेन ज्वलयसि पुनः क्रोधदहनम् ॥ २८ ॥

(प) आः !! केनेति । — [इयं तर्जनरूपा द्युतिः ।

(फ) नन्देत्यादि । — [एतदादिक्लोषसंरञ्जयोरन्योऽन्याधिकेपो विरोधनम्] ।

(ब) अविद्वांसः, — अपण्डिताः । दैवं — भाग्यम् । प्रमाणयन्ति — प्रमाणी-
कुर्वन्ति, कार्यसाधनतया अनुमिनते इति भावः ; तथा भोक्तुं — “देवेन दीयमिति
आपुदषा वदन्ति” इति ।

(भ) अधिकृत्यनाः, — आत्मश्लाघारहिताः ।

(म) आरोढुमिच्छसि — अधिकृतुं प्रवर्त्तसे इत्यर्थः ।

हृषलवचसा अतिक्रुद्धः बाबकः स्त्रामवष्टामाह, शिखामिति । — शिखां बहामपि
अनुमिष्टामपि, [“आशंसायां भूतवच” (१ । ३ । १३२ पा०) इति ऋ-प्रत्ययः,
सप्तमाद्धे अल्पा वक्ष्यन्तु वक्ष्यन्तावत्वात् ; वक्ष्यति च “पूर्वप्रतिज्ञेन मया केवलं
वक्ष्यते शिखा” इति] प्रतिज्ञापारगमनादिति भावः, भोक्तुं स्वव्ययितुम्, अयं
करः पुनः धावति शिखोऽस्तीति मत्वा इति भावः ; एव चरणः प्रतिज्ञाम् आरोढुं
कर्तुं, पुनः चलति ; अधुना कालेन मृत्तुना, परीतः प्राप्त इव, त्वं नन्दानां प्रणाशात्
दाह्याभावात् इति अर्थात्, प्रशमं शान्तिम्, उपयातं मनः क्रोधदहनं कोपवर्जितं, पुनः
ज्वलयसि सङ्गीपयसि । [उपसर्गहीनो ज्वलधातुः वैकल्पिकघटादिः] (पुनरित्युक्तिः
पूर्ववत् दाह्यसम्पत्त्या दाहकत्वसम्भावनायां) । [अत्र वीरो रसः स्थायी क्रोधेन
अनुभावेन पीक्यत्वं गीतः । अत्र त्वं कालेन परीत इव इति तात्पर्यात् प्रतीकमाना

राजा । [आरंभं स्वगतम्] । अये ! तत् कथं सत्यमेव कुपित
आर्यः ॥ (य) तथा हि—

संरम्भस्यन्दिपञ्चशरदमलजलक्षालनक्षामयाऽपि

भ्रूमङ्गोद्देधूमं ज्वलितमिव पुनः पिङ्गया नेत्रभासा ।

मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवे संस्मरन्त्या,

सञ्ज्ञातोदग्रकर्म्यं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥३०॥

राज । [कृतकं कोपं संदृश्य] । हृषल ! हृषल ! अलम् उत्तरो-
त्तरेण ? यदि अस्मत्तो वरीयान् (र) राजसोऽवगम्यते, तदा

उपेक्षा नास्तिहकारः । पादघाते पुनः-शब्दीपादानादगवोक्तत्वं दोषः ।] शिखरिणी
इतम् ॥ २८ ॥

(य) मया तदाशया एवं आर्यागुरोश्चक्रेतवेन कोपितोऽपीति वाक्यमव-
लम्बनीयम् । सत्यमेवेत्युक्तेः आचक्षोपदेशेनेव कृतककोपस्य सम्भाव्यतया हलललट्टे
लक्षमस्य सत्यकोपता ? अतो नास्ति सङ्गिच्छतेति भावः ।

वाक्यकोपविहङ्गमेव दर्शयन्नाह. संरम्भेति ।—संरम्भात् कोपात्, (“संरम्भः सन्धुने
कोपे” इति कोपः) स्यन्दिनः चलतः, पञ्चशः नेत्रलोमः, शरतः निःशरतः, चमजललल
चक्षुषः, क्षालनेन क्षामया क्षोचयाऽपि, पिङ्गया अरुणया, नेत्रभासा मयनक्षान्त्या कर्त्या,
भ्रूमङ्गोद्देधूमं भ्रूवीः भङ्गः भ्रूमङ्गः भ्रूकुटिः, तस्य उद्देध एव धूमः यस्मिन् कर्मणि
तदप्रया तथा, पुरोभागे ज्वलितमिव दीप्तमिव, [भावे क्तः । वङ्गज्वलदवस्थायां धूमः
उद्गच्छतीति वस्तुस्थितिः] ताण्डवे पौरववृत्तविशेषे, (“उद्गतं ताण्डवं प्रोक्तम्” इति
दशरूपकलक्षणात्) रौद्रं रसम् अभिनयतः दर्शयतः, रुद्रस्य [“अधीगघेदघेयां कर्मणि”
(२३.५२ पा० इति कर्मणि षष्ठौ) संस्मरन्त्या धरया पृथिव्या, पादघातः आचक्ष-
कृतः पादप्रहारः, सञ्ज्ञातोदग्रकर्म्यं सञ्ज्ञातः उत्पन्नः, उदग्रः मङ्गान्, कर्म्यो यत् तत्
यथा तथा, कथमपि धारितः इति मन्ये सम्भावयामि । [अत्र रौद्रताण्डवधारिणो
रुद्रस्य पादघात इव अतिकूरः आचक्ष्यपादघातः इति रौद्रो रसः वीररसोऽङ्गम् ।
इयम् उद्देधनरूपा द्युतिः । अत्र द्वितीयपादे “भ्रूमङ्गोद्देधूमम्” इत्यत्र रूपकालङ्कारः
ज्वलितमिवेति त्रिषोत्प्रेषया, तथा तृतीयपादे “मन्ये” शब्दोत्पापितया च उत्प्रेषया
संस्मरन्त्येति अरवालङ्कारेण च संसृष्टः] । अन्तरा इतम् ॥ ३० ॥

(र) वरीयान्—अतीव श्रेयान् । [उरुशब्दात् ईयस्युन्, वरादेशश्च] ।

इदं शस्त्रं तस्मै दौयताम् । [इति शस्त्रमुत्प्रेष्य उत्याय च प्रत्यक्षयेत्
आकाशे लक्ष्यं वहीं खगतम्] । राक्षस ! राक्षस ! एष एव भवतः
क्रीटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः,—

चाणक्यतः खलितभक्तिमहं सुखेन,

जेष्यामि मौर्यमिति सम्प्रति यः प्रयुक्तः ।

भेदः किलेष भवता सकलः स एव,

सम्पत्त्यते शठ ! तवैव हि दूषणाय ॥ ३१ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

राजा । आर्य्य ! वैहीनरे ! अद्य प्रभृति अनादृत्य चाणक्यं
चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यकार्य्याणि करिष्यतीति गृहीतार्थाः
प्रकृतयः क्रियन्ताम् ।

अधु । [खगतम्] । कथं, निरुपपद (ल) एव चाणक्यः, न
आर्य्यचाणक्य इति ! हन्त ! सत्यमेव हेतोऽधिकारः, अथवा,
न खलु अत्र वसुनि देवं दोषेण अवगन्तुम् अर्हामि—

स दोषः सचिवस्यैव यदसत् कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३२ ॥

सम्प्रति आत्मबुद्धिप्रकर्षे दर्शयन् राक्षसः स्वयमेव खानिष्टं साधितवानित्याह,
चाणक्यत इति ।—शठ ! हे धूर्त ! अहं चाणक्यतः खलितभक्तिं श्रुताश्रुतागं,
[भक्तिशब्दे परे पुंलङ्गाविचारस्तु “सा खलु विदितभक्ति मां महर्षये निवेदयिष्यति”
इत्यभिज्ञानशकुन्तलवाक्यस्य अन्तर्गतटीकायां २१ पृष्ठे, तथा अस्मिन्नाटकस्य ६६ पृष्ठे
द्रष्टव्यः] मौर्यं चन्द्रगुप्तं, सुखेन अनायासेन, जेष्यामि इति बुद्ध्या भवता य एषः सकलः
सम्पूर्णः, भेदः प्रयुक्तः प्रयोगः कृतः, स एव तवैव हि निश्चितः, दूषणाय मलयकेतोर्भेदाय,
[“नृपि सम्पद्यमाने” (वा०) इति चतुर्थी] सम्पत्त्यते परिण्यति । [इदं अगुचावि-
स्मरणं विचक्षणम् । चन्द्रगुप्तेन चाणक्यस्य भेदसङ्कटनार्थं कृतम् उपायेन मलयकेतुना
स्वस्य भदस्रावनात् निरुपसङ्कटनरूपो विधेर्मात्राहारः] । वसन्ततिलकं कृतम् ॥ ३१ ॥

(ख) निरुपपदः,—नास्ति उपपदं—सन्निहितपदे अस्मिन् सः, गौरवसूचक-
आख्यादिपदशून्य इत्यर्थः ।

देवस्य दोषाभावो वदन्तं तत् समर्थयते, स दोष इति ।—नृपः सत् वसन्त

राजा । आर्य्य ! किं विचारयसि ?

बभ्रु । देव ! न किञ्चित् विचारयामि, किन्तु एतत् विज्ञापयामि, दिष्ट्या देव इदानीं देवः सवृत्त (व) इति ।

राजा । [आत्मगतम्] । एवम् अस्मासु गृह्यमाणेषु (श) स्व-
कार्य्यसिद्धिकामः सकामो (ष) भवतु आर्य्यः । [प्रकाशम्] ।
शीघ्रोत्तरे ! अनेन शुष्ककलहेन शिरोवेदना मां बाधते, तत्
शयनगृहम् आदेशय ।

प्रतो । एदु एदु महाराओ । *

राजा । [आत्मगतम् उवाच आत्मगतम्] ।

आर्य्यञ्जयेव मम लङ्कितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमवनेर्विवरं प्रवृत्ता ।

* एतु एतु महाराजः ।

कुर्वते चाचरति, स वृषस्य अवदाचरणं, [विधेयभाषायात् पुंस्त्वम्] सचिवस्य मन्त्रिण-
एव, दोषः, न तु वृषस्य । तत्र दृष्टान्तग्रति—गजः यन्तुः निम्नादिनः, प्रमादेन
अनवधानतया, व्याकुलवाच्यतां दुष्टताऽपवादं, याति प्राप्नोति ; मन्त्रिणा राजा कुपब-
गमनात् निवारयितव्यः, तदचरणे तस्यैव दोषमगित्वं न तु राज्ञ इति भावः ।
[अत्र सधर्मस्य वस्तुनो गजस्य प्रतिविलम्बनात् दृष्टान्तो नामालङ्कारः] । पद्यावर्गं
वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(व) देवः संवृत्तः,—देवपदवाच्यः जात इत्यर्थः, पराधीनतायां मुक्तत्वादिति
भावः ।

(श) एवम् श्रावयोः कृतकेऽपि निरोधे लीकैस्तथ्यत्वेन गृहीते आर्य्यचिन्तोर्यिती
मन्त्रयकेतु-राजसयोः भेदः सुष्ठु सम्पत्स्यते इति भावः । [इदं विद्वद्व्याख्येयः-
लक्षणं प्ररोचना] ।

(ष) सकामः,—सफलमनोरथः ।

गुरोश्चापत्यक्षावमाननाकरणे आत्मनोऽङ्गितयमागच्छा आह, आर्य्यञ्जयेति ।—
आर्य्यस्य चाचरत्यस्य, आश्रया एव आदेशेन एव, (न तु खड्गद्वारा) लङ्कितगौरवस्य
लङ्कितम् अतिश्लाघां, गौरवं सम्माननं येन तादृशस्य, मम बुद्धिः अपनेः पृथिव्याः, विवरं

ये सत्यमेव न गुरुन् प्रतिमानयन्ति

तेषां कथं न हृदयं न भिनन्ति लज्जा ? ॥ २३ ॥

[इति निष्काशाः सर्वे] ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

हिंसे, प्रवेष्टुं पक्वता सद्यता, लज्जयेति शेषः । एवमात्मनोऽविनये आर्यान्नेव कारक-
निष्काशा अन्यथा गुरोरवमाननाकारणे दीवमाह, ये इति ।—ये जनाः, सत्यमेव (न तु
अहमिव निष्काशोपाजंतायेति भावः) गुरुन् न प्रतिमानयन्ति नाद्रियन्ते, नु वितर्कं,
लज्जा तेषां हृदयं कथं न भिनन्ति ? न विदारयति ? अपि तु विदारणमेव उचितम्
इति मन्त्रे इति भावः । तथा चोक्तं—“विदुष्याशं स वरं प्रपद्ये यदोद्देश्यं
दृष्टवत् विमुक्तः । अथे दुरापे किमुत प्रवासे न शासनेऽवाञ्छित यो गुरुषाम् ॥”
इति । [इत्यमरं नियताग्निः प्रदर्शिता । अथ बुद्धेः पृथिवीविवरप्रवेशं प्रति कङ्कित-
गौरवत्वस्य हेतुविधया उपन्यासात् पदार्थहेतुर्कं काव्यलिङ्गमलङ्कारः] । वसन्ततिथौ
३३ ॥ २३ ॥

इत्यश्वशास्त्राटवीसत्तरचपश्यामल कुलपतिवत्स्य “वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजायां

श्रीमदाशुकोपाविद्याभूषण-श्रीमद्विद्युकोपाविद्यारत्नाभां

प्रतिवर्तित-परिवर्द्धितायां सुखकोषिनी-

समाख्यायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति अश्वमेधः (क) पुरुषः] ।

पुरु। हीमाणहे !! हीमाणहे !! (ख) —

जीअणसअं समधिअं को णाम गदागदं इह करेइ ।

अत्थाणगमणगुरुइं प्पहुणो अस्सा जइ ण होइ * ॥१॥

* आश्चर्यम् !! आश्चर्यम् !!

योजनशतं समधिकं को नाम गतागतमिह करोति ।

अप्यानगमनगुरुका प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥

(क) अश्वमेधः,—अश्वनि—पथि, गच्छन्ति इति अश्वगाः,—पथिकाः, [“अन्ताश्वन्ताध्व—” (१२।४८ पा०) इति डः] तेषां वेश इव वेशः यस्य सः, (“अश्वनोनोऽश्वगोऽश्वन्थः पाथ्यः पथिक इत्यपि” इत्यमरः) । [एतद्विस्तारस्तु उत्तररामचरितस्य अस्मरकृतटीकायां द्वितीयाहप्रारम्भे दृश्यः] ।

(ख) अथ चतुर्थोऽङ्के राजस-चारसंवादरूपा अस्या कथा प्रकरो ज्ञेयते । राजसादिष्टः करभक्तः कुसुमपुरे स्थितं स्ननकलसाख्यवैतालिकं प्रति राजधीपदिष्ट-अचनरूपप्रभुनिर्दिष्टकार्यं संपाद्य त्वरितमेव पराहस्यः तूर्णं सुदूरयातायातहेतुतया क्षान्तिनिर्देशं समर्थमानः ब्रवीति, हीमाणहे इति ।—[अयम् आश्चर्य्यत्त्वको निपातः, आतिशय्योत्तनाद्य द्विरुक्तिः] ।

तदेवाश्चर्य्यं समर्थयितुमाह, योजनशतमिति ।—अप्याने अवागहे, अशोभ्यमाने वा, मननेन गुरुका गुर्वी, अनुज्ञहनीया इत्यर्थः, प्रभोः स्वामिनः, आज्ञा आदेशः, यदि न भवति, तदा इह अस्मिन् जगति, समधिकं सङ्गतमधिकं यत्र [“प्रादिभ्यो धातुजस्य बाभ्यो वा चोत्तरपदलोपः” (वा०) इति उत्तरस्य-गतपदलोपो बहुव्रीहिः] साक्षिकमित्यर्थः, योजनशतं व्याप्य को नाम [“जीअणसअं समधिअं” इत्यत्र “राजसिधोषो मदिहो” इति पाठे—राजनिधोषो मदीयानिति संस्कृतं] गतागतं करोति ? न कोऽपीत्यर्थः, [गतागतमिति भावे क्तः, समाहारदण्डः] । प्रभो-राज्ञयेव मया इयद्गुरुं गतागतस्य इत्याशयः । [अत्र प्रभोरनुज्ञादेशस्योपादेय एव अनुजीविनां योजनशताधिकगमनागमनप्रयासस्वीकारः इति अप्रस्तुतात् सामान्यात् समाधि अस्मिन् शताधिकयोजनगमनागमनकेशस्वीकारे अशङ्क्यः प्रभो-राज्ञेय एव निदानम् इति प्रस्तुतस्य विशेषस्य अवगमात् अप्रस्तुतप्रशंसाऽस्वीकारः] ॥ १ ॥

ता जाव अमच्चरक्खसस्स ज्जेव गेहं गच्छामि । [परिश्रान्तवत्
परिक्रम्य] । भो ! को एत्थ दुष्मारिघाणं ? णिवेदेह दाव भट्ठिणो
अमच्चरक्खसस्स, “एसो क्लु करहको करहक विअ कज्जं
तुबरंतो (ग) पाडलिपुत्तादो आअदो” त्ति । *

दोषारिक्कः । [प्रविश्य] । भट्ट ! मा उच्चं मंतेहि ; एसो
क्लु भट्टा अमच्चरक्खसो कज्जचिंताजणिदेण जाअरेण समुप्पस्स-
सोसवेअणो अज्ज वि दाव ण सअणदलं मुंचदि ; ता चिट्ठ
दाव मुहुत्तअं, जाव से लद्धाअसरो भविअ भवदो आअमणं
णिवेदेमि । †

प्र० । भट्टमुह ! जघा दे (घ) रोअदि । ‡

[ततः प्रविशति अयनगत आसनगतेन अकटदासेन]

अनुनीयमानमिति तो राक्षसः ।]

राक्ष । [आत्मगतम्] ।

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयतां,

सहजकुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।

* तत् यावत् अनाथराक्षसस्यैव गेहं गच्छामि । भो ! कोऽयं दोषारिक्काणाम् ?
निवेदय तावत् भर्ता अनाथराक्षसस्य “एष क्लु करभकः करभक इव कार्यं त्वरयन्
पाटलिपुत्तादानतः” इति ।

† भट्ट ! मा उच्चैः मन्त्रय ; एष क्लु भर्ता अनाथराक्षसः कार्यचिन्ता-
जनितेन जागरदेन समुत्पन्नशीर्षवेदनाऽद्यापि तावत् न अयनतलं मुञ्चति ; तस्मात् तिष्ठ
तावन्मुञ्चते, यावत् तस्य लब्धावसरो भूत्वा भवत आसनगते निवेदयामि ।

‡ भट्टमुख ! यथा ते रोचते । [“तथा करेहि” इत्यधिकपादे—“तथा कुक्”
इति छं] ।

(ग) करभक इव—करिष्यावक इव । त्वरयन्—शीघ्रं सम्पादयन् ।

(घ) वेत्तुम्यसु । [“कञ्चुकाणां शीयमाचः” (१।४।३३ पा०) इति
कुम्भसामलम्] ।

शीतिशीयसेन आचम्य निक्षेपनीकमानः राक्षसः सर्वोत्कर्षकापि क्षीतिप्रयोगश्च

अथ च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे,

कथमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रयान्त्यनिशं निशाः ॥ २ ॥

अपि च—

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्,

बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयञ्च ।

प्रतिकूलदेववशेन व्यथिताऽनुचितनात् वेदनस्य मधिगच्छन् आह, ममेति ।—आर्यारथो
आर्थीरन्मादारभ्य, आर्यसाधननिमित्तं वा, विधेः देवैक, अविधेयतां प्रतिकूलतां,
विसृजतः सर्वे देवस्वेवाधीनं, न तु देवं कस्मापोति चिन्तयत इत्यर्थः, तथा सङ्ग-
कुटिलां स्वेभावयन्तां, दुरधिगमामित्यर्थः, कौटिल्यस्य चापक्यस्य, मतिं प्रचिन्तयतः
तदुद्भावितान् विषयान् दृष्ट्वा लक्षयतः, अथ मत्कृत्यानां मम विषयकत्वादिरूपकपट-
आर्यावास, उपग्रहे प्रतीकारे, निकामं सम्यक्, विहिते कृते सति, आचक्षतेति शेषः,
इदं कथं केन प्रकारेण, साचित्तमिति चिन्तया इति शेषः, उन्निद्रस्य निद्रारहितस्य, मम
इह अनिशं निशाः रजन्त्यः, प्रयान्ति गच्छन्ति, तत्तद्विषयचिन्तया जायतेव मया
वह्नी निशा याव्यन्ते इत्यर्थः । [अत्र विमर्श-चिन्तयोद्धिद्वयं प्रति हेतुत्वात् पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम्] । हरिषो वृत्तम् ॥ २ ॥

नाट्यप्रवचनसाम्येन संज्ञकं वच्यमानाह, कार्योपक्षेपमिति ।—आदौ प्रथमं,
पञ्चाक्षरी—आदौ सुखसन्धौ, “यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानाधरससम्भवा । प्रारम्भेण
समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥” इत्युक्तलक्षणं नाट्यकारभे, तनुमपि स्वल्पमपि,
आर्यस्य प्रवृत्त्यादिरूपक, उपक्षेपम् उपायम्, [उपलब्धते आरम्भतेऽनेनेति उपक्षेपः
सामायुपायः तं] रचयन् प्रयुज्जानः, पञ्चाक्षरी—आर्यस्य अभिनेयायैक, उपक्षेपं
“आर्यायैक समुत्पत्तिरूपक्षेप इति ख्यतः” इत्युक्तलक्षणं प्रस्तावनारूपमित्यर्थः, रचयन्
प्रवचयन्, ततः तस्य आर्यस्य, विस्तारं बाहुल्यम्, इच्छन्, अन्यत्र—तस्य बीजस्य, विस्तारं
व्यक्ति, “समुत्पन्नार्थबाहुल्यं श्रेयं परिकरः पुनः” इत्युक्तलक्षणं परिकरम् इत्यर्थः, प्रति-
मुखसन्धौ इच्छन् अभिलषन्, अथ गर्भितानां जातगर्भाणां, फलजननीमुत्थानमित्यर्थः,
बीजानां साधनानां, गूढं प्रागनभिव्यक्तत्वात् गुप्तं, फलम् अतिगहनं दुर्बोधं यथा
तथा, उद्भेदयन् प्रकटयन्, अन्यत्र—गर्भितानां जातगर्भाणां, दृष्टनष्टानामित्यर्थः,
बीजानाम् “अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति । फलस्य प्रथमो हेतुः बीजं
तदभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानां फलप्रधानहेतूनाम्, अतिगहनम् अतिदुर्बोधं, फलं
गूढं यथा तथा उद्भेदयन् “फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य विचयः । गर्भो यत्र

कुर्वन् बुद्ध्या विमर्षं प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्य्यजातं,
कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्माद्विधो वा ॥ ३ ॥

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटुः—

दीवारिभः । [उपसृत्य] । जेटु जेटु--" * (ङ)

राक्ष । "—अभिसन्धातुं (च) शक्यः स्यात् ?—"

दीवा । "—अमञ्जो । †

राक्ष । [वामाक्षिच्युतं सूचयित्वा आत्मगतम्] । "दुरात्मा चाणक्य-

* जयति जयति ।

† अमत्यः ।

समुद्भेदो ऋषान्तेष्वेषवान् मुहुः ॥" इत्युक्तलक्षणे विमर्षस्यै कार्य्यरूपेण प्रकाशयन्,
बुद्ध्या विमर्षम् अनुसन्धानम्, इदमित्यं कर्त्तव्यं न वेति सन्दिग्धा तन्निर्णयाय कर्त्तव्यता-
ऽऽलोचनञ्च, कुर्वन्, तथा प्रसृतं विस्मृतमपि, कार्य्यजातं संहरन् प्रकाशयित्वा सङ्गीचयन्,
अन्वयः—तद्येव वीजञ्च, "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गमन्तीऽपिचः । प्रापाद्यैः
स्वात्तरायस्य स विमर्ष इति श्रुतः ॥" इत्युक्तलक्षणे विमर्षस्यै बुद्ध्या विमर्षम् अनु-
सन्धानं, कुर्वन् सम्यादयन्, तथा प्रसृतं विस्मृतं, कार्य्यजातं मुख्यसन्ध्याद्यर्थे जातमित्यर्थः,
संहरन् "वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्बद्धं
हि तत् ॥" इत्युक्तलक्षणे निर्वहणस्यै ऐकार्थ्यमुपनयन्, अस्माद्विधो वा मन्त्री
वेत्यर्थः, नाटकानां कर्त्ता प्रणेता वा, इमं राजनीतिप्रयोगरूपं काव्याथेरचनारूपञ्च,
क्लेशम् अनुभवति प्राप्नोति । [एतेन अविरत्राद्भुततरनीतिविषयकञ्च "मुखं प्रतिमुखं
गर्भो विमर्ष उपसङ्गतिः" इत्युक्तलक्षणे पञ्चसन्धिसन्निवेशसुन्दरञ्च स्वरचितनाटकस्यास्य
प्रणयनक्लेशं राक्षसमुखेन वर्णितवानिति ध्वन्यते । अत्र प्रसृताप्रसृतयोः मन्त्रि-नाटक-
कारयोः एकधर्माभिसन्धिरूपतया दीपकालङ्कारः, स च श्लेषानुप्राणित इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः] । सम्भवा तत्तम् ॥ ३ ॥

(ङ) इदं तृतीयं पताकास्थानम् । (एतदस्माभिः विवेचितम् उत्तररामचरित-
व्याख्याने ८० पृष्ठे) ।

(च) अभिसन्धातुं—प्रसारयितुम् । ["जतिसन्धातुम्" इति पाठे—सन्धेव-
वितम्] ।

वटुर्जयति, अभिसन्धातुं शक्यः स्यात् अमात्यः” इति वामाक्षि-
स्यन्दनेन प्रस्तावगतं (छ) प्रतिपादयति । तथाऽपि न उद्यम-
स्थान्यः । [प्रस्तावम्] । भद्र ! किमसि वक्तुकामः ?

दीर्घा । अमञ्च ! एसो क्वु करअहो पाङ्गलिपुत्तादो आअदो
इच्छदि अमञ्च पेक्खिदं । *

राज । अवारितं प्रवेशयेनम् ।

दीर्घा । जं अमञ्चो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुरुषम् उपसृत्य] ।

भद्र ! एसो क्वु अमञ्चो चिद्धदि, ता उपसप्प णं †
[इति निष्क्रान्तो दीर्घारिक्] ।

कर । [राजसमुपसृत्य] । जेटु जेटु अमञ्चो । ‡

राज । [नाट्येन अवलीक्य] । भद्र करभक ! स्वागतम् ?

उपविश्यताम् ।

कर । जं अमञ्चो आणवेदि ! § [इति भूमौ उपविशति] ।

राज । [स्वगतम्] । अथ कस्मिन् प्रयोजने मयाऽयं
प्रणिधिः प्रद्वित इति प्रभूतत्वात् (ज) प्रयोजनानां न खलु
अवधारयामि । [इति चित्ता नाटयति] । (झ)

* अमात्य ! एष खलु करभकः पाङ्गलिपुत्तादागतः इच्छति अमात्यं प्रेक्षितुम् ।

† यदमात्य आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु अमात्यसिद्धति, तदुपसर्प एवम् ।

‡ जयति जयति अमात्यः ।

§ यदमात्य आज्ञापयति ।

(छ) इति—पूर्वोक्तं वचनजातं, [कर्त्तुं] वामाक्षिस्यन्दनेन हेतुभूतेन, प्रस्ताव-
गतं—प्रसङ्गतं, विषयमिति शेषः, मम उद्योगवेफल्यमित्यर्थः । [अत्र “वागोश्वरी
प्रस्तावगता” इति पाठे—वागोश्वरी—उपश्रुतिरूपा, वामाक्षिस्यन्दनेन प्रस्तावं—संवादं,
गता—प्राप्ता सती, पूर्वोक्तमर्थे सूचयतीत्यर्थः । तत्र तु इदं काव्ये सङ्गृह्यम् आदानं नाम
विमर्षसन्धेरन्त्यमङ्गलम् । चाप्येव सङ्गृह्यम् राजसामिसन्धानरूपस्य काव्यस्य राजसिनेह
रूपश्रुतिदुःश्रुतप्रतिपादनद्वारा सङ्गृह्यम् ।]

(ज) प्रभूतत्वात्—बाहुल्यात् ।

(झ) राजस-करभकसंवादावसरे भागुरायणेन मन्त्रयकैतुमभिसन्धातुं तयोः

[ततः प्रविशति वेदपाणिः अपरः पुरुषः] ।

पु० । ओसलध अज्जा ! ओसलध । अबेध, माणहे
अवेध । (ज) किं ण पेक्ख ?—

दूले पञ्चासत्ती दंसणमवि दुल्लहं अधखेहिं ।

कल्लाणकुलधराणं देवाणं अ मणुस्सदेवाणं * ॥ ४ ॥

[आकाशे] । अज्जा ! किं भणामि, किं निमित्तं एसा ओसा-
लणा करीअदि ? अज्जा ! एसो क्व कुमालो मल्लअकेदू समु-
प्पस्ससीसवेअणं अमच्चरक्खसं सुणिअ पेक्खिदुं इह ज्जेव
आअच्छदि । एदिणा कालणेण ओसालणा करीअदि । †

[इति निज्जालः पुरुषः] ।

* अपसरत आर्याः ! अपसरत । अपेत मान्याः ! अपेत । किं न पश्यत ?—

दूरे प्रत्यासत्तिर्दर्शनमपि दुर्लभमवधेः ।

कल्याणकुलगृहाणां देवानाञ्च मनुष्यदेवानाम् ॥

† आर्याः ! किं भवत्य, किं निमित्तमेवा अपसारणा क्रियते ? आर्याः !
एव खलु कुमारो मल्लयकेतुः समुत्पन्नशीर्षवेदनम् अमात्यराजसं श्रुत्वा प्रेक्षितुम्
इह एव आगच्छति । एतेन कारणेन अपसारणा क्रियते ।

प्रवेशावसरदानाय राजसचिनामानाटनं कविना उपनिबडमिति द्रष्टव्यम् । [इदमङ्गाव-
तरणम्, अत्र राजसं प्रति करभकेषु वक्ष्यमाणस्य मोक्ष-आणकयोः मिथो विरोधस्य
पूर्वकार्यानुसङ्गतत्वात्] ।

(ज) अपेत—अपगच्छत । [अप + इप् + लोट् । सन्धौ द्विरक्तिः] ।

दूरे इति ।—कल्याणकुलगृहाणां निखिलमङ्गलालयानां, देवानां देवतानां, मनुष्य-
देवानां राज्ञाञ्च, अवधेः अपुण्यवद्भिः नरेः, प्रत्यासत्तिः नेकव्यसम्बन्धः, दूरे, आस्तामिति
शेषः, दर्शनमपि दुर्लभम् । [अत्र नृप-देवयोः प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मसम्बन्धाद्दोषकाल-
हारः । “कल्लाणकुलधराणं देवाणं विअ मणुस्सदेवाणं” इति पाठे—“कल्याण-
कुलधराणां देवानामिव मनुष्यदेवानाम्” इति संस्कारं, तदर्थस्तु—कल्याणकुलं
अस्मोति कल्याणकुलधराः मङ्गीव्रतवंशाः, मनुष्यदेवाः राजानः ; देवपत्नी—कल्याणः
सुवर्णमयः, कुलधरः कुलपर्वतः निरर्थेयानित्यर्थो शेषः] । आर्या इत्यम् ॥ ४ ॥

[ततः प्रविशति मागुरायचन कधुकिना च
अमुगम्यमानो मलयकैतुः ।]

मल । [निश्चल आत्मगतम्] । अद्य दशमी मासस्तातस्य
उपरतस्य । न च अस्माभिर्वृथा पुरुषकारम् उद्वह्निः तमुद्दिश्य
तोयाञ्जलिरपि आवर्जितः । (८) अथवा, प्रतिज्ञातम् एतत्
पुरस्तात्—

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्त्तनादकरुणं भूरेणुरुक्षालकम् ।
तादृष्टाटजनस्य शोकजनितं सम्प्रत्यवस्थान्तरं,
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥५॥

तत् किम् इह बहुना—

उदयच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमाजिविहितेन पितुः पथा वा ।

(८) उपरतस्य—मृतस्य । आवर्जितः,—दत्तः ।

पितरि शत्रुकृतमत्याचारं संयुक्त्य प्रतिहिंसाऽनलदग्धः एतावताऽपि कालेन प्रती-
काराकरणात् खिद्यमान आह, वक्ष इति ।—मया माटजनस्य शोकजनितं वक्ष-
स्ताडनेन भिन्नाणि भगानि, रत्नवलयाणि यत्र तादृशं, तथा भ्रष्टं स्वस्थानात् खलितम्,
उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रं यस्मिन् तत्, तथा हाहा इति उच्चरितेन आर्त्तनादेन
करुणं दीनं, तथा भूरेणुभिः पूलिभिः, कक्षा अचिक्रवाः, अलकाः चूर्णकुललाः यत्र
तद्योक्तम्, ("अलकाचूर्णकुललाः" इत्यमरः) तादृक् अवस्थान्तरं दशाविशेषं, सम्प्रति
शत्रुस्त्रीषु विधये विधाय कला, गुरवे पित्रे, निवापाञ्जलिः आहुतर्पणमित्यर्थः,
("पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः) देयः । [अत्र शत्रुभिः माटजनैस्त्रिवाक्याभिः
विपक्षावरोधेषु दण्डः पातनीय इति समविनिमयरूपः परिहृतिरलङ्कारः] । शार्दूल-
विकीर्णितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

वीरः स्ववीर्येण शत्रून् पराभवति, तदवस्था प्राक्कालेन विमुञ्चेदिति मनसि चिन्तय-
न्निदानो स्वकर्तव्यमाह, उदयच्छतेति ।—अकापुरुषाशुक्रपां वीरजनोचितं, धुरं मारम्,
उदयच्छता उद्वहता, ["समुदाकुम्भी यमोऽयन्ये" (१।१।७५ पा०) इति सूत्रेण
अस्मिन्पदस्य अनिवाक्यत्वेऽपि "स्तरितजितः" (१।१।७९ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तृभिराद्य

आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो

नेयो मया रिपुबधूनयनानि वाप्यः ॥ ६ ॥

[प्रकाशन] । आर्य्यं जाजले ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् अनुयायिनो राजानः, “एक एव अहम् अमात्यराक्षसस्य अतर्कितागमनेन (ठ) प्रीतिम् उत्पादयितुम् इच्छामि, अतः कृतम् अनुगमनक्षेत्रेण” (ड) इति ।

अथ । यत् आज्ञापयति कुमारः । [परिक्रम्य आकाशे] । भो भो राजानः ! कुमारः समाज्ञापयति, “न खलु अहं केनचित् अनुगन्तव्यः” इति । [विभीक्ष्णं सङ्घर्षम्] । कुमार ! कुमार ! एते भवदाज्ञासमनन्तरमेव प्रतिनिष्ठताः सर्व एव राजानः । पश्यतु कुमारः,—

सोक्षेधः स्कन्धदेशैः खरतरकविकाकर्षणात्यर्थभुग्नैः

अश्वैः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात् ।

इत्युक्तेः स्वपीडनीयमरुपक्रियाफलस्य जननीवाप्यापनयनरूपस्य रिपुबधूनयनगमित्वा-
श्रयेण कर्त्तृप्रियायत्नाभावादस्य परस्मैपदं प्रयुक्तमित्याश्रयः] मया आजिबिद्धितेन
रक्षकतेन, पितुः पत्न्या पितृमतेन पत्न्या मरुपकपेयः, गन्तव्यं वा, पितुराजिमरणाभावेऽपि
तस्य मरुपकपेय इह विवक्षितः स्वमरुपप्रकारकथनायेव आजिबिद्धितेनेत्युक्तम् ;
स्वजननीजनलोचनेभ्यः समाटजननेभ्यः, आच्छिद्य आकृष्य, वाप्यः रिपुबधूनयनानि
अतुरमलोचनानि, जेयः प्रापणीयः वा, [नयतेः द्विकर्मकत्वात् “प्रधानकर्मण्याख्ये
खादीनाइदिक्कर्मणाम्” इत्युक्तेः मुख्यकर्मणि यत्] युद्धं कृत्वा मरिष्यामि अथवा
रिपून् जित्वा मातृशोकमपनेष्यामि इति मे स्थिरः संकल्पः । वसन्ततिशक्तं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ठ) अतर्कितागमनेन—सङ्क्षोपस्थित्या ।

(ड) कृतमिति अलम्बे ; अनुगमनक्षेत्रेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । [एव साधनक्रिया
प्रति करणत्वात् दृशीया] ।

मलयकैतुमनुगन्तुमुदयुक्तानां पुनः तदाश्रया प्रतिनिष्ठतानाम् अथाद्याददभूपात्तानां
तदानीन्तनोसवस्थां वर्णयन्नाह, सोक्षेधेरिति ।—कैश्चित् भूमिपालैः, खरतराणां
तोच्छलोदककण्टकीजितानां, कविकाणां खड्गिणानां, (“कविका तु खड्गिणी-
ऽस्त्री” इत्यमरः) आकर्षणेन अत्यर्थभुग्नैः पतिवक्त्रैः, अत एव सोक्षेधैः वृत्तैः,

केचिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टेर्निवृत्ताः,

मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव ! नोक्तव्यमस्ति ॥ ७ ॥

मल । आर्य्य जाजले ! त्वमपि सपरिजनो निवर्त्तस्व ।

भागुरायण एक एव माम् अनुगच्छतु ।

वधु । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

[इति सपरिजनो निष्क्रान्तः] ।

मल । सखे भागुरायण ! विज्ञापितोऽहम् इह आगच्छद्भिः
भद्रभटप्रभृतिभिः, यथा “न वयम् अमात्यराजसद्वारेण कुमारम्
आश्रयामहे, किन्तु कुमारस्य सेनापतिं शिखरसेनं दारोक्तव्य
दुष्टामात्यपरिगृहीतात् चन्द्रगुप्तात् अपरक्ताः सन्तः कुमारम्
आभिरामिकगुणयोगादाश्रयणीयम् आश्रयामहे” इति, तन्न
मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोऽधिगतः । (ठ)

भाग । कुमार ! नैव अयम् अत्यन्तदुर्बोधोऽर्थः । पश्य,

स्कन्दश्रेः उपकृतिः, [“इत्यभूतलक्षणे” (१।३।२१ पा०) इति विशेषणे
कृतौ] तथा खुरपुटेः पुरस्तात् खन आकाशं, खल्वयत्न इव अन्धाः निवृत्ताः ;
(सवेगमनलाले हि सङ्घा खल्वोनालक्षणे कृते पञ्चात्पादद्वयं भूमौ निधाय
आभुग्रायपादद्वयस्य ऊर्ध्वोक्तस्य पूर्वकायेन दण्डायमाना इव अन्धाः व्यातनपि
मुखम् उन्नमेय्य लुब्धकतपोवादेशतया पृष्ठभागे स्त्रियः प्रवेक्ष्य इव अदतिष्ठमाना
गतिं निवारयन्ति इति तेषां लभावः) । केचित् भूपालाः, विहतजवतया विघ्नित-
वेगतया, मूकघण्टेः निःशब्दघण्टारवेः, मातङ्गमुख्यैः इकोन्दैः, निवृत्ताः ; अतः हे
देव ! जलधयः वेलाभिर्भूमिपालाः ते तव, मर्यादाम् आज्ञां, न उक्तव्यमस्ति न
व्यतिक्रामन्ति ; अदतिष्ठताश्चतया सर्वेऽपि ते वशोभूता इति भावः । [अत्र
मातङ्गाश्चादीनां लभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः खनिव इत्युत्प्रेक्षया, जलधय इव
इत्युपमया च संसृज्यते] । सन्धरा इतम् ॥ ७ ॥

(ठ) दारोक्तव्य—उपाधोक्तव्य, अवलम्ब्य इत्यर्थः । आभिरामिकगुणयोगात्—
लज्जनीयगुणशालित्वात् । (दुष्टामात्येति आभिरामिकगुणेति च यथाकर्म आश्रय-
नीयार्थोऽर्थः दूषणाय इति सूच्यम्) । अधिगतः—ज्ञातः । [अतः परं भागुरायणस्य
मल्लयकेल्यभिसन्धानवचनं सर्वं बोधोपलक्षणम्] ।

विजिगीषुम् आत्मगुणसम्पन्नः प्रियहितद्वारेण आश्रयणीयम्
आश्रयेदिति ननु न्याय्य एव अयम् ।

नख । सखे भागुरायण ! ननु अस्माकम् अमात्यराक्षसः
प्रियतमो हिततमश्च ।

भागु । कुमार ! एवमेतत्, किन्तु अमात्यराक्षसः चाणक्ये
बह्वैरो न तु चन्द्रगुप्ते ; तत् यदि कदाचित् चन्द्रगुप्तः चाणक्यम्
अतिजितकाशिनम् असहमानः साचिव्यात् अवरोपयेत्, ततो
नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एव अयमिति कृत्वा, सम्पत्सुहृज्जना-
पेक्षया (ण) च अमात्यराक्षसः चन्द्रगुप्तेन सह सन्दधीत ।
चन्द्रगुप्तोऽपि पित्रपारम्पर्यागत एव अयमिति कृत्वा सन्धिम्
अनुमन्येत ; एवं सति अस्मासु अपि कुमारो न विश्वसेत् इति
अयम् एषां वाक्यार्थः ।

नख । युज्यते । सखे भागुरायण ! अमात्यराक्षसस्य
गृहमार्गम् आदेशय ।

भागु । इत इतः कुमारः । [इति उभो परिक्रानतः] । कुमार !
इदम् अमात्यराक्षसस्य गृहं, प्रविशतु कुमारः ।

नख । एष प्रविशामि । [इति उभो प्रवेशनं नाटयतः] ।

राक्ष । [आत्मगतम्] । आः ! स्मृतम् । [प्रकाशम्] । भद्र !
अपि दृष्टः त्वया कुसुमपुरे वैतालिकः स्तनकक्षसः ?

नख । अमञ्च ! अध ई । *

नख । सखे ! भागुरायण ! कुसुमपुरहत्तान्तो वर्त्तते,
तस्मीपसर्पावः, (त) शृणुवस्तावत्—

* अमात्य ! अध किम् ।

(ण) सुहृज्जनेति ।—सुहृज्जनाः,—चन्दनदास-शकटदासादयः, तेषाम्
अपेक्षया—अवरोधेन, तेः सह मिलनाकाङ्क्षायां तेषां जीवन्वशाकाङ्क्षायां शिष्यः ।

(त) भीमसर्पावः,—न तस्मीपं गच्छावः ।

मन्त्रभङ्गभयाद्वाङ्मा कथयन्त्यन्यथा पुरः ।

अन्यथा विवृतार्थेषु स्त्रैराज्ञापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

भाग । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

राज । भद्र ! अपि तत् कार्यं सिद्धम् ?

कर । अमञ्चस्म प्रसाएण सिद्धम् । *

मन्त्र । सखे भागुरायण ! किं तत् कार्यम् ?

भाग । कुमार ! गहनः खलु सचिववृत्तान्तो न एतावता परिच्छेत्तुं शक्यते । अवहितस्तावत् श्रोतुमर्हति कुमारः ।

राज । भद्र ! विस्तरेण श्रोतुम् इच्छामि ।

कर । सुणातु अमञ्चो, अयि दाब अहं अमञ्चेणान्तो जधा—‘करमञ्च ! कुसुमपुरं गच्छिअ भण्डिदब्बो मम बण-
णेण तुए बैभालिओ ल्हाणकलसो, जधा, ‘चाणक्कहदएण तेसुं
तेसुं अण्णाभंगेसुं अण्णुचिट्ठीअमाणेसुं चंदउत्तो समुत्तेणसम-
त्थेहिं सिलोएहिं उवसिलोअइदब्बो’ त्ति ।’ † (घ)

राज । ततस्ततः ?

* अनात्यक्त प्रसादेन सिद्धम् ।

† श्रुतौ अनात्यक्तः, अयि तावत् अहमनात्यक्त आश्रयो यथा—‘करमञ्च !
कुसुमपुरं गत्वा मम वचनेन त्वया भणितव्यो वैतालिकः कलकलसः, यथा ‘चाणक्क-
हदकेन तेषु तेषु चाज्ञाभङ्गेषु अनुश्रीयमानेषु चन्द्रगुप्तः समुत्तेजनसमर्थः श्रीकैरप-
ज्ञाकथितव्यः’ इति ।

तदानीं तदनुपपन्न एवमिच्छित्वा कुसुमपुरवृत्तान्तप्रवणे हेतुमात्रं, मन्त्रभङ्ग-
प्रवादिति ।—मन्त्रिणः सचिवाः, मन्त्रभङ्गभयात् मन्त्रितावेक्ष प्रकाशमयात्, राज्ञी
प्रभुर्वा, पुरः समन्तम्, अन्यथा प्रकारान्तरेण, कथयन्ति ; तथा विवृतः प्रकटितः, अर्था
येषु परस्परविस्तराद्येषु, स्त्रैराज्ञापेषु स्वच्छन्दाज्ञापेषु, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, कथयन्ति
यथावेमेव भाषणे इत्यर्थः, अन्यथास्मिन्वस्तुनो रूपसमीपे अन्यथाकथनमेव अनात्य-
क्तं इति भावः । पद्यावक्तं इत्यम् ॥ ८ ॥

(घ) समुत्तेजनसमर्थः,—समुद्दीपनकरः । उपश्रीकथितव्यः,—श्रीकैः कथितव्यः ।

कर। ततो मय पाटलिपुत्रं गच्छिष्य सुषाविदो भस्म-
स्वस्स संदेसं वैशालिषो त्यणकलसो । *

राक्ष। ततस्ततः ?

कर। पत्यन्तरे णंदकुलविणासदुम्भणस्स पोरजणस्स परि-
षीसं समुप्पाअन्तेण चंदउत्तेण आघोसिदो कुसुमउरे कौमुदी-
महोसवो । सोवि चिरआलपवत्तमाणो (द) जण्डपरिषोसो
अहिमदबंधुजणसमागमो विअ ससिणेहं बहुमाणिदो णअर
जणेण । †

राक्ष। [सवाचन] । हा देव ! नन्द !—

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कौटुशी सति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र ! त्वया विना ॥ ८ ॥

* ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा आश्रितः अनाथस्य सन्देशं वैतालिकः
स्नानकलसः ।

† अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदुर्गमसः पोरजनस्य परितोषं समुत्पादयता
चन्द्रगुप्तेन आघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः । सोऽपि चिरकालप्रवर्त्तमानो
जनितपरितोषः अभिमतवन्धुजनसमागम इव सखेष्टं बहुमानितः नगरजनेन ।

(द) चिरकालप्रवर्त्तमानः,—बहोः कालात् परम अनुष्ठीयमानः ।

करभक्तवाक्यश्रवणेन संसृतनन्दवंशहत्तानः राक्षसः तमेव गन्तुं उद्दिश्य विजय-
घाट, कौमुदीति ।—हे नृपचन्द्र ! जगदानन्दहेतुना त्वया विना कुमुदानन्दे कुमुदानां
केरवाषां, कुक्षितामोदवतां कुलनामास, आनन्दे प्रकाशकत्वात् रक्षणस्य आनन्दजनके,
यद्वा—कोः पृथिव्याः, मुदं प्रीतिन, आनन्दवति समर्थयति इति कुमुदानन्दे
स्वाधिकृतदेशानन्दजनके इत्यर्थः, चन्द्रे चन्द्रमसि चन्द्रगुप्ते च, सत्यपि कौमुदी
ल्योत्पत्त्या, कौमुदीमहोत्सवस्य, कौटुशी ? किम्पकारा ? न सुखावहा इत्यर्थः । चन्द्र-
गुप्तस्य कुक्षितद्वर्षवतां स्वदेशवासिनां वा द्वर्षकारकत्वात् चन्द्रस्य च कुमुदानामानन्द-
जनकत्वात् तव च सकलजगदानन्दहेतुत्वात् ताभ्यामनोष ते वैषम्यमिति भावः ।
[अथ उपमानात् चन्द्रात् उपमेयस्य नन्दस्य उल्लेखार्थिक्यवधनात् व्यतिरेकावधारः ;
स च चन्द्र-कौमुदीशब्दयोः श्रवात् श्रेष्ठे "त्वया विना" इति विनीक्षा च अनु-
शासितः] । अनुदुष्टवृत्तम् ॥ ८ ॥

भद्र ! ततस्ततः ?

वर । अमच्च ! तदो सो लोभलोभणाणंदभूदो अणि-
च्छंतस्स जीव णाअरजणस्स (ध) णिवारिदो चाणक्कडटएण
कौमुदोमहोस्सवो । एयंतरे त्यणकलसेण पडत्ता चंदउत्तस्स
समुत्तेअणसमत्था सिलोअपरिवाटी । *

राक्ष । कीदृशी सा ?

वर । ["सखोल्लसंख" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] ।

राक्ष । [सहर्षम्] । साधु सखे स्तनकलस ! साधु । काले
भेदबीजमुमम् अवश्यमेव फलम् उपदर्शयिष्यति । यतः,—

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राकृतोऽपि न मर्षयेत् ।

किमु लोकाधिकं धाम बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल । एवमेतत् ।

राक्ष । ततस्ततः ?

वर । तदो चंदउत्तेण आस्साभंगकलुसिदहिअएण सुद्धं
अमच्चगुणं प्पससिअ प्पम्भंसिदो अहिआरादो चाणक्कडटओ । †

* अनात्य ! ततः स लोकोल्लोभनानन्दभूतोऽनिच्छत एव नागरजनस्य निवारित-
चाणक्यद्वतकेन कौमुदीमहोत्सवः । अनान्तरे स्तनकलसेन प्रवर्तिता चन्द्रगुप्तस्य
समुत्तेजनसमथां श्रीकपरिपाटी ।

† ततश्चन्द्रगुप्तेन आशामङ्गकलुषितहृदयेन सुचिरम् अनात्यगुणं प्रशस्य
प्रभञ्जितोऽधिकारात् चाणक्यद्वतकः ।

(ध) अनिच्छत इति ।—अनिच्छतं नागरजनम् अनादृत्येत्यर्थः । ["वडो
आनादरे" (२। ३। ३८ पा०) इति वडो] ।

स्त्रीते फलावश्यभावे हेतुमाह, सद्य इति ।—प्राकृतः शुद्धोऽपि जनः, सद्यः विना
कारणं, इडादित्यर्थः, क्रीडारसच्छेदं क्रीडायां धोरसः रागः, तस्य ह्रिदः भङ्गः तं, न
मर्षयेत् सहेत, लोकाधिकम् अलौकिकं, धाम तेजः, बिभ्राणः धारयन्, पृथिवीपतिः
राजा, किमु मर्षयेत् ? अपि तु नैव सहेत इत्यर्थः । [अने कैमुतिकत्वायेन
अनांतरावगमात् अर्थावतिरल्लहारः] । अमुष्टु पठतम् ॥ १० ॥

मल। सखे भागुरायण ! गुणप्रशंसया दर्शितः चन्द्रगुप्तेन
राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

भाग। कुमार ! न तथा गुणप्रशंसया, यथा चाणक्यवदोः
निराकरणेन । (न)

राक्ष। भद्र ! किम् अयमेव एकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः
चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणम् ? उत अन्यदपि अस्ति ?

मल। सखे भागुरायण ! चन्द्रगुप्तस्य अपरकोपकार-
णान्वेषणे किं फलमेष पश्यति ?

भाग। कुमार ! एतत् फलं पश्यति—अतिमतिमान्
चाणक्यः निष्प्रयोजनमेव किमिति चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति । न
च कृतवेदो चन्द्रगुप्त एतावता गौरवम् उल्लङ्घयिष्यति । सर्वथा
चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात् कारणात् यो विश्लेष उत्पद्येत
स आत्यन्तिको (प) भविष्यति इति ।

कर। अमञ्च । अत्रिय असं पि चंदउत्तस्य कोवकारणं
चाणके । *

राक्ष। किं किम् ?

कर। जधा पढमं दाव उवेक्खिदो अणेण अवक्कमंतो
कुमारो मल्लअकेदू अमच्चरक्खसो अ । †

राक्ष। [सङ्कर्षण] । सखे शकटदास ! इत्थं !! हस्ततलगतः
मे सम्प्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।

* अनाथ ! अति अन्यदपि कोपकारणं चाणक्ये ।

† यथा प्रश्नं तावदपेक्षितः अनेन अपमानं कुमारो मल्लवकेतुः अनाथ-
राक्षसस्य ।

(न) न तद्येति ।—गुणवक्तृमेव सङ्गृहीतं चाणक्यवद्वारेण निराकृत इत्यर्थः ।

(प) कृतवेदो—कृतज्ञः । पुष्कलात्—महत्तः । विश्लेषः—भेदः । आत्यन्तिकः,
अङ्गदः, अतिआर्म्ह इति व्याख्यानम् ।

शक । इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षः, भवतां च पुनर्द्वारैः सह समागमः, जीवसिद्धिप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः ।

भागु । [आत्मगतम्] । जातः सत्यं जीवसिद्धेः क्लेशच्छेदः । (फ)

मल । सखे भागुरायण ! 'हस्ततलगतो मे सम्प्रति चन्द्रगुप्ती भविष्यति' इति व्याहरतः, (ब) कोऽयमस्य अभिप्रायः ?

भागु । किम् अन्यत् ? चाणक्यात् अपकष्टस्य चन्द्रगुप्तस्य उद्धरणान्न किञ्चित्कार्यम् अवश्यं पश्यति । (भ)

राज । भद्र ! हृताधिकारः साम्प्रतं क्व असौ वटुः ?

कर । तर्हि जीव पाङ्गलिपुत्ते प्पडिबसदि । *

राज । [सावेगम्] भद्र ! तत्रैव प्रतिवसति !! न तपोवनं गतः !! प्रतिज्ञा वा न पुनः समारूढवान् !! ?

कर । अमच्च ! तपोवनं गमिस्सदि त्ति सुणीमदि । †

राज । [सावेगम्] । (न) शकटदास ! न इदमुपपद्यते ।

पश्य—

* तस्मिन्नेव पाङ्गलिपुत्ते प्रतिवसति ।

† अनाथ ! तपोवनं गमिष्यतीति श्रूयते ।

(फ) जात इति ।—तत्कार्यस्य निष्कर्षमायत्तादिति भावः ।

(ब) व्याहरतः,—कथयतः, ("व्याहार उक्तिरूपितम्" इत्यमरः) ।

(भ) सचिवायतसिद्धिचन्द्रगुप्तः सचिवविरोधे हस्ततलगतः सुखेन जीवो भविष्यति इति राजस्य निष्कर्षपटोऽपि अभिप्रायो भागुरायणेन अन्यथा व्याख्यायते, चाणक्यादिति ।—चन्द्रगुप्तलोद्धरणात्—उन्मूलनात्, राजसः किञ्चित्—किमपि, कार्यं—करणीयम्, अवश्यं न पश्यति, तेन नाभ्यावन्तिकाभीष्टविविधिरिति भावः । हस्ततलगतत्वोक्त्या वक्ष्यत्वं प्रतीयते, तेन च स्वस्य साचिव्यप्राप्ता चन्दनदासादौ नामापप्रतिष्ठितराज्यनिष्ठी स्याद्येविविधिरित्यस्य अभिसन्धिः ।

(न) सावेगमिति ।—तत्रैव अवस्थाने नीर्थोन्मूलनप्रतिज्ञायां चकारथे वा कदाचित् पुनः सन्दर्भादिति सावेगः ।

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
साऽय्यासनापनयजा निष्कृतिर्न सोढा ।

सोऽयं स्वयङ्मतनराधिपतेर्मनस्वी,
मौर्यात् कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ? ॥ ११ ॥

मन्त्र । सखे भागुरायण ! चाणक्यस्य तपोवनगमने पुनः
प्रतिज्ञारोहणे वा का अस्य स्वार्थसिद्धिः ?

भाग । कुमार ! न अयम् अत्यन्तदुर्बोधोऽर्थः, यावत् यावत्
निरपेक्षः चाणक्यहतकः चन्द्रगुप्तात् दूरीभवति, तावत् तावत्
अस्य स्वार्थसिद्धिः (य) ।

शक । अमात्य ! अलम् अत्यन्तविकल्पितेन, (र) एतत्
उपपद्यते एव । कुतः ? पश्यतु अमात्यः,—
राज्ञां चूडामणौन्दुयुतिखचितशिखे मूर्द्धि विन्यस्तपादः
स्त्रैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्ये आज्ञाविघातम् ? ।

श्रोतानुपपत्तिमेव युक्त्या समर्थयमान आह, देवस्येत्येन चाणक्येन,
पृथिवीतलवासवस्य भुल्लोकेन्दस्य, देवस्य नन्दस्य, [“कर्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५
पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी, तत्कृता इत्यर्थः] अय्यासनापनयजा अय्यात् श्रेष्ठात्,
आसनात् शालुभोजनाश्रेष्ठत्वात्तासनादित्यर्थः, यः अपनयः निष्काशनं, तस्मात् जाता
सा निष्कृतिः अवमानना, न सोढा, मनस्वी प्रशस्तमतिः, अभिमानो इत्यर्थः, सः अयं
चाणक्यः, स्वयङ्मतनराधिपतेः स्वयंदत्तराज्यात्, मौर्यात् इमां परिभूतिं कथं नु सहेत ?
भूमौन्दुगतपराभवम् असिद्धिषुः स्वदत्तराज्यात् नृपतेः पराभवसङ्गं न कश्चनपि
सम्भवदित्यर्थः । [अत्र परामरेन्दात् नन्दादपि निष्कृतिमसङ्गमानः चाणक्यः स्वयंदत्त-
राज्यान्मौर्यात् कथं-कश्चनपि न सहेत एव इत्यर्थस्यापत्तनादेषांपत्तिरलङ्कारः “पृथिवी-
तलवासवस्य” इत्यंशे जायमानयाऽतिशयोक्त्या संसृष्टः] । वसन्ततिलकं ३३३ ॥ ११ ॥

(घ) निरपेक्षः,—अपेक्षायुक्तः, उदासीन इत्यर्थः । स्वार्थसिद्धिः,—साधित्य-
पदशब्दः ।

(र) अत्यन्तविकल्पितेन—अतिसन्देहेन ।

श्रोत्रियस्य मौर्यपरिभूतिसङ्गने उपपत्तिं दर्शयितुमाह, राज्ञामिति ।—मौर्यः
चन्द्रगुप्तः, राज्ञां अधीननृपाणां, चूडामणौन्दुयुतिखचितशिखे चूडायां निषक्ता ये

कौटिल्यः कोपनीऽपि स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां,
देवात् पूर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिज्यानिभीतः ॥ १२ ॥

राज । सखे शकटदास ! एवमेतत्, तन्नच्छ, विश्रामय
करभकम् ।

मन्थ । यत् आज्ञापयति अमात्यः । [इति करभकेषु सङ्ग निष्क्रान्तः] ।

राज । अहमपि कुमारं द्रष्टुम् इच्छामि ।

मन्थ । अहमेव आर्य्यं द्रष्टुम् आगतः ।

राज । [नाञ्जनं अवलोक्य] । अये ! कुमार एव आगतः ॥

[आसनात् उत्थाय] । इदम् आसनम्, उपवेष्टुम् अर्हति कुमारः ।

मन्थ । अहम् उपविशामि । उपविशतु आर्य्यः । [इति उभौ
यथासनम् उपविष्टौ] । आर्य्य ! अपि सङ्घा शिरोवेदना ?

मन्थयः ते इन्द्र इव उज्ज्वलत्वादिति भावः, तेषां द्युतिभिः दीप्तिभिः, खचित्ता
सम्पदा, शिखा यन् तादृशे मूर्द्धि शिरसि, न्यस्तपादः अपिंतचरणः, तेषां शक्तिर
इत्यर्थः, अतः स्तैरेव जनैः उत्पाद्यमानं क्रियमाणम्, आज्ञाविधायकम् आज्ञाभङ्गं
किमिति कथं विवक्षते ? न कथमपीत्यर्थः । कौटिल्यः चाणक्यः, कोपनीऽपि अभि-
चरणे “चाणक्यनाम्ना तेनाय शकटारण्ये ररुः । कृत्वां विधाय सप्ताहात् सपुत्रो
निहतो नृपः ॥” इत्युक्तपि अभिचारक्रियानुष्ठाने, स्वयं ज्ञातदुःखः विदितकष्टः,
अभिचारस्य अतीव कष्टसाध्यत्वादिति भावः, [“अतिचरणे” इति पाठे—प्रतिज्ञा-
ऽपूरणे । “ज्ञातदुःखप्रतिज्ञः” इति पाठे तु—ज्ञातम् अनुभूतं, दुःखं केशो यस्य
तादृशी प्रतिज्ञा यस्य इति बहुव्रीहिसंज्ञां बहुव्रीहिः] देवात् कणश्चिद्भावेन, पूर्ण-
प्रतिज्ञः सन् इदानीम् आयतिज्यानिभीतः आयतेः उत्तरकालिकफलस्य, ज्याने-
हानेः, [“लान्धाज्याहान्यो निः” इति आग्निमीकृतपुत्रेण क्तिनो न्यादेशः ; अथवा
“बो-ज्या-ज्वरिभ्यो निः” (उणा० ४ पा० ४८ सू०) इति ज्याशब्दादौषादिकः
नि-प्रत्ययः] भीतः यदि न फलतीति जातशङ्कः सन्, पुनरपि प्रतिज्ञां न करोति ;
पूर्वप्रतिज्ञायां दुःखातिशयस्य अनुभूय [पाठान्तरे तु—पूर्वप्रतिज्ञाया अप्रतिपादने ।
अन्त्य समानम्] देवात् तस्याः पूर्णत्वं सत्याय इदानीं देवस्य हानिशङ्कया पुनः
प्रतिज्ञां न करोतीत्याशयः । [अत चाणक्यस्य उत्तरकालीनफलहानिशङ्कया शपथा-
चरणसम्पत्तेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरित्यर्थोक्तिरुक्तारः] । सम्भरा इति ॥ १२ ॥

राक्ष। कुमारस्य अधिराजशब्देन अतिरुक्ते कुमारशब्दे
कुतः शिरोवेदनायाः सहायता ?

मल। स्वयम् उरीकृतमेतत् आर्य्येण न दुष्प्रापं भविष्यति ।
तत् कियन्तं कालम् अस्माभिः एवं सम्भृतबलैः अपि
शत्रुव्यसनम् अवेक्षमाणैः उदासितव्यम् ? (ल)

राक्ष। कुमार ! कुतोऽद्यापि कालहरणस्य अवकाशः ?
प्रतिष्ठस्व रिपुजयाय ।

मल। अमात्य ! अपि किञ्चित् शत्रोर्व्यसनम् उपलब्धम् ?

राक्ष। वाढम् उपलब्धम् ।

मल। कीदृशम् ?

राक्ष। सचिवव्यसनं, किम् अन्यत् । अपकृष्टः चाणक्यात्
चन्द्रगुप्तः ।

मल। अमात्य ! सचिवव्यसनम् अव्यसनमेव ।

राक्ष। कुमार ! अन्येषां भूपतीनां कदाचित् अमात्य-
व्यसनम् अव्यसनमपि स्यात्, न पुनः चन्द्रगुप्तस्य ।

मल। आर्य्य ! ननु विशेषतः चन्द्रगुप्तस्य इति । (व)

राक्ष। किं कारणं यत् अस्य अमात्यव्यसनम् अव्यसनम् ?

मल। चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां (श) हि चाणक्यदोषा एव अपराग-
हेतवः । तस्मिन् निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्तानुरक्ताः प्रकृतयः
इदानीं पुनः सुतरामेव तत्र अनुरागं दर्शयिष्यन्ति ।

(ल) उरीकृतम्—अङ्गीकृतम् । शत्रुव्यसनं—शत्रोः व्यसनं—विपत्त्यभयमित्यर्थः,
अवेक्षमाणैः,—प्रतीक्षमाणैः, उदासितव्यं—तृष्णीं स्यात्तव्यम् ।

(व) मन्त्रिति ।—एवं राजसेन समाहितोऽपि “अमात्यराक्षसः चाणक्ये
वह्वेरो न तु चन्द्रगुप्ते” (१५४ पृ. ६। ७ पङ्क्तौ) इत्यादि पूर्वोक्तेन बहुविधेन
आगुरायणोपजापेन कलुषिताश्वी मलयकेतुः पुनः शङ्कते ।

(श) चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामिति ।—राक्षसेन मन्त्रितः विषयीकृत्य चन्द्रगुप्त-
प्रकृतीनामिच्छादिस्तादृश्यम् अचनम् ।

राज । कुमार ! न एतदेवम्, इह द्विप्रकाराः प्रकृतयः, चन्द्र-
गुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दकुलानुरक्ताश्च । तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायि-
नीनां प्रकृतौनां चाणक्यदोषा एव विरागहेतवः, न नन्द-
कुलानुरक्तानाम् । तास्तु खलु नन्दकुलम् अनेन पिष्टकुलभूतं
कृत्स्नं कृतघ्नेन घातितमिति अपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः (घ)
सत्यः स्वाश्रयम् अलभमानाः चन्द्रगुप्तम् एव अनुवर्तन्ते ।
त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणे सम्भावितशक्तिम् अभियोक्तारम्
आसाद्य क्षिप्रमेनं परित्यज्य त्वामेव आश्रयिष्यन्ते इति । अत्र
कुमारस्य वयमेव निदर्शनम् ।

मन्त्र । अमात्य ! किमेतत् एवैकं सचिवव्यसनम् अभियोग-
कारणं चन्द्रगुप्तस्य ? आहोस्वित् अन्यदपि अस्ति ?

राज । कुमार ! किम् अन्यैः बहुभिरपि ? एतद् इति तत्र
प्रधानतमम् ।

मन्त्र । अमात्य ! कथं प्रधानतमं नाम ? किमिदानीं
चन्द्रगुप्तः स्वराज्यकार्यधुराम् अन्यत्र मन्त्रिणि आत्मनि वा
समासज्य स्वयं प्रतिविधातुम् (स) असमर्थः स्यात् ?

राज । वादम् असमर्थ एव ।

मन्त्र । किं कारणम् ?

राज । स्वायत्तसिद्धिषु उभयायत्तसिद्धिषु (ह) वा भूमि-

(घ) विप्रकृताः,—विरक्तौकृताः, निराकृता वा ।

(घ) स्वराज्येत्यादि ।—स्वत्व—आत्मनः, राज्यकार्येष्व धूः इति स्वराज्यकार्य-
धुरा [“ऋक्पुरव्यूः—” (५।४।७४ पा०) इति अः समासान्तः] । प्रतिविधातुम्—
अप्यदभिलषितं प्रतिकर्तुम् ।

(ह) स्वायत्तसिद्धिषु—स्वेषु न तु मन्त्रिषु आश्रया—स्थिता, सिद्धिः येषां ते
समीक्षेयुः, आधीनसहाय्यविक्रान्तेषु इत्यर्थः । उभयायत्तसिद्धिषु—उभयोः,—आत्म-
मन्त्रिकोः, [उभयस्य उभयादीशः] आश्रया सिद्धिः येषां तादृशेषु ।

पालेषु कदाचित् एतत् सम्भवति, (क) न तु चन्द्रगुप्ते । चन्द्र-
गुप्तसु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धौ एव अवस्थितः चक्षुर्विकल
इव अप्रत्यक्षसर्वलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं
समर्थः स्यात् ? कुतः ?—

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च

विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावादसङ्गा भरस्व

तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १३ ॥

(क) सम्भवतीत्यनेन सामर्थ्यं कदाचित्कालमुक्तम्, उभयायत्तसिद्धेरौत्तर-
श्लोके प्राशस्त्यकथनात् ।

यदुक्तं स्वकायधुरामन्त्र्य मन्त्रिणीति तत् परिहरति, अत्युच्छ्रिते इति ।—
श्रीः राजलक्ष्मीः, अत्युच्छ्रिते समस्तस्वतया अत्युन्नतिं प्राप्तं, ऐकमत्यं न्यूनाधिकभावेन
वा एकोभावमुपगते इत्यर्थः, मन्त्रिणि पार्थिवे च पादौ विष्टभ्य एकैकस्मिन् एकैकं
पादं स्थापयित्वा, मन्त्रशक्ति-प्रभुशक्तिरूपं पादद्वयं समवस्थाप्य इत्यर्थः, [अत्र
“सदिरप्रतेः” (८।१।६६ पा०) इति सूत्रादपसर्गादित्यनुवर्त्य “क्षभेः” (८। ३। ६७
पा०) इति षत्वम्] उपतिष्ठते सुखिरा सती तथोः सङ्गता भवतीत्यर्थः,
[“अकर्मकाश्च” (१।१।२६ पा०) इति तङ् । यद्यपि प्रभुमन्त्रोत्साहदुपलक्षणः
व्रजतयः, तथाऽपि उत्साहशक्तेरुभयानुकूलत्वेन द्वयोरन्तर्भावाभिप्रायेण अत्र सा न
गृहीतेति बोध्यम्] किन्तु तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतीः वैमल्येन न्यूनाधिकभाव-
मुपेत्य द्वौभावेन स्थितयोः, सा श्रीः, द्वयोः पदयोः सम्यगवष्टभासभावात् भरस्व
असङ्गा राज्यभारं बोधुमसमर्था सती, स्त्रीस्वभावात् दौर्बल्यात् चापल्याच्च, एकतरं
मन्त्रिणं पार्थिवं वा, जहाति त्यजति ; किञ्चत्कालं प्रभुनाममाश्रित्य स्थिताऽपि
मन्त्रवैकल्येन, तथा मन्त्रिणमाश्रित्य स्थिताऽपि प्रभुशक्तिवैकल्येन स्वयमपि गच्छतीति
भावः । यथा नर्तको चाचित् उच्छ्रितौ समो वंशकम्बो पादाभ्यां हृदमवलम्ब्य
सुखिरा तिष्ठति, तथोर्वेषभ्ये विषंष्टलपदतया देहभरं बोधुमशक्ता एकं हित्वा अन्य-
तरमवलम्बमाना तेन सङ्ग स्वयमपि पतति, तद्वत् । एवमुच्छ्रितचन्द्रगुप्तः
अत्युच्छ्रिते अत्यस्मिन् मन्त्रिणि राज्यधुरामासज्य असमर्थः सादित्याशयः । [अत्र
वस्तुतया राजलक्ष्म्याम् अप्रसूतनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासीतिरवधारः] ।
अत्र इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोर्मेलनात् उपजातिः व्रतम् ॥ १३ ॥

अपि च—

नृपोऽपकृष्टः सचिवात् तदर्पणः

स्तनन्धयोऽत्यन्तशिशुः स्तनादिव ।

अदृष्टलोकव्यवहारमूढधी-

मुहूर्त्तमप्युल्लङ्घते न वर्त्तितुम् ॥ १४ ॥

मल । [आत्मगतम्] । दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोऽस्मि (ख) ।
[प्रकाशम्] । अमात्य ! यद्यपि एवं, तथाऽपि खलु बहुषु अभि-
योगकारणेषु (ग) सख्यु सचिवव्यसनम् अभियुञ्जानस्य (घ)
शत्रुम् अभियोक्तुः (ङ) न ऐकान्तिकी सिद्धिर्भवति ।

अथ आत्मनि चासज्य इत्यस्य परिहारमाह, नृप इति ।—तदर्पणः तस्मिन्नेव
सचिवे, अर्पणं राज्यभारस्तेति भावः, यस्य यत् वा, तस्मिन् सचिवे राज्यतन्त्रं सर्वम्
अर्पयतीति तादृशः, [गन्दादित्वात् ल्युः] सचिवायत्तसिद्धिरित्यर्थः, तथा न दृष्टः
लोकव्यवहारः येषु अत एव मूढा मन्दा, धीः यस्य तत्रोक्तः, [ततो विशेषणसमासः]
नृपः ज्ञानं धवति इति ज्ञानन्धः ज्ञानपायो, [“नासिकाज्ञानयोर्भाषेटीः”
(१। २। २८ पा०) इति खण्ड । “अकर्मितम्—” (६। ३। ६७ पा०) इति सुम्]
अत्यन्तशिशुः [ज्ञानन्धयपदेनेव अत्यन्तशिशुत्वसामेऽपि पुनः कथनं वैशिष्ट्यदीतनाशम्]
स्तनादिव सचिवात् अपकृष्टः सन्, मुहूर्त्तमपि अत्यल्पमपि, वर्त्तितुं शक्तं व्यवहर्त्तुं
वा, न उल्लङ्घते सचिवादपकृष्टः सन् राज्यपुत्रां वोढुम् असमर्थो भवति । [उपमा-
ऽलङ्कारः] । वंशखिलं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ख) सचिवायत्तेति ।—सचिवस्य—मन्त्रिणः, आयत्तम्—अधीनं, तन्त्रं—
राज्यचिन्ता यस्य तादृशः, अहं यत् तथाभूतो न, तत् दिष्ट्या—भाग्येन एव इत्यर्थः,
तस्य विरुद्धवृत्तावपि स्वतन्त्रस्य मे नानिष्टमित्याशयः ।

(ग) अभियोगकारणेषु—असचिकीर्षया आत्मनश्चेतुषु ।

(घ) सचिवव्यसनम् इति ।—“तदा यायात् अरिं जितुं व्यसने चोत्थिते रिपोः”
इति आत्मन्दकीयभाष्यमवलम्ब्य उक्तवतः राजसख्य युक्तिदूषणाय “नेदं प्रवृत्ततरे
कारणम्” इति समाधानाय मलयकेतूक्तिरेवेयम् । अभि—लचीकृत्य, युञ्जानस्य—
सदृशीं कुर्वतः, [“लराद्यन्तोपसर्गात् इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकसूत्रात् तङ्] ।

(ङ) अभियोक्तुः,—अभिषेकयतः, आत्मनश्च कुर्वत इत्यर्थः ।

राज । ऐकान्तिकौमेव सिद्धिम् भवगन्तुम् अर्हति कुमारः ।

कुतः ?—

त्वय्युत्कृष्टबलेऽभियोक्तारि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे,

चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मीर्ये नवे राजनि ।

स्वाधीने मयि—” [इत्यर्हति चक्षां नाटयन्] ।

“—मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे,

त्वद्वाञ्छाऽन्तरितानि सम्प्रति विभो ! तिष्ठन्ति साध्यानि नः ॥ १५ ॥

नल । अमात्य ! यदि एवम् अभियोगकालम् अमात्यः

पश्यति, तत् किम् आस्यते ? (च) पश्य—

“वद्वेदमिदं स्तुत्येन यावन्न काल आगतः । तमेव जागते काले भिन्यात्
घटनिवाश्रमा ॥” इति कामन्दकीतोः व्यवसमापदं शत्रुं प्रति अभिषेधविधायिकायाः
समर्थोऽयं, तस्य अभियोगस्य उत्साह-सहायावेव मूलम् इति प्रख्यापनाय सहाय-
भूतानि बलानि तावत् प्रकटयति, त्वथीति ।—हे विभो ! उत्कृष्टबले उत्तमसानर्थे
समर्थेऽनेन च, नृपे त्वयि अभियोक्तारि योद्धुमुद्यते, तथा पुरे नगरे, नन्दानुरक्ते
आचक्ये चलिताधिकारविमुखे चलिताः अधिकारः राज्यचिन्ताभारः यस्मात् तस्मिन् च
अधिकारच्युते इत्यर्थः, अत एव विमुखे परासुखे, तथा मीर्ये चन्दगते, नवे अनभिज्ञे
इत्यर्थः, राजनि, (“नन्दानुरक्ते पुरे मीर्ये नवे राजनि सति” इति केचित् अनुयन्ति)
तथा मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे मार्गमात्रस्य युद्धपथमात्रस्य, कथनरूपव्यापार
एव योग उपायः, तस्मिन् उद्यमो यत्रः यस्य तादृशे, मयि स्वाधीने त्वन्त्यावाधीने, तव
वशीभूते सति इत्यर्थः, सम्प्रति नः चक्षाकं, साध्यानि कार्याणि, अभीष्टानीति
यावत्, त्वद्वाञ्छाऽन्तरितानि तव वाञ्छा तथा एव अन्तरितानि व्यवहितानि तादृशानि
त्वद्वाञ्छावापेक्षाधीन्यर्थः, तिष्ठन्ति, त्वदाशां केषलं प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । अत्र
नयीति आत्मनः स्वाधीनीपदेऽलकथनद्वारा गर्वप्रकाशः कृत इत्याशङ्क्य लज्जा
प्रदर्शिता । [अत्र बहूनां कारणानां साहित्येनावतरणात् समुद्बोधकारणः] ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(च) आरुते—विलम्बं क्रियते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं सुतमदसालिलाः प्रस्यन्दिसालिलं

श्यामाः श्यामोपकण्ठदुममलिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।

स्रोतःखातावसीदत्तटमुकदशनैकत्वादिततटाः

श्रीणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः प्रास्यन्ति शतशः ॥१६॥

अपि च—

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाश्रुमिश्रम्

आसारवर्षमिव श्रीकरमुद्गिरन्त्यः ।

वैरिपुरभट्टनाय प्रस्थानसंविष्टत्वेऽपि केन कस्याक्रमणं विधेयमात दशंघतं तुल्य-
रूपेण तुल्यरूपस्यैवाक्रमणमुचितमित्यत्र तुल्याविशेषयान्वितस्य शोचनदस्य तत्तुल्यमङ्ग-
प्रतिभिरैवाक्रमणं करिष्यते इत्याह, उत्तुङ्गा इति ।—उत्तुङ्गाः अत्युन्नताः, सुतमद-
मलिलाः मदमलस्रविणः, श्यामाः कृष्णवर्णाः, अलिमुखराः अलिभिर्भ्रमरेः, मदगन्ध-
लब्धैरिति भावः, मुखराः झङ्कारवन्तः, उकदशनेः उकदशनेः, सत्वादितं विध्वंसितं, तदं
यैः तादृशाः, (“तियेगदतप्रहारस्तु गजः परिषती मतः” इत्युक्तेः अतीव बलशालिनः
शिशितासु परिषताः गजाः इति बोध्यम्) सिन्दूरशोणाः सिन्दूरेः तागसम्बन्ध्याः
प्रतिङ्गद्वरत्तवर्षचूर्णं विशेषैः, तद्वद्वक्तव्यभिरित्यर्थो वा, शोणाः चकणाः, (सिन्दूरतिलकेन
गजानां प्रसाधनं लोकव्यवहारसिद्धम् ; पञ्चानरे—मदसावकाले गजानां शरीरे रक्त-
वर्णानि चिह्नानि भवन्तीति पातकाद्ये द्रष्टव्यम् ; तथा च, कालिदासः,—“भूर्भलवः
कुञ्जरविन्दुशोणाः” इति) मम शतशः गजपतयः तुङ्गकूलम् उत्तमतटं, प्रस्यन्दिसालिलं
प्रवहमानचलनं, श्यामा उपकण्ठवर्तिनी दुःसाः उवा यत्न तादृशं, कल्लोलमुखं कल्लोले,
तरङ्गे, मुखरं मङ्गाशब्दयुतं, स्रोतःखातावसीदत्तं स्रोतसा प्रवाहेण, खातम् अत एव
अवसीदत् पतत्, तदं यत्न तथाभूतं, श्रीणं मलयकेतुशिविरचनीपवर्तिशोचिताभजल-
विशिष्टनदविशेषं, प्रास्यन्ति प्राप्तेन शोषयित्वा स्नेहानां सुगमं करिष्यन्ति, तुल्यरूपत्वात्
अभिभविष्यन्तीत्यर्थो वा । यद्वा—भिषोऽङ्काः शोषो यथा पयःपुरेण प्राततटं सनक्ति, तथा
सख्योपकण्ठैरभ्यष्टाः पाटलिपुत्रनगरं भङ्गान्ति इत्यर्थः । [अत्र गजपतीनां शोचनदस्य
च विशेषणानां यथाक्रममन्वयात् यथासङ्गमलङ्कारः, तेन शोष-गजानामुपसंयोपमान-
भावः व्यज्यते इत्यलङ्कारैवालङ्कारध्वनिः ।] सुवदना इति—“जेया सतायपद्मिर्नरभ-
नययुता श्री गः सुवदना” इति लक्षणात् । अथ क्रन्दसः प्रहारस्तु ५६६८३ तमः ॥१६॥

इदानीं शत्रुपुरोधनं दर्शयति, गम्भीर इति ।—गम्भीरगर्जितरवाः मन्दगर्जन-
ध्वनयः, स्वमदाश्रुमिश्रं निजदानवारयुक्तं, श्रीकरं लल्लवन्, आसारवर्षं धारा-

विन्ध्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला

रोत्यन्ति वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

[इति भागुरावणेन सह निष्क्रान्ती मलयकैतुः] ।

राक्ष । कः कीदृश भोः ? (छ)

पुरुषः । [प्रविश्य] । आणवेदु अमच्चो ! *

राक्ष । प्रियंवदक ! ज्ञायतां सांवत्सरिकाणां (ज) हारि कः तिष्ठति ।

प्रियं । जं अमच्चो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य क्षपणकं दृष्ट्वा पुनः प्रविश्य च] । अमच्च ! एमो क्वु संवत्सरिओ क्ववणओ—”†

राक्ष । [स्वगतम् अनिमित्तं सूचयित्वा] । कथं, प्रथममेव क्षपणक-दर्शनम् ॥

प्रियं । “—जीवसिद्धी । ‡

राक्ष । [प्रकाशम्] । अबोभत्सदर्शनं (भ) कारयित्वा प्रवेशय । (ज)

* आज्ञापयतु अमात्यः ।

† यत् अमात्यः आज्ञापयति । अमात्य ! एष खलु सांवत्सरिकः क्षपणकः—”

‡ “—जीवमिद्धिः ।

सम्यक्तमिव, उद्गरन्त्यः उद्गमन्त्यः, मदीया वारणघटाः गजसङ्घाः, विकीर्णसलिलाः विच्छिन्नललाः, मेघमालाः जलदपङ्क्तयः, विन्ध्यमिव नगरं शतपुरं, रोत्यन्ति । गजवल्लानां प्रधानत्वात् पुनःपुनरुल्लेखः । [अत्र वारण-मेघमालयोः सामान्यधर्मेऽप्युपस्थापितत्वात् पूर्वापमाऽलङ्कारः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(छ) क इति—[“वत्सीऽम” इति पाठः साधोदानं, वत्सादित्वात् विसर्जनैयत्यं सलोपपादनात् ; अथवा वाक्ये अपेक्षितविधवायाः संहितायाः पूर्वार्थेऽस्त्रीकारात् तदपि सिद्धम्] ।

(ज) सांवत्सरिकाणां—ज्योतिर्विज्ञानान् । [निर्धारणे षष्ठी] ।

(भ) अबोभत्सदर्शनम्—अनुस्मितदर्शनं, तस्य मधत्वात् कस्यापीदानीद्वि-भूयित्वात् वा इति भावः ।

(घ) पूर्वे क्षपणकसामान्यवृत्त्या विधिक्रिया ; ततो जीवसिद्धिं ज्ञात्वा प्रवे-

प्रियं । जं अमच्चो आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति चपयकः] ।

अप ।

सासणमलिहंताणं प्पडिवज्जह मोहवाहिवेज्जाणं ।

जे पढममेत्तकडुअं पच्छा पयं उवदिमंति † ॥ १८ ॥

[चपयकः] । धम्मलाहो सावका ! भोदु । ‡

राव । भदन्त ! (ट) निरूप्यतां तावत् अस्माकं प्रस्थान-
योग्यदिवसः ।

* यत् अन्त्या आज्ञापयति ।

† आसनमर्हतां प्रतिपद्यन् मोहव्याधिवैद्यानाम् ।

ये प्रथममात्रकटुकं पश्चात् पथ्यमुपदिशन्ति ॥

‡ धर्मलाभः उपासक ! भवतु ।

आनुमतिः । किञ्च, आदौ चपयक इति दुःखपशुत्या राक्षसस्य प्रकृतभूतित्वव्याकोपः
ततो जीवविद्विरिति रूपशुल्या मलयकेतो हन्तुमुद्युतोऽपि अस्य जीवसिद्धिश्च सूचिता
इत्याशयः ।

आणक्यगूढप्रतिधिरभौ स्वस्य हितकारित्वमप्रस्तुतेन वर्णयन्नाह, आसनमिति ।—
मोहव्याधिवैद्यानां मोहः अज्ञानं, स एव व्याधिः तस्य वैद्याः चिकित्सकाः, ज्ञानदानेन
निरासकाः तेषाम्, अर्हतां बोधविशेषाणां मान्यानां वा, [उभयमेव “अर्हः
प्रशंसायाम्” (शार११३ पा०) इति शब्दप्रत्ययः ; केशोल्लसन्ततशिलाधिरौहणादि-
तौष्ण्यतपसा मोहः इति आर्हताणां मतम्] आसनम् आदेशं, प्रतिपद्यन् प्रतिपालयत
इत्यर्थः । ये अर्हन्तः, प्रथममात्रकटुकं प्रथममेव कटुकम्, अप्रोतिकरत्वादिति भावः,
पश्चात् पथ्यं परिणामद्वितम्, उपदिशन्ति शिष्ययन्ति । [अनेन शाखादेन मङ्गल-
मापाततो रुक्ममपि परिणामे राक्षसस्य हितं भविष्यतीति सूचितम् । अत्राप्रस्तुतवैद्या-
देशपालनात् प्रस्तुतनिगादेशपालनकथनस्यावगमात् अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।] ॥ १८ ॥

(ट) भदन्त इति—बौद्धसंन्यासिनः सम्बुद्धिः, मात्त ! इत्यर्थः । यदा—भदन्त
इति ज्योतिषिकस्यैव तेरेव व्यवहृतमिति ।

अप । [नाट्येन चिन्तयित्वा] । सावका ! णिलूबिदे सुहुत्ते ।
आ-मञ्जुसादी णिब्बुत्तसत्तसकला सोहणा तिही संपुसचंदा
पुसमासी, तुम्हाणं उत्तलाए दिसाए दक्खिणां दिसं प्पत्थिदाणं
दक्खिणदुवलिओ णक्खत्तओ । (ठ) अबि अ—

अत्थाहिमुहे सूले उदिदे संपुसमंडले चंदे ।

समणं बुद्धस्स लग्गे उट्ठिदत्थमिदे अ केदुम्मा ॥ १८ ॥

* उपासक ! निरूपितो मुहूर्तः । आ-मञ्जुसादी निवृत्तसमयकला शोभना
तिथिः सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी, युष्माकमुत्तरस्या दिशो दक्षिणा दिशं प्रस्थितानां
दक्षिणद्वारिकं नक्षत्रम् । [अत्र “सावका ! णिलूबिदा मए आ-मञ्जुसादी णिबुत्त-
कव्वकझाणा तिही.....अट्ठ कव्वे णक्खत्ते” इति पाठे—“उपासक ! निरूपिता मया
आ मञ्जुसादी निवृत्तसर्दकल्याणा तिथिः.....अदक्षिणं नक्षत्रम्” इति संस्कृतम्] ।

अपि अ—अस्मान्निमुखे गुरे उदिते सम्पूर्णमण्डले चन्द्रे ।

समनं बुद्धस्स लग्गे उट्ठितास्मानिते च केतो ॥

(ठ) आ-मञ्जुसादी—मञ्जुसादीकालं प्राप्य, निवृत्तं समयकलं—विष्टभद्रादयः
सप्तमतिप्रखण्डं यस्याः, “गुत्ते पुवाहेऽट्ठमोपसदस्योः भद्रा—” इत्युक्तेः पौर्णमास्याः
पुवाहे विष्टभद्रा ज्ञानं करणं प्रवर्तते ; एतत् रात्रौप्यन्तं पौर्णमासीस्थितिः
बोध्यते, तस्माद्य मञ्जुसादी प्राप्येव निवृत्तमिति “न गच्छेद्विष्टभद्रायाम्” इति
निषेधात् तदभावेन शोभतया ; सा सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी शोभना शुभकारिणी,
तिथिः उत्तरस्या दिशः दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां युष्माकं दक्षिणद्वारिक—दक्षिण-
दिशवर्ति. नक्षत्रं—“ऊर्तिकयास्तु पुवादी सप्त समुदिताः क्रमात्” इत्युक्तेः मञ्जुसादी-
सप्तकम् । [प्रकृते च पौर्णमास्यास्तथैर्मञ्जुसादीनक्षत्राणाञ्च अद्यावद्विष्टत्वात् तत्र समनं
अनङ्गत्वं, पाटलिपुत्रस्थ एतत्तत्प्राप्ततः दक्षिणदिक्स्थितत्वात् पौर्णमास्या मासान्तत्वात्
“पञ्चांते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम्” इत्युक्ताच्च यत्समनं गन्तव्यमिति च
स्थान्यते । “प्रस्थिताताम अदक्षिणं नक्षत्रम्” इति पाठे—इत्य् प्रस्थितानां नक्षत्रम्—
आकाशवाहिकं, इन्द्रियम्—अनङ्गत्वं, न भवति, किन्तु प्रतिकूलनिवेत्यर्थः, इति राक्षसं
इति गूढाभिप्रेत्युक्तम्] ।

एवं निश्चितकाले लक्षाः यात्रासमयमाह, अस्मान्निमुखे इत्यादि ।—गुरे सूर्ये (‘गुरः
सूर्योऽपि आदित्यः’ इति इक्ष्वाकवः) अस्मान्निमुखे अस्मानिते, “अपराह्णे व्रजिदयास्यात्”

इत्युक्तेः तथोक्तम् । एषं समयमुक्ता लघुबलमाह, उदिते इति ।—सम्पूर्णमण्डले
 “अक्षोर्निर्वर्कवीराराः” इत्यनेन अर्द्धचन्द्रस्य पापयुक्त्योक्तेः तत्परीक्षाराध सम्पूर्णमण्डले
 इत्युक्तम् ; किञ्च, पौर्णमास्यां चन्द्रस्य सम्पूर्णत्वस्यैव सम्भवात् तथोक्तम् ;
 चन्द्रे उदिते सति ; इदानीं लघुविशेषमाह—बुधस्य लघे बुधस्त्रानिके राशौ,
 कन्यालघे इत्यर्थात्, तस्यैव दक्षिणात्यतया दक्षिणदिगमने प्रागुच्यते । यथापि “कुम्भ-
 शुक्रबुधेर्वर्कौ सौम्यशुक्रावनोभुवाम् । जीर्वाकिभानुजिज्यानां खेवापि सूरजादयः ॥”
 इत्युक्तेः मिथुनराशिरपि बुधस्त्रानिकत्वं, तथाऽपि लघुस्य चन्द्राश्रित-तद्राशिविष्टक-
 म्भापराक्षादीपुनर्वसुपादिकाणां प्रागुक्तवचनात् दक्षिणात्यत्वाभावेन न तद्गृह्यम् ;
 एतेन वीरचेन्नस्य सायंकाळी लभ्यते, मासान्तरे सायंसमये कन्यालघोदयाभावात् ;
 ततश्च कौमुदीमहोत्सवकालात् पञ्च मासा व्यतीताः ; यतः आश्विनपौर्णमास्यामेव
 कौमुदीमहोत्सवः करणीयः । एतद्विधिस्तु भविष्योत्तरखण्डे हेमाद्रौ व्रतखण्डे वा
 दृश्यनीयः । लघुस्य दोषराहित्यमाह, उदितेति ।—केतो केतपट्टे च, उदितस्तस्मिन्ने
 उदितात् लग्नात् अस्मिन्ने सप्तमस्थाने स्थिते सति, “नेष्टाः शुक्रादिवाराकैतनवा
 राहुस्तथा भूमिजः, क्षिप्रं शुक्रवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमं” इत्यनेन शुक्रादो-
 नानिव सप्तमस्थाने अरिष्टदायकत्वोक्तेः तद्भिन्नानां शुभत्वम् ; अथ च शूरे वीरे, [दन्त्य-
 सकारादिसति शूरशब्दे—सूर्यः पण्डितस्य इति चयेदृश्यम्] प्रकृते राक्षसे अस्मानि-
 मुखे विनाशाभिमुखे, [अर्धाभिमुखे इति पाठे—भीत्यभाविष्योन्मुखे] चन्द्रे चन्द्रगतम्,
 सम्पूर्णमण्डले सम्बुद्धप्रकृतिसंख्ये, उदिते उल्लिखिते सति, बुधस्य चापकथ्य, लघु तदनु-
 चराकादृशदत्तलघु, चापकथ्ये तत्सङ्गुदायमुदयुक्ते सतीति भावः, केतो मलयकेतो,
 उदितस्तस्मिन्ने उदितोऽपौदानीं शीघ्रमस्तमेत्यतीति भावः, गमने तद्वृत्तिगमनं, यद्वा—
 उदितेऽप्यस्मिन्ने चासन्नपतनत्वात् भाविनि भूतवदुपचारे, अस्तमयायती इत्यर्थः ।
 [पाठान्तरे—अस्मिन् मङ्गले बुधस्य लघे इत्यर्थः, गमनमित्यध्याहारः । अथ शब्द-
 शक्तिमूक्तौ अग्निः] ।

“मया चा-मध्याह्नात् निवृत्तमर्षकल्याणां तिथिः.....उदितेन मलयवम्” इति
 पाठान्तरसंक्षेपितमयाशङ्कितेत्तच्छ्लोकस्य सामिप्रायम् अथवा व्याख्यानं लिख्यते ।
 तद्वृत्त्या—चाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधेन व्याग्रामकालस्य उक्तवान्
 तदारभ्य मासद्वयमात्रेण उभाभ्यां चापकृताचसाभ्याम् उपजापादिना भेदतत्त्वं
 प्रसाधितम् । अथ मार्गशीर्षे कुसुमपुरीषरीषाद्य प्रख्यातकालेन राक्षसेन
 प्रख्यातदिवसे पृष्टे श्रीवसिष्ठे तस्मै मुहूर्ते अक्षय्या, सावकेति ।—अथ पौर्णमासी
 प्रक्षयत्वारिगङ्गादिक्का इति मध्याह्नव्यन्तं भद्राभिषेकं विदिकारणं निवृत्तमर्षकल्याणं

राच । भदन्त ! तिथिरैव तावत् न शुध्यति । (ङ)

चप । सावका !—

एकगुणा होइ तिही चउगुणे होइ यक्वत्ते ।

चउसत्तिगुणे लग्गे एसे दीसदि जोइससिद्धंते * ॥ २० ॥

* उपासक !—

एकगुणा भवति तिथिश्चतुर्गुणं भवति गच्छन्तम् ।

चतुर्वाटगुणं लग्नम् एतत् दृश्यते ज्योतिषसिद्धान्ते ॥

प्रयागे निषिद्धम् । किञ्चाद्य पूर्वदिशि वर्त्तमानं मृगशिरोनक्षत्रं उत्तिष्ठादिग्रं प्रक्षितानाम् अदक्षिणं वामं प्रतिकूलञ्च इति गद्यांशायः । अद्यापि त्वरया गन्तव्यमिति चेत् तथापि गतिमाह, अस्माभिर्मुखे इति ।—सायं सूर्ये अस्तमिते चन्द्रोदयसमये लग्नं निशुनं, बुधस्तत्वाधिपतिः, राहुः केतुर्वा तदा उदितस्तस्मिन्तो भविष्यति, तस्मिन् बुधस्य लग्ने गमनं, कर्त्तव्यम् इति शेषः । राहुकेतोः सर्पाकारम् एकं शरीरं, तत्र शिरो राहुः, पुच्छं केतुः, शिरस्युदिते पुच्छमस्तमितं भवति, पुच्छे उदिते शिरोऽस्तमेति इति ज्योतिःशास्त्रसिद्धम् । अभयोरेकशरीरत्वात् राहुरिति केतुरिति व्यपदेशः, अत उक्तम् “उदितस्तस्मिन्ते केतो” इति । एवञ्च निशुनं द्विस्त्रिंशत्तमं चतुर्ष्वे सममकेन्द्रे स्थितेन कूरेण अस्तमितेन सूर्येण दृष्टं केतुना पापघट्टेण च युक्तं प्रयागेऽनिष्टम् । तथा भीक्तं—“इमांशोराश्रावुदयं प्रपन्ने क्रूरघट्टैर्युक्तनिरीकते च । प्रयाति यद्यप्यबुधस्तदा ना निवर्त्तते शतजनानिभूतः ॥” इति । एवं सन्दिग्धे मुहूर्ते उक्ते लग्ने इति । द्विस्त्रिंशत्तमं प्रयागे निषिद्धं निशुनं यद्यपि दुर्लभं, तथापि बुधेन सौम्यघट्टेण अक्षिप्तं सत् सुलग्नं भवति, तदा चन्द्रवलेन गच्छन्तु होरां चरेण भाविनीं सिद्धिं वक्ष्यसि ; अतस्त्वं गन्तव्यम् इत्यस्य गन्तव्यायः । [अद्यापि पाठे अथैवाभिप्रेतोऽर्थो जीवसिद्धिना ध्वनितः] ॥ १९ ॥

(ङ) न शुध्यतीति ।—“षष्ठ्याटमोषादशेषु न गच्छेत् तिदिनस्यसि । पृथिमाभतिपद्दृ-रिक्ताऽवमदिनेषु च ॥” इति ज्योतिषनिषेधान् ।

“तिथिरैकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रान्यु चतुर्गुणम्” इत्युपक्रम्य “सङ्क्षेपाधिकः सूर्यः चन्द्रो लघुगुणाधिकः” इति ज्योतिषतत्त्वोक्तः चन्द्रवत्तत्त्वेन प्रवक्ष्यत्वात् तदर्थं दर्शयितुमाह, एकगुणेति ।—तिथिः एकगुणा भवति, शुभाशुभयोरक्षा अक्षयशक्तिः

सगो ह्रीं सुलग्नो कूलगहं पलिहलिज्जासु ।।

पाविहि दीहं लाहं चंदस्स बलेण गच्छंते * ॥ २१ ॥

राच । भदन्त ! अपरैः सांस्सरिकैः साहं संवाद्यताम् (ठ) ।

अप । संवादेदु मावके । अहं णिअं गेहं (ण) गमिस्सं । †

राच । न खलु कुपितो भदन्तः ?

अप । य कुविदे तुम्हाणं भदंते । ‡

राच । कः तर्हि ?

* लघं भवति सुलघं क्रूरगहं परिहर चाशु ।

प्राप्नुहि दीर्घं लाभं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥

† संवादयत उपालकः । अहं निजं गेहं गमिष्यामि ।

‡ न कुपितो युष्माकं भदन्तः ।

त्वात्, लघं चतुर्थे भवति, तिथ्यपेक्षया अथ चतुर्गुणफलदायकत्वात्, लघं चतुःषष्टिगुणं, तिथ्यपेक्षया अथ चतुःषष्टिगुणफलप्रदत्वात्; ज्यातिवसिष्ठान्तो एतत् दृश्यते ॥ २० ॥

लघमिति ।—किञ्च, लघं निजमपि सुलघं शुभदं, भवति; तत्र हेतुः, क्रूरगहं सन्दर्शययोगेन, चाशु शीघ्रं, परिहर परिहज, क्रूरगहयोगाभावे दीवराडित्वात् लघं शुभदं भवतीत्यर्थः । तवानुगुणं योगमाह, चन्द्रस्य बलेनेति ।—चन्द्रस्य बलेन गच्छन् लघं दीर्घं महान्तं, लाभं प्राप्नुहि । “तारास्तत्र न गच्छन्ते यत्र चन्द्रो बलान्वितः” “शुभे चन्द्रे प्रवृत्तानि उक्ता वृत्तानि इव” “सहस्रेषाधिकः सूर्यः चन्द्रो लघगुणाधिकः” इत्यादिवचनेन चन्द्रबलस्यैव प्राप्तिरुच्यते । [प्रकृते हे क्रूर ! हे राजसु ! गहम् आगहं, आश्रयपराजये यत्नं, परिहर; चन्द्रस्य चन्द्रगुणस्य, बलेन केचन सह, गच्छन् त्वं दीर्घं लाभं चिरमनवाविनीं मौल्यस्य साधिव्यवसां विधिः प्राप्नुहि इति ध्वनिः] ॥ २१ ॥

(ठ) संवाद्यतां—सभाष्यताम्, एतद्विषयकसन्देहापनोद्देशात् पर्यायीत्युक्तम् इति यावत् ।

(ण) गेहं—निहारं, बौद्धस्यासिनां वासस्थानमित्यर्थः, तेषां कृतमन्यदादि-क्षितिनिवसाभावात् ।

अप । भगवं कश्चतो, जेष अत्तणो पक्वं उज्झिष
परपक्वं प्पमाणीकलेसि । * (त)

[इति निष्क्रान्तः अपश्चः] ।

राक्ष । प्रियंवदक ! ज्ञायतां का वेला वर्त्तते इति ? ।

प्रियं । जं अमच्चो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च] ।

अत्याहिलासी भगवं सुले । १* (थ)

राक्ष । [आसनात् उठाय निष्क्रिय च] । अये ! अस्ताभिलाषी

भगवान् सहस्रदीधितिः । (द) तथा हि—

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरिकुज्जिह्वानख भानोः

पक्षच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।

एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरितरककुप्प्रान्तपथ्यस्तविश्वे

प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२२॥

[इति निष्क्रान्तः सर्वे] ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

* भगवान् कृतान्तः ; येन आत्मनः पञ्चमुक्तित्वा परपक्षं प्रमाणीकरोति ।

† यत् अमात्य आज्ञापयति । अस्ताभिलाषी भगवान् सूर्यः । [पञ्चानुरोध-
संस्कृतं यथा—“अर्वाभिलाषी भगवान् शूरः” इति] ।

(त) परपक्षम्—अर्थं सावधारिकम् । प्रमाणीकरोति—विश्रुत्यत्वेन अपेक्षसे
इत्यर्थः ; अतस्तथा ज्योतिःसंज्ञायां सिद्धान्तो व्याकीर्तित इति कृतान्तः कुपित इति
निष्ठुरोक्तिः । आत्मनः पक्षं गन्दात्मजस्य उपेत्य परपक्षो मलयकेतुः प्रमाणीकृत्यते
अतस्तव काक्षः कुपित इति गूढम् । (“कृतान्तो यमसिद्धान्तो” इत्यमरः) ।

(थ) शूर इति ।—शूरो मलयकेतुरस्त्रोन्मुखः शूरो राक्षसस्य अर्वाभिलाषी
इति कीदृशसुतिर्ध्वनिता ।

(द) कृतान्तस्य दुरुपश्रुतिम् अन्वययति—सहस्रदीधितिरिति ।

भगवती विवस्वतः सदयानुपदर्शनमुखेन प्रभोः अभ्युदये सेवकानुरागः, तथा
अवनतो विरागः इति वस्तुतत्त्वं प्रदर्शयन्नाह, आविर्भूतानुरागा इति ।—अदृश्यनिर्ः

उदयाचलात्, उज्जिङ्गामल उद्गच्छतः, भाभीः सूर्यस्य, [सन्त्यन्वविषयया गङ्गा]
 सूर्ये इत्यर्थात्, अयं व्याप्य आविर्भूतः अनुरागः अनुराजः तुल्यवर्णता च येषां ते.
 एते उपवनतरवः आरामवृक्षाः, [अत्र तरुषु भृत्यत्वारोपः] पत्रच्छायेः उपलक्षिताः
 मत्तः, यदा—पत्रच्छायाकपेच, [“इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति विश्वशेषे
 द्वितीया, “ह्याया वाहुल्ये” (२।४।२२ पा०) इति कौबलम्] पुरस्तात् पुरीभागे.
 पुरीमानिसेवकवदित्यर्थः, दूरं गत्वा पूर्वाह्णे वृक्षच्छायाः प्रत्यक्षप्रसरन्तीति भावीः
 पुरीमानिभृत्यत्वेन उत्प्रेक्षिताः, तस्मिन् सूर्ये, पुनः इतरककुप्प्रान्तपक्षेक्षविश्वे
 यस्मिन्दिक्प्रान्तप्रसृतमण्डले सति, आयु शीघ्रमेव, न तु कालप्रतीक्षयां कृत्येत्यर्थः,
 निवृत्ताः । अपराह्णकाले हि सूर्ये अस्तोन्मुखे सति ता एव वृक्षच्छायाः प्रपरित्यज्य
 परावृत्ता इव दृश्यन्ते इति । [एतेन च मलयकेतुदुरवस्था ध्वन्यते] तथा हि,
 सेवमाना भृत्याः प्रचलितविभवं सन्त्यदिङ्मीनं, स्वामिनं प्रायः वाहुल्येन, त्यजन्ति ।
 [अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थात्तरन्यासः, स च उत्प्रेक्षया अनुप्राणितः] ।
 स्वधरा उच्यते ॥ २२ ॥

इत्यशेषास्त्राटवीसखरचपशानन-कुलपतिवत्स्य “वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमच्चित्तबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित-परिवर्द्धितायां सुखबोधिनो-

समाख्यायां मुटाराचसव्याख्यायां

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति लेखनलङ्कारव्यञ्जिकाश्च समुद्रान् (ख)

आदाय विद्यायैः] ।

विद्या । हीमाणहे (ख) हीमाणहे ॥—

बुद्धिजलणिज्झरेहिं सिञ्चन्ती देसकालकलसेहिं ।

दंसइस्सटि अज्ज फलं गुरुअं चाणक्कणीदिलदा * ॥ १ ॥

* आशयेम आशयेम ॥—

बुद्धिजलनिर्भरेः निष्पन्नाया देशकालकलसेः ।

दर्शयिष्यति अद्य फलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता ॥

अथ फलागमकार्ययोः सम्बन्धो निर्वहणसन्धिः विभिरङ्गेरारभ्यते । तल्लक्षण-
मुक्तं—“वोजवन्तो मुख्याद्यथा विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं
इति तत् ॥” इति । अस्माकं यथा—वोजवन्तः अगुस्तुतवोनाः, मुखमन्यादीनाम्
अर्थाः आरम्भवोजसम्बन्धादयः, यथायथं तत्तत्प्रसङ्गानुसारेण, विप्रकीर्णा विशकलित-
तया यदर्थमारब्धाः सन्तः, ऐकार्थ्यम् उपनीयन्ते, तस्य फलागमशालिनः
कार्यस्य यत्र निर्वहः सिद्धिः, भवति स निर्वहणसन्धिरिति । कार्यफलागमो
वक्ष्येते । अस्य चङ्गानि फलागमकार्यान्गुण्येन प्रयोज्यमानि । यथा—“सन्धिविरोधो
सद्यमे निर्वह्यः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कथाभाषोपगूढनम् । पूर्वभाषोप-
संहारो प्रसक्तश्च अतुर्दश ॥” इति ।

(ख) व्यञ्जिकानाम्—आधारविशेष, (“बली” “व्याग” वा इति भाषान्तरम्) ।
[अथ व्यञ्जिकानिति पाठे—पेटिकाम् इत्यर्थः] । समुद्रां—राजसन्तानाङ्कितमुद्रया
चिह्नितान् ।

(ख) अथ निर्वहणसन्धिः विभिरङ्गेरारभ्यते, हीमाणहे इति—[विवक्षयितको
निपातः] ।

आणक्यस्य नीतिप्रयोगकौशलं प्रशंसयंस्तत्र स्वसम्बन्धं दर्शयितुमाह, बुद्धीति ।—
देशाः कालाश्च कलसाः कुम्भा इव येषां तादृशेः, बुद्धिजलनिर्भरेः बुद्धयः जलानिव
तेषां निर्भरेः निषिकेः, सिञ्च्यमाना आर्द्रीक्रियमाणा, आणक्यनीतिलता आणक्यस्य
नीतिः लता इव, अद्य गुरुकं नदत्, फलं दर्शयिष्यति, उपपुक्ते देशे काले च बुद्धि-
पूर्वककार्यकरणे अवश्यमेव फलोत्पत्तिरिति भावः । प्रसमाहे आणक्येन शक्यतादृश-

गह्वीरो मए अज्जचाणक्केण पढमलेहिदो लेहो अमच्च-
रक्खसस्स मुहालंकिदो । तस्स ज्जेव्व मुहालंकिदा इअं आह-
रणपेडिया । चलिदोहिं किल (ग) पाडलिउत्तं, ता जाव
गच्छहिं । [परिक्रम्य चरलोक्च च] । कहं क्ववणधो आअच्छदि !!
जाव मे असउणभूटं (घ) इमस्स दंसणं, ता आदित्तदंसणेण
पडिहलामि । *

[ततः प्रविशति चरणकः] ।

चप । अलिहंताणं प्पणमामो जे दे गंभीलटाए बुद्धीए ।

लोउत्तलेहिं लोए मिडिं मग्गेहिं मग्गंति च ॥ २ ॥

* गह्वीरो मया आर्यचाणक्येण प्रथमलेखितो लेखः अनात्पराजसस्य मुदा-
लान्कितः । तस्यैव मुदालान्कता इयम आभरणपीठिका । चलितोऽपि विली
पाटलिपुत्रं, तत् यावत् गच्छामि । कथं चरणकः आगच्छति !! यावन्ते
अशकुनभूतस्य दर्शनं, तस्मादादिव्यदर्शनेन प्रतिहन्मि । [“जाव मे असउणभूटं
दंसणं मए संमदमेव्व ता च पडिहलामि” इति पाठे—“यावदस्य अशकुनभूतं दर्शनं
मम सम्प्राप्तमेव तस्मात् परिहरामि” इति संस्कृतम्] ।

†

अहंतां प्रणमामो ये ते गभीरतया बुद्धेः ।

लोकोत्तरेर्लोके सिद्धिं मार्गेणार्गेणति ॥

आर्यस्येण लेखापिती लेखः, तस्य फलम् अथैव राक्षसभेदरूपं फलित्यति इत्यतः
आर्यक्यनीतिप्रशंसा कृता । [अत्र एकस्मिन् पक्षे साधकवाधकप्रमाणासत्तात्
उपमा-रूपकयोः सन्देहसङ्करः, स च फलमिति श्रुयानुप्राणितः] ॥ १ ॥

(ग) किल इत्यन्तीकै, गमनमन्तीकं क्लृप्तरूपमित्यर्थः । [इदं बीजोद-
गमनं धन्विर्गानाङ्गं, बीजस्य आर्यक्यनीतेः, उपममनात् आर्यसिद्ध्यर्थमप्युपमनात्
निर्दिष्टत्वात्] ।

(घ) अशकुनभूतम्—अमङ्गलभूतम् इति वदिरथेः । गूढार्थस्तु—अशकुन-
स्वरूपम्, एतद्दर्शनम् न किमपि शुभमयम् वा सूचयति इति भावः । एतत्पक्षे—तदर्थ-
मादिव्यदर्शनम् न कदाचित्, “गुह्यमिदं तच्चा मूर्ध्नि प्रातः पश्येत् सदा बुधः” इत्युक्तेः ।

निखिञ्जलीकपरिभाषिबुद्धिविभवस्य आर्यक्यस्य नीतिकोशलोत्कर्षे बौद्धसिद्धि-
वर्धनमुखेन प्रकटयन्नाह, अहंतामिति ।—अहंता जेगदेवाणां, “सर्वज्ञो जितरामादि-

विहा । भदंत ! प्रणमामि । *

अप । सावका ! धम्मलाहो दे होदु । [सिद्धार्थकं निर्णय्ये] ।

सावका ! समुदसत्तरणकिदब्बवसाअं (ङ) विअ दे हिअअं पेक्खामि । †

विहा । कहं भदंतो जाणादि ? ‡

* भदन्त ! प्रणमामि ।

† उपासक ! धर्मलाभस्ते भवतु । उपासक ! समुद्रसत्तरणकृतव्यवसाय-
निवृत्ते हृदयं पश्यामि ।

‡ कथं भदन्तो जानाति ?

दीपस्तैलोक्यपूजितः । यथाहिताश्ववादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥” इत्युक्तलक्षणां नान्
[अत्र गौरवं बहुवचनम्] प्रशस्यानाञ्च, [“कर्मादीनामपि सत्त्वन्वमादविवक्षायां
षष्ठेऽव” इति वृत्त्या “भजे गन्धोश्चरन्थीः” इतिवत् कर्मणि षष्ठो] प्रणमानः ;
ये ते बुद्धेः सत्त्वादिपञ्चकसम्यग्ज्ञानस्य, “यथाविहिततत्त्वानां सङ्केपादितरेण वा ।
योऽवबोधस्तमवाहुः सम्यग्ज्ञानं मनोविषयः ॥” इति । “तस्य सातस्तुतावधिमनः-
पर्यायकीवलभेदात् पञ्चविषयम्” इति च तद्वक्षणात्, पक्षे—मतेः, गन्धोरतया
दुर्बुद्धतया, पक्षे—सुषोरतया बुद्ध्या इत्यर्थः, लोके जगति, लोकोत्तरेः अलौकिकेः, मार्गेः
भोचप्राप्तिसाधनाचारेः, पक्षे—कार्यसिद्धेः उपायेः, सिद्धिं मुक्तिं, “बन्धुहंतुनिर्जराभ्यां
कृतकर्मविप्रभोचण भोचः” इति बौद्धशास्त्रोक्तं भोचमित्यर्थः, पक्षे—कार्यस्य साफल्य-
मित्यर्थः, मार्गश्रुतिं अनुसन्दधति, पक्षे—अनिच्छन्ति, “यथा कृत्तिकाक्षीभक्तम्
अक्षामुद्रय्यं जले अथः पतति, पुनरपेतवृत्तिक्वाबद्धमूर्धे गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा
असङ्गतत्वात् ऊर्ध्वं गच्छति, बन्धुच्छेदादिरण्यबीजवशोऽङ्गतिस्वभावाद्यां प्राप्तिस्त्विति”
इति जैनानां मतम् । [अनया गायया गन्धोरबुद्धिः चाणक्य एव प्रचलन्तुमभिप्रेतः
इति सूचितम् । शेषालङ्कारः] । आख्यां व्रतम् ॥ २ ॥

(ङ) समुद्रसत्तरणकृतव्यवसायः—समुद्रपारगमने कृतोद्द्योगः, दुष्करकार्य-
कारणोद्यतमित्यर्थः । [“समुद्रसत्तरणे” इत्यत्र—“प्रस्थानसमुद्देशे” इति पाठा-
श्रुतम्] ।

अप। सावका ! किं एय जाणिदेव्व ? थं एसो ज्जेव दे मग्गणाओकस्सधारो (च) लेहो सूवेदि । *

विहा। जाणिटं भटंतेण देसंतलं चलिदोस्मि । ता कधेदु भटंतो कीदिसो अज्ज दिअसो ? †

अप। [विहस्य] । सावका ! मुण्डं मुण्डिअ तुमं णक्खत्ताई पुच्छसि ? ‡ (क)

विहा। भटंत ! संपटं पि किं जाटं ? (ज) ता कधेदि, जइ अत्तणो अणुऊलं भविस्सदि, ता गमिस्सं, अस्सधा णिवत्तिस्सं । §

* उपासक ! किमत्र ज्ञातव्यम् ? ननु एष एव ते मार्गेनौकर्णधारो लेखः सूचयति ।

† ज्ञातं भटकेन देशान्तरं चलितोऽस्मि । तत् कथयतु भटन्त ! कीदृशोऽयं दिवसः ?

‡ उपासक ! मुण्डं मुण्डयित्वा त्वं नन्दवाचि पृच्छसि ?

§ भटन्त ! साम्प्रतमपि किं यातम् ? तत् कथय, यदि आत्मनः अनुकूलं भवेत्, तदा गमिष्यामि, अन्यथा निवर्तिष्ये ।

(च) मार्गेनौकर्णधारः,—मार्गः,—पन्थाः, स एव नौः तत्र कर्णधारः,—नाविकः इव, [अथ लेखस्य पारकरणसामर्थ्यमस्तीति द्योत्यते । “एसो दे मग्गादेसकुसलो सट्ठणो करटलगदी लेहो अ सूवेदि” इति कृत्रित पाठः । तत्र—“एष ते मार्गादेश-कुशलं शकुनं करतलगतो लेखश्च सूचयति” इति संस्कृतम् । शकुनं—यावा-कालिकप्रभायभसृजकमिति निर्वाणशब्दः । अन्त्यत् पूर्ववत् ।]

(क) यथा मुण्डनात् पूर्वमेव मन्त्रं पृच्छत, तथा त्वया आवायाः प्राक् प्रष्टव्यमासीत्, इदानीं निर्गीत्य तस्य पृच्छा विफलैव इति भावः ।

(ज) साम्प्रतमिति,—साम्प्रतम्—इदानीम् । किं यातम् ?—किं गतम् ? इदानीमपि मुण्डं न गतवान्, परं गन्तुकामः, अतः त्वया अभिसूदृष्टः अवश्यकथनीयः इत्यर्थः ।

चप । सावकाणं संपदं एटस्मिं मलप्रकेटुकडए (भ)
अणुऊलेण अणुऊलेण वा अगहोतमुद्रेण वा गच्छीअदि । ‡
विडा । भदंत ! कहेहिं, कुटो क्व अअं ? † (अ)

चप । सावका ! णिसामेहि, पढमं दाव एत्थ मलप्रकेटु-
कडए लोभस्स अणिवालिअणिकमणप्पवेसो आसी । दाणीं
इदो पच्चासस्से कुसुमउरे वा कोवि अमुहालंछिदो णिकमिटुं
प्पविमिटुं वा अणुमोटीअदि । ता जइ भाउराअणस्स मुहा-
लंछिदोसि, तदो गच्छ वीमत्यो ; अस्सवा णिवत्तिअ णिउकंठं
चिट्ठ । मा त्वमं गुम्भट्ठाणाधिबेहिं (ट) संजमिदकलवलणो
राअउलं प्पवेसीअसि । ‡

* उपासकानां साम्प्रतमेतस्मिन् मलयकेतुकटके अणुऊलेण अणुऊलेण वा
अगहोतमुद्रेण न गम्यते ।

† भदन्त ! कथय, कुतः खलु अयम् ?

‡ उपासक ! निशामय, प्रथमं तावदय मलयकेतुकटके लोकाध्यानिवारित-
निष्क्रमणप्रवेश आसीत् । इदानीम् इतः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न कोऽपि अमुदा-
ह्माच्छ्रुती निष्क्रमितुं प्रवेष्टुं वा अनुमोदते । तत् यदि भागुरायणस्स मुदा-
ह्माच्छ्रुताऽसि, तदा गच्छ विश्रुतः, अन्यथा निद्रित्य निद्रत्कण्ठं तिष्ठ । मा त्वं
गुल्फाध्यानाधिपैः संयमितकरचरणी राजकुलं प्रवेशसे ।

(भ) मलयकेतुकटके—मलयकेताः शिविरे ।

(अ) अयं—नियमः । कुतः ?—अस्मात् जालादारभ्य ? त्रियन्ति दिनानि
नियमोऽयं प्रवर्तितः ? इत्यर्थः ।

(ट) गुल्फाध्यानाधिपैः,—गुल्फाध्यानं—रक्षाध्यानविशेषः, प्रहरिषामावास
इत्यर्थः, [घंटोति प्रविद्धम्] तदधिपैः,—तदधिपैः । ("गुल्फः सेनाप्रहरिणीः सेना-
[रक्षणकर्मादौः " इति सेदिनी) ।

विद्या । किं ण आणादि भदंतो, जधा अमच्चलक्खमस्स
केलिभरो अतिभो (ठ) सिद्धयभो अहं त्ति ? ता अमुहा-
लंछिटपि मं णिक्कमंतं कस्स सत्ती णिवारेदुं ? *

अप । सावका ! लक्खमस्स पिमाचस्स वा केलिभरो होहि,
णत्थि उण दे अमुहालंछिटस्स णिक्कमणोआभो । †

विद्या । भदंत ! ण कुप्प, भण, मे कज्जसिद्धी होदु त्ति । ‡

अप । सावका ! गच्छ, होदु दे कज्जसिद्धी । अहंपि भाउ-
राअणादो पाडलिउत्तं गंतुं मुहं पाडिच्छेमि । § (ड)

[इति उभो निष्क्रान्तौ] ।

[इति प्रवेशकः (ठ)] ।

* किं न जागति भदन्तः । यथा अमात्यराज्यस्य केलिकरः अन्तिकः सिद्धा-
र्थकोऽङ्गमिति ? तत् असुदालाञ्छितमपि मा निष्क्रामन्तं कस्य शक्तिर्विवारयितुम् ?

† उपासक ! राजसस्य पिमाचस्य वा केलिभरो भव, नास्ति पुनस्ते
असुदालाञ्छितस्य निष्क्रमणोपायः ।

‡ भदन्त ! न कुप्य, भण, मे कार्यसिद्धिर्भवतु इति ।

§ उपासक ! गच्छ, भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरायणस्य पाटलिपुत्रं
जन्तुं मुदो प्रतीच्छामि ।

(ठ) शक्तिकः ।—समीपदर्शी, पार्श्वपर इत्यर्थः ।

(ड) अहमपीति ।—अहमपि विधीयमानप्रयोजनसिद्धये मुदायाचन-
व्याजेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामि इति गूढम् । [इदं कार्यसामर्थ्यं विरोधो
नामाहम्] । प्रतीच्छामि—पश्यामि ।

(ड) प्रवेशक इति ।—“प्रवेशकोऽसुदालोऽस्या मोक्षपात्रप्रयोजितः । अह-
हन्तर्निधेयः श्रेष्ठं विष्कम्भके यथा ॥” इत्युक्तस्यच । अत्र इत्यस्य प्रथमाद्धे चाचक्षेण
स्तिष्ठितपत्रवृत्तान्तस्य, तथा चार्य्यमाणस्य भागुरायणस्यैवायं मुदायङ्गणादिहतात्मादेः
आशयस्य सूक्तान्तर्गतत्वमिति बोध्यम् ।

[ततः प्रविशति पुरुषश्च अनुगम्यमानो भागुराययः] ।

भागु । [आत्मगतम्] । अहो !! विचित्रता आर्य्यचाणक्यनीतेः ।

कृतः ?—

सुहृल्लब्धोद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिक्रशा कार्य्यवशतः ।

सुहृर्भक्ष्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-

त्यहो !! चित्राकारा नियतिरिव नैतिर्नयविदः ॥ १ ॥

सम्प्रति तदेव चाणक्यनीतेर्वैचित्र्यं दर्शयामास, मुहुरिति ।—अहो इति आश्चर्य्यं ; नयविदः नैतिकज्ञः, नैतिः नयः, नियतिः देवमिव, चित्राकारा विचित्रस्वरूपा ; तथा हि—कार्य्यवशतः कार्य्यविशेषमुद्दिश्य, प्रयोजनवशादित्यर्थः, मुहुः बारं बारं, कदाचिदित्यर्थः, लब्धोद्भेदा लब्धः अनुमेयः, उद्भेदः प्रकाशो यस्याः सा, लब्धस्य उद्देश्यस्य, उद्भेदः सामान्यतः प्रकाशो यस्यां सा इति वा, मुहुः कदाचित्, अविगमाभावेन विशेषज्ञानाभावेन, गहना कठिना, दुर्बोधा इत्यर्थः, मुहुः कदाचित्, सम्पूर्णाङ्गी सम्पूर्णानि अङ्गानि अनुवयवा यस्याः तादृशी, पुष्टमायना, मुहुः कदाचित्, कतिक्रशा अल्पमात्रबोधगम्या इत्यर्थः, मुहुः कदाचित्, भक्ष्यद्वीजा भक्ष्यत नश्यत, बोधो कारणं यस्याः तन्नाश्रुता, अनुद्भावितकारणेत्यर्थः, मुहुरपि बहुप्रापितफला बहु प्रचुरं यथा तथा, प्रापितं फलं यथा तन्प्रोक्ता, सफलित्वर्थः । प्रकृतपक्षे लब्धोद्भेदा मुखसन्धौ लब्धोद्दिष्टा सती बहुधा विसारितेत्यर्थः, प्रतिमुखे लब्धाल्लब्ध्यायाः पुनर्व्यक्तेः गहना अतिक्रशा च, गर्भे सुहृर्दण्डनान्निषणात् नश्यदिव बोधमुद्दयोगी यस्याः सा तन्धीक्ता, विमर्शे बोधस्य स्पष्टमेव दर्शनात् सम्पूर्णाङ्गी, निर्वहणे सर्वार्थोपसंहारात् बहुप्रापितफला च । अत्र कार्य्यचाम विचित्राकारत्वं कारणे उपपद्यते । आर्य्यस्य यथा फलेनेव ज्ञेयता, एवं नैतिरपि फलेनेव ज्ञेयेति भावः । [लोकैः किन्तु एकस्यैव मुहुःशब्दक अनेकजः प्रयोगात् “सदा चरति ह्ये भावः” इत्यादि दर्पककदुदाहरणवत् ज्ञानबोधतत्त्वदीयः । अत्र “नियतिरिव” इत्यस्य उपमाऽवधारः, तथा अप्रसूतात् सामान्यतः नैतिकज्ञस्य नैतिप्रशंसनात् विशेषतः चाणक्यनीतिप्रशंसापक्षे प्रसूतस्य प्रतीतिरप्रसूतप्रशंसा इति अनुयोः संवृष्टिः] । शिखरिणी इत्यम् ॥ १ ॥

[प्रकाशम्] । भद्र भासुरक ! न मां दूरोभवन्तामिच्छति (ण)
कुमारः ; अतोऽस्मिन् एव आख्यानमण्डपे विन्यस्यताम्
आसनम् ।

पुरुषः । एदं आसनं, उपविमदु अज्जो । *

भाग । [उपविश्य] । भद्र भासुरक ! यः कश्चित् सुदार्थी
मां द्रष्टुम् इच्छति, स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

पुरु । जं अज्जो आणवेदि । †

[इति निष्क्रान्तः] ।

भाग । [स्वगतम्] । कष्टम् !! एवमपि नाम अयम् अस्मासु
स्नेहवान् कुमारो मलयकेतुरति-सम्भातव्य इति अहो !!
दुष्कारम् । अथवा (त) —

कुले लज्जायाश्च स्वयंशमि च माने च विमुखः,

शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलाभाद्धनवति ।

तटाज्ञां कुर्वाणो हितमहितमित्येतदधुना,

विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रो विमृशति ? ॥ ४ ॥

* पतदासनम्, उपविशतु भाष्यः ।

† यत आये आजापयति ।

(ण) दूरोभवन्तमिति । — मुदादानार्थं कटकदारि अवस्थानम् आप दूरोभवन-
मित्यभिप्रायः ।

(त) एवमपि — क्षणमात्रं मया विरहमसहमानोऽवीक्ष्यः । अति-सम्भातव्यः,
— प्रतारणीयः । स्तोत्रं कष्टं समाधत्ते — चक्षतेति ।

— प्रभुपरतन्त्रस्य कायांकायविवेचनं तथैवेति पञ्चान्नरं समर्थयमानः आह, कुले
इति । — परतन्त्रः पराधीनो जनः, कुले वंशी, तदनुसारिचरिते इति यावत्, लज्जायाम्
अकायेकरणस्यावां वपायां, स्वयंशमि स्वयं श्यातौ, माने च चात्मन्योदायाश्च,
विमुखः पराधुखः सन्, क्षणिकधनलाभात् क्षणिकधनप्रत्याशया, नश्वरविशलाभ-
मुद्दिश्येति यावत्, जनवति अस्त्वामिति, शरीरं विक्रीय स्वशरीरस्य सुखे स्वत्वं तस्यै
इत्येत्यर्थः, तटाज्ञां तटाक्षेत्रं, कुर्वाणः प्रतिपाद्यन्, सुतरां विचारातिक्रान्तः सदसद-

[ततः प्रविशति प्रतीकार्यगुणतो मलयकेतुः] ।

मया । [स्वगतम्] । अहो ! राक्षसं प्रति मे विकल्पबाहु-
व्यात् (य) आकुला बुद्धिर्न निश्चयम् अधिगच्छति । कुतः ?—

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयास्तस्मिन्ना,

किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्येण सन्ध्यास्यते ? ।

स्थैर्यं भक्तिगुणस्य वा विगणयन् किं सत्यसन्धो भवेत् ?

इत्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ॥

[प्रकाशनम्] । विजये ! क्व भागुरायणः ?

विचारकरणे अप्राप्तावसरः, अतिक्लान्तविचारसमय इत्यर्थः, अमुना एतत् कृतम्,
एतत् अद्वितमिति युक्तायुक्तमित्यर्थः, किमिति कथं, विवृणोति ? चित्तवृत्तिः ? धन-
दृष्ट्या शरीरस्य विवृणोति च स्वाधीनत्वात् न दृढागो विवेचनाऽधिकार इति भावः ।
[इदं कार्योपलक्ष्यं वचनं, कार्यस्य मलयकेतुसन्धानेन राक्षसवशीकरणस्य
उपलक्ष्यत्वात्] । शिखरिणो वचनम् ॥ ४ ॥

(५) विकल्पबाहुव्यात्—सन्देहमाचुष्यति ।

एकतरङ्गिणं पक्षे दुहेरनवस्थाने युक्तिं प्रदर्शयन्नाह, भक्त्या इति ।—नन्दकुलानु-
रागदृढया नन्दकुले यः अनुरागः प्रीतिः, तेन दृढया प्रगाढया, भक्त्या चाणक्य-
निराकृतेन नन्दान्वयास्तस्मिन्ना नन्ददेशाश्रयिका, कृतिना मौर्येण चन्द्रगुप्तेन सन्देहः,
किं सन्ध्यास्यते ? सङ्कल्पते ? राक्षस इति शेषः, अथवा भक्तिगुणस्य, ममेति शेषः, स्थैर्यं
दाक्ये, विगणयन् ; यद्वा—भक्तिगुणस्य, नन्दकुले इति शेषः, स्थैर्यं विगणयन् अमलमन्,
अपेक्षां कुर्वन् इत्यर्थः, किं सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञाः, भवेत् ? अहं मौर्यं जित्वा तुभ्यं समग्रं
अमलराज्यं दास्यामीति या प्रतिज्ञा कृता तां सफलयेदिति यावत्, इति इत्थं, मे मन,
मनः चेतः, आरूढकुलालचक्रं कुम्भकारचक्रोपरिष्ठितमिव, चिरं भ्राम्यति सन्देहमन्
इत्यर्थः । नन्ददेशस्थेन नन्दकुलानुरागजनिता भक्तिः मौर्ये दृढा भवितुमर्हति, सत्य-
सन्धत्वेन नयि च केवला भक्तिगुणो दृढो भवितुमर्हति ; यद्वा—नन्दाभावात् केवल-
नन्दकुलानीयमिति कृत्वा तव या भक्तिस्त्वनमलमन् सत्यसन्धो भवितुमर्हति इत्युभय-
कोटिकः संशयः ; तत्रापि मौर्यसन्धानकोटिः प्रवर्तते ध्वनिर्ध्वं चाणक्यनिराकृतेनेति
विशेषणं राक्षसस्य मौर्येणापि न्यायिणापरेतुमर्हन् ; कृतिनेति च विशेषणं कृतकयो-
मौर्यः दुर्निर्देशेन चाणक्येन सङ्गं पुनर्नन्दधीत इति सूचयितुं दत्तम् । [एतं चाणक्य-

प्रतोहारो । कुमार ! एमो क्व कडभादो णिक्कमिदुकामाणं
मुहासंपदाणाधिआरि चिट्ठदि । *

मल । विजये ! मुहूर्तं निभृतपदसञ्चारा भव, यावदस्य
पराङ्मुखस्य एव पणिभ्यां नयने पिटधामि । (द)

प्रतो । जं कुमारो आणवेदि । †

भासुरकः । [प्रविश्य] । अज्ज ! एमो क्व क्ववणमो मुहाणिमित्तं
अज्जं पेक्खिदुमिच्छदि । ‡

भाग । प्रवेशय ।

भासु । जं अज्जो आणवेदि । § [इति निष्क्रान्तः] ।

चपयकः । [प्रविश्य] । सावकाणं धम्मविही होदु । ¶

भाग । [नाट्येन चपयको मुहानिमित्तम आर्यं प्रेषितुमिच्छति] । अये ! राक्षसस्य मित्रं (घ)
जीवसिद्धिः ॥ [प्रकाशयन्] । भटन्त ! न खलु (न) राक्षसस्य
प्रयोजनमेव किञ्चिदुद्दिश्य गम्यते ?

* कुमार ! एव खलु कडभादिभिर्कृतमितुकामानां मुहासंपदाणाधिआरि तिष्ठति ।

† यत कुमार आज्ञापयति ।

‡ आर्य ! एव खलु चपयको मुहानिमित्तम आर्यं प्रेषितुमिच्छति ।

§ यत आर्य आज्ञापयति ।

¶ उपामकानां धर्मवृद्धिः भवतु ।

निराकृतेन" इति "कृतिना" इति च विशेषबहयस्य सामिनायकत्वात् परिकरालङ्कारः,
स च आकटुक्कावचकमिव इत्युपेक्षया संसृज्यते] । आदौ कविश्रीकृतं इत्यन्तः ॥ ५ ॥

(द) विजये ! मुहूर्तमिति ।—[चनेन मलयकेतोरतिवालिश्रवत् भागुरावचस्य
तदकीवरचपारीण्यव ध्वनितम्] । "तेन इदानीं मदत प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति"
(२६ पृष्ठे ७ पङ्क्तौ) इति पूर्वमुपस्थितस्य जीवसिद्धिना सम्प्रति क्रियमाणस्य मलय-
केतुतिसम्माननस्य महाप्रयोजनस्य चवसरदानाय च इदं कविसंविधानम् इत्यवश्यम् ।

(घ) राक्षसस्य मित्रमिति ।—चनेन द्वारेण इदानीं मलयकेतुरतिष्ठन्त्याव्य-
इति भावः ।

(न) न खलु इति वाक्ये प्रश्नो व्यज्यते ।

चप । [कथं विधाय] । संतं पावं, संतं पावं । सावका ! तर्हिं जीव गमिस्स, जहिं लक्खसस्स पिमाचस्स वा णामं पि ण सुणीअदि । *

भागु । भदन्त ! वनीयांस्ते सुहृदि प्रणयकोपः । तत् किम् अपराहं राक्षसेन भदन्तस्य ?

चप । सावका ! ण मम किं-पि लक्खसेण अवलङ्गं, सअं जीब्ब मंदंभाओ अत्तणो कम्मसु (प) लज्जामि । †

भागु । भदन्त ! वक्ष्यामि मे कुतूहलम्—” ।

नक्ष । [स्वगतम्] । मम च ।

भागु । “—ओतुम् इच्छामि ।

नक्ष । [स्वगतम्] । अहमपि ।

चप । सावका ! किं एदिणा असुणिदब्बेण सुदेण ? ‡

भागु । भदन्त ! यदि रहस्यं, तदा तिष्ठतु ।

चप । सावका ! ण हि रहस्यं । §

भागु । तर्हि कथ्यताम् ।

चप । सावका ! णत्थि एदं, तधावि ण कधइस्सं अदि-
णिसंसं । ¶

* शान्तं पापं, शान्तं पापम् । उपासक ! तत्रैव गमिष्यामि, यत्र राक्षसस्य पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

† उपासक ! न मे किमपि राक्षसेनापराहं, स्वयमेव मन्दभाग्यः आत्मनः कर्मसु लज्जे ।

‡ उपासक ! किमेतेन अशीतव्येन सुतेन ?

§ उपासक ! न हि रहस्यम् ।

¶ उपासक ! नास्तीदं, तथाऽपि न कथयिष्यामि अतिशृंगारम् ।

(प) आत्मनः कर्मसु—सुहृद्दीदृक्षेपुः ; अनन्तरमेव समेन राक्षसस्य परंतप-
हृत्कृतेन निर्देष्टव्यमाणत्वादिति भावः ।

भाग । भदन्त ! अहमपि सुद्रां न दास्यामि ।

चप । [स्वगतम्] । युक्तम् इदानीम् अर्थिने (फ) कथयितुम् ।
[प्रकाशम्] । का गदौ ? एसे णिवेदेमि, सुणादु सावको । अत्थि
टाव हगे अधसो पढमं पाडलिउत्ते णिवसमाणो लक्खसस्स
मित्तत्तणं उवगदे । तच्चिं अबमले लक्खसेण गूढं विसक्ख्हा-
प्पओअं समुप्पादिअ चादिदे (ब) देवे पव्वदौसले । *

मल । [सवाच्यमात्मगतम्] । कथं !! राक्षसेन घातितस्तातो न
चाणक्येन !!

भाग । भदन्त ! ततस्ततः ?

चप । तदो हगे लक्खसस्स मित्तं कदुअ चाणक्कइदएण
सणिकालं णअरादो णिव्वासिदो । टाणीं पि लक्खसेण अणेअ-
अकज्जकुमलेण किंपि तादिसं (भ) आलहीअदि, जेण हगे
जीअलोअदो णिक्कामिज्जेमि । † (म)

* का गदौ ? एष निवेदयामि, श्रणोतु उपपासकः । अस्ति तावत् पद्मपत्रम् :
प्रथमं पाटलिपुत्रे निवसन् राजसस्य मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्पवसरे राजसेन गूढं
विषकन्याप्रयोगं समुत्पाद्य घातितो देवः पर्यन्तेश्वरः ।

† ततोऽहं राजसस्य मित्रं कृत्वा चाणक्यदत्तकेन सनिकारं नगराभिर्वासितः ।
इदानीमपि राजसेन अनेकाकार्यकुशलेन किमपि तादृशमारभ्यते, येनाहं जीव-
न्लोकान् निष्कामिष्ये ।

(फ) अर्थिने—आदरवते भागुरायणाय, आदरेण श्रुतं मत्प्रसिद्धं तथास्त्रिनेव
गृह्णीयादिति भावः ।

(ब) घातित इति—मम हस्तेनेति शेषः ।

(भ) तादृशमिति—[तादृशं—पर्यन्तेश्वरघातनचट्टशं मलयकेतुनियङ्करूपमिति
गूढोऽर्थः । इदं भागुरायण-भदन्तयोर्मध्यः परिभाषणं लक्ष्यम्] ।

(म) जीवन्लोकान्—जगतः इत्यर्थः । पूर्वं हि राजसेन प्रयुक्तया विषकन्याया
केवलं पर्यन्तेश्वरो घातितः, अहमपि तदा चाणक्यद्वारा नगरान् निर्वासितः ;
इदानीन्तु राजसेन यदारब्धं, तेन न केवलं क्रोडपि घातिष्यते, अहमपि घातिष्ये ;

भाग । भटन्त ! प्रतिश्रुतराज्याहंमयच्छता चाणक्यहतकेन
इदमकार्यमनुष्ठितं, न राक्षसेन इति श्रुतम् अस्माभिः ।

अथ । [कर्णोपिधाय] । संतं पावं संतं पावं । मावका !
चाणको विमकस्याए णामंपि ण जाणादि । तेण ज्जेव दुट्टुवुड्डिणा
लक्खसेण एमा अकज्जमिहो किटा । *

भाग । भटन्त ! कष्टमिदम् । इयं मुद्रा दीयते, एहि,
कुमारं संश्रावयाव ।

नमः । श्रुतं मखे ! श्रवणविदारणं वचः

सुहृन्मुखादिपुमधिकृत्य भाषितम् ।

पितृर्वधव्यमनमिदं हि येन मे

चिरादपि द्विगुणमिवाद्य वर्धते ॥ ६ ॥

* शान्तं पापं शान्तं पापम् । उपामक ! चाणको विमकस्याया नामापि न
जानाति । तेनैव दुट्टुवुड्डिणा राक्षसेन एवा अकार्यविद्धिः कृता ।

“क्रियासमभिहारेण विराध्यन्ते अमेत कः ?” इति मत्वाऽहं प्रथममेव नगरादस्मात्
ज्जानान्तं गत्वा स्वप्राधान्यं धारयिष्यामि इति भावः ।

मन्त्रयकेतुराक्षितः सर्वे वृत्तान्तमाकर्ण्य तदैव वस्तुकामं भागुरायणं लच्छीकृत्य
वक्ति, श्रुतमिति ।—हे मखे ! रिपुं पठंतेऽन्यवधात कविमश्वं राक्षसमित्यर्थः,
अधिकृत्य भाषित्य, भाषितं अक्षितं, श्रवणविदारणं श्रुतमात्रेण प्रोक्तजनकत्वात्
अतिशङ्कोरमित्यर्थः, वचः वक्तव्यं, सुहृन्मुखात् सुहृदः राक्षसत्वेन निबन्ध उपपन्नकथं,
(सुहृन्मित्रयोः भेदी यथा—“अन्धानसङ्गो बन्धुः सदैव जुगतः सुहृत् । एकस्मिन्
भवेन्न्ययं समप्राणः सखा नतः ॥” इत्युक्तेः) मुखात् श्रुतम् ; [सुहृन्मुखादित्यनेन अत्र
वचनस्य न कश्चिच्च निबन्धात्मकत्व इति सूचितम्] । येन श्रवणेन, मे मन, इदं
पितृर्वधव्यमनं पितृविनाशजनितकष्टं, चिरादपि द्विगुणमिव पुत्रात्मनपि अद्य
प्रत्यक्षावभाष्यत्वात् नवीकृतं सत् द्विगुणमिव, वर्धते । [अथ अद्विगुणेऽपि द्विगुणत्व-
वशादनात् उपपेक्षाऽलङ्कारः] । चचिरा इत्यम् ॥ ६ ॥

अप । [स्वगतम्] । अये ! श्रुतं मलयकेतुद्वतकेन !! कतार्थो-
ऽस्मि । (य)

[इति निष्क्रान्तः] ।

मलय । [प्रत्यक्षवत् आकाशे लक्ष्यं वदति] । राक्षस ! युक्तमिदम् ।—

मित्वं ममायमिति निर्वृतचित्तवृत्तिं

विसम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ।

तातं निपात्य सह बन्धुजनाक्षितोयैः

अन्वर्थतोऽपि ननु राक्षस ! राक्षसोऽसि ॥ ७ ॥

भाग । [स्वगतम्] । रक्षणीया राक्षसस्य प्राणाः इति
आर्यादेशः । भवतु एवं तावत् । [प्रकाशनम्] । कुमार !
अलम् आवेगेन ; आसनस्थं कुमारं किञ्चित् विज्ञापयितुम्
इच्छामि ।

(य) कृतार्थोऽस्मीति ।—प्रथमाह “तमेवानो मङ्गल प्रयोजनमनुष्ठयं सविध्यति”
[२६ पृष्ठ ७ पङ्क्तौ] इति पूर्वोक्तमहाप्रयोजनानुष्ठानेन कृतकृत्योऽस्मीत्यर्थः, सुदृगुच्छान्-
विपुमाचक्रत्य इत्यनेन स्वस्य सुष्ठ्वेन विद्यास्ववचनत्वं राक्षसस्य विपुलस्य मलयकेतुना
मनसि दृढीकृतम् इति च कृतार्थता । [इदं बोजानुगृह्यकार्ये प्रख्यापनं निरर्थकम् ।]

अपयकमुखीत स्वकथेन विषयव्यापनात् राक्षसकृतमाकर्ण्य विक्षितः राक्षसः
मधिसिद्धाह, निवसिति ।—अयं राक्षसः, मम मित्वं मुञ्चत, इति विसम्भतः
विश्वासात्, त्वयि राक्षसे, निवेशितसर्वकार्यं समर्पितसकलराज्यभारं, निर्वृतचित्तवृत्तिं
निश्चलमनोऽसि, तातं मम पितरं, बन्धुजनाक्षितोयैः, बन्धुजनास्तुभः, सह निपात्य, ननु
राक्षस ! नो कृतम् । अन्वर्थतः प्रीतार्थतोऽपि राक्षसोऽसि, त्वमिति शेषः, राक्षसवत्
क्रूरवर्मकारित्वादिति भावः । पद्येनानेन एवं ज्ञायते यत् राक्षस-पर्वतकथोः पूर्वो-
क्तस्य बन्धुत्वमासीत्, अथ आचक्रत्य राज्याहं दानप्रभोभनेन राक्षसादिभेद्य स्वकार्य-
सिद्धये पर्वतकः सहायत्वेन प्रयोजक इति । तथा च, अनुपदमेव कुपितो मलय-
केतुः भागुरायणेन “तस्मिन् काले सवांसिद्धिं राजानमिच्छतः” इत्यादिना सन्दर्भेण
समाधास्यते । [अत्र तातनिपातने बन्धुजनमयनलक्षणात्सादृश्यस्य स्वभावात्
सङ्कीर्णरहस्यारः । “ममायम” इत्यत्र “ममेदम्” इति पाठे—विधेयप्राधान्यात्
कीर्तनम्] । वसन्ततिथयः इत्यम् ॥ ७ ॥

सखे । [उपविश्य] । सखे ! किमस्ति वक्तुकामः ?

भाग्यं कुमार ! इह खलु अर्थशास्त्रव्यवहारिणाम् अर्थ-
वशात् परिमित्रोदासीनव्यवस्था (र) न लौकिकानाम् इव
स्वेच्छावशात् ; यतः तस्मिन् काले सर्वार्थसिद्धिं राजानम्
इच्छतो राजसस्य चन्द्रगुप्तादापि बलीयस्तया (ल) सुगृह्यौत-
नामा देवः पर्वतेश्वर एव अर्थपरिपन्थी (व) महान् अरातिः
आसीत् । तस्मिंश्च काले राजसेन इदम् अनुष्ठितम् इति न
अतिदोषमिव अत्र पश्यामि । पश्यतु कुमारः,—

मित्राणि शत्रुत्वमिवानयन्ती,

मित्रत्वमप्यर्थवशाच्च शत्रून् ।

नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं,

कल्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनि (श) अनुपालभ्यो राजसः, आ-नन्दराज्य-

(र) अर्थवशात्—प्रयोजनवशात् । परिमित्रोदासीनव्यवस्था—अवगम्य परिः,—
शत्रुः, अयं मित्रं—सुहृत्, अयम् उदासीनः,—मध्यस्थः, इत्येवंकृत्वा व्यवस्था—
विचारः ।

(ल) बलीयस्तया—प्राबल्येन ।

(व) अर्थपरिपन्थी—आर्थ्यप्रतिद्वन्द्वी शत्रुः आर्थ्यविघातकी वा ।

राजसं प्रति सन्दिग्धं मलयकेतुं स्वकायासङ्गे पुनः प्रत्यावयितुं राजसस्य नैति-
मूलकमिति समर्थयमान आह, मित्राणीति ।—नैतिः अर्थशास्त्रनियमः, अर्थवशात्
प्रयोजनवशात्, मित्राणि शत्रुत्वं शत्रून् मित्रत्वमपि आनयन्ती प्रापयन्ती इव, अत एव
जीवत एव पुंसः पुनश्चान्, अस्मृतपूर्ववृत्तम् अचिन्तितपूर्ववृत्तान्, कल्मान्तरं नयति
प्रापयति ; तथा कल्मान्तरे पूर्वकल्मसं न काव्यते, तथा जीवत एव पुंसः राजनैति-
वशात् पूर्ववृत्तादि विस्मायेत्येन पञ्चयते इति भावः । [अत्र मित्रेषु शत्रुत्वप्रापच-
कम्भावनात् उत्प्रेक्षा, तथा असत्यत्वे जीवन्ती कल्मान्तरमात्रे तत्सत्यत्वव्यवहारात्
अतिशयोक्त्येवमयोः संसृष्टिः] । इन्द्रवज्रा ३३३ ॥ ८ ॥

(श) तदत्र वस्तुनीति ।—[इदं कुपितस्य मलयकेतोः समाधानरूपं पर्युपासनम्] ।

लाभात् अनुयाज्यस्य परतः तस्य परिग्रहे परित्यागो वा कुमारः
प्रमार्थं भविष्यति ।

मल । एवं भवतु । सखे ! सम्यक् दृष्टवानसि ; अन्यथा
अमात्यस्य वधे प्रकृतिस्त्रीभः स्यात्, एवञ्च सन्दिग्धो विजयः
स्यात् अस्माकम् ।

पुरुषः । [प्रविश्य] । जेट् जेट् कुमारी । अर्थं अज्जस्स गुम्हा-
णाधिकितो टीहवक्खू अज्जं विसवेदि, 'एसो क्व अम्हेहि'
कड्भादो णिक्कमंतो अगहीदमुहो सलेहो पुरिसो गहीदो,
ता पञ्चक्खीकरेट् णं अज्जो' ति । *

भाग । भद्र ! प्रवेशय ।

पुरु । जं अज्जो आणवेदि । † [इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति पुरुषेण अनुगम्यमानः संवतः सिद्धार्थकः] । (५)

सिद्धा । [स्वगतम्] ।—

तिर्य्यंतीए गुणेषुं दीसेसुं परंसुहं करंतीए ।

अम्हारिसजणणीए पणमामो सामिभत्तोए ॥ ८ ॥

* जयति जयति कुमारः । अयम् आर्य्यः गुह्यानाधिकृतो दीर्घपक्षः
आर्य्ये विज्ञापयति, 'एष खलु अज्जमिः कटकात् निष्क्रान्त आगृहीतमुदः सलेखः
पुरुषो गृहीतः, तत् प्रत्यक्षीकरोतु एनम् आर्य्यः' इति ।

† अर्थाय आश्रययति ।

‡ दृश्यन्ते गुणेषु दीपेषु परासुखं कुर्वन्ते ।

अज्जादृशजनन्ये पणमामः सामिभत्तये ॥

(५) अतः परम् अहंस्मात्पश्यन्तं प्रथमोऽङ्क "किमवाभिलषामि" (३६ पृष्ठे
७ पङ्क्तौ) इत्यादिना "कथं एवमिदम्" (४१ पृष्ठे ८ पङ्क्तौ) इत्यन्तेन शब्देन उप-
सृतस्य शीलस्य चर्चेन वा प्रकीर्णक एवाभिलषायाः प्रगमनस्य एव संक्षेपज्ञाप-
नप्रसङ्गः ।

वाचविलिख्येनापि स्त्रानिज्ञायै सम्पादयितुं कतारणः सम्पत्तिः कारणां सिद्धान्तस्य
ज्ञात्वा स्त्रानिभक्तिमेव न सिद्धांतं ज्ञापयति; तां पृथयति, दृश्यन्ते इति ।—गुणेषु,

विडा । [उपसृज्य] । अज्ज ! अयं सो पुरिषो । *

भाग । [नाट्येन चण्डोक्त्य] । भद्र ! किम् अयम् आगन्तुकः ?
आहोस्त्रिं इहैव कस्यचित् परिग्रहः ? (स)

विडा । अज्ज ! अहं क्व अमच्चलकवसस्स सेवणो । †

भाग । भद्र ! तत् किमर्थम् अग्रहीतमुद्रः कटकात्
निष्क्रामसि ?

विडा । अज्ज ! कज्जगोरवेण तुवरान्निदोम्हि । ‡

भाग । कीदृशं तत् कार्यगौरवं, यत् राजशासनम् उल्लङ्घ-
यसि ?

मल । सखे भागुरायण ! लेखम् उपानय ।

विडा । [भागुरायणाय लेखम् अर्पयति] ।

भाग । [विडायेककृताञ्जलेन गृहीत्वा मुद्रां दृष्ट्वा] । कुमार ! अयं
लेखः, राक्षसनामाङ्किता इयं मुद्रा ।

मल । मुद्रां परिपालयन् (ह) उद्वाञ्च दर्शय ।

भाग । [तथा कृत्वा दर्शयति] ।

मल । [गृहीत्वा वाचयति] । “स्वस्ति, यथास्थाने कुतोऽपि,
कोऽपि, कमपि, पुरुषविशेषम् अवगमयति । अस्मादिपक्षं

* आर्य ! अयं स पुरुषः ।

† आर्य ! अहं खलु अमात्यराक्षसस्य सेवकः ।

‡ आर्य ! कार्यगौरवेण त्वरायितोऽस्मि ।

दृष्टेषु सत्सु इति शेषः, अन्त्यानामिति भावः, तृष्यन्त्ये भोतिमापद्यमानाये, दोषेषु सत्सु
परास्तुल्यं कुर्वन्त्ये दूरीकुर्वन्त्ये, अन्त्यादशजनन्त्ये पोषणकर्तृत्वधर्मसामान्यादिति भावः,
स्वानिभक्त्यै प्रणमनः । [“किथया वमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति चतुर्थी ।
“तिप्यंतोए” इत्यत्र “अप्यंतोए” इति पाठे—“आनयन्त्ये” इति संस्कृतम्] ॥ ८ ॥

(स) आगन्तुकः ?—स्थानात्तरादनागतः ? इत्यर्थः । परिग्रहः ?—आश्रितः ? ।

(ह) परिपालयन्—संरक्षन् ; मुद्रापरिपालनं राक्षसमुद्रघातं सङ्घः संवादा-
मिति भावः ।

निराकृत्य (क) दर्शिता काऽपि सत्यवादिता सत्यवता ।
साम्प्रतम् एषामयि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनाम् अस्मात्सुहृदां (ख)
पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपणवस्तुप्रतिपादनप्रोत्साहनेन (ग) सत्य-
सन्धः प्रीतिम् उत्पादयितुम् अर्हति । एते हि एवमुप-
गृहीताः (घ) सन्तः स्वाश्रयविनाशिनैव उपकारिणम् आराध-
यिष्यन्ति । अविस्मृतमपि एतत् सत्यवतः स्मारयामः, (ङ)
एतेषां मध्ये केचित् अरेः कोषदन्तिभ्याम् अर्थिनः, केचित्
विषयेण इति । अस्मान् प्रति अलङ्कारत्रयञ्च यत् सत्यवता-
ऽनुप्रेषितं, तदुपगतम् । अस्माभिरपि लेखस्य अशून्यार्थं
किञ्चित् अनुप्रेषितं, (च) तदुपगमनीयं, वाचिकञ्च प्राप्ततमात्
सिद्धार्थकात् श्रोतव्यम्” इति । (क) सखे भागुरायण ! कौटुम्भी
लेखार्थः ? (ज)

भागु । भद्रं सिद्धार्थक ! कस्य अयं लेखः ?

(क) अस्मादिति ।—अस्मादिपञ्च—आपक्य, तस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया
प्रतिज्ञातमासीत् इति तात्पर्यम् ।

(ख) अस्मात्सुहृदां—कीलूतादीनाम् ।

(ग) पूर्वति ।—पूर्वे—प्राक्, प्रतिज्ञातस्य—प्रतिश्रुतस्य, सन्धेः परिपणः—
प्रतिदानसूते, यत् वस्तु तस्य प्रतिपादनं—प्रदानं, तेन प्रोत्साहनं—निर्वाहप्राप्ति-
सूचकाश्रायणं तेन ।

(घ) उपगृहीताः,—प्रीत्युत्पादनेन बन्धुजता इत्यर्थः, अनुगृहीताः वा ।

(ङ) अविस्मृतमिति ।—सत्यवत्त्वात् त्वं न विस्मरसि, तथाऽपि स्मारयाम इत्यर्थः,
[वयनिलूखे पदे “अस्मादी इयोष” (१।१।५८ पा०) इति बहुवचनम्] ।

(च) लेखस्येत्यादि ।—“ममेवायं लेखः, न रिपुपक्षस्य कस्यचित् इति
विश्वासीत्यादिकार्थं किञ्चित् प्रेषितमिति भावः ।

(क) एवमेव लेखः आपक्येन शकटदासेन लेखयित्वा तदङ्कुरीयस्यमुद्रया
ऽङ्कयित्वा च सिद्धार्थकाश्च “एवमेवम्” इति चर्णे उपदिश्य पूर्वनिर्णय इति व्यक्तव्यम् ।

(ज) भागुरायण इति ।—कं प्रति केन लिखितमिति प्रष्टव्यमिति भावः ।

सिद्धा । अज्ज ! ण आणामि । *

भाग । हे धूर्त ! लेखो नीयते, न च ज्ञायते कस्यायम्
इति । सर्वं तावत् तिष्ठतु, वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ? (भ्र)

सिद्धा । [भयं नाटयन्] । तुम्हेहिं (ज) । †

भाग । किमस्माभिः ‡

सिद्धा । तुम्हेहिं गह्वोदो, ण आणामि का कथेति । § (ट)

भाग । [सक्तोद्यम] । एष ज्ञास्यसि । भद्र भासुरक !
बहिर्नीत्वा ताड्यतां तावत्, यावत् सर्वम् अनेन कथितं भवेत् ।

भाग । जं अज्जो आणवेदि । §

[इति सिद्धार्थकेन सट् निष्क्रान्तः] ।

[पुनः प्रविश्य] । अज्ज ! इअं तस्स ताडीअमाणस्स कक्खादो
णाममुदालंकिदा आहरणपेडिआ णिवडिदा । ¶

भाग । [विस्तीक्ष्य] । कुमार ! इयमपि राक्षसमुद्राङ्कितैव ।

मण । अयं लेखस्य अशून्यार्था भविष्यति । इमाम् अपि
मुद्रां परिपालयन् सुहृत्वा दर्शय ।

भाग । [तथा कृत्वा दर्शयति] ।

* आर्य्य ! न जानामि ।

† युष्माभिः ।

‡ युष्माभिर्गृहीतः, न जानामि का कथेति ।

§ यत् आर्य्य आज्ञापयति ।

¶ आर्य्य ! इयं तस्य ताड्यमानस्य कथतः नाममुदालाङ्किता आहरणपेडिका
निपतिता ।

(भ्र) ज्ञायते, त्वयेति शेषः । कस्य—केन कसुद्धिस्त्य प्रेरितोऽयम् इति यावत् ।

(ज) "वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ?" इति पृष्ठे प्रस्तुतलाङ्गन्दगुप्तन इत्यस्य
प्रसक्तत्वेऽपि युष्माकृण्वणशोचरोकर्तुर्मेवायमारम्भ इत्यभिप्रेत्यः । तुम्हेहिं इत्यस्य
श्रोतव्यमिति वाक्यशेषो गृह्यः ।

(ट) सक्तोद्यमं ताडनव्याजिनं उच्यते—युष्माभिरिति ।

मल । [विलोक्य] । अयं ! तदिदम् आभरणं, यन्मया स्वशरीरात् अवतार्य राज्ञसाय प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य अयं लेखः । (ठ)

भाग । कुमार ! एष निर्णयिते संशयः । (ड) भद्र ! पुनरपि ताड्यतामि ।

पुरु । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च] । अज्ज ! एमो क्खु ताडोपमाणो विस्सवेदि “कुमालस्स स्सअं ज्जेव णिवेदेमि” त्ति । *

मल । प्रवेश्य ।

पुरु । जं कुमालो आणवेदि । †

[इति निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह प्रविशति] ।

सिद्धा । [पादधीनंपत्य] । अभरण मे कुमालो पसादं करेदु । ‡

मल । भद्र ! भद्र ! अभयमेव परायत्तजनस्य, तन्निवेद्यतां यथाऽवस्थितम् । (ट)

* यत् आर्यः आज्ञापयति । आर्य ! एष खलु ताड्यमानो विज्ञापयति, “कुमारस्य स्वयमेव निवेदयामि” इति ।

† यत् कुमारः आज्ञापयति ।

‡ अभयेन मे कुमारः पसादं करोतु ।

(ठ) व्यक्तमित्यादि ।—राजाह्वयभरणप्रवणचन्द्रगुप्तं प्रति राजसेनं प्रेषितः इत्यर्थः ।

(ड) संशय इति ।—संशयविषय इत्यर्थः, [संशय्यते चमो इति संशयः; “एरच्” (३३।३६ पा०) इति संपूर्वकान् ग्रीधातोः चर्मणि चच्] ।

(ट) “भद्र ! भद्र !” इति—[सत्यमेति वदतिः] । यथाऽवस्थितं—यथाज्ञातं, प्रकृतम् अनपेक्ष्य इत्यर्थः ।

विद्या । णिमामिदु कुमालो, अहं क्वु भमञ्चलकवसेण इमं लेहं देइअ चंटउत्तसभासं प्येसिदोम्हि । *

मल । भद्र ! वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

विद्या । कुमाल ! संदिष्टोम्हि भमञ्चलकवसेण, जहा—“एदे मम पियअवअस्सा पंच रात्राणो तुए सह प्यदमसमुपस-
संधाणा ; जहा—कुलूटाहिबो चित्तवम्मा, मलअजण-
बदाहिबो सिंहणादो, कस्सीरटेमणाहो पुक्करवो, सिंधुराओ
सिंधुसेणो, पारसीआहिबटो मेहक्खो त्ति । एत्थ ज्जेव पदम-
भणिटा तिसि रात्राणो मलअकेदुणो विसअं अहिलसंति
इदरे दुवै कोसं हल्लिबलं अ त्ति । ता जहा चाणक्कं णिरा-
करिअ मङ्गाराएण मम प्यीदी उप्पादिआ, तहा एदाणं पि
प्यदमभणिदो अत्थो संपादइदब्बो” त्ति, एत्तिओ बाआसंदेसो
त्ति । †

मल । [स्तब्धतन] । कथम् !! चित्रवर्मादयोऽपि माम् अभि-
द्रुह्यन्ति !! अत एव एतेषां राक्षसे निरतिशया प्रीतिः ।

[प्रकाशम्] । विजये ! अमात्यराक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती । जं कुमालो आणवेदि । ‡ [इति निष्क्रान्ताः] ।

* निशानयतु कुमारः, अहं खलु अमात्यराक्षसेन इमं लेहं दत्त्वा चन्द्रगुप्त-
सहायं प्रेषतोऽस्मि ।

† कुमार ! संदिष्टोऽस्मि अमात्यराक्षसेन, यथा—“एते मम प्रियवयसाः पञ्च
रात्रानस्तथा सह प्रथमसमुत्पन्नसन्धानाः ; यथा—कुलूताधिपचित्तवर्मा, मलय-
जम्बुद्वीपः सिंहनादः, काश्मीरदेशाधिपः पुक्कराक्षः, सिन्धुराजः सिन्धुसेनः,
पारसीकाधिपतिर्मेघाक्ष इति । अत्रैव प्रथमभवितास्त्रयो राजानः मलयकेतोर्विषय-
मभिलषन्ति, इतरौ द्वौ कोसं हल्लिबलञ्चेति । तदुपमा चाणक्यं निराक्रुय मङ्गाराजेन
मम प्रीतिकथादिता, तथा एतेषामपि प्रथमभविताऽर्थः सम्पादयितव्यः” इति,
एतावान् वाक्सन्देह इति ।

‡ अतः कुमार आश्रययति ।

[ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगतः पुरुषिण

अनुगम्यमानः सचिन्तो राज्ञः] ।

राज्ञः । [स्वगतम्] । सम्पूर्णम् अस्मद्वत्तं चन्द्रगुप्तवलेः इति
यत्, सत्यं न मे मनसः शुद्धिरस्ति । (ण) कुतः ?—
साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत् सपक्षे स्थितिं,
व्यावृत्तञ्च विपक्षतो भवति यत् तत् साधनं मिदये ।
यत् साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धञ्च यत्
तस्याङ्गीकरणेन वाटिन इव स्यात् स्वामिनो निग्रहः ॥ १० ॥

(ण) न मे इत्यादि ।—मनो मे मन्दिग्धमित्यर्थः ।

राजनोतिविशारदः राज्ञः सपक्षः स्वपक्षानुरक्तैः अपरपक्षशत्रुभेदैर्बलवानपि तेषु
सहसा विश्वासमन्वयमानः समनुरक्तेष्वपि तेषु अविश्वासञ्च हेतुं प्रदर्शयन्नाह, साध्ये
इति ।—यत् साधनं नेत्यादि, पक्षे—मिदृशैतुर्धूमादिलिङ्गञ्च, साध्ये निषाद्ये
वस्तुनि, पक्षे—निमाधयिषिते वङ्गादौ, तस्याधनायेत्यर्थः, [“निमित्तात् कर्मयोगे”
(वा०) इति सप्तमी] नियितं निश्चितमामर्थ्ये, पक्षे—निश्चितव्याप्तिकम्, अन्वयेन
आनुगम्येन, पक्षे—तत्त्वनिश्चितमत्ताकत्वरूपात्त्वव्याप्ता, घटितं यत्तं, सपक्षे सवर्गे,
पक्षे—मन्दिग्धमाध्यकैर्पर्वतादौ, स्थितिम् आनुकूल्यं, पक्षे—मत्त्वं, विभ्रत्, विपक्षतः
विरुद्धपक्षतः शत्रुवर्गात्, पक्षे—साध्याभाववतो जलादेः, व्यावृत्तं निवृत्तं, पक्षे—
जलाटाववर्गीत्यर्थः, भवति तत् साधनं मिदये कार्यसाधनाय, पक्षे—साध्यानुमिति-
रूपमिदये भवति, यत् पुनः साधनं, स्वयमेव साध्यं भयादिपदशब्देन वच्यकार्यं,
न तु स्वत आद्यतमित्यर्थः, पक्षे—स्वयमसिद्धत्वात् साधनानुरेण साध्यमनुमेयम्,
उभयोः शत्रुपक्षे आत्मपक्षे च इति द्वयोः, तुल्यम् उभयपक्षानुकूलम्, उभयपक्षीय-
वेतनयादित्वात् समभावमित्यर्थः, पक्षे—सपक्षे पर्वतादौ विपक्षे जलादौ च, तुल्यम्
उभयत्र स्थितत्वात् साधारणम् ; पक्षे—आत्मवर्गे, अन्वय—मन्दिग्धमाध्यकपर्वतादौ,
विरुद्धम् अननुकूलं, पक्षे—साध्यवत्त्वावच्छेदेन अनवस्थानात् विरोधि, तस्य
तथाविषय्य सैत्यादेः, पक्षे—साधनस्य, अङ्गीकरणेन स्वीकारेण, अन्वय—प्रयोगे-
णेत्यर्थः, वाटिनः तत्त्वनिर्णयाद्येकधारुःवादवत् इव, स्वामिनः प्रभोः, निग्रहः
तिरस्कारणं, पराजयश्च, स्यात् भवेत् । पर्वते वज्रसाधनाय निश्चितमामर्थ्ये गृहीतान्वय-
व्याप्तिश्च धूमादिर्धूपं लिङ्गं सपक्षपर्वतादौ स्थितं, न तु विरुद्धं विपक्षतः

अथवा, तैः तैः विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोप-
जापैः आपूर्णमिति (त) न विकल्पयितुम् अर्हामि । [प्रकाशम्] ।

जन्मादितो व्यावृत्तम्, अत एव असाधारणम् एतादृशं लङ् वङ्गादिसाधने वादिना
प्रयुक्तं सिद्धये भवति । यत् साधनं स्वयमेव साध्यं, न तु सिद्धं, (तेन असिद्धिदोषः)
उभयोः स-परपक्षयोः पर्वत-जलयोः तुल्यं, यथा द्रव्यत्वादि ; पक्षे पर्वतादौ, विरुद्धं
साध्येन सह असमानाधिकरणं, तथा च तादृशहेतोः असिद्धिसाधारण्यविरोधरूप-
दावदुष्टत्वं, तत्परिगृहे वादिनो यथा निग्रहः पराजयः, एवं तथाभूतसैन्यादे-
रक्षोबादे स्वामिनः पराजय इत्यर्थः ।

सुकुमारमतोनां सुखवीचनाय द्वितीयाहं व्याख्या स्पष्टीक्रियते—यत् साधनं
स्वयमेव साध्यं साध्याभिन्नं, यथा—ज्ञानं प्रमाथ तद्वति तत्प्रकारकत्वात् ; अत्र साधनं
साध्येन प्रमाथ्यम् अभिन्नं साधनीयत्वेन समम् । यच्च साधनमुभयोः सपक्ष-विपक्षयोः
वृत्तिमत्त्वेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् । तत्र आद्ये उदाहरणं—शब्दपक्षकानित्यत्वसाधक-
प्रमेयत्वम् ; तत्र प्रमेयत्वं सपक्षे (निश्चितसाध्यवत्पक्षे) घटादौ, विपक्षे (निश्चितसाध्या-
भाववत्पक्षे) बाकाश्रयादौ च वृत्तिमत्त्वेन तुल्यम् । द्वितीये—शब्दपक्षकानित्यत्वसाधक-
शब्दत्वम् ; तत्र सपक्षे घटादौ विपक्षे गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् । यच्च साधनं
पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् । यथा—शब्दपक्षकानित्यत्वसाधककृतकत्वम् ;
अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे शब्दे विरुद्धः, साध्येन नित्यत्वेन असमानाधिकरणः,
नित्यत्वविरुद्धस्य अनित्यत्वस्य साधक इति भावः । एवम् उक्तपक्षार्थं विविधं यत्
साधनं हेत्वाभासः तस्य अङ्गीकरणेन वादिनो निग्रहः पराभवः स्यात् । एवं प्रकृतेऽपि
मलयकेतुबलं भद्रभटादिभिराक्रान्तत्वादुभयत्र तुल्यवदाभासमानं वस्तुनः पक्षे मलय-
केतो भद्रभटाद्यंशेन विरुद्धम्, अत एव स्वयमेव साध्यकोटिप्रविष्टमस्यादष्टं साधयेत्
न वेति सन्दिग्धमिति यावत् । एतादृशवत्त्वाभासाङ्गीकरणेन स्वामिनी राक्षसस्य
मलयकेतोश्च निग्रहोऽवश्यभावीति दार्ष्टान्तिकेऽवश्यं योजनीयम् । [अत्र साध्यसाधन-
सपक्षस्थित्यादिरूपाणाम् उपमानोपमेयगतसामान्यधर्माणाम् औपस्यबाधकेवशब्दस्य
वादिस्थानिरूपोपमानोपमेययोश्च वाच्यतया पूर्वोपमाऽलङ्कारः, स च विशेषणानां
श्लिष्टतया श्लेषश्च अनुप्राणितः] । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ १० ॥

(त) विज्ञातेति ।—विज्ञाताः,—इक्षितादिभिरनुमिताः, ये अपरागस्य—
अन्द्रमुत्तानमुरागस्य, हेतवः तेहेतुभिः । प्रागिति ।—प्राक्—पूर्वं, परिगृहीतः,—
ज्ञातः, उपजापः,—भेदो येषां तादृशैः, प्रधानपुरुषैः भद्रभटादिभिरिति शेषः ; अतो
न संशयितव्यमिति भावः ।

प्रियंवदक ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् कुमारानुयायिनो राजानः,
“सम्प्रति दिने दिने प्रत्यासीदति (थ) कुसुमपुरम् ; अतः
परिकल्पितविभागेः (द) भवद्भिः प्रयाणे (घ) प्रस्थातव्यम् ।
कथमिति ?—

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खसमगधगणैर्मामनु व्यूढसैन्यै-
र्गान्धारैर्मध्यगणे सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।

पश्चात् गच्छन्तु वीराः शकनरपतयः संवृताश्चेदिह्मणैः,
कौलूताद्यश्च शिष्टः पथि परिव्रणुयाद्राजलोकः कुमारम्” ॥११॥

प्रियं । जं अमञ्चो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्तः ।]

प्रतिहारो । [प्रविश्य] । जेटु जेटु अमञ्चो । अमञ्च ! इच्छदि
तुमं कुमानो प्येक्खितुं । †

* यत् अमाञ्च आणवेदि ।

† जवति जवति अमाञ्चः । अमाञ्च ! इच्छति त्वां कुमारः प्रेक्षितुम् ।

(थ) प्रत्यासीदति—समोपवर्ति भवति ।

(द) परिकल्पितविभागेः,—कृतसैन्यविभागेः ।

(घ) प्रयाणे—सङ्ग्रामयात्रायाम् ।

पूर्वमुक्तायाम् एव युद्धयात्रायां सैन्यसमावेशप्रकारमाह, प्रस्थातव्यमिति ।—मानु-
ष्यस्य मनः पश्चात्, खस-मगधगणैः खस-मगधराजभिः, व्यूढं विभक्तं, सज्जीकृतं वा,
सैन्यं येः तादृशैः सङ्घैः, पुरस्तात् आधीयन्समग्रसैन्यसङ्घस्य अग्रे इत्यर्थात्, प्रस्थातव्यं
गन्तव्यमित्याशयः । सयवनपतिभिः यवनपतिवर्जितैः, गान्धारैः मध्यगणे सैन्यमध्य-
भागगमने, प्रयत्नः सदृशः, संविधेयः कर्तव्यः ; पश्चात् तत्पश्चात्, चेदिह्मणैः संवृताः
सन्धिलिताः, संहिताः इत्यर्थः, वीराः शकनरपतयः गच्छन्तु । शिष्टः अवशिष्टः,
कौलूताद्यः कौलूतप्रभृतिः । [कुलूतानां जनपदानां राजा कौलूतः चित्रवर्मा, स
आद्यो यश्च सः आद्यपदेन सिङ्गनाद पुष्कराक्ष-चित्रसुगन्धवाचाणां यद्वर्णः]
राजलोकः मन्दिरवर्गः, पथि कुमारं नक्षयकेतुं, परिव्रणुयात् परिवार्य गच्छेत् ;
चित्रवर्मादीनाञ्च राज्यसमिपत्वेन तत्र सन्देशाभावात् कुमारानुगमनमुक्तम्, अन्येषां
प्रायश्चन्द्रगुप्तात् विरज्य एतत्पश्चाद्यत्रात् तत्र सन्देशात् तेषामन्यत्र गमनमनुश्रित-
मिति द्रष्टव्यम् । सङ्घरा इत्यम् ॥ ११ ॥

राक्ष । भद्रे ! मुहूर्तं तिष्ठ । कः कोऽत्र भोः ! ?

पुरुषः । [प्रविश्य] । आणवेदु अमञ्चो । *

राक्ष । भद्र ! उच्यतां शकटदासः, यथा “परिधापिता वयम्
आभरणं कुमारेण, तत्र युक्तम् इदानीम् अस्माभिः अनलङ्कृतैः
कुमारदर्शनम् अनुभवितुम्, अतो यत् तत् अलङ्करणत्रयं क्रीतं
तन्मध्यात् एकं दीयताम्” इति ।

पुरु । जं अमञ्चो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च] ।

अमञ्च ! इदं तं अलंकरणं । †

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य आत्मानम् अलङ्कृत्य उवाच च] । भद्रे !

राजकुलगामिनं मार्गम् आदेशय ।

प्रतो । एदु एदु अमञ्चो । ‡

राक्ष । [खगतम्] । अधिकारपदं (न) नाम निर्दोषस्यापि

पुरुषस्य महदाशङ्कास्थानम् । कुतः ?—

भयं तावत् सेव्यादभिमनिविशते सेवकजनं

ततः प्रत्यासन्नात् भवति हृदयेष्वेव निहितम् ।

* आज्ञापयतु अमात्यः ।

† यत् अमात्य आज्ञापयति । अमात्य ! इदं तदलङ्करणम् ।

‡ एतु एतु अमात्यः ।

(न) अधिकारपदं—दासत्वम् । [एतेन अथ जन्मान्तरोपदृक्तसंस्चितः
अशेषपूर्वको विपत्त्यातो ध्वस्यते ; तेन च “तच्चेतसा स्मरति नूनमवीषपूर्वं भः कष्टिराणि
जननान्तरभौद्धदानी” इति शःकुलकोक्तिः सङ्गच्छते] ।

सक्तमर्थे प्रतिपादयितुं दासत्वस्य विविधभोतिजनकत्वं प्रदर्शयन्नाह, भयमिति ।—
सेव्यात् जनात् स्वामिन इत्यर्थः, भयं [कर्तुं] तावत् प्रथममित्यर्थः, सेवकजनम्
अभिमनिविशते सेवकजनेषु आस्थापयंति तिष्ठतीत्यर्थः, [अभिमनिविशते इत्यत्र “निविशः”
(११ श १७ पा०) इत्यात्मनेपदम् ; तथा सेवकजनम् इत्यत्र “अभिमनिविशश्च”
(१४ ४७ पा०) इत्यधिकरणस्य पाणिनीयवृत्ता] ततः प्रत्यासन्नात् स्वामिनः पार्श्वः

अतोऽध्याकृद्गानां पदमसृजनद्वयजननं

मतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

प्रतो । [परिकल्प्य] । अमच्च ! अयं कुमालो चिद्वदि, ता उप-
सप्यदु यं अमच्चौ । *

राच । [नाट्येन अवलोक्य] । अये ! अयं कुमारः तिष्ठति ;
य एषः,—

पादाग्रे दृश्यमवधाय निश्चलन्ती

शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।

वक्तोर्दुं वहति करेण दुर्वहाणां

कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

* अनाथ ! अयं कुमारस्तिष्ठति, तदुपसर्त्तुमेवमाद्यः ।

अत्रात, अयं हृदयेषु अतःकारणेषु एव, निहितं बहुमूलं, भवति, अध्याकृद्गानाम् उन्नत-
पदस्थानां, भृत्यानामिति शेषः, पदं कर्म, असृजनद्वयजननम् असृजनस्य दुर्जनस्य,
द्वयजननं द्विसावर्द्धनं, भवति ; अतः अस्मात् कारणात्, सोच्छ्रायाणाम् अत्युन्नतानां,
महानन्दमशालिनां भृत्यानां, मतिः पतनं स्वात्मनः अधोगतनम्, अनुकूलम्
अवश्यभाविस्तेन सुलभं, कलयति चिन्तयतीत्यर्थः । “अत्वादतिर्भवति महत्तानप्य-
भ्रंशहेतुः” इति लोकोक्तिमनुसृत्य सदा पतनभयमेवास्माकमिति भावः । [अत्र
प्रथमाङ्गीकृतवाक्यद्वयमिहितार्थसङ्घः द्वितीयाङ्गीकृतसमुन्नतपदाकृद्गानाम् अवधारिणां
पतनं नियतकल्पवत् इत्यर्थकल्पने हेतुत्वेन निरूपितः इति वाक्यार्थगतः काव्यलिङ्गात्-
कारः ; एवं स्वतःसम्भाविना समुन्नतपतनविमर्शनिर्णयवस्तुना व्यञ्जनमानी “राजसेवा
मनुष्याणाम् अवधारणवलेहनम् । पञ्चाननपरिष्वङ्गी व्यालीवदनपुष्पनम् ।”
इत्याद्यनुपपद्येकवस्तुवपस्यज्ञः इति वस्तुना वस्तुध्वनिः इत्यालङ्कारिकाः] । शिख-
रिणो वलनम् ॥ १२ ॥

चिन्तानयस्य सल्लयकैतोः तदानीन्तनीम् अवस्थां वर्णयन्नाह, पादाग्रे इति ।—
शून्यत्वात् मनोवृत्तिराहित्यात् निरवलम्बनत्वात् वा, अपरिगृहीततद्विशेषां न परि-
गृहीतः ज्ञातः, तद्विशेषः तस्य पादाग्रेण, विशेषी रूपादिर्यथा तादृशीम्, अत एव
निश्चलन्ती स्तिर्या, विवशान्तरेऽप्यञ्जनानामित्यर्थः, इत्थं पादाग्रे अवधाय ऐकाग्र्येण

[उपसृत्य] । विजयतां विजयतां कुमारः ।

मल । आर्य्य ! अभिवादये । इदमासनम् आस्यताम् ।

राक्ष । [उपविशति] ।

मल । अमात्य ! चिरम् अदर्शनेन आर्य्यस्य वयम्
उद्विग्नाः । (प)

राक्ष । कुमार ! प्रयागे प्रतिविधानम् अनुतिष्ठता मया
कुमारात् अयमुपालम्भोऽधिगतः । (फ)

मल । अमात्य ! प्रयागे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुम्
इच्छामि ।

राक्ष । कुमार ! एवमादिष्टाः कुमारस्य अनुयायिनो
राजानः । [प्रस्थातव्यमित्यादिश्लोकं पुनः पठति] ।

मल । [स्वगतम्] । विज्ञायते, कथम् !! ये एव मद्दिनाग्नेन
चन्द्रगुप्तम् आराधयितुम् उद्यताः, ते एव मां परिह्वयन्ति । (ब)
[प्रकाशम्] । आर्य्य ! अस्ति कश्चित् यः कुसुमपुरं प्रतिगच्छति,
तत आगच्छति वा ?

स्थापायत्वा, दुर्दृष्टाणां दुःखेन बाहुं शक्यानां, कार्य्याणां चिन्तनीयवस्तूनामित्यर्थः,
गौरवेण भारेण, नसं गतं कृतमिव, वक्तुं मुखचन्द्र, करेण हस्तेन, बहति धारयति,
तथा च, खरतले मुखे निवेष्ट्य पादाय ऐकाग्र्येण दृष्टिं निधाय किमपि दुर्बले
कार्य्यं चिन्तयति इत्यर्थः । [अत्र प्रगाढदुःखिना-विनतानने कार्य्यगौरवभाराक्रान्ता
समुत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, स च वक्तुंभित्युपमया संसृष्टः] । प्रहर्षिणो
वृत्तम् ॥ १२ ॥

(प) अमात्येति ।—चिरमदर्शनेन—विह्वलितदर्शनदानेन । उद्विग्नाः—
कार्य्यत्वरंभ्या व्यथा; इति वाक्यार्थः ; [त्वद्दर्शनमिदानीम् अस्माकम् अचलनुदम् इति
शुद्धम्] ।

(फ) कुमार ! प्रयागे प्रतिविधानमनुतिष्ठता इति ।—इदं मलयकेतोः
प्रशस्तिप्रायम् अज्ञानानस्य उत्तरम् । प्रतिविधानम्—उद्दयोगम् । उपालम्भः,—तिर-
स्कारः ।

(ब) परिह्वयन्ति—परिवेष्टयन्ति, कौलूतायाः पञ्च राजान इति भावः ।

राज । कुमार ! अवसितम् (भ) इदानीं गतागतप्रयोजनम् ।
ननु पञ्चषैः (म) अहोभिः वयमेव तत्र गन्तारः (य) ।

मल । [स्वगतम्] । विज्ञायते । (र) [पञ्चाग्रम्] । यदि एवं,
तत् किमयम् आर्य्येण सलेखः पुरुषः कुसुमपुरं प्रस्थापितः ?

राज । [विलोक्य] । अये ! सिद्धार्थकः । भद्र ! किमिदम् ?

सिद्धा । [सवाचं लज्जां नाटयन्] । प्यसीददु प्यसोददु अमच्चो ।
अमच्च ! अतिताडीअतेण मए ण पारिटं अमच्चस्स रहस्सं
धारिटुं । *

राज । भद्र ! कौटुशं तत् रहस्यमिति न खलु अव-
गच्छामि ।

सिद्धा । णणु विस्सवेमि, ताडीअतेण मए—*† (ल)
[इत्यर्होति समयम् अधोमुखः तिष्ठति] ।

मल । भागुरायण ! स्वामिनः पुरस्तात् भीतो लज्जितश्च
नैष कथयिष्यति ; अतः स्वयमेव आर्य्याय कथय ।

* प्रसीदतु प्रसीदतु अमात्यः । अमात्य ! आतिताड्यमानेन मया न पारित-
समात्यस्य रहस्यं धारयितुम् ।

† ननु विज्ञापयामि, ताड्यमानेन मया—* ।

(भ) अवसितं—समाप्तम् ।

(म) पञ्चषेरिति ।—[पञ्च षट् वा परिमाणं येषां तेः “बहुव्रीहौ सङ्ख्याये ङञ-
बहुगणात्” (५।४.७३ पा०) इति ङच्] पञ्चषड्वासरानन्तरमेव गमिष्याम इत्यर्थः ।

(य) गन्तारः,—[“अनद्यतने लुट्” (३।३।१५ पा०) इति भविष्यदन्य-
तनेऽर्थे लुट्] ।

(र) विज्ञायते इति ।—वयमेवात्र चन्द्रगुप्तं नियोजितुं गन्तारः इति
राजस्य कृत्यराशयः, स च सलयकेतना अन्यथा गृहीतः, यथा—“चन्द्रगुप्त-
राजिष्यार्हो भवन्तः गन्तारः” इति विज्ञायते इति ।

(ल) अथ अर्होति ल पुरश्चवाक्यम् “एवम् अतिताड्यमानेन” इति तत्त्वमात्रं
दृष्टव्यम् ।

भागु । यत् आज्ञापयति कुमारः । अमात्य ! एष कथयति,
यथा—“अहम् अमात्यराक्षसेन लेखं दत्त्वा वाचिकञ्च सन्दिश्य
चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः” इति ।

राक्ष । भद्रं सिद्ध्यार्थक ! अपि सत्यम् ?

सिद्धा । [खजा नाटयन्] । “.....एवम् अतिताडीश्रंतेषु
मए णिवेदिदं । *

राक्ष । कुमार ! अनृतमेतत् । नाद्यमानः किं न ब्रूयात् ?

मल । भागुरायण ! दर्शय लेखं, वाचिकञ्च अयमस्मै
स्मृत्यः कथयिष्यति ।

भागु । [लेखम् अवलोकयन्] । “स्वसि यथास्थाने कुतोऽपि कोऽपि नमपि
पुरुषविशेषम् अवगमयति” इति [(१२९।१२३ पृष्ठस्थम्) वाचयति] । (५)

राक्ष । कुमार ! कुमार ! शत्रोः प्रयोग एषः ।

मल । लेखस्य अशून्यार्थम् (श) आर्य्येण इदमाभरणम्
अनुप्रेषितमिति, तत् कथं शत्रोः प्रयोग एष स्यात् ? [इति आभ-
रणं दर्शयति] ।

राक्ष । [आभरणं निवर्ण्य] । कुमार ! न एतस्याया अनुप्रेषितम्,
एतद्वि कुमारिण मङ्गं दत्तं, मया च परितोषस्थाने सिद्ध्यार्थकाय
दत्तम् ।

भागु । भो अमात्य ! ईदृशस्य (ष) आभरणविशेषस्य,
विशेषतः कुमारिण स्वगात्रात् अवतार्य्य दत्तस्य इयं परित्याग-
भूमिः ? (स)

* “.....एवम् अतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

(५) मल “अमात्य ! अयं लेखः । [इति दर्शयति]” अथनपि पाठो दृश्यते ।

(५) अशून्यार्थम्—पूरणार्थे, सम्पूर्णविशेषार्थे ।

(५) “कुमार” इत्यादिना एवं वदता राक्षसेन सजाहितेऽपि खोलुङ्गनं
ब्रूयत्युच्यते भागुरायणः, ईदृशस्य इत्यादिना ।

(५) परित्यागभूमिः,—द्रागपानम् ।

मल । वाचिकमपि प्राप्तमात् (ह) सिद्ध्यर्थकात् श्रोतव्यम्
इति लिखितम् आर्य्यम् ।

राज । कुतो वाचिकम् ? कस्य वा लेखः ? अयमेव (क)
अक्षदीयो न भवति । (ख)

मल । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ?

राज । कुमार ! कपटमुद्रामपि उत्पादयितुं (ग) शक्नुवन्ति
धूर्ताः ।

भाग्य । कुमार ! सस्यगेमात्थो विज्ञापयति । भद्र ! सिद्ध्य-
र्थक ! केन अयं लिखितो लेखः ?

सिद्धा । [राज्ञः मुखम् अवलोक्य तूष्णीम् अधोमुखं तिष्ठति] ।

भाग्य । अलं पुनः आत्मानं ताडयित्वा, (घ) कथय ।

सिद्धा । अज्ज ! सञ्जडासेण । *

राज । कुमार ! यदि शकटदासेन लिखितः, तर्हि मया
एव लिखितः । (ङ)

मल । विजये ! शकटदासं द्रष्टुम् इच्छामि ।

* आर्य्य ! शकटदासेन ।

(ह) प्राप्तमात्—अतिविश्रमात् ।

(क) अयं—लेखः सिद्ध्यर्थको वा ।

(ख) “कुतो वाचिकम् ? कस्य वाचिकम् ? लेख एव अक्षदीयो न भवति”
एवमपि पाठो दृश्यते ।

(ग) कपटमुद्रा—कृत्रिममुद्राम् । उत्पादयितुं—निर्मातुम् [“शकटपत्र—”
(१४।६५ पा०) इत्यादिना शकटानुपपदे तुमुन्] ।

(घ) ताडयित्वा—[“तङ्क आघाते” इति स्वार्थविज्ज्ञानात् चौरादिकात् तङ्क-
घातोः “हेतुमति च” (१।१।२६ पा०) इति हेतौ चिचि “अलं-खलीः प्रतिषेधयोः
प्राचा क्वा” (१।४।१८ पा०) इति अलं-योगे क्वा] यदि न वादव्यसि तदा पुन-
स्माद्विती भविष्यतीत्यर्थः ।

(ङ) शकटदासः सर्वथा न लिखिष्यतीति तावन् विस्मयादेवमुक्तिः ।

प्रतो । जं कुमालो आणवेदि । *

भाग । [स्वगतम्] । न खलु अनिश्चितार्थम् आर्य्यचाणक्य-
प्रणिधयोऽभिधास्यन्ति । आगत्य शकटदासो वा “सोऽयं लेखः”
इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं (च) प्रकाशयेत् ; एवं सति
सन्दिहानो मलयकेतुः अस्मिन् प्रयोगे स्यादरो भवेत् ।
[प्रकाशनम्] । कुमार ! न कदाचिदपि शकटदासोऽमात्य-
राक्षसस्य अग्रतो “मया लिखितः” इति प्रतिपत्स्यते ; (क)
अतोऽन्यलिखितम् अप्य आनीयतां, यतो वर्णसंवाद एव एतत्
सर्वं विभावयिष्यति ।

मल । विजये ! एवं क्रियताम् ।

भाग । कुमार ! मुद्रामपि आनयतु इयम् (ज) ।

मल । उभयमपि आनीयताम् ।

प्रतो । जं कुमालो आणवेदि [इति निजस्य पुनः प्रणिधेः] ।
कुमाल ! इदं क्व तं सशकटदासेण संहृत्यलिखितं पत्रञ्च
मुद्रा च । †

* यत् कुमारः आज्ञापयति ।

† यत् कुमारः आज्ञापयति । कुमार ! इदं खलु तत् शकटदासेन
स्वहस्तालिखितं पत्रं, मुद्रा च ।

(च) पूर्ववृत्त—विडाशेकानुरोधेन मया लिखितमिदं पत्रमिति प्रकाशादे
दर्शितवृत्तान्तम् ।

(क) आर्य्यचाणकोन—केनचित्प्राज्ञेन लिखितस्याहारा शकटदासेन कथयित्वा
तद्वत्सेन लिखितः अयं लेखः आत्, अतः परं शकटदास इहानोत्पत्तेन कुसुमपुरे
एवाज्ञेन लिखायकेन अहस्तालिखितोऽयं लेख इति स्पष्टं भवेत्, ततः सर्वोऽप्ययं
आणक्यकूटनोतिप्रयोगः प्रकाशितः आदिथाग्रयेन प्रकृत्यपन्नमतिर्भागुरावच; शकट-
दासागमनं परिहर्तुमाह, न कदाचिदिति ।—अमात्येन लिखितं स्वेन पुनर्लिखितमपि
ज्ञानिद्रीहमयाह कथयिष्यतीत्यर्थः ।

(ज) इदं—प्रतीकारो ।

मन्त्र । [उभयमपि नाच्यते चवलीक] । आर्य्य ! संवदान्त (भ)
अक्षराणि ।

राज । [क्षणतम] । संवदन्यक्षराणि, शकटदासस्तु मम
मित्रम् इति च विसंवदन्ति (ज) अक्षराणि, तत् किं शकट-
दासेन लिखितम् ?—

स्मृतं स्यात् पुत्रदाराणां विस्मृताः स्वामिभक्तयः ।

चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्ननपायिषु ॥ १४ ॥

अथवा, कः सन्देहः ?—

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी मिहार्थकस्तुष्टत्

तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं पत्रं प्रयोगाश्रयम् ।

सुव्यक्तं शकटेन भैटपटुना सन्धाय साङ्गं परैः

भर्तुः स्नेहपराङ्मुखेण कपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

(भ) संवदान्त—तुल्यता याति, अनुरूपार्थ भवतीत्यर्थः ।

(ज) विसंवदान्त—विमुख्यन्ते, शकटदासस्तु मित्रम् इत्ययमर्थो न सङ्गच्छते
इत्यर्थः ; तस्य मित्रत्वे भेदयो जायते इति भावः ।

शकटदासेन मित्रेण सताऽपि यदि एतत् लिखितं स्यात् तदा एवं स्यादिति सम्भा-
वयति, स्मृतमिति ।—चलेषु मन्त्रेषु, चलेषु न तु अनपायिषु अविमन्त्रेषु, यशःसु लुब्धेन
सता, शकटदासेन इति शेषः । पुत्रदाराणाम् [“अभीगर्भदयैर्वा कर्भणि” (२।३।५२
पा०) इति कर्भणि वप्त्री, सन्ध्याविवक्षया वा] स्मृतं स्मरणं कृतं, स्यात्, स्वामिभक्तयः
विस्मृताः, स्मृः इति शेषः । स्वामिभक्तिं यशश्च उपेत्य मन्त्रेष्वर्थेषु पुत्रदारादिषु
च लुब्धः स्यादिति समुदितार्थः । [अथ अप्रपञ्चपूर्वकशब्दव्यपेक्षरूपः परिरुद्धाऽल-
ङ्कारः] । पठ्यावक्तं वचनम् ॥ १४ ॥

शकटदासेन लिखितं न वेति पूर्वे संशयाभोऽपि सम्प्रति तत्र सन्देहाभावमेव
समर्थयते, मुद्रेति ।—मुद्रा तस्य शकटदामस्य, कराङ्गुलिप्रणयिनी कार्यायै सर्वदा
व्यवहारात् हस्ताङ्गुलीनां विशेषपरिचिता इत्यर्थः, तस्मादपि एव अन्ताः सर्वदाऽव-
स्थानात् नात्यस्य तस्मात्सम्भव इति भावः । अयं मिहार्थकः तस्तुष्टत् तस्य मित्रम्, अपर-
लेख्यसूचितम् अपरैश्च शकटदासस्यैव अन्येन लेख्येन सूचितं भेदादिभिः प्रयोगाश्रयं कृट-
प्रयोगविषयम्, अभियोगसम्बद्धं वा, इदं पत्रं तस्यैव शकटदासस्यैव एवं हेतुसाक्षात्त्यात्

मल । आर्य्य ! “अलङ्कारत्रयं श्रीमता यत् अनुप्रेषितं, तत्
उपगतम्” इति आर्य्येण यत्निश्चितं, तन्मध्यात् एकं किमिदम् ?
[निर्बन्धं चात्मगतम्] । कथम् !! तातेन धृतपूर्वम् इदम् आभरणम् !!
[प्रकाशम्] । आर्य्य ! कुतोऽयमलङ्कारः ?

राक्ष । वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

मल । विजये ! अपि प्रत्यभिजानाति भवती भूषणमिदम् ?
प्रतो । [निर्बन्धं सवाच्यम्] । कुमाल ! क्वं ण पञ्चभि-
आणिस्सं ? इदं क्व सुगिहीदणामधेएण (ट) देएण पब्बदी-
सरेण धारिट्ठुब्बं । *

मल । [सवाच्यम्] । हा तात !—

एतानि तानि तव भूषणवल्गुभस्य

गात्रोचितानि कुलभूषण ! भूषणानि ।

यैः शोभितोऽसि मुखचन्द्रकृतावभासो

नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६ ॥

* कुमार ! कथं न प्रत्यभिज्ञास्मि ? इदं खलु सुगिहीतनामधेयेन देवेन
पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम् ।

प्राचार्दिना जीवनाश्रिणा, चत एव भर्तुः खेदपरासुखेन स्वामिभक्तिशून्येन, भेदपटुना
उपजापकुशलेन, अकटेन परैः शत्रुभिः, साह्रं सह, सन्धाय मिलित्वा, सुखकं निश्चितं,
कपणं शुद्धम्, इतरजनसुखमिति यावत्, चेटितं व्यवसितम् । [अत्र पदार्थद्वैतकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः] । शार्दूलविकीर्णितं वचनम् ॥ १५ ॥

(ट) सुगिहीतनामधेयेन—प्रातःकारण्येन, (“स सुगिहीतनामा स्नात् यः
प्रातरनुकीर्यते” इत्यमरः) ।

परिचितभूषणदण्डेन समुद्धोषितपितृकृतिः कुमारः खिद्यन्नाह, एतानि ।—हे
कुलभूषण ! हे वंशालङ्कार ! भूषणवल्गुभस्य अलङ्कारप्रियस्य, [वल्गुभावि प्रियाणि
भूषणानि यस्य इति विशेषे वल्गुशब्दस्य परनिपातः] तत्र गात्रोचितानि देहोप-
योगीनि, एतानि तानि पूर्वदृष्टानि, भूषणानि, यैः भूषणैः, नक्षत्रान् तारकान्वितः,
शरत्समयप्रदोषः शारदीयनिशामुखमिव, मुखचन्द्रकृतावभासः मुखं चन्द्र इव

राजः । [अगतम्] । कथम् ॥ पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि इत्याह ॥
[विचिन्त्य] । व्यक्तम्, एतावद्यपि तेन चाणक्यप्रयुक्तेन बणिगजनेन
अस्मासु विक्रीतानि ।

मन्त्रः । आर्य्य ! तातेन धृतपूर्वाणाम् आभरणविशेषाणां
विशेषतः चन्द्रगुप्तद्वस्तगतानां बणिगभ्यः क्रयात् अधिगम इति
न युज्यते ; अथवा युज्यते एव एतत्—

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

राजः । [आगतम्] । अहो ! सुस्मिष्टः (ठ) अभूत् एष प्रयोगः ।

कुतः ?—

लेखोऽयं न स्मृति नोत्तरमिदं मुद्रा मदीया यतः

सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति अद्वेयमेतत् कथम् ? ।

तेन कृतः अवभासः दोषः यस्य तादृशः, त्वमिति शेषः, शोभितोऽसि विराजितोऽसि,
प्राक् वर्तमानोऽसुः इत्यर्थः ; [“वर्तमानवाभीष्य वर्तमानवहा” (३३।१३१ पा०)
इति भुतसामान्ये पाणिनी बर्तमानप्रयोगः साधु] । अन्यत्र—चन्द्रेण कृतः अवभासः
प्रकाशो व्यस्यति विद्यतः । [अत्र मुख-चन्द्रयोः भवत्वात्कारयोश्च परस्परं
सादृश्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः] । वसन्ततिथिर्नक्तम् ॥ १६ ॥

बणिगजनादेतदलङ्कारजातानां क्रयाधिगमनमायुक्ततां प्रदर्श्य पुनः पञ्चान्तरेण
युक्ततां प्रतिपादयवाह, चन्द्रगुप्तस्येति—क्रूरेण कृतमेव भवता अधिकं लाभम्
इच्छतः कामयमानस्य, अधिकप्राप्ताशया इत्यर्थः, विक्रेतुश्चन्द्रगुप्तस्य तस्यै प्रदातु-
मित्यर्थः, एतेषां परिदृश्यमानानाम् आभरणाणां वयम् अद्वेयमित्यर्थः, [अत्र “अद्यापि
द्वयोश्च” (१।२।५२ पा०) इति एकत्वेऽपि बहुवचनम्] मूल्यं कल्पिताः मूल्यत्वेन
निरूपिताः भवामः ; तथा च, एतदाभरणं दत्त्वा भवतु सखायात् वयमेव चन्द्रगुप्तेन
क्रीताः, अत एवास्य विक्रयवसूचितम् इति भावः । [अत्र चन्द्रगुप्तेन आभरणाणि
दत्त्वा तन्मूल्यत्वेन वयं गृह्येताः इति न्यूनाधिकेः विनिमयप्रतिपादनात् परिहृति-
रलङ्कारः] । पद्यावक्तुं नक्तम् ॥ १७ ॥

(ठ) सुस्मिष्टः,—सुसम्बद्धः, सुनिपुणतया सन्निविष्ट इत्यर्थः ।

स्वयमकृतस्यापि लेखादिकम् घटनाविशेषवशेन हृदयतया स्वकृतवत् प्रतीतेः स्वस्य

मीर्ये भूषणविक्रयं नरपती को नाम सभावयेत् ?

तस्मात् सम्प्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमत्रोत्तरम् ॥ १८ ॥

मल । एतत् आर्यं पृच्छामि ।

राक्ष । यः आर्यः तं पृच्छ ; वयम् इदानीम् अनार्याः (ड)
संवृत्ताः ।

मल ।—

मीर्योऽनौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तवाहं

दाता सोऽर्थस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वन्तु मङ्गं ददासि ।

अत्र निरुत्तरतया तूष्णीभावाः एव श्रेयानिति आत्मानं बोधयन्नाह, लेख इति ।—
अयं प्रमाणत्वेन दर्शितः, लेखः न मम इति इदम इत्यम, उत्तरं न, युज्यते इति शेषः,
यतः यस्मात्, मुद्रा मदीया मदीयमुद्रया मुद्रितोऽयं लेख इत्यर्थः, शकटेन शकटदासेन,
सोडाटे मित्रत्वं, खाण्डतं भग्नम्, इति एतत् कथं श्रेष्ठम् ? लोकैः इति शेषः, शकट-
दासेन सोडाटे परित्यज्य इदं लिखितमिति ग्राम्ये परिचारे लोके चः शङ्क्यात् इत्यर्थः ;
को नाम नरपती राजनि, मीर्ये चन्द्रगुप्त, भूषणविक्रयम अलङ्कारविक्रैतत्वं, सभावयेत् ?
अखिलयेत् ? न कोऽपि विश्वसित इत्यर्थः ; तस्मात् अत्र विषये, सम्प्रतिपत्तिः
सम्प्रतिपद्यते सम्प्रत्यतेऽनयेति सम्प्रतिपत्तिर्भावे, सम्प्रतिलक्षणत्वात् तस्याः, स्त्रीकारो
वा, उत्तरं वरं श्रेष्ठं, मनाक्षुपियमित्यर्थः, ग्राम्यम इतरजनोचितम् अपलापरूपम्,
उत्तरम् असुश्रुष्टमसङ्गतमुत्तरमिति यावत्, न, वरमित्यनुपपन्नः । [अत्र मीर्ये
भूषणविक्रैतत्वं च सभावत्वे नरपतित्वस्य हेतुविषया उपस्थासात् काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः] । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ १८ ॥

(ड) अनार्या इति ।—अकर्तव्यकरणात् प्रकृताचारपरिग्रहात् आर्यत्वनाशः,
तेन अनार्यत्वम् । आर्यलक्षणं यथा—“कर्तव्यमाचरन् आर्यम् अकर्तव्यमना-
चरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृतः ॥” इति ।

तत्र मित्रपुत्रस्यापि मे सर्वथा त्वन्यतानुसारित्वेन त्वदीयप्रभुत्वकाचुस्त्वोऽपि
किमुद्दिश्य मीर्यमाश्रयसीति पृच्छन्नाह, मीर्ये इति ।—असौ मीर्येः चन्द्रगुप्तः, तत्र
स्वामिपुत्रः स्वामिनी मन्दस्य, पुत्रः असवर्णायां स्त्रियामुत्पादितस्तनयः, अहं तत्र
परिचरणपरो सेवारतः, मित्रपुत्रः मित्रस्य पर्वतेश्वरस्य, पुत्रः ; मित्रपुत्रत्वेऽपि अत्र-
गुप्तत्वे हेतुभाजनतेत्याशङ्क्य परिचरणपरो इति विशेषणम् ; स मीर्ये, तुभ्यम् अर्थस्य

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते स्वाभ्युत्थम्,
स्वार्थं कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्थं करोति ? ॥१८॥

राज । कुमार ! एवम् अभियुक्तव्याहारिणा भवता एव
मे निर्णयी दत्तः ; कुतः ?—[“मोर्षोऽसौ स्वामिपुत्रः” इति युष्मदक्षदो-
र्व्यत्ययेन पठति] । (ठ)

मम । [लेखकसदृशव्यवहाराच्च निर्दिश्य] । इदमिदानीं किम् ? (ण)

वेतनरूपस्य धनस्य, दाता, अनुगतः अनुगामी, मम अधीनोऽपि इत्यर्थः, त्वं तु त्वं
पुनः, मया स्वमतं स्वाभिप्रायानुरूपम्, अर्थे सन्तर्पणं वेति शेषः ददामि सचिवपद-
मधिकदोऽपि त्वं राज्ञि सामान्यमासीत्यर्थः । ननु भीः ! तत्र मोर्षे, ते तत्र, सचिवपदं
सन्निपदं, सत्कारपूर्वं ममानपूर्वम्, अपीति शेषः, दास्यं दासत्वमात्रं, पराधीनत्वात् ;
अथ नयि तु, ते स्वाभ्युत्थं स्वाधीनत्वात् प्रभुत्वमिव, अतः कस्मिन् पुनः अधिकतरे
इतोऽप्यधिकं, स्वार्थं स्वामिपुत्रिते विषये, समीहा इच्छा, त्वाम् अनार्थम् असाधुम्,
अनार्थचरितं वा, करोति ? एवं मोर्षसेवातोऽप्यतिशयिते नयि तत्र स्वातन्त्र्ये स्थिते
इतोऽप्यधिकतरं कं स्वाश्रेयसकामैवमनार्थो जातोऽपीत्यर्थः । तथा च, अधिक-
लाभाशयेव नृपान्कार्यप्रवृत्तिर्भवेत्, परम उभयपक्षयोर्मध्ये सत्यचाश्रयणे एव तत्र
अधिकतराभ्युत्थिः ; तत् कथं मां विहाय विरुद्धपक्षमाश्रयसीति निष्ठुर उपालम्भः ।
सम्भरा उत्तम ॥ १९ ॥

(ठ) अभियुक्तेति ।—अभियुक्तं—दोषित्वेन शङ्कितं, व्याहरति—बदतीति
तद्युक्तेन, दोषो अस्मिन्नि वादिना इत्यर्थः, [“अभियुक्तव्यवहारिणा” इति पाठे—
अभियुक्तेन—दोषान्पदतया शङ्कितेन, मया सह व्यवहारिणा—शब्दप्रयोगकारिणा,
अकार्यकारप्रत्यकारिणेति यावत्] भवता एव निर्णयः,—अभियोगशुद्धे निर्णायक-
मुत्तरम् । दत्तः,—दातुमुपदिष्टः इत्यर्थः । कथं तत्र निर्णायकत्वं ? इत्यत्रापि-
पूर्वकं तद्येव वाक्येन निर्णायकत्वं दर्शयन् तदेव परं युष्मदक्षदोर्व्यत्ययेन पठन्,
तदेव अभियोगशुद्धे निर्णायकमुत्तरं मम इति कथयति, कुत इति । तथा हि—

मोर्षोऽसौ स्वामिपुत्रः परिचरन्परो मित्रपुत्रो मम त्वं

दाता मोर्षेण मया स्वमतमनुगतोऽहं तु त्वं ददामि ।

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र मे स्वाभ्युत्थम्

स्वार्थं कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे मामनार्थं करोति ? ॥ इति ।

(ञ) अर्थं कथं दोषः ? इति अविशेषः ।

राक्ष । [वराण्यम्] । विधेर्विलसितमिदं, कुतः ?—

भृत्यत्वे परिभावधामनि सति स्नेहात् प्रभूणां सतां

पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियो येषामभिज्ञा वयम् ।

ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षताः

तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥ २० ॥

मन्त्र । [मकोपमम्] । कथम् अद्यापि निङ्गूयते, विधेर्विलसित-
मिदम् ॥ न ममेति ? अनार्य्ये !—

कन्यां तोत्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्न ! त्वया

विस्मभ्रप्रवणस्तदा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।

श्रुतादोषमनागोपणेनानृतमदृश्य विष्णुपञ्चकपुरुषकारः प्रभुस्नेहस्वरूपपुरःसरं
देवसेव एतेषामभिभाव्ययापाराणां हेतुतया निर्दिष्टमनुशोचति, भृत्यत्वे इति ।—
परिभावधामनि परिभावस्य तिरस्कारस्य, धामनि आस्यदे, परिभावके इत्यर्थः, भृत्यत्वे
दामत्वे, अस्माकमिति भावः, सति विद्यमानेऽपि, कृतधियः कृतबुद्धयः, कृतोपकार-
कार इत्यर्थः, वयं कृतवेदिनाम् उपकाराभिज्ञानां, सतां साधुशोक्तानां, येषां
प्रभूणां नन्दानामित्यर्थः, स्नेहात् स्नेहेन, पुत्रेभ्यः अभिज्ञाः पुत्रनिर्देशेणाः, पुत्रतत्त्व-
स्नेहभाजनानि, आद्य इति शेषः, लोकस्य परीक्षकाः मदमत्त्वविवेकिनः, ते प्रसिद्धाः,
क्षितिभृतः राजानः, नन्दाः इत्यर्थः, पापेन दृष्टेन, [पापं विद्यते यच्च स पापः तेन,
पापशब्दात् अस्त्यर्थे अशं-आदिन्वात् अच्] येन विधिना, क्षताः क्षयं नीताः, पुंसां
पुरुषाणां, प्रयत्नच्छिदः पुरुषकारघातिनः, तस्य विधेः देवस्य, इदं विपुलं सुमहत्,
विलसितं खलितं, न आश्चर्य्य इत्यर्थः, तथा च, यथा नन्दादयोऽपि भाग्येनैव
क्षतास्तथाऽहमपि तेनैव अमृतदोषात्पदं कृतः इति भावः । [अत्र अनार्य्याणां
पुत्रभिन्नत्वेऽपि तदभिन्नत्वाध्यारोपादतिशयोक्तिरलङ्कारः] । आर्द्धश्विकौडितं
उत्तम ॥ २० ॥

देवविलसितमिति राक्षसीक श्रुता मन्त्रमानः तत्प्रतिपादयत्यस्यसंज्ञातकोपः तस्य
कृतघ्नतां दर्शयन्नाह, अस्माकमिति ।—कृतघ्न ! रे अकृतघ्न ! कृतोपकारविचारिन् !
वा, त्वया तोत्रविषप्रयोगविषमां तोत्रस्य तोत्रास्य, विषस्य हलाहलस्य इव, प्रयोगी
शङ्काः तान्, अत एव विषमां घोरां, यत्कन्योपभोगे हि घोरविषसेवनवत् भट्टिति
प्राक्प्रविशः तादृशोमिथर्थः, कन्यां कृत्वा सम्पाद्य, अन्विष्य कृतघ्निदानीय च तथा

सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारि रिपोः

प्रारब्धाः प्रणयाय मांसवदङ्गो ! विक्रोतुमेते वशम् ॥ २१ ॥

राज्य । [स्वगतम्] । अयम् अपरो गण्डस्थोपरि विस्फोटः । (त)
[प्रकाशं कर्णौ पिपास] । शान्तं पापं, शान्तं पापम् । नाहं विष-
कन्याम् आरोपितवान् । अपापोऽहं पर्वतेश्वरे ।

मल । केन तर्हि व्यापादितः तातः ?

राज्य । देवमत्र प्रष्टव्यम् । (थ)

मल । [सकीर्षम्] । देवमत्र प्रष्टव्यं, न क्षणको जीवसिद्धिः !!

राज्य । [स्वगतम्] । कथम् !! जीवसिद्धिरपि चाणक्य-
प्रणिधिः !! हन्त ! हृदयमपि मे रिपुभिः स्वीकृतम् ।

मल । [सकीर्षम्] । भासुरक ! आज्ञाप्यतां शिखरसेनः सेना-
पतिः, “ये एतेन राजसेन सह सौहार्दमुत्पाद्य अस्मच्छुरीराभि-

सह मेलनं सम्पाद्य इत्यर्थः, तदा विस्फोटप्रवणः त्वयि सुविश्रुतः, मम पिता
पर्वतेश्वरः, कथाशेषतां वाक्यमात्रेण श्रित्वं, नीतः प्रापितः, निहत इत्यर्थः ; सम्प्रति
इदानीं, भवता त्वया, रिपोः शताः चन्द्रगुप्तस्य, मन्त्राधिकारि मानसपटे, आहितगौरवेण
प्राप्तमन्यानेन, धृताभिलाषेण वा सता, प्रणयाय तत्पौत्र्यमनिर्यः, [अथ
“किमर्थोपपदस्य च” (२। ३। १४ पा०) इति चतुर्थी] एते त्वां प्रति चतिविश्रुताः,
वयं मानवत् कस्यमिव, विक्रान्तं प्रारब्धाः ; अङ्गो ! इत्याख्ये । “इदानीमपि राजसेन
अनेकाकार्यकृशलेन किमपि तादृशमारभ्यते” इति पूर्वे जीवसिद्धिना उपक्षिप्तस्य
विकल्पस्य अयमुद्गार इति बोध्यम् । [अथ “मानवत” इति इकार्यक नञ्छब्देन
साव्यकथनात् श्रौतो, तीव्रविषप्रयोगविषमाम् इति इकार्येण सादृश्यप्रतीतेर्लुप्ता च
उपमाऽलङ्कारः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(त) गण्डस्थ—स्त्रीटक्त्व, स्वती दुःखदायकस्थेऽर्थः । [उपरिशब्दशोभे
“वस्तुतस्तुर्धनश्री” (२। ३। ३० पा०) इति वृत्ती] । विस्फोटकः—दुःखान्तरदायकः
व्रणविशेषः ; अयं पर्वतेश्वरवधाभियोगरूपः अपरः शीघ्रः इति आशयः ।

(थ) देवमिति—[आणक्यस्य नाम अष्टहोला देवमिति इदता स्वस्य पर-
दोषानाविष्काररूपं मनस्वित्वं सूचितम्] ।

दोहेण (द) चन्द्रगुप्तम् अपराधयितुकामाः पञ्च राजानः; तद्वयथा, कौलूतः (ध) चित्रवर्मा, मलयनरपतिः सिंहनादः, काश्मीरः पुष्कराक्षः, मिथुराजः सुषेणः, पारसीकाधिराजो मेघाक्ष इति, तत्र तेषां मध्ये ये द्वयः प्रधानतमाः प्रथमा मदीयां भूमिं कामयन्ते, ते गम्भीरश्चभ्रम् (न) उपनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम्, इतरौ तु द्वौ हस्तिबलकामौ हस्तिनैव घात्येताम्” इति ।

पुष्पः । जं कुमालो प्राणवेदि । * [इति निष्क्रान्तः ।]

मल । [वक्रोचन] । राक्षस ! राक्षस ! नाहं विस्मयघाती राक्षसः, मलयकेतुः खलु अहं, तत् गच्छ, समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्त इति—

विष्णुगुप्तश्च मौर्यश्च सममप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयितुमीशोऽहं द्विवर्गमिव दुर्नयः ॥ २२ ॥

* यत् कुमार आज्ञापयति ।

(द) अश्वत्थरीरम् आभद्रः इति व्यासवाक्य [‘क्षत्रदुष्टोत्पत्त्योः कर्म’ (१४।३८ पा०) इति सम्प्रदानस्य कर्मता, ततः ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (१२।६३ पा०) इति कृदशेषात् कर्मणि षष्ठौ कृत्वा कारकपठ्या सह समासनिषिधात् सत्त्वविषयस्य षष्ठ्युपसमासः कार्यः] ।

(ध) कुलूतानां जनपदानां राजा कौलूतः, [‘अद्वियसमानशब्दाज्जनपदानस्य राजत्वपत्यवत’ (वा०) इति अञ्-प्रत्ययः] ।

(न) गम्भीरश्चभ्रम्—अतिगम्भीरगर्भम् ।

राक्षसापगमनापि सर्वथा स्वस्य परपरिभवसामर्थ्ये प्रकटयितुमाह, विष्णुगुप्तमिति ।—दुर्नयः दुर्भोजिः, असदाचरश्चित्तियः, द्विवर्गं वधायां वधादीनां, धर्मार्थकामानां वा, वर्गैः समुदायः तमिव, (‘सद्यः ज्ञानस्य उदयस्य द्विवर्गो नीतिवेदिनाम्’ इति ‘द्विवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गैः समोक्तैः’ इति वा अनुरोक्तौ) अहं त्वया समं सह, आगतौ विष्णुगुप्तं चाचक्यं, मौर्यं चन्द्रगुप्तं, उन्मूलयितुं समं नाशयितुम्, ईशः समर्थः, अस्मीति शेषः । [अत्र दुर्नयेन स्वस्य द्विवर्गेण आचक्यं चन्द्रगुप्त-राक्षसानाम् उन्मूल्योन्मूलकत्वरूपमायच्छन्नात् उपमाऽलङ्कारः, तेन च मलयकेतोः दुर्भोजिपरत्वं व्यज्यते] । अगुष्टु पठ्यम् ॥ २२ ॥

भाग्यं कुमार ! कृतं कालहरणेन ; शीघ्रमेव कुसुम-
पुरोपरोधाय प्रतिष्ठाप्यन्ताम् अक्षदलानि—

गौडीनां लोभधूलौपरिमलवदलान् धूम्रयन्तः कपोलान्
क्षिप्रयन्तः क्षणमानं भ्रमरकुलरुचः कुक्षितस्यालकस्य ।

पांशुव्यूहा बलानां तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः

शत्रूणां सुतमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥ २३ ॥

[इति सपरिजनो निर्गतो मलयकेतुः] ।

राज ! [सानेगम] । हा धिक् कष्टम् !! तेषां हताः तप-
स्विनः चित्रवर्मादयः !! तत् कथं सुहृन्नाशाय राक्षसः चेष्टते, न
रिपुर्विनाशाय ? तत् किमिदानीं करवाणि मन्दभाग्यः !!—

किं गच्छामि तपोवनम् ? न तपसा शम्येत् सवैरं मनः,

किं भर्तृननुयामि ? जीवति रिपौ स्त्रीणामियं योग्यता ।

सम्पति प्राप्तावसरः स्वपक्षवलङ्घनमेतं भटभटादिभिर्निर्वाहयितुं त्वरयति, गौडी-
नामिति ।—बलानाम् अक्षदलानां, तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः तुरगानाम्
अङ्गानां, खुरपुटेः खुरसमुद्भूते, यः चोदः पूर्णः, तेन लब्धः प्राप्तः व्यात्मलाभः स्त्रीपतिः
येः तादृशाः, पांशुव्यूहाः रजःसङ्घाः, गौडीनां गौडदेशनिवासिनीनां नारीणां,
लोभधूलौपरिमलवदलान् लोभस्य लक्षविशेषपुष्पस्य, धूलौ परागः, तस्य परिमलः
लेपनानिती गन्धविशेषः, तेन वदलान् सान्दान्, पूर्णानित्यर्थः, [गौडस्थितः कपोलान्
लोभरजोभिरलङ्घयति इत्यतस्तेषां तत्परिमलवदलत्वमित्यवधारणम् । “धूलान्” इति
पाठे—शुभान्, समशीरेव शुद्धतात्] कपोलान् धूम्रयन्तः धूम्रवर्णान् कुर्वन्तः, तासामेव
• भ्रमरकुलरुचः भृङ्गसङ्घकान्तेः, कुण्डलस्थित्यर्थः, कुक्षितस्य भङ्गिभृतः, अलकस्य
चूर्णकुललस्य, [जालाख्यायामेकवचनम्] क्षिप्रान् क्षिप्रान्, क्षिप्रयन्तः, अपनयन्तः,
तथा गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः गजानां मदाः एव सलिलानि तेः किञ्च मूलं येषां
तादृशाः सन्तः, शत्रूणां रिपूणां, सन्तमाङ्गे शिरसि, पतन्तु । [अथ कपोलादीनां
क्षत्रपक्षधारादिपारत्यागेन पांशुसम्बन्धिधूल्यलङ्घनकथनम् तदुपायलङ्कारः, स च
स्त्रीणां विनाशाय भ्रमरकुलरुचः इत्युपमया च सङ्कीर्णः] । सङ्घरा इत्यम ॥ २३ ॥

सङ्घरा मलयकेतोरेतादृशमप्रतिविधेयं भाषान्तरमवगम्य अक्षतस्य प्रभूतपुङ्ख-
कारस्य व्यर्थता विभाव्य च नितरां खिन्नहृदयः किं-कर्मस्य विमूढवृद्धिर्भगवति बहुधा

किंवा खड्गमखः पताम्यारवले ? नेदं न युक्तं भवेत्

चेतसन्दनदासमोक्षरभसं कस्यात् कृतं न चेत् ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

सङ्कल्पते, किं गच्छामोति ।—किं तपोवनं तपस्यायनरण्या गच्छामि ? न युक्तं तदित्याह; वेति ।—सर्वे श्रुतासाधनसमाकुलं, मनः तपसा न श्राव्येत न शान्तिं गच्छेत् । भर्तृन् खासिनः, परकीकृतानित्यर्थः, किम् अनुयायि ? अनुसरानि ? त्रिये इत्यर्थः, रिपौ शत्रौ, कीवति विद्यमाने सुति, इयं स्त्रीणां धीम्यता चक्ष्यवसायः, न पुङ्गवाणां, वेरनिर्व्याप्तनमकृत्वा स्त्रीबदनुसरणमयुक्तमिति भावः । किंवा अथवा, खड्गमखः अभिभावकदायः सन्, अश्विबले शत्रुसेनाख्युद्धे, पतामि ? इदं शत्रुसेनस्य पतनं, युक्तं न भवेत् इति न, अपि तु युक्तमेव भवेत्, चेत् यदि, चन्दनदासमोक्ष-रभसं चन्दनदासस्य तन्नामकमुद्धदवचिनः, मोक्षे वत्सनागारात् विनोचने, रभसे सर्वे, व्यपमित्यर्थः, अत एव कृतं खासिनीतोपकारविचारकं, चेत्: सम मनः, न कस्यात्, मानमिति शेषः । पराक्रमपक्षे चन्दनदासविषये स्वस्य कृतघ्नतादोषः अपरिहायः आदिति अकार्यमतेनापि चन्दनदासमोचनमेव अवश्यकर्तव्यमिति तत्रैव प्रयतिष्ये इति भावः । [“नेदं न युक्तम्” इत्यत्र “नेतश्च युक्तम्” इति पाठे —एतन्न अश्विबले पतनं, न युक्तं भवेत्, यतः चन्दनदासमोक्षरभसं चन्दनदासस्य परमोपकारिणः मोक्षी न भवेदिति व्ययं, चेत्: कस्यात् अश्विबले पतनात् मां राजुं प्रवर्त्तितेत्यर्थः, न चेत् न कस्यात् यदि, कृतघ्नम् अकृतघ्नं, भवेदिति शेषः इति समुदितार्थः । [अथ चेतसः चन्दनदासमोक्षरभसत्वं शत्रुमङ्गपतने कारणम् इति हेतोः वाक्यार्थतया काव्यलिङ्गमनुहारः] । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ २४ ॥

इत्यश्विशालाटवीसखरणपञ्जानन-कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर अष्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुभोषविद्याभूषण-श्रीमन्नित्युवाचवद्वारवाभ्यां

परिवर्त्तित-परिवर्द्धितायां सुखवाचिनी-

समाख्यायां सुद्धाराचसव्याख्यायां

पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चक्रवर्तः सङ्घः सिद्धार्थकः] ।

विद्या । जअदि जलदणीलो केसवो केमिघाटी

जअदि सुजणदिट्ठीचंदमा चंदउत्तो ।

जअदि जअणसज्जं जा अकाऊ प सेसं,

पडिहदपडिपक्खा अज्जचाणक्कणीटो * ॥ १ ॥

* जयति जलदनीलः केसवः केमिघाटी,

जयति सुजनदृष्टिचन्द्रमाचन्द्रगुप्तः ।

जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं

प्रतिहतप्रतिपक्षा आर्य्यचाणक्यनीतिः ॥

इत्थं मलयकेतुनिघडरूपम् अवान्तरकाव्यनिर्बन्धं कृतम् । अतः परं राक्षस-
सङ्घरूपप्रधानकाव्यनिर्बन्धाद्यं चन्द्रगुप्तलक्ष्मिर्नय्यरूपस्य महाफलस्य च सिद्धार्थे
षष्ठ-सप्तमाङ्को आरभ्येते । तत्र तावत् कृतकाव्यतया चन्द्रगुप्तेन भूषणादिना
अलङ्कृतेन सिद्धार्थकेन इष्टदेवता-राज-चाणक्यनीतीनां जय उद्घोष्यते, जयतीति ।—
कलं ददाति इति जलदः मेघः, [जलोपपदात् ददाते: “आतोऽनुपसर्गे कः”
(३।२।३ पा०) इति कः] तद्वनीलः सजलजलदजालप्रभाम् इत्यर्थः, केमिघाटी
चामुरविशेषं, इतवानिति केमिघाटी, [“कर्मणि घनः” (३।२।६ पा० इति णिनिः)
केसवः विष्णुः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । तथा सुजनानां दृष्टेः चन्द्रमाः चन्द्र-
स्वरूपः, तादृशस्त्रिधत्वादिति भावः, चन्द्रगुप्तः अक्षररूपतः, जयति । तथा या सैन्यं
जयति अजेन इति जयनं युद्धादि, [करणे ल्युट्) तदर्थं सज्जा वेशः यस्य तत्
तथाभूतम्, अकृत्वा च पवारं, सैन्यादिना एव यत् कार्यं तत् सर्वं श्रद्धासेव कृत्वा
इत्यर्थः, प्रतिहतः विनाशितः, प्रतिपक्षः शत्रुपक्षः यथा एवंविधा, आर्य्यस्य चाणक्यस्य
नीतिः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ; सेनासम्राट्युद्धादिकमनपेक्ष्यैव नीत्या सर्वं
राजकार्यं चाणक्यः साधितवानित्यर्थः । [अत्र विपक्षपराजयहेतुभूतं सैन्यादिसाधन-
मन्तरिणापि चाणक्यनीतेः प्रतिपक्षविनाशनरूपकाव्यसम्पादनात् विभावनाऽलङ्कारः,
स च “जलदनीलः” इत्यंशे उपनया, “सुजनदृष्टिचन्द्रमाः” इत्यंशगतरूपकेण च

ता जाव विरस्स कालस्स प्पिअवअस्सं सुसिद्धत्थं (क)
पेक्खामि । [परिकल्प्य अवलोक्य च] । अयं उणे प्पिअवअस्सओ
सुसिद्धत्थओ इदो ज्जेव आअच्छदि ; ता जाव उवसप्पामि । *

[ततः प्रविशति सुसिद्धायेकः] ।

सुसिद्धा ।

संतावेता आवाणेमुं मल्लसवेसुं रुआवेता ।

द्विअच्छिआ अवि विहवा विरहे मित्ताणं दुम्माणाअते ॥ २ ॥

सुदं अ मए जधा मलअकेदुकडआदो प्पिअवअस्सओ सिद्ध-
त्थओ आअदो त्ति । ता जाव णं अस्सेसामि । [परिकल्प्य उपसृत्य च] ।
एसो सिद्धत्थओ । †

* तत् यावत् विरस्य कालस्य प्रियवयस्यं सुसिद्धार्थं पश्यामि । अयं पुनः
प्रियवयस्यः सुसिद्धार्थक इति एवागच्छति ; तत् यावदुपसर्पामि ।

† सन्तापयन्तः आपानेषु महीत्वेषु रुजायन्तः ।

दृढयस्थिता अपि विभवा विरहे मित्राणां दुर्मनायन्ते ॥

श्रुतञ्च मया यथा मलयकेतुकटकात् प्रियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति । तत्
आवदेनमान्वय्यामि । एवः सिद्धार्थकः ।

अनुप्राणितः, एवञ्च विभावनया भीतेरनितरसाचारणं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु-
भ्रमः । जयति इत्यस्य विः प्रयोगादनवोक्ततादीपञ्च । मालिनी वृत्तम् ॥१॥

(क) क्वचित् पुस्तके “सुसिद्धार्थकम्” इत्यत्र “समिद्धार्थकम्” इति, तथा
पाठस्थानेषु सर्वेऽपि सुसिद्धार्थकस्थाने समिद्धार्थक इति पाठान्तरं दृश्यते ।

प्रियवयस्यस्य सिद्धार्थकस्य सुचिरविरहेण कातरः सुहृद्विरहदुःखं वर्णयन्नाह,
सन्तापयन्त इति ।—मित्राणां सुहृदां, विरहे अदर्शने सति, विभवाः सर्वा अपि सन्पदः
इत्यर्थः, दृढयस्थिता अपि शर्ताप्रयत्नेन अन्तःकरणशक्ता अपीलक्षः, (सुतततद्विषयक-
भावनया बहिःकृत्स्नेऽपि विभवानां दृढयस्थितत्वं बोध्यम्) आपानेषु पानगोष्ठेषु,
सन्तापयन्तः पाने सुहृत्सङ्गयोगाभावेन अदमिकरतया अत्यन्तं दुःखं जनयन्तः, तथा
महीत्वेषु अन्तेषु अत्यानन्दजनकस्यापारेषु, रुजायन्तः पीडयन्तः सन्तः, दुर्मनायन्ते
दुर्मनसः कुर्वन्ति । [“कसुं क्वड् सखीपस” (१।१।११ पा०) इति क्वड्जलः
प्रादो विवक्षितः] आर्या वृत्तम् ॥ ३ ॥

सिद्धा । [विस्तीर्णम्] । कथम् !! इदो ज्जेव पियवअस्सओ
सुसिद्धत्थेओ !! [उपगम्य] । अवि सुहं पियवअस्सस्स ? *

[सभी अन्योन्यम् आलिङ्गतः] ।

सुसिद्धा । अहं (ख) वअस्स ! कुदो मे सुहं !! जस्स तुमं चिर-
आलप्यवासपच्चागदोवि अआणिअ वुत्तंतं अस्सदो गदोसि ?
त्ति । †

सिद्धा । प्पसीटदु प्पसीटदु पियवअस्सो । अहं क्वं टिट्ठिमेत्तो
ज्जेव्व अज्जचाणक्केण आणत्तो, जधा—“सिद्धत्थंअ ! गच्छ, एटं
पियं वुत्तंतं पियअदंसणस्स देअस्स चंदसिरिणो णिवेदेहि” त्ति ।
तदो तस्स तं णिवेदिअ एव्वं अणुभूटपात्थिवपसादो अहं
पियवअस्स प्येक्खिदं तुह गेहं चलिदोमिह । ‡

सुसिद्धा । वअस्स ! जटि मए एटं सुणिदब्बं भोटि, ता
मं पि सुणावेहि, किं तं पियं पियअदंसणस्स चंदसिरिणो
णिवेदिदं त्ति ? §

सिद्धा । पियवअस्स ! तुह वि किं असुणिदब्बं अत्थि ?
ता णिसामेहि, अत्थि दाव अज्जचाणक्कोटिमोहिद-

* कथम् !! इत एव प्रियवयस्यः सुसिद्धायेकः !! अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ?

† अहं वयस्य ! कुतो मे सुखम् !! यस्य त्वं चिरकालप्रवासप्रत्यागतोऽपि
अज्ञापयित्वा इतान्ताम् अन्यतो गतोऽसि ? इति ।

‡ प्रसीदतु प्रसीदतु प्रियवयस्यः । अहं खलु दृष्टवान् एव आर्यचाणकोन
आज्जनः, यथा—“सिद्धायेक ! गच्छ, इमं प्रियं इतान्तां प्रियदर्शनस्य देवस्य अन्तस्थितः
निवेदेय” इति । ततस्तस्य तन्निवेद्य एवमनुभूतपाथिवपसादोऽहं प्रियवयस्य प्रेक्षितुं
तव गेहं चलितीऽस्मि ।

§ वयस्य ! यदि मयेदं श्रोतव्यं भवति, तन्नामपि श्रावय, किं तत् प्रियं
प्रियदर्शनस्य अन्तस्थितः निवेदितमिति ।

¶ प्रियवयस्य ! तथापि किमश्रोतव्यमस्ति ? तस्मिन्नामय, अस्ति तावत् आर्य-

(ख) अहं इत्यर्थं खेदे ।

मदिणा मल्लकेदुद्धटण गिराकरिष लक्खसं हटा चित्त-
वन्मप्पमुहा प्पहाणा पंच पात्थिवा । ततो अममिक्खकारी
एसो दुराआरो त्ति कदुअ उज्झिअ मल्लकेदुद्धटअभूमिं
णिअभूमिकुमलटाए भयविलोलसेसुतणूकिदपरिवारेसु (ग)
अवं सकं विसअं अभिप्पात्थिटेसु पात्थिबेसु भट्टभट-पुवदत्त-
हिंगुरात-वल्लउत्त-राअसेण-भागुराअण-रोहिदक्ख-विजअवन्म-
प्पमुहेहिं संजमिटो मल्लकेदू । १

समिद्धा । वअस्स ! भट्टभटप्पमुहा किल टेअस्स चंद-
मिरिणी अवरत्ता मल्लकेदुं समास्सिटा त्ति लोए मंतो-
अटि ; ता किं णिमित्तं एटं कुक्काविणाडअस्स विअ अस्सं मुहे
अस्सं णिव्वहणे (घ) त्ति ? *

आणकमोतिमोहितमतिना मल्लकेदुद्धटकेन गिराकृत्य राजसं हटाशिववर्मप्रमुखाः
प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोऽसमोद्व्यकारी एष दुराचार इति कृत्वा उज्झित्वा
मल्लकेदुद्धटभूमिं निजभूमिकुशलतया भयविलोलसेसुतनूतपरिवारेषु स्व-
स्वकं विषयमभिप्राक्षितेषु पार्थिवेषु भट्टभट-पुवदत्त-हिंगुरात-वल्लगुप्त-राजसेन-
भागुरायच-रोहिताच-विजयवर्मप्रमुखैः संयमितो मल्लकेदुः ।

* वयस्य ! भट्टभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रशिवः अपरत्ता मल्लकेदुं समा-
श्रिता इति लोके मन्वाते ; तत् किं निमित्तमेतत् कुक्काविणाटकस्यैव अन्यत् मुखे
अन्यत् निवहणे इति ?

(ग) मल्लकेदुद्धटभूमिं—मल्लकेदुः सेन्यसन्निवेशप्रदेशम् । निजभूमिकुशल-
तया—निजराज्यस्य निरापत्तासम्पादनाद्यम् । भयविलोलसेसुतनूतपरिवारेषु—भयेन
विहीनानि—अशङ्कानि, सेन्यानि भयविलोलसेन्यानि, तेः तनूकताः—अल्पीकृताः,
परिवाराः येषां तेषु भयवद्भुताधिकसंज्ञेषु इत्यर्थः ।

(घ) चन्द्रशिवः,—चन्द्रगुप्तस्य, चन्द्रगुप्ते इत्यर्थः, [शिवे षष्ठौ] । अपरत्ताः,—
विरत्ताः । मुखे—मुखसन्धौ, प्रारम्भे इत्यर्थः । निवहणे—उपसंहारे । उपसंहोप-
संहारोः परस्परमेककृपता नाटके भाष्या, कुक्काविजगताटके यथा तत्रैपरीत्यं दृश्यते
अत्रापि तद्वत् वैपरीत्यं कथयितुं प्रश्नाद्यैः ।

विद्या । बभ्रस्स ! सुणु दाव, देवगदीए विअ असुण्णिदगदीए
णमो अज्जचाणक्कणी दीए । (ङ) *

सविद्या । बभ्रस्स ! तदो तदो ? †

विद्या । बभ्रस्स ! तदो प्यहुटि सारसाङ्गणसमुदण
इदो णिक्कमिअ अज्जचाणक्केण पडिबस्सं अराअलोअं असेस-
राअवलं । (च) ‡

सविद्या । बभ्रस्स ! कच्चिं ? § (छ)

विद्या । बभ्रस्स ! जच्चिं एदे—¶

* बभ्रस्स ! शृणु तावत्, देवगत्ये इव अश्रुतगत्ये नम आर्य्यचाणक्यनीत्ये ।

+ बभ्रस्स ! ततकतः ?

‡ बभ्रस्स ! ततः प्रभृति सारसाङ्गणसमुदयेन इतो निष्क्रम्य आर्य्यचाणक्येन
प्रतिपन्नराजकीकनशेवराजवत्सम् ।

§ बभ्रस्स ! कुत्र ?

¶ बभ्रस्स ! यदेति—

(ङ) अश्रुतगत्ये इति ।—एतत्तु विशिष्यककथनमुखेन चाणक्यनीति-देवगत्योः
सामान्यधर्मकथनमिति बोध्यम् । [“देवगत्या इव अश्रुतगत्या नमः आर्य्यचाणक्य-
नीत्या” इति पाठे—आर्य्यचाणक्यनीत्या इत्यत्र “नमःस्तुतिस्त्राडा—” (२३।१६ पा०)
इत्यादिना चतुर्थीप्राप्तावपि सम्बन्धविषयया षष्ठी । तथा च—“अप्रधाने नमोयानि
चतुर्थी नेष्यते बुद्धेः” इति नियमः] ।

(च) “ततः प्रभृति” इत्यत्र “ततः पश्चात्” इति पाठः सनीचीनतया सङ्गच्छते ।
आर्य्यचाणक्येन इतः,—अस्मात् नगरात्, निष्क्रम्य सारसाङ्गणसमुदयेन—सत्कृष्टोत्कृष्ट-
सङ्क्रामोपकरणसैन्यादिना सह । अराजकीकं—सङ्घावकराजवन्द्यविरहितं, तेषां
स्वस्वविषयेषु प्रस्थितत्वादिति भावः, अशेवराजवत्—नक्षयिकेतोः समग्रं सैन्यं,
प्रतिपन्नम्—अधिकृतम् ।

(छ) कुत्रेति ।—आर्य्यचाणक्येन अशेवराजसैन्यमधिकृतमित्युक्तं, स चाधि-
कारः कस्मिन् प्लाने संवृतः ? इत्यभिप्रायः ।

अदिसग्रगुरुणं दाणदप्येण दंतो
 सजलजलदलीलां उब्बहंतो णदंति ।
 कसपहरभण जाटकपा तुरंता
 गहिदजअणसज्जा संपदंते तुलंगा * ॥ ३ ॥

*

अतिशयगुरुकेष दानदप्येण दन्तिनः

सजलजलदलीलां मुदङ्गन्तो नदन्ति ।

कसपहारभयेन जातकम्पास्तरयन्तः

गृहीतजयनसज्जाः सम्पद्यन्ते तुरङ्गाः ॥

“ततश्चाप्येन समधराजसेन्यमधिकृतम्” इति सिद्धान्तकवचनमाकाशये “कुम्भ” इति कृतप्रश्नं सुसिद्धान्तकं प्रति उत्तरमाह, अतिशयेति।—दन्तिनः प्रमत्तदन्तवन्तः इतिनः, [दन्तशब्दात् प्राक्स्थे इति] अतिशयगुरुकेष अतिप्रवृत्तेन, दानदप्येण मद-जलगतैरेव, सजलजलदलीलां सजलानां जलपूर्णानां, वर्धुकावासित्यर्थः, जलदानं घातानां, लीलां विलासम्, उदङ्गन्तः धारयन्तः सन्तः, नदन्ति वृंहन्ति, नीलाः मेवा यथा जलानि वर्धन्ति गर्जन्ति च, तथा नीलवर्णा इतिनः मदजलानि वर्धन्ति वृंहन्ति च इत्यर्थः ; [अत्र “नीला उम्भसंतो” “जापकपोत्तरंगा” “गहिदजअणसज्जा” इति च पाठान्तरं दृश्यते, तत्र “नीला उद्भमन्तः” “जातकम्पोत्तरङ्गाः” “गृहीत-जयनशब्दाः” इति च संस्कृतं] तथा कसपहारभयेन कसपाशलाङ्ग्याः, महारभयेण जातकम्पाः अत एव तरयन्तः स्तारोद्विक्कः त्वरावतः कुर्वन्तः, तुरङ्गाः अश्वाः, गृहीतजयनसज्जाः युद्धार्थं सज्जिताः, [“गृहीतजयनशब्दाः” इति पाठे—गृहीतः क्षातः, जयनशब्दः जयध्वनिः ये ते तथाभूताः, जयघोषकां श्रुत्वा सर्वतः सम्पत्कौ-त्यर्थः] सम्पद्यन्ते सज्जता भवन्ति । [अत्र पूर्वाह्णे इतिनां सजलजलदलीलाधारणा-सम्भवात् तज्जोलासज्जमज्जोलाधारणप्रतीतेः विष्णु प्रतिविम्बताप्रत्यायनात् निदर्शना-दुल्लिखारः, तथा इतिवाक्ये प्रसूतेषु तुरङ्गेषु अप्रसूतप्रहारभयोतसज्जितभूत्वानां श्लोदयोमप्रकटनशब्दप्रहारस्य समारोपणादुपमायमानया समानीत्यत्र, सा च कसप-प्रहारिण जातकम्पा अतः तरयन्त इति पदार्थहेतुककाम्यलिङ्गिनामुपपत्तिः] । नास्तिनी उक्तम् । तज्जवणं यथा—“तयुगमत्र मकारो यो गणोऽयो यकारो वसु-भिस्त्रिविराजन्ति चित्राणां” इति ॥ ३ ॥

सुविहा । वयस्स ! सव्वं दाव चिट्ठदु ; तह्हा सव्वलोअस्स
प्यच्चक्खं उज्झिआहिआरो भविअ कइं अज्जचाणक्का पुणो वि
तं ज्जेव मंतिपदं आरुढो ? * (ज)

विहा । वयस्स ! अदिमुहो दाणीं सि तुमं, जो अमच्च-
लक्खसेण अणवगाहिदपुब्बं अज्जचाणक्कवुद्धिं अवगाहिदं
इच्छसि ? † (झ)

सुविहा । वयस्स ! अध अमच्चलक्खसो दाणीं कइं ? ‡ (ञ)

विहा । वयस्स ! सो क्व तस्मिं प्पलभकोलाहले बट्ट-
माणे मलभकेदुकड्ढादो णिच्छमिअ उंदुरणामहेएण चरेण

* वयस्य ! सर्वं तावत् तिष्ठतु ; तथा सर्वलोअस्स प्रत्यक्षमुज्झिताधिकारो
भूत्वा लक्ष्मणार्थं चाचक्षुः पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारुढः ?

† वयस्य ! अतिमुग्ध इदानीमसि त्वं, यः अनात्यराक्षसेन अनवगृहीत-
पूर्वमार्थं चाणक्यवृद्धिमवगाहितुमिच्छसि ? ["अणवगाहिदपुब्बं" इति पाठे—
"अवगाहितपूर्वम्" इति संस्कृतम्] ।

‡ वयस्य ! अध अनात्यराक्षस इदानीं कुत ?

§ वयस्य ! स खलु तस्मिन् प्रलयकोलाहले बट्टमाने मलयकेतुकटकान्

(ज) एवं चाणक्यस्य राजनीतिकौशलं प्रतिभाऽऽतिशय्यच्च विज्ञायापि स्वामिना
तथाऽवमानितस्य चाचक्षुस्य पुनस्तमेव स्वेच्छया मन्त्रित्वपदमयुक्तमिति मन्यमानः
पृच्छति, वयस्येति ।—सर्वं—सकलं, नीतिकौशलप्रदर्शनं—राजवलाधिकाररूपमित्यर्थः ।
तिष्ठतु—तथैव चास्मानित्यर्थः । तथा—तादृशरूपेण, सावमानमनित्यर्थः । उज्झिताधि-
कारः,—परित्यक्तपदः । आरुढः,—प्राप्तः, लोभितवानित्यर्थः ।

(झ) राजनीतिकुशलाणामभिप्रायस्य विधेरिव दुर्विभाव्यतया तदनुसन्धित्वा
तव मृदुत्वमेव प्रतिपादयतीत्याह, अतिमुग्ध इति ।—निरतिशयभोडाच्छत्रधोरित्यर्थः ।
अनात्यराक्षसेन—तादृशराजनीतिविशारदेनेति भावः । अवगाहितुं—प्रवेष्टुं,
विज्ञातुमित्यर्थः ; तादृशराजनीतिप्रगल्भेन राक्षसेनापि निर्णेतुमशक्यं चाचक्षु-
नीतिकौशलस्य समव्येषणसंभोदः तव अनभिज्ञताप्रतिपादिकैति भावः ।

(ञ) सुहृदाक्येन प्रतिबोधितः सम्प्रति प्रश्नात्तरमुत्थापयति—अथेत्यादि ।

अणुसरतो इमं ज्जेव कुसुमउरं आपदो त्ति अज्जचाणकस्स (८)
णिवेदिदं । §

सुसिद्धा । वयस्स ! तद्वा णाम अमच्चलक्खसो गंदराज्यप्पञ्चा-
णपणे किदब्बवसाओ णिक्कमिअ संपदं अकिदत्थो (८) पुणो
वि कटं इमं ज्जेव कुसुमउरं आपदो ? *

सिद्धा । वयस्स ! तक्केमि, चंदणदासस्स सिणेहेण त्ति । † (९)

निष्क्रम्य चन्द्रानामधेयेन चरेवागुल्लियमाच इदमेव कुसुमपुरमागतः इति आर्य-
आचक्यस्व निवेदितम् ।

* वयस्य ! तदा नाम अनात्यराक्षसो गन्दराज्यप्रत्यानयने कृतव्यवसायो
निष्क्रम्य साम्प्रतमकृतायः पुनरपि कश्चनदिदमेव कुसुमपुरमागतः ?

† वयस्य ! तर्कयामि, चन्दनदासस्य सेहेनेति ।

(८) तच्चिज्ज — मलयकेतुकृते इत्यर्थः । प्रलयकोलाहले — प्रलयकालिक-
कोलाहले इव चतिभीषणे जनसङ्घर्षे इत्यर्थः, [अत्र कोलाहले प्रलयकालिकत्व-
विशेषेण प्रलयकोलाहलो यथा सर्वेषां विपत्तिमूचकः, तथा अयमपि जनसङ्घर्षः
सर्वथा मलयकेतोर्विपत्तिमेव सूचयतीत्यवगम्यते] । अनुल्लियमाणः — अनुगम्यमानः ।
आर्य्येति — आचक्यस्व — आचक्याय इत्यर्थः, [सम्प्रत्यवबुध्यता वष्टो] । सदा —
आचक्यस्व — आचक्येन, [“वष्टो श्रेवे” (२।१।५० पा०) इति कर्त्तारि वष्टो] ।

(८) अनात्यराक्षसस्य मलयकेतुकटकृत्यागेऽपि पुनः कुसुमपुरप्रवेशो न युज्यते
इत्याशङ्कते, तथेति — सर्वजनसमक्षमित्यर्थः । गन्दराज्यप्रत्यानयने — चन्द्रगुप्तकृतात्
गन्दराज्यम् आच्छिद्य गन्दवंशीयस्य कस्यचिदधिकारे पुनरानयने इत्यर्थः ।
कृतव्यवसायः, — कृतसङ्कल्पः । अकृतायः, — अकृतकार्यः, चन्द्रगुप्तात् गन्दराज्यम्
अपस्मानोयेत्यर्थः ।

(९) तर्कयामि — सम्भावयामि, मन्त्रे इत्यर्थः । चन्दनदासस्य सेहेन — प्रिय-
सुहृदं परमोपकारिणं चन्दनदासं प्रति अनुमानेणेत्यर्थः । मलयकेतुना विताडितः
सङ्कल्पसाधने व्यग्रप्रयत्नो राक्षसः सम्प्रति यदि अन्यत्र कुत्रापि यायात्, तदा उप-
कारिणः चन्दनदासस्य सुक्तिः कश्चमपि न सम्भवेदिति कृतघ्नताभयभीतः समुपेत्य
लोकावस्थां विचिन्त्य च सर्वान् आत्मनव्यादान् अकृतार्थेऽपि पुनरनेवागतः इति
निर्गलितार्थः ।

शनिहा । वधस्स ! मच्चं चंदणदासस्स सिणेहेण त्ति ? अथ चंदणदासस्स मोक्खं प्पेक्खमि ? * (ठ)

विहा । वधस्स ! कुटो से अधस्सस्स मोक्खो ? मोक्खु संपदं अज्जचाणक्कस्स आणत्तोए दुवेहिं पि अम्हेहिं वज्झट्ठाणं प्पवेसिअ वावाटइटब्बो । † (ण)

सुमिहा । [मभीधम] । वधस्स ! किं अज्जचाणक्कस्स घाटअअणो अस्सो णत्थि, जेण अम्हे इट्ठिसे णिमंसे (त) कम्मो णिजुंजोअट्ठि ? ‡

विहा । वधस्स ! को जीवलोए णिवसिदुक्कामो अज्जचाणक्कस्स आणत्तिं पडिऊलेट्ठि ? (थ) ता एहि, चंडालवेसधारिणा भविअ चंदणदासं वज्झट्ठाणं णेम्ह । §

[इत्युभौ निष्क्रान्तौ] ।

प्रवेशकः ।

* वयस्य ! सत्यं चन्दनदासस्य खेडेनेत ? अथ चन्दनदासस्य नाचं प्रेषसे ?

† वयस्य ! कुतोऽस्य अधन्यस्य भीषः ? स खलु साम्प्रतमाय्यचाणक्यस्य आज्ञप्ता हाभ्यामपि आवाभ्यां वज्झट्ठानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः ।

‡ वयस्य ! किमाय्यचाणक्यस्य घातकजनोऽस्यो नास्ति, येन आवाम् ईदृशे वृक्षसे कर्मणि निवृत्त्यावहं ?

§ वयस्य ! को जीवलोके निवस्तुकामः आय्यचाणक्यस्य आज्ञप्तिं प्रतिकूलयति ? तदेहि, चण्डालवेशधारिणो भूत्वा चन्दनदामं वज्झट्ठानं नयावः ।

(ठ) अथ अवश्यम्भूतः प्रश्नभीषकः । (“मत्तलानत्तरारथ-प्रप्रकारेणैवस्यो अथ” इत्यमरः) । भीषं—चाणक्यइत्याग मुक्तिम् । प्रेषसे—सम्भावयसीत्यर्थः ।

(ण) अधन्यस्य—इतन्माग्यस्येत्यर्थः । आज्ञप्ता—आदेशेन । व्यापादयितव्यः,—इत्यर्थः ।

(त) घातकजनः,—जीवनदण्डेन दण्डितस्य इत्यादि । वयः,—अपरः, आवाभ्यां भिन्न इत्यर्थः । ईदृशे—एवमकारे नरइत्यादिपि इत्यर्थः । वृक्षसे—दाकसे ।

(थ) जीवलोके—जीवताम् अधिष्ठाने, संसारे इत्यर्थः । निवस्तुकामः,—छातुमनाः, [निवक्तुं कामो यस्य स तद्योक्तः “कुम्भेदवयस्यः कृत्वे तुहामभनसोरपि” इति तुमो लोपः] । प्रतिकूलयति—अन्यथा करोति ।

[ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः] ।

१५ ।—

कृष्णसंजो भट्टिदा उवाचपरिवाडिघडिदपासमुञ्जी ।

चाणक्योदिरज्जु रिउसंजमणउजुआ जअदि ॥ ४ ॥ *

[परिक्रम्यावलीक्य च] । एसो सो अज्जचाणकस्स उंदुरएण चरेण
कधिदो प्पदेसो, जहिं मए अज्जचाणक्काणत्तीए अमच्चलक्खसो
प्पेक्खिदब्बो । [वलीक्य] । कहं !! एसो कुव अमच्चलच्चसो किदाव-

* षड्गुणसंयोगदृढा सपाथपरिपाटोघटितपाशमुञ्जी ।

चाणक्यनीतिरज्जु रिपुसंयमनकलुषा जयति ॥

एष स चायेचायक्यस्य सन्दुरकेण चरेण कथितः प्रदेशः, यत्र मया चाये-
चायक्याश्रया अनात्यराक्षसः प्रोक्ष्यतव्यः । कहम् !! एष खलु अनात्यराक्षसः कृताव-

अथ कथञ्चित् अगतिरुक्तया चन्दनदासमीचनरभसेन समायातो राक्षसः साहसो
महावीरः शस्त्रपाणिः वशयितुमशक्यः इति तद्वक्ता शस्त्रं त्याग्यितुं पुनरपि
चाणक्येन नियुक्तः रज्जुधारो पुरुषः स्वहस्तस्थितरज्जु चाणक्यनीतित्वेन वर्णयन्नाह,
षड्गुणसंयोगदृढेति ।—वक्त्रमिः षड्गुणितेयः गुणैः रज्जुभिः, सन्यादिभिर्गुणैश्च,
(“सन्निगां विवदो यानमासमं द्वेषमाश्रयः” इत्यमरः) संयोगः सम्यक् योजनं घटन,
सम्बन्धश्च यथाः तथोक्ता, अत एव दृढा अच्छेदा, तथा सपाथानां कायेसाधनाद्यं
चेष्टाविशेषाणां समादोनाश्च, (“भेदो दण्डः साम दानमिष्टुपायचतुष्टयम्”
इत्यमरः) परिपाट्या सुष्ठुतया, घटितं योजितं, पाशद्वयं मुखं श्रव्याः तादृशो, अतः
एव रिपुणां शत्रूणां, संयमने सम्यग्बन्धने, कलुषा सरणा, अतृकूला इत्यर्थः,
चाणक्यनीतिरेव रज्जुः बन्धनशक्तिसाम्यादिति भावः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्जते ।
अत्र समागतं राक्षसमभिसन्धातुं चाणक्यादिष्टोपायचिकीर्षया करे गृहीता-
मुद्गमनरज्जुं चाणक्यनीतित्वेन निरूपितवान् । अस्याऽपि रज्जुः षड्गुणरचिता दृढा
समयतः पाशाधारबन्धनतो बन्धनेऽनुकूला, इयं तु तदपेक्षयाऽपि उत्कृष्टतरे; तथा
च, चाणक्योपदिष्टेन मया गले रज्जुदानमिषेण राक्षसः संयमनीय इति भावः ।
[अत्र समासघ्नं राक्षसमभिसन्धातुं चाणक्यादिष्टोपायचिकीर्षया करे गृहीताया-
मुद्गमनरज्जौ चाणक्यनीति-तादात्म्याध्यारोपातः उपक्रमलङ्कारः, तत्र विशेषणानां
स्मृततया द्वेषेणानुप्राणितम् इति] । आर्या उच्यते ॥ ४ ॥

गुंठणो इदो ज्जेव भाषच्छदि ॥ ता जाव इमेहिं जिस्सुज्जाण-
पादवेहिं अबबारिदसरीरो प्पेक्खामि, काहिं आसणपरिगहं
क्करोदि (द) । * [इति परिक्रम्य तथा स्मितः] ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो राजसः] ।

राज । [सवाचन] । कष्टं भोः कष्टम् !—

उत्सन्नाशयकातरव कुलटा गोदान्तरं श्रीर्गता,

तामिवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।

आप्तैरप्यनवासपौरुषफलैः कार्यस्य धूर्तज्जिता,

किं कुर्वन्त्वथवोत्तमाङ्गरहितैर्नागैश्चिरं स्थायते ॥ ५ ॥

गुंठन इत एवागच्छति ॥ तत् यावदेभिर्जोर्षीद्यानपादपैः अपवारितशरीरः प्रेक्ष्य,
कुवासनपरिगहं करोतीति ।

(द) कृतावगुंठनः,—वस्त्रेण आवृता-पादनस्तकः । जोर्षीद्यानपादपैः,—
पुरातनोद्यानवृक्षैः । अपवारितशरीरः,—वाच्छादितदेहः । प्रेक्ष्य—पश्यामि ।
आसनपरिगहं करोति—उपविशतीत्यर्थः ।

प्राणनिमयेनपि स्वामिकृत्यायं कामयमानः प्रतिकूलदेववशीन व्यर्थोऽश्वप्रवाहो
राजसः आमूल पूर्वगतान् संहरन् अतिनिर्भिः शोचति, उत्सन्नेति ।—उत्सन्नः
विनष्टः, आशयः अवलम्बनं यस्याः सा, अत एव कातरा आशयनाशानुस्रितेत्यर्थः,
[उत्सन्नेत्यत्र चच्छिन्न उत्सन्न इत्यपि कश्चित् पाठो दृश्यते] शोः राजलक्ष्मीः, तादृशो
कुलटा स्त्रैरणीव, गोदान्तरं वंशान्तरं गता आशयत्वेन प्राप्ता । (यद्यपि भौत्यस्य गन्त-
जातत्वेन न गोदान्तरत्वं, तथाऽपि तस्य असवर्णजातत्वेन स्वगोत्रप्रवर्तकत्वाभावात्
नेकगोत्रता, “सजातीयैस्तयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” इति स्मरणात् असवर्णजातस्य
पुत्रप्रतिनिधित्वाभावादात् बोध्यम्) प्रजाः प्रकृतयश्च, त्यक्तानुरागाः मुक्तपूर्वस्वाम्यनु-
रागाः, पूर्वस्वामिनं प्रति भक्तिविरहिता इत्यर्थः, गतानुगतिकाः गच्छन्तिकाप्रवाहवदेक-
पक्षानुसारिणः इति यावत् (तं पुं-प्रस्थितम् अनुगच्छन्तीति गतानुगतिकाः, अथवा,
—गतस्य पूर्वैरनुष्ठतस्य वर्त्मन इत्यर्थः, अनुगतिः अनुगमनं यासां ताः गतानुगतिकाः)
[“शेषाङ्गभाषा” (५४४ १५४ पा०) इति कप् प्रत्ययः] तं प्रियमेव, अनुगताः
अनुसृताः, गन्तानुरागं त्यक्ता शरीरव ताः भौत्यानुरागिण्य आसृजित्यर्थः, आसृ-
ज्यायेतीति विश्वकोरपि जनेः अस्मादङ्गोः, अनवासपौरुषफलैः अनवासमनुषिगतं, पौरुषस्य

अपि च—

पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजन्

गताच्छिद्रेण श्रीवृषलमविनौतेव वृषलो ।

स्थिरीभूता चास्मिन् किमथ करवाम स्थिरमपि,

प्रयातुं नो श्रेष्ठां विफलयति देवं दिषटिव ॥ ६ ॥

विक्रमस्य, फल ये; तच्चामृते; अप्राप्तपुद्गलकारफले; सङ्घिः इत्यर्थः, काव्यस्य स्वस्वाधि-
कृतस्य कर्मस्य इत्यर्थः, भूः भारः, (“भूः स्त्री स्यात् भारचिन्तयोः” इत्यमरः) उच्चिता
त्यक्त्वा । यातु वा श्रीर्गोमातरं, प्रजानामननुरागो वा भवतु, प्रभुत्वस्याप्यस्मिन्
विश्वासमानानास्तु कदाचित् स्यर्धोद्योगानामपि स्वधिकृतभारव्याप्तौ न युज्यते
इत्याह, किमिति ।—अथवा, ते आमा अपरित्यक्तभारा अपि इति शेषः, किं कुर्वन्तु ?
(यथा—अपेक्षितं कुर्वन्तु, तत्र अथ अतः परं, वाशब्दो भिन्नक्रमः) यतः उत्तमाङ्गरहितैः
मस्तकशून्यैः, श्रीर्धनस्य प्रधानपुरुषविरहितैश्च, नागैः इक्षिभिः सर्पैर्वा, पक्षैः—तत्पुल्लै-
रमितशक्तिभिः आहूतैश्च, चिरं स्थीयते एव न किमपि काव्ये कर्तुं शक्यते इत्यर्थः ।
[“नागेश्वरम्” इत्यत्र “वज्रैरिव” इति पाठे—उत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव मस्तकशून्यै-
रङ्गैरिव, मृतेरिव इति तदर्थः । उपमाऽलङ्कारः] यथा इक्षो विषधरो वा
सर्वाभिभावकसामर्थ्यप्राप्तौ अपि शक्त्याधारमस्तकपरिहोणयेत् तथामिव लोकेरुपेत्यते,
तथा अमितशक्तयः अपि आसपुरुषाः नायकविरहिताः लोकेरुपेक्षिताः किमपि
साधयितुं न शक्नुवन्तीति भावः । [अत्र प्रथमपादे “कुलटेव” इत्यत्र उपमाऽलङ्कारः,
द्वितीये तृतीये च पाठे त्यागक्रियादयस्य “गतानुगतिक्काः” इति “अनवाप्तपौरुषफलेः”
इति च हेत्वोः नाश्वपदार्थगतत्वात् काव्यलिङ्गम् ; अतुर्थपादे तु “नाग” पदम्
“उत्तमाङ्ग” पदस्य श्लिष्टम् ; यथा हि मस्तकहोनाः सर्पाः न किमपि कर्तुं शक्नुवन्ति,
एवं बुद्धिरूप-उत्तमाङ्गहोनाः प्रजाः अपि अकर्मण्या भवन्तीति विद्वानुविद्विभाव-
प्रकटनार्थं निदर्शनाऽलङ्कारः, तदेतेषां संसृष्टिः] । आदौ लविकीर्णं वृत्तम् ॥ ५ ॥

सर्वथा अनुरागमानजं पतिं विहाय पत्यन्तरयङ्गिणं राजगिणीं निन्दाच्छलेन
अत्र देवस्यैव सर्वथा अनर्थहेतुत्वमाह, पतिमिति ।—श्रीः राजलक्ष्मीः, अविनीता
दुष्टारिणी, वृषलो मृदरमणो इव, कुलटेवेति यावत्, उच्चैः मङ्गलं, अभिजनः संशो
यस्य तं मङ्गाकुलीनमित्यर्थः, भुवनपतिमशेषकोकपतिम्, [एतेन विशेषणद्वयेन मन्दस्य
परित्यागे किमपि कारणं नास्तीति सूचितम्] देवं मन्दं, पतिं त्यक्त्वा छिद्रेण कल्लेन,
[“कर्तृकरणयोस्तृतीया” (३।१।८ पा१) इति कारणे तृतीया, प्रकृत्यादित्यात्

मया हि—

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये,

शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

तस्मिन् हते तनयमस्य तथाऽप्यसिद्धिः,

देवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

वा] उषलं उषं लाति नामयतीति उषलः तं मौर्यं गता आश्रिता ; न केवलं तमनुगता, अपि न अचक्षुता सती अस्मिन् मौर्यं स्थिरोभूता च. "लक्ष्मीः संयोगमाश्रयः कुलदेव कुलदृष्टात । अतिकेऽपि स्थिता पलुक्कमेनायं निरीकते ॥" इति भावः । अथ अत्र. ["अह" इति पाठे—अहेति खेदयितव्यमव्ययम् । "किमिह" इत्यपि पाठः दृश्यते] किं करवान् ? वयम् इति शेषः, येषां नः अस्माकं, प्रयातं प्रयाणं कर्तुं, युद्धयामां कर्तुमित्यर्थः, स्थिरमपि नाश्रितमपि, मन्त्रबाजातमिति शेषः, देवं दिवदिब दिवं कुलीदिव, शत्रुवांदाति यावत्, विफलयति विफलं करोति, प्रतिकूलत्वात् कार्येक्ष्मं न करोतीति भावः । ["प्रयातम्" इत्यत्र "प्रधत्तम्" इति पाठः समीचीनः, प्रधत्तदेवस्य प्रधत्तनाशकत्वात् । अत्र प्रथमपादे "अविनीतेष्वप्यसौ" इत्यत्र उपमा, तथा ततोयपादे अक्षुलाया अक्षुलाः सूर्यास्तस्येऽपि तत्सम्बन्धोक्तेर-सम्बन्धे सम्बन्धपादितप्रयोगात्, तथा अतुष्टपादे "दिवदिब" इत्यत्र उत्प्रेषित एतेषामलङ्काराणां समुच्चयः ; सा च उषल्या उषलानुगमनस्य युक्त्येऽपि अविनीतायाः स्थिरोभवत्कथनात् हेतुः । वना फलीत्यतिमती विभावनां ध्वनयति इति अलङ्कार-अलङ्कारध्वनिः ।] शिखरिणी उक्तम् ॥ ६ ॥

दुरदृष्टदुर्विप्राकपरिचरितरेव अस्मत्कुलानां नन्दकुलविघातप्रतीकारार्थां विघातहेतुः इति प्रपञ्चयन् आह, देवे इति—अतादृशमृत्युयोग्ये तादृशस्य तादृशस्य, अनाय-आवश्यकतया इत्यर्थः, लक्ष्मीः मरणाद्य, योग्यी न भवतीति तादृशे, देवे नन्दे, दिवं स्वर्गे, गते सति तं शैलेश्वरं पर्यतकम्, अधिकृत्य आश्रय, प्रयत्नः वैरनिव्यातनप्रयासः, सर्वश्रेष्ठसिद्धिप्रतिष्ठापनाद्येति भावः, कृतः, कर्तव्येति गच्छामात्राद्वि. ततः तस्मिन् शैलेश्वरे, हते राज्यवैपरिपन्नप्रलोभनेन अतो विभेद्य स्वाशक्तोऽहं पर्यतके कथनाभावकथनया विनाशित इत्यर्थः, आवश्यमेति शेषः, अस्य शैलेश्वरस्य, तनयं मलयवेतुम्, अधिकृत्य प्रयत्नः कृतः इति पूर्ववाक्यमत्रानुषज्यते ; तथाऽपि असिद्धः कार्यसिद्धिः, वैरनिव्यातनसिद्धिः न जाता इत्यर्थः, एतत्समर्थनायाह, देवमिति ।—हि यतः, देवम् एव नन्दकुलशत्रुः इतिकूलत्वात् घातक इव, असौ विप्रः आवश्यः, न,

अहो ! विवेकशून्यता स्नेच्छस्य मलयकेतोः । कुतः ?—

यो नष्टानपि जीवनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिनः,

तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ सन्धास्यते राजसः ? ।

इत्थं वस्तुविवेकमूढमतिना स्नेच्छेन नालोचितं,

दैवेनोपहृपस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तत् इदानीमपि तावत् अरातिहस्तगतो विनश्येत् राजसः,
न तु चन्द्रगुप्तेन सह सान्धं कुर्यादिति ; अथवा मम कामम्
असत्यसन्ध इति वरम् अयशः, न पुनः शत्रुवचनपरिभृतिः । (घ)

अदुरित्यनुषङ्गः । दैवतेन प्रवक्तुं, किमनेन ब्राह्मणसाक्षेण कर्तुं शक्यम् इत्यादिदं
विषयः इत्युक्तम् । [अथ पादत्रये चतुर्थपादवाक्यं हेतुरिति काव्यलिङ्गं, तथा अमश्रुपूर्वक-
आचक्षत्यवच्छेदेन देवावस्थापनात् परिसङ्गाऽलङ्कारः इत्यनयोः संसृष्टः] ।
वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ ७ ॥

प्रभोर्विभाशि सति तदनुगतभृत्यस्य न युक्तम् अक्षतशरीरेण जीविषुं न वा शत्रुभिः
सङ्कतुम् इति आह, य इति ।—यो राजसः, नष्टान् स्तनान् अपि, स्वामिनः, अधुनाऽपि
जीवनाशं प्राप्नोतिपद्येतां, [“नीलोद्भास” इत्यादिवत् भावस्य कर्मता ; यदा—
अमुल्लोडय प्रयोगः, समुल्लं नष्टान् इत्यर्थः] शुश्रूषते तत्कर्त्तव्यदेरनिर्घातनस्य संपाद-
नाय प्रवर्तमानत्वात् तदाराधनमिव करोतीति भावः, [“शास्त्रकृद्भां वनः” (१।१।५७
पा०) इति तद्ध्] अक्षतः अनाहतः, सम्पूर्णमुल्लेखः इत्यर्थः, असौ राजसः, तेषां
स्वामिनां, वैरिभिः शत्रुभिः सह, कथं सन्धास्यते ? सङ्गच्छते ? न कथमपीत्यर्थः ।
वस्तुविवेकमूढमतिना सदसद्विवेकरहितेन, स्नेच्छेन मलयकेतना, इत्थं पूर्वोक्तद्वयं, न
आलोचितं न विचारितम् ; अथवा दैवेन भाग्येन, उपहृतस्य विक्षिप्तस्य, कृतभाग्यस्य
जनस्य इत्यर्थः, बुद्धिः पूर्वमेव विपर्यस्यति विपरीता भवति ; “मायः समासद्वयविप-
त्काले विधोऽपि पुंसां माक्षनोभवति” इति भावः । [अत्र साक्षात्तेन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थात्तरत्वात्] । आदर्शविकीर्णं व्रतम् ॥ ८ ॥

(घ) अक्षयसन्धः—सन्ध्याभातज्ञां, पूर्वोक्तार्थपरिभाषेण असत्यसन्धी जाताः
इति अयशः मम कामं वरम् इत्यर्थाङ्गोकारे । शत्रुवचनपरिभृतिः—अशूया
अक्षेण परिभृतिः—परिभवः, तिरस्कार इत्यर्थः । अयशः-अश्रुः चन्द्रगुप्तेन सह
कृत्यकरणात् तिःसङ्गायुज्यं मम तदनुगतत्वेन भातयापानासमर्थत्वात् “तिष्ठः

[समन्तात् अवलोक्य साक्षम्] । एतास्ता देवस्य पादचङ्क्रमणपारचय-
पवित्रीकृतारण्याः कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः ।

इह हि—

शार्ङ्गज्याकृष्टिमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रयहेणात्र देशे

देवेनाकारि चित्रं प्रजविततुरगं बाणमोक्षश्लेषु ।

अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तौर्विनेत्यं

सम्पत्त्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥८॥

तत् किं खलु गच्छामि मन्दभाग्यः ? [विचिन्त्य] । भवतु,
दृष्टमेतज्जीर्णोद्यानम्, अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासस्य वृत्तान्तम्
उपलभ्ये । [परिक्रम्य स्वगतम्] । अहो !! अलक्षितोपनिपाताः

प्रतिप्राप्त्यं राक्षसः” इति श्लोके प्रस्तुतमयमोऽपि मम प्रियं, न तु शत्रुभिः सह
सन्धिकरणात् तेषां मोक्षुपगतोच्छ्रेयसाक्येन तिरस्कारसङ्गं वरमिति बाधवति ।

महाराजनन्दस्य स्वगगानेषुण्यं प्रख्यापयन्नाह, शार्ङ्गज्येति ।—अत्र देशे दृष्टेन
नन्देन, शार्ङ्गस्य वनस्पतः, ज्याया मौर्व्याः, या चाकृष्टिः आकर्षणं, तथा हेतुना मुक्तः त्यक्तः,
अत एव प्रशिथिलः अहटः, कविकाप्रयङ्गः वल्गायङ्गं येन तच्चाभुतेन सता, चलेषु
चञ्चलेषु, प्राचरयेन द्रुतपलायनादिति भावः, स्वेषु इति शेषः, प्रजविततुरगं
प्रजवितः प्रकटवेगः, स्वगगनसुरचार्यमिति भावः, तुरगः यत्र तत्, अत एव
चित्रं यथा तच्चा बाणमोक्षः शरनिक्षेपः, अकारि कृतः । [वल्गायङ्गमनन्देन
वेगवद्वृष्टलक्षितेन चञ्चललक्ष्ये शरनिक्षेपकरणम् आययेजनकम् इत्यभिप्रायेण
चित्रमिति उपलभ्यमानम्] । अस्याम् उद्यानराजौ उपवनप्रदेशेषु, राजभिः
सह स्थितम्, इह अस्मिन् प्रदेशे, कथितम् आलपितम् ; [उभयत्र भावे
जिह्वा] सम्पत्ति इदानीं, तैः नन्देन तत्पार्श्वचरैश्च राजभिः, विना इत्थम् एवंप्रकारेण,
आलोक्यमानाः दृश्यमानाः, कुसुमपुरभुवः भूयसा आधिक्येन, दुःखयन्ति दुःखवतः
कुर्वन्ति, अस्मानिति शेषः । [दुःखवच्छब्दात् तत्करोतीत्यर्थे णिच्, यौ इत्यङ्गावात्
ननुपौ लुक् । अत्र यथावदस्तुवर्थेनात् स्वभावोत्तरसङ्कारः, “स्वभावोत्तरसो चाह
यथावदस्तुवर्थेनम्” इति काव्यप्रकाशोक्तिः ; बह्वीनां क्रियायामेककृतत्वेन द्वीपकं,
तच्चा कुसुमपुरभुवां राजभिर्विना अशोभनतया विनोक्तिः इत्येतैरामलङ्कारार्था
संसृष्टिः] । अन्धरा इत्यम् ॥ ८ ॥

पुरुषाणां सम-विषमदशाविभागपरिणतयो (न) भवन्ति ।

कुतः ?—

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनैः

यो राजिव पुरा पुरान्निर्गमं राज्ञां सहस्रैर्वृतः ।

भूयः सम्प्रति सोऽहमेव नगरे तत्रैव बन्ध्यश्मो

जौर्णोद्यानकमेव तस्कर इव त्रासात् विश्रामि द्रुतम् ॥१०॥

अथवा, येषां प्रसादादिदम् आसीत् ते एव न सन्ति ।

(न) अङ्गुलितोपनिपाताः,—अङ्गुलितः,—अतर्कितः, उपनिपातः,—आगमः
शासं तादृशः । सम-विषमदशाविभागपरिणतयोः,—समाः,—समभावेन स्थिताः,
विषमाः,—तद्वर्तीताश्च, या दशाः,—अवस्थाः, तासां विभागाः तेषां परिणतयोः,—
परिपाकाः ; “ऊदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः, पुरुषाणाम् अवस्थाः
कदा कीदृशः सम्पद्यन्ते इति केरपि न तर्कयितुं शक्यते इत्याशयः । “स्त्रियाश्चित्तं
पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः ?” इत्युक्तेः इति भावः ।

अकनेनकमेव परिपतितदशान्तरमुपागतस्य स्वस्य कीदृशो अस्या जाता इति
प्रकटयन्नाह, पौरैरिति ।—योऽहं पुरा राज्ञां सहस्रैः वृतः अत एव पौरैः पुरवाश्रितः,
नवेन्दुवत् नवेन्दुना तुल्यः, [“तेन तुल्यं क्रिया चेतिः” (धा० ११५ पा०) इति कति-
प्रत्यय] नबोदितः अन्ध इव इत्यर्थः अङ्गुलिभिः शनैः निःशब्दं यथा तथा, निर्दिश्य-
मानः सन् राजिव वृत्तिरिव, पुनः नगरात्, निर्गमं निर्गतवान्, स एव अहं सम्प्रति
इदानीं, बन्ध्यश्मः विप्लव्यासः सन्, तस्करः पौर इव, [तत् करोति इति तस्करः
“तद्वृत्तोः कर-पत्तोऽौर-देवतयोः सुट् तत्त्वोपच” (वा०) इति सुट् तत्त्वोपच] भूयः
पुनः, तत्रैव नगरे जौर्णोद्यानकमेव, न तु राजभवनं, त्रासात् भयात्, द्रुतं कश्चित्
पश्येदिति भ्रमा शीघ्रं, विश्रामि । [अत्र एकस्मिन् मयि दशायाः विभागपरिपाकस्य
विभिन्नत्वेन दृष्टत्वात् प्राक् च तस्मान्नवगतेः अङ्गुलितोपनिपात इति विशेषेण सामान्य-
समवेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ; स च “नवेन्दुवत्” “राजिव” “तस्कर इव” एव च जाय-
मानेन उपमावयव, एकस्मिन् रात्रौ पथ्यायेण सम-विषमदशयोर्हतेः पथ्यायाश्चकारेण
च संसृज्यते] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

[नाट्येन प्रविश्य विलोक्य च] । अहो ! जीर्णोद्यानस्य न अभिरम-
णीयता । (प) अत्र हि—

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं
सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदः ।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नयाः
दृश्यैश्चन्द्रा भूमिर्मतिरिव कुनोत्या ह्यविदुषः ॥ ११ ॥

अपि च अत्र—

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदयैः क्षितिरुहां
रुजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपकृतिः ।
स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्षेपशक्तपथा
श्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निवध्नन्ति फणिनः ॥ १२ ॥

(प) अभिरमणीयता—मनोहारित्वम् ।

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ सकलानामिव भवति विपर्यासः इति प्रदर्शयन्नाह,
विपर्यस्तमिति ।—महारम्भरचनं महता आरम्भे च उदयोगेन, रचनां बलं, यदा—
महान् आरम्भो यस्याः तादृशी रचना बलं तादृशं, सौधं सुधामंस्कृतं राजभवनमिति,
कुलमिव मन्दवंश इव विपर्यस्तं पतितं विनष्टम् ; सरः सरसी, सुहृदः नाशेन
वस्तुविधोगेन, साधोः हृदयमिव शुष्कं निकलन् उपतापयुक्तम् ; [“शुषः कः” (आ० ५१
पा०) इति निष्ठायाः कः] ; वृक्षाः विगुणविधियोगात् विगुणस्य प्रतिकूलस्य, विधेर्भाग्यस्य,
योगात्, दुर्दैववशात् इत्यर्थः, नयाः मोतिप्रयोगा इव, फलैः श्वसैः लामैश्च, चीनाः ;
भूमिः उद्यानभूः, कुनोत्या दुष्टनयेन, अविदुषः अज्ञस्य जनस्य, मतिः बुद्धिः इव, हि
निश्चयः, दृश्यैः चावादिभिः, कृपा आच्छादिता । [“वा दानत्राण—” (आ० २७ पा०)
इति क्लृप्तयतेः निष्ठायां निपातः] मूर्खस्य मलयकैतोः बुद्धिः भागुरायणादीनाम्
असदुपदेशैरेवमन्तं विज्ञप्तिं मोता इति निष्कर्षः । [अत्र उपमाचतुष्टयं श्लेषश्च,
तथा जीर्णोद्यानवर्णनव्याजिन सोषकुलादीनामुपमया मन्दकुलविनाशः, तेन सहृदय-
परिभोवः, मलयकैतुप्रयोगात् स्वनयवैफल्यं, मलयकैतुमतिविमोहकभागुरायणकुनीतिश्च
इत्येतानि व्यञ्जने इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः] । शिखरिणी उतम ॥ ११ ॥

ये पुनः पूर्वमुद्यानपाशकेः सततं सयजस्तुपसेविताः, इदानीं तदभावात् तेषामपि
कोटक् दशाविपर्यासः सज्जातं तमेव द्वाभ्यां प्रकटयति, क्षताङ्गानामिति ।—फणिनः

एते च तपस्विनः,—

अन्तःशरीरपरिशोधमुपाश्रयन्तः

कोटक्षतिस्रुतिभिरस्त्रमिवोद्भ्रमन्तः ।

छायाविद्योगमलिना व्यसने निमग्ना

वृक्षाः श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १६ ॥

सर्पाः, उदयेः उत्थिताये, तोच्छेः निश्चितेः, परशुभिः कुठारेः, अताडानां छिन्नाव-
यवानां, वना वन्यपोक्या, [द्वेती तृतीया] अरिरतकपोतोपबृद्धितैः अरिरतानि
कपोतानां पारावतानाम्, उपबृद्धितानि तैः, तच्छस्त्रेन इत्यर्थः, [अपक्रुतिरुद्धारः]
कुञ्जलीनाम् अव्यक्तशब्दं कुटंतीनाम् इव, [प्रतीयमानोच्छेदा] क्षतिरुद्धां वृक्षाणां,
शाखानां परिचितपरिक्षेपकपया परिचितानां सततसङ्कितया जातपरिचयानां,
शाखानामिति भावः, परिक्षेपेन क्षेपदर्शनेन, या कृपा दशा तथा हेतुना, असलः
दोर्ध्वनिश्चानमिव त्यजन्तः सन्तः, [फण्डिनां स्वाभाविकं असनं कृपाहेतुत्वेन सत्येवत्यते]
स्वनिर्भीकच्छेदेः निजकक्षुक्कच्छेदेः, निजकक्षुक्कृपस्त्रस्त्रच्छेदिरिति भावः, व्रणं
अतमिव, निवध्नन्ति वस्त्राधारकक्षुकेन वेष्टयन्ति, [यथा अतस्थाने वस्त्रवन्धनं स्वजनाः
कुर्वन्ति, यथा वा साधारणः कश्चित् स्वाश्रयदातुः अतजन्यक्षेपदर्शनेदुःखातुरः
सततोन्मत्तवान् भृशं मुचन् वस्त्रच्छेदेः तद्व्रणं निवध्नाति, तथा सर्पाः चिरपरिचित-
शाखानां कृपया कुर्वन्तीव इत्युत्प्रेक्षा, तथा कपोतबृद्धितैः इत्यपक्रुतिः, ते च प्रकृतेषु
कुञ्जितकपोतसङ्घेषु वृक्षशाखाकृपोपमयेषु छेदनाखिलकमहाभासकन्दनावलाधर्माणाम्
उपमानसम्पदां समारोपात् समाधीतयुद्धासिते इत्यवगन्तव्यं, ताभ्याश्च शोकाकुलः
राक्षसः समदुःखसुखस्य कस्यापि निवस्य समवेदनामवयते इति वस्तुध्वनिः] ।
त्रिच्छरिणो वृत्तम् ॥ १२ ॥

अन्तःशरीरेति ।—[तपस्विनः इति गद्यश्लोपदमवानुवक्ष्यन्तीयम्] तपस्विनः योगीः,
वृक्षाः अन्तःशरीरस्य शरीराव्यन्तरस्य, परिशीलं सत्त्विकसुखमावात शोधनम्, उपाश्रयकः
प्राशुबलः, तथा कोटक्षतिस्रुतिभिः कोटदर्शनजन्यनिर्गतनिर्व्याप्तेः, अक्षम् अक्षु, उद्भ्रमन्तः
इव, [तपस्विनो हि आकारादिभयमात शरीरं शोधयन्ति, आत्मदेवतासमोपे स्वेदुःखं
निवेदयितुं अक्षमपि वातयन्ति इति प्रसिद्धिः । “कोटक्षतिं शुचिनिवातिगुरुं वदन्तः”
इति पाठे तु—अतिगुरुम् अतिमहतीं शुचं शोचन्तिव, कोटक्षतिं कोटैरुपधातुं, वदन्तः]
छायाविद्योगेन निष्पन्नयो छायाराहित्येन, मलिनाः शुक्लाः अप्रसन्ना वा, अत एव

तत् यावत् अस्मिन् विषमदशापरिणामसुखभे भग्नाग्रशिला-
तले (फ) मुहूर्तम् उपविशामि । [उपविश्य वाक्यं च] । अये !
किमयम् आकस्मिकः शङ्खपटहविमिश्रो नान्दोनादः श्रूयते ॥
य एषः,—

प्रकुर्वन् श्रोतृणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात् प्रासादैः सपदि परिपीतोऽभूत् इव ।
असौ नान्दोनादः पटुपटहशङ्खध्वनिमहान्
दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

व्यसने विपदि, वैराग्यरूपे इत्यर्थः, निमग्नाः कृतवैराग्यावलम्बनाः सन्तः, यदा—
छायाविशेषमल्लिना आतपकिष्ठाः, व्यसने निमग्नाः मन्दबन्ध इव, उमशानं मन्दानां
पिष्टवन्तम्, उपगन्तुं मरणाद्यमिति भावः, प्रवृत्ता उदयुक्ताः इव । [सततसुख-
रीक्षणरहितानाम् उद्यानतटस्थां, मन्दानां शीकेनेव तान् अनुगन्तुं कृतव्यव-
सायता उत्प्रेष्यते इति उत्प्रेष्याऽलङ्कारः; च च आतपिच्छेदकातराणां लोकाणां
मरणव्यवसायाचरणरूपं व्यवहारम् उत्थापयतीति समासोक्तिं ध्वनयति] । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(फ) विषमदशापरिणामसुखभे—विषमा या दशा—अवस्था, तस्याः परिणामः,—
परिणतिः, शेषभागः इति यावत्, तत्र इव सुखभे; मम ईदृशदशायां यादृशमासनं
सुखं भवितुमर्हति, तादृशोऽस्मिन् शिलातले इत्यर्थः । भग्नाग्रशिलातले—भग्नम्
अयं यत् तादृशं यत् शिलातलं—प्रसारखण्डः तस्मिन् ।

शिलातलमुपविष्टो राक्षसः सङ्घा समुत्थितं दिशु प्रसरन्तं नान्दोनादमाकर्ण्य तमेव
विदग्धब्राह्म, प्रकुर्वन्ति ।—गुरुतया महत्तया, श्रोतृणां श्रुतिपथं श्रवणविवरणम्, असारं
नास्ति सारः बलम्, अन्यशब्दश्रवणशक्तिर्यस्य तम् अतिदुर्बलं, पुरुषतया अपरश्राव्ये
अक्षममित्यर्थः, यदा—नास्ति सारः प्रसारः, विस्तार इति यावत् अस्मै तमसारं सङ्कुचित-
मित्यर्थः, प्रकुर्वन् । [“प्रकुर्वन्” इत्यत्र “प्रसङ्गन्” इति पाठः—प्रसङ्गन् पीडयन्; यथा
सङ्कुचिते इत्य् गुरु मुद्रादिः प्रदिशन् तदुपसङ्गातिं तद्वत् इत्यर्थः] बहुत्वात् बाहुल्यात्,
प्रासादैः राजभवेनैः, सपदि भट्टिति, परिपीतोऽभूत् आदौ परिपीतः पश्चात्
उत्क्रिष्टः परित्यक्तः, सङ्घा इवेति यावत्, बहुलपीतं ललादिकं यथा लोका उद्दिशन्त
तथा अतः अतः नान्दोनादं प्रविध्यनिश्चयिण लोका उद्दिशन्ति इव इति भावः,

[विचिन्त्य] । आं, ज्ञातम्, एष (ब) हि मलयकेतुसंयमनकृतं राजकुलस्य -- [इत्येति सात्त्विकम्] । (भ) मौर्यकुलस्य अधिकपरितोषं पिशुनयति (म) । [स्वापनम्] । कष्टं भोः ! कष्टम् !! —

आवितोऽस्मि अयं शत्रोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्ये यत्नः सम्प्रति मां विधेः ॥ १५ ॥

पु० । आभीषो अश्रं । ता जाव अज्जचाणक्कस्स आणत्तिं संपादेमि । * [राजसमपश्यन्निव तत्प्राप्तो रज्जुपाशेन बध्नुम उद्वह्नाति] ।

राज । [विलोक्य स्वगतम्] । अये ! कथम् !! अयमात्मानम् उद्वह्नाति !! नूनमयम् अहमिव दुःखितः तपस्वी । भवतु, पृच्छामि एतम् । [उपसृत्य प्रश्नाशम्] । भद्र ! भद्र ! किम् इदम् अनुष्ठोयते ?

पु० । [स्वापनम्] । अज्ज ! जं पियअवअस्सविणसदुक्खिदो अम्हारिसो मंदभाओ जणो अणुचिद्वदि । † (य)

* आभीषोऽयम् । तत् यावदाव्यवाचक्यञ्च आशंसि सन्पादयाम ।

† आर्थे । यत् प्रियवयस्यविनाशदुःखितः अस्मादृशो मन्दभाग्यो जनोऽनुतिष्ठति ।

पटुपटुदृग्दृग्ध्वनिमङ्गान् पटूनां दृढानां, तीव्रनादावाशयानामित्यर्थः, पटङ्गानां वाद्यभेदानां, शङ्कानाञ्च ध्वनिभिः मङ्गान् अतिप्रबलः, असी नान्दीनादः अत्युदबार्वाशीर्बचनशब्दः, मङ्गलतूर्यध्वनिः वा, दिशां देख्ये दृष्टुं सकोतूहलः कोतूहलान् इव, प्रसरति समन्तात् विस्तार गच्छति । [यव दिशाम आशामदर्शनार्थं कोतूहोत्सुक्येन प्रेरित इव अतिचण्डः नान्दीनादः दिक्कल्लमापूरयतीत्युत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ब) एषः, — नान्दीनादः ।

(भ) सात्त्विकं — मौर्यं राजशब्दं प्रतीकुम् असूया — हेवः, तेन सह वर्तमानम् ।

(म) पिशुनयति — सूचयति ।

आवित इति । — शत्रोः अयं आवितोऽस्मि ; सम्प्रति अभिनीय व्यसकहेतुपक्षेण, माम् अनुभावयितुं चन्दनदासविपदविमोक्षानुरोधेन इहमिव विचित्रकाटान्त्य गच्छे पतितम् इति बोधयितुं, विधेः शत्रो दर्शित इति मन्ये । [अवीरोऽलङ्कारः] । पव्यवक्त वृत्तम् ॥ १५ ॥

(य) तदेवानुष्ठोयते इत्युत्तराशयः ।

राज । [आगतम्] । प्रथममेव तावत् मया ज्ञातं, नूनम्
अहमिव अयमात्तः तपस्वीति । भवतु, वृच्छामि एनम् ।
[प्रकाशम्] । भद्र ! व्यसनसन्नद्धाचारिन् ! यदि न गुह्यं, न
अतिभारिकं (र) वा, ततः श्रोतुम् इच्छामि, किं ते प्राणपरि-
त्यागकारणम् ?

पुरु । [निरुद्धम्] । अज्ज ! ण रइस्सं, ण वा अतिगुरुअं,
किंतु ण सक्क णोमि प्पि पवअस्सं वणामदुक्खिदइअओ एत्तिअ-
मेत्तंपि मरणस्स कालहरणं काटुं । *

राज । [निरुद्ध आगतम्] । कष्टम् !! एतेषु सुहृद्व्यसनेषु
परवत् उदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे (ल) वयमनेन । [प्रकाशम्] ।
भद्र ! यदि न रइस्सं, न अतिगुरुकं वा, तत् पुनः श्रोतुम्
इच्छामि, कथ्यतां, का गतिः दुःखस्येति ? (व)

* आद्ये । न रइस्सं, न वा अतिगुरुकं, किन्तु न शक्नोमि प्रियवयस्य-विनाश-
दुःखितहृदय पतितव्याघ्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

(र) व्यसनसन्नद्धाचारिन् ।—व्यसनेन—विपदा, सन्नद्धाचारिन् ।—सहाध्यायिन् !
समानव्यसन इत्यर्थः । अतिभारिकम्—अतिमहतं, [अतिभाराद्य इति अति-
भारिकम्—अतिगुरुकमित्यर्थे, यद्वा—अतिभारः अल्प अस्ति इति अतिभारिकम्
“अतः इति-ठगौ” (५।२।११५, पा०) इति मत्वर्थोऽयं ठम्] ।

(ल) परवत्—परेषु तुल्यम् । (“परम्” इति पाठः साधुतरः) उदासीनाः,—
अज्ञानप्रतीकारा इत्यर्थः । प्रत्यादिश्यामहे—निराक्रियामहे, तिरस्क्रियामहे इति
यावत् ; यद्वा—एतेषु—एकविधेषु, सुहृद्व्यसनेषु परवत्—परेषु तुल्यम्,
उदासीनाः तत्प्रतीकाराद्य अज्ञतोद्देशीयत्वात्, अनेन—प्राणहस्यपुरुषेण, वयं
प्रत्यादिश्यामहे—मदगुह्यितपक्षेण त्वया गम्यम् इत्युपदिश्यामहे, परवदुदासीनतया
न श्रेयम् इति निराक्रियामहे वा इत्यर्थः ।

(व) का गतिः ?—किं कारणम् ? गम्यतेऽस्मात् गतिः,—प्राप्त्युपादानं,
दुःखस्य भातिकारणमित्यर्थः । यद्वा—आगतिः,—आगमनं, का—कोटश्री ? कथं
सि दुःखमागतम् ? इत्यर्थः ।

पु० । अहो !! णिवंघो (श) अज्जस्सः का गटा, एसो णिवेदेमि, अत्थि एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी जिस्सुदामो णाम । *

राज । [स्वगतम्] । अस्ति जिष्णुदासः चन्दनदासस्य परं मित्रम् । [प्रकाशम्] । किं तस्य ?

पु० । सो मम पिप्रववस्सो । †

राज । [सङ्घर्षम् आत्मगतम्] । अये ! प्रियवयस्य इत्याह ; अत्यन्तसन्निकष्टमख्यः । हन्त !! आस्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् । [प्रकाशम्] । भद्र ! किं तस्य ?

पु० । [सवाचम्] । संपदं सो दीणअणटिसुबिहवो ज्जलणं प्पविसिटुकामो णअरादो णिक्कतो । ता अहंपि जाव तस्स पिप्रववअस्सस्स असुणिटब्बं ण सुणेमि, ताव अत्ताणं उब्बंधिअ वावादेमि त्ति इमं जिस्सुज्जाणं आअदो । ‡

राज । भद्र ! अथ अग्निप्रवेशे तव सुहृदः को हेतुः ?—

किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः ?

* अहो !! निर्वन्धः आर्यस्य ; का गतिः, एष निवेदयामि, अस्ति च नगरं मणिकारश्रेष्ठो जिष्णुदासो नाम ।

† स मम प्रियवयस्यः ।

‡ साम्प्रतं स दीनजनदत्तविम्वो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगरात् निष्क्रान्तः । तत् अहमपि यावत् तस्य प्रियवयस्यस्य अश्रीतव्यं न श्रूयामि, तावदात्मानमुद्वह्य व्यापादयामीति इमं कीर्त्तयामासतः ।

(श) निर्वन्धः,—आरुहः ।

... आचक्रिष्यी महाव्याधिः, राजकीयः, अगम्यगुह्यदारादिषु आसक्तिः, अप्रतिकार्यसुहृद्विनाशश्च इत्येतानि आत्मघातनिमित्तानि, तेषु किं सञ्जातम् इति ज्ञातुकाम आह, किमौषधपथातिगैरेति ।—औषधपथातिगैः औषधपथम् औषधप्रती-
कार्यतादृशम् उपायम्, अतिगच्छन्ति इति तादृशैः औषधाप्रतिषेधैः, महा-
व्याधिभिः अत्युत्कटरीकैः, उपहतः आक्रान्तः, किम् ? अप्रतीकार्यरोगस्य अवज्ञातया

पुरु । अज्ज ! ण हि ण हि । * (घ)

राज । किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ? ।

पुरु । अज्ज ! संतं पावं, संतं पावं । चंदउत्तस्स जण-
वदिस्स अणिसंसा पाडवत्ती । † (स)

राज । अलभ्यमनुरक्तवान् किमयमन्यनापीजनम् ?

पुरु । [कर्णं पिपाय] । अज्ज ! संतं पावं, संतं पावं ।
अभूमौ क्व एसो विणअणिधानस्स सेट्ठिजणस्स, विसेसदो
जिस्सुटासस्स । ‡ (ङ)

राज । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाथो विषम् ? ॥१६॥

* आर्य्य ! न हि न हि ।

† आर्य्य ! ज्ञानं पापं, ज्ञानं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदेषु अश्वशंसा प्रतिपत्तिः ।

‡ आर्य्य ! ज्ञानं पापं, ज्ञानं पापम् । अभूमिः खलु एव विनयनिधानस्य
वशिष्मजनस्य, निशेषतो जिष्णुदासस्य ।

तदाक्रान्तस्य मरुचव्यवसायसम्भवादिति भावः । इति प्रथमचरणेनेहः प्रश्नः, एव-
मुत्तरचरणत्रयेर्थापि प्रश्नवयम् ।—

(घ) न हीति ।—रीगाक्रान्ततया तस्य न मरुचव्यवसाय इत्यर्थः ।

किमिति ।—अग्निविषकल्पया अग्निपुत्र्यया विषपुत्र्यया च, नरपतेः राज्ञः, क्रुधा
कीर्षेण, निरस्तः प्रताडितः, किम् ? मुहुरतराजदण्डभयादपि खीणस्य मरुचप्रवृत्ति-
दर्शनादिति भावः ।—

(स) चन्द्रगुप्तस्येति ।—जनपदेषु चन्द्रगुप्तस्य प्रतिपत्तिः,—व्यवहारः, अश्वशंसा—
अस्त्रातुका, खोकादिंसाजनकलाभावात् तद्रव्यव्यवहारस्य ।

अलभ्यमात्र ।—अयं तव मनुः, अलभ्य दुर्लभम्, अन्धकारोक्तं परकीयां
कान्ताम्, अनुरक्तवान् किम् ? यदासक्तमनसस्तदप्राप्तौ मनोदुःखिनापि मरुचप्रवृत्ति-
सम्भवादिति भावः ।—

(ङ) विनयनिधानस्य वशिष्मजनस्य एव,—प्रमत्ताहीननागुरागः, अभूमिः,—
अविषयः खलु ।

किमिति,—युष्मा भवतः तव, सुहृदो मित्रस्य जिष्णुदासस्य, नाथ एव

५६। अज्ज ! अध इं । * (क)

राक्ष । [सविषम आत्मगतम्] । चन्दनदासोऽस्य सुहृदः प्रिय-
सुहृत्तमः, तस्य प्रियसुहृदविनाश एव अग्निप्रवेशहेतुरिति
यत् समाकुलित एव आस्मि सुहृत्स्नेहपक्षपातिना हृदयेन ।
[प्रकाशम्] । भद्र ! तस्यापि तव सुहृदः सुचरितं विस्तरेण
श्रोतुम् इच्छामि ।

५७। अज्ज ! भदो भवरं ण सक्कणोमि मंदभाषो मर-
णस्स बिग्घमुप्पादेदुं । †

राक्ष । अवणीया कथां कथयतु भद्रमुखः ।

५८। का गदी ; एसो क्व णिवेदेमि, णिसामेदु अज्जो । ‡

राक्ष । भद्र ! दत्तावधानोऽस्मि ।

५९। अत्थि, जाणादि अज्जो, एत्थ णअरे मणिआरसेहो
चंदणदासो णाम ? §

राक्ष । [सविषादन आत्मगतम्] । एतत् तदपाहतमस्मद्दिनाश-
दोक्षाप्रकाशहारं देवेन । (ख) हृदय ! स्थिरोभव, किमपि ते
कष्टतरम् आकर्णनीयम् । [प्रकाशम्] । भद्र ! श्रूयते मित्रवत्सलः
स साधुः । किं तस्य ?

* आर्य्य ! अब किम् ?

† आर्य्य ! अतोऽपरं न शक्नोमि सन्दभाषो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम् ।

‡ का गतिः ; एष खलु निवेदयामि, निश्रामयतु आर्य्यः ।

§ अस्ति, जानाति आर्य्यः, अब नगरे मणिकारसेहो चन्दनदासो नाम ?

विषं मरणहेतुः, तथा अस्यापि जणुदासस्य, सुहृदन्तरस्य नाशः विषमेव किम् ?
[“नामोऽनशः” इति पाठो—अप्रतीकार्य इति तदर्थः । उपमाऽनुप्रासितं रूपकम् ।
“अदशः” इति पाठो—उपमेव] ॥ १६ ॥

(क) अबेति ।—सुहृद्भावं एव मरणहेतुः इत्यर्थः ।

(ख) अकादिति ।—अकादिनाशस्य दोषाभाः,—उपदेशस्य, प्रकाशहारं—
कटिहारम्, आत्ममनसार्गं इति यावत्, देवेन—माय्यन, एतदपाहतम्—उद्धाटितम् ।

१६। सो एतस्स जिष्णुदासस्स पियव्वअस्सो हादि । *

राच । [स्वगतम्] । अयमभ्यर्णः (ग) शोकवञ्जपातो हृदयस्य ।

[प्रकाशम्] । ततस्ततः ?

१७। ततो जिष्णुदासेण पियव्वअस्सस्स सिणेहमरिसं अज्ज विस्सत्तो चंदउत्तो । †

राच । कथय किमिति ?

१८। देव ! अस्मि मे गेहे कुटुम्बभरणपज्जत्तो अत्थो, तस्स विणिमएण मुंचिज्जदु मे पियव्वअस्सो चंदणदासो त्ति । ‡ (घ)

राच । [स्वगतम्] । साधु जिष्णुदास ! साधु । अहो दर्शितो मित्रस्नेहः । कुतः ?—

पितृन् पुत्राः पुत्रान् परवदभिहिंसन्ति पितरो
यदर्थं सोहादं सुहृदि च समुज्झन्ति सुहृदः ।

* स एतस्स जिष्णुदासस्स प्रियवयस्यो भवति ।

† ततो जिष्णुदासेन प्रियवयस्यस्य स्नेहसदृशस्य विप्रसन्नगुणः ।

‡ देव ! अस्मि मे गेहे कुटुम्बभरणपण्यांसोऽयं, तस्य विनिमयेन मुच्यतां मे प्रियवयस्यस्यन्दनदास इति ।

(ग) अभ्यर्णः,—आसनः, शोभनभावोत्थः । [अभिपूर्वात् अर्दतेः क्त-प्रत्यये कृते “असेयाविदूर्ध्वे” (७।२।२५ पा०) इति इङ्भावे “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च हः” (८।२।४२ पा०) इति दकारतकारयोः नत्वे “रषाभ्यां नो षः समानपदे” (८।४।१ पा०) इति पूर्वस्य “लुना लुः” (८।४।४१ पा०) इति परस्य च नत्वे “हलो यमां यमि खोपः” (८।४।६४ पा०) इत्यनेन पाञ्चिक ‘ख’खोपे षभ्यर्थ इति पठं सिद्धम्] ।

(घ) कुटुम्बभरणपण्यांसो न अधिकः, तेन तस्य अत्याव्यक्त्येऽपि सुहृन्मोचनाय दातव्यताकथनात् अतोवात्मनः सुहृद्विपदङ्कारेकप्रवचता सूचिता ।

स्नातपरवशस्मिन् अगतिं वृत्तिकोऽपि जिष्णुदासस्य कष्टोपाकृतसर्ववित्तविनिमयेन मित्रभावाच्चकीर्णं विज्ञायातिविक्रितो राचसः अथेयं माहात्म्यप्रदर्शं स्वविक्षयं

प्रियं सद्यस्थितं व्यसनिनि वयस्ये व्यवसितः

कृतार्थोऽयं सोऽर्थस्तव सति वणिक्कोऽपि वणिजः ॥१७॥

[प्रकाशन] । भद्र ! ततस्तथाऽभिहितेन सता किं प्रतिपन्नं मीर्येण ?

पु० । अज्ज ! तदो एवं भणिदेण चंदउत्तेण प्पडिभणिदो सेट्ठो जिण्णुदासो, “जिण्णुदास ! ण मए अत्यस्स कालणेण सेट्ठो चंदणदासो संजमिदो, किंदु प्पच्छादिदो अणेण अमच्च-लक्खसस्स घरअणो, बहुसो जाचिदेणावि ण समप्पिदो त्ति । ता जइ अमच्चलक्खसस्स घरअणं समप्पेदि, तदो आत्थ से भोक्खो ; असुधा प्पाणहरो से दंडो अम्हकोपं प्पडिमाणेदु

* आर्थ ! तत्र एवं भणितेन चन्दगुप्तेन प्रतिपन्नितः यद्वो जिण्णुदासः, “जिण्णुदास ! न मया अर्थस्य कारणेन यद्वो चन्दनदासः संयमितः, किन्तु प्रच्छादिको-ऽनेन अनात्यराक्षसस्य गृहजनः, बहुसो याचितेनापि न समर्पित इति । तत् यदि अनात्यराक्षसस्य गृहजनं समर्पयति, ततोऽस्ति अस्य भोक्षः ; असुधा प्राणहरोऽस्य

समर्थयमान आह, पितृमिति ।—यदर्थे यस्यै अर्थाय अनाय इदं यदर्थे यद्वननिमित्त-मित्यर्थः, [क्रियाविशेषणमिदं] पुत्राः पितृन्, पितरः पुत्रान्, परवत् परेण तुल्यम्, अभिहितं सति अन्योऽन्यं प्लतीत्यर्थः, [“अभिसन्वाय” इति पाठे—प्रताप्यं] सुहृदो मिमाषि च, यदर्थं सुहृदि मित्रे, सौहार्दं केहं, [सुहृदो भावः सौहार्दं “हृद्गसिन्नुत्तं पूर्वपदस्य च” (७ । इ । १८ पा०) इत्युभयपदद्वयः] समुष्मन्ति त्यजन्ति, वक्ष्ये प्रियसुहृदि, व्यसनिनि विपन्ने सति, प्रियम्, अपि तन् अर्थम् इत्यध्याहृत्य अन्त्यः आह, सद्यः सद्यसा, त्वत्तुं व्यवसितं चदातः, त्वमिति शेषः ; अतः वणिजः तव वणिक्को सत्यपि, वणिग्जनस्य अर्थसमताया दुष्परिहायेत्यादिति भावः, सः अयम् अर्थः कृतायः सफल इत्यर्थः । [अथ प्रथमपादे “परवत्” इति वक्ष्यत्यात् उपमा, अतुष्टेपादे अर्थस्य कृतायेतां प्रति द्वितीयपादगतवाक्यांशस्य हेतुज्ञया आख्यलिङ्गं, तथा “वणिक्कोऽपि” इत्यपि-कारेण अर्थव्यतिरिचोपनिषदशनेन विरोधघोतनात् विरोधश्च इत्येतद्वान् अणकाराणां परस्परनिरपेक्षतया सङ्गतिः] । शिखरिणी ३३३ ॥ १७ ॥

त्ति, अस्मि वि जणा जधा एवं ण करिस्सदि” त्ति भणिअ
वञ्जहाणं आणीदो चंदणढासो । ततो “जाव पियअवअस्सस्स
चंदणढासस्स असुणिटब्बं ण सुणेमि, दाव ज्जेव अत्ताणअं
वावादेमि” त्ति ज्जलणे प्पविमिट्ठकामो सेट्ठो जिस्सुढासो
णअरादो णिगदो । अहं वि जाव पियअवअस्सस्स जिस्सुढासस्स
असुणिटब्बं ण सुणेमि, दाव उब्बंधिअ अत्ताणं वावादेमि
त्ति इदं जिस्सुज्जाणं आअदो म्हि । *

राव । न खलु व्यापाटितः चन्दनदासः ?

पुनः । अज्ज ! ण दाव वावादोअदि । सो क्खु सप्पटं पुणो
पुणो अमच्चलक्खमस्स घरजणं जाचोअदि । ण सो भित्तवच्छल-
दाए जाचोअतोवि तं समप्पेदि । ता एदिणा कालणेण होदि
से मरणस्स कालहलणं । †

राव । [सहर्षेण आत्मगतम्] । साधु वयस्य ! चन्दनदास !

साधु साधु ।—

शिवेरिव समुद्रतं शरणागतरक्षया ।

विचीयते त्वया साधो ! यशोऽपि सुहृदा विना ॥ १८ ॥

दण्डोऽस्य लोपं प्रतिमानयतु इति, अन्तोऽपि जनो यथा एवं न करिष्यति” इति
भविता वध्यमानमानीतः चन्दनदासः । ततो “यावत् प्रियवयस्यस्य चन्दनदासस्य
अश्रितव्यं न अशोमि, तावदेवात्मानं व्यापादयामि” इति ज्वलने प्रवेष्टुमानः श्रेष्ठो
जिस्सुढासो नगराद्गतेतः । अहमपि यावत् प्रियवयस्यस्य जिस्सुढासस्य अश्रितव्यं न
अशोमि, तावदुद्वज्य आत्मानं व्यापादयामि इति इदं कीर्त्तयानमागतोऽस्मि ।

† आर्थ ! न तावत् व्यापायते । स खलु साम्प्रतं पुनः पुनः अनाथ-
राजस्य गृहजनं याच्यते । न स निवृत्तस्तथा याच्यमानोऽपि तं समर्पयति ।
तदेतेन कारणेन भवति अथ मरणस्य कालहरणम् ।

चन्दनदासस्य सुहृदं प्रति कर्त्तव्यज्ञानमाकर्ण्य प्राणविनिमयेनापि सुहृदपकारमनु-
तिष्ठता तेन लोके चिरस्थायि यशः समुपार्जितमित्याह, शिवेरिवेति ।—अथ इव शब्दो

[प्रकाशम्] । भद्र ! भद्र ! गच्छ शौघमिदानीं, जिष्णुदासं
ज्वलनप्रवेशात् निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणात् (ङ)
मोचयामि ।

पु० । अध केण उण उवाएण अज्जो चंदणदासं मरणादो
मोचेदि ? *

रा० । [खड्गम् आकृष्य] । ननु अनेन व्यवसायमहासुहृदा
निस्त्रिंशेन । (च) ननु पश्य—

निस्त्रिंशोऽयं विगतजलदव्योमसङ्काशमूर्तिः

युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तमख्यः करेण ।

* अथ केन पुनरुपायेन आर्यैः चन्दनदासं मरणात्मोचयति ?

भिन्नक्रमः यशसा सम्बध्यते, एवम् अपि-कारोऽपि भिन्नक्रमः विना-शब्देन
अन्वीयते । साधो ! हे सत्स्रभाष ! त्वया सुहृदा विनाऽपि निवस्य मम
अनुपस्थितानपीत्यर्थः, शरणागतस्य शरणागतस्य मत्परिजनस्य, रक्षया रक्षणेन
हेतुना, आत्मविनाशेनापीति भावः, शिवेः शिवराजस्य, (“शिविनेव” इति तृतीयाकः
पाठः सुगमः) समुद्रूतम् उत्पन्नं, यशः इव यशः विधीयते उपाज्यते । [अत्र
शिवैरिवत्पुत्रा, तथा सुहृदा विना इति कथनेन—“शिविना शरणागतस्य
सखिधौ स्वविनाशोऽभ्युपगतः, त्वया तु मम असन्निधानेऽपि इत्यर्थः । त्वं शिवैरपि
अविशगुणः श्लाघ्यतरसासि” इति व्यतिरेकाद्विद्वद्वारस्य इत्यनयोः संसृष्टः] । पथ्यादकं
उक्तम् ॥ १८ ॥

(ङ) ज्वलनप्रवेशादिति ।—[“वारणाणांमोक्षितः” (१ । ४ । २७ पा०)
इत्युपादानत्वात् पञ्चमी, तथा मरणात् इत्यत्र “मोक्षार्थां भयहेतुः” (१ । ४ । २५
पा०) इत्युपादानत्वात् पञ्चमी बोध्या] ।

(च) व्यवसायमहासुहृदेति ।—व्यवसायः,—उत्साहः, पीरुषमिति चावत्,
महान् सुहृत् यस्य तादृशेन, तदेकसहायेनेत्यर्थः, निस्त्रिंशेन—खड्गेन, सर्वभौत्यकुलम्
उत्साह्य सुहृदं मोचयामि इति भावः । [अत्र “व्यसनमहासुहृदा” इत्यपि पाठः
सङ्गच्छते] ।

पुनरेव चन्दनदासरक्षणेपाद्यं पृष्टः राक्षसः स्वकरघृतं निशितं निस्त्रिंशमेव उपाद्यं
निक्षारयन् तमेव वर्णयति, निस्त्रिंश इति ।—विगतजलदव्योमसङ्काशमूर्तिः विगतः

सत्त्वोत्कर्षात् समरनिकषे दृष्टमारः परैर्मै

मित्रस्नेहात् विवशमधुना साहसे मां नियुङ्क्ते ॥ १८ ॥

युव । अज्ज ! एवं सेट्टिचंदणदासजीविदं होदि त्ति सुणिदं, विसमदसाविभाअपरिणामपडिदो ण सक्कणोमि णिच्चिदपदं पडिवत्तुं । [विनोक्ख पादयोनिपथ] । अध सुगिहीद-
णामधेश्रा अमच्चलक्खसपादा तुम्हे त्ति ? ता करेहि मे प्यसादं संदेहणिसएण । *

* आर्य्य ! एवं सेट्टिचन्दनदासजीविनं भवतीति श्रुतं, विषमदशाविभाग-
परिणामपतितो न शक्नोमि निश्चितपदं प्रतिपत्तुम् । अथ सुट्टीतनामधेया अमात्य-
राजसपादा गूयमिति ? तत् कुरु मे प्रसादं सन्देहनिर्घयेन ।

अपगतः, जलदः यस्मात् तादृशं मेघावरणशून्यामित्यर्थः, यत् व्योम आकाशं,
शरतकालिकम इत्यर्थः, तत्सङ्काशा तप्तुल्या, मूर्तिः यस्य तथोक्तः, गोलवर्णं इत्यर्थः,
[निभादिवत् सङ्काशशब्दस्यापि अस्वपदविप्लवः । “मनलजलदव्योम” इति पाठो
न मनोरमः] युद्धशङ्कापुलकित इव युद्धशङ्का सङ्क्रामादरेण, पुलकितः जातरोमाश्च
इव, उत्प्लुक्तचक्षुर्निस्त्रिंशीपरि पतितसूर्यकरप्रतिफलनात् जातस्य चाक्षक्यस्य
पुलकसायसम्भवादिति भावः, मे मन, करेण इत्येव, प्राप्तमर्थः, सञ्जातस्नेहः, मन
करस्यापि युद्धस्युद्धा सञ्जातपुलकत्वेन उभयोः साभ्याम् अत्रपरिचितत्वाच्च इति भावः,
तथा सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वस्य द्रव्यस्य, उपपादानद्रव्यस्य इत्यर्थः, उत्कर्षात् उत्कृष्टत्वात्,
उपपादानलोहस्य उत्कृष्टत्वेन दृढतायाः तोष्णतायाश्च आधिक्यादित्यर्थः, परैः शत्रुभिः,
समरनिकषे समरः एव निकषः परीक्षाप्रकारविशेषः, परीक्षाद्वैतत्वात्, तस्मिन् दृष्टः
सारः वलं यस्य तादृशः, बहुशः कुण्ठितशक्तित्वेन अनुभूत इत्यर्थः, ययं निस्त्रिंशः
खड्गः, [निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गुलित्वः इति निस्त्रिंशः “सङ्क्रायास्त्युरुषस्य वाच्यः” (वा०)
इति समासात् : उव] अधुना मित्रस्नेहात् चन्दनदामं पति स्नेहाधिक्यात्,
विवशं प्याकुलं, मित्रस्नेहाधीनतया काव्यांकाव्येविचारान्मुखमित्यर्थः, मां साहसे
वलसायकार्थं, युद्धस्यापारे इत्यर्थः, “इतिहासान्पेक्षं यत् कर्म तत् साहसं
मिदुः” इत्युक्तेः, नियुङ्क्ते प्रेरयति । [“स्त्राद्यस्त्रीपदसर्गादिति वक्तव्यम्” (वा०)
इति तङ् । अथ “युद्धशङ्कापुलकित इव” इति उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः प्रथमपादगतयो

राक्ष । भद्र ! सोऽहम् अनुभूतभर्तृवंशविनाशः सुहृदिनाश-
हेतुः अनार्या दुर्गृहीतनामा यथार्थो राक्षसः ।

पुरु । [सङ्घे पुनः पादयोर्निपत्य] । प्यसौदध प्यसौदध ।
होमाणहे ! दिष्टिआ कदत्योम्ह । *

राक्ष । भद्र ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, कृतमिदानीं कालहरणेन ।
निवेद्यतां जिष्णुदासाय यथा “एष राक्षसः चन्दनदासं मरणात्
मोचयति । [इति “निस्त्रिंशोऽयम् ” इत्यादि पठन् आकृष्टशङ्खः परिक्रामति] ।

पुरु । [पादयोर्निपत्य] । प्यसौदन्तु प्यसौदन्तु अमञ्जलक्वस-
पादाः । अत्थि दाव एत्थ णअरे प्पढमं चंदउत्तहदएण अज्ज-
सअड्ढदासस्स (छ) बधो आणत्तो । सो अ केणावि बज्झट्ठाणादो
अवहरिअ देसंतरं अववाहिदो । तदो चंदउत्तहदएण “कौस
प्पमादो किदो”त्ति अज्जसअड्ढदासवधवंचणाए समुज्जलिदो
रोसग्गो घादअज्जणवधजलेण णिब्बाविदो । तदो प्पहुदि
घादआ जं कं-पि गह्वीदसत्थं अपुब्बं पुरुषं अग्गदो पच्चादो
वा पेक्खंति, तदो अहवधे ज्जेव अत्तणो जौविदं परिरक्खंती

* प्रसौदध प्रसौदध । आश्चर्यम् ! दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।

† प्रसौदन्तु प्रसौदन्तु असाधारणसपादाः । अस्ति तावदत्र नगरे प्रहसं चन्द-
नदहतकेन आर्य्यशकटदासस्य वध आश्रयः । स च केनापि बज्झट्ठाणादपहृत्य
देशान्तरमपवाहितः । ततश्चन्दनदहतकेन “कस्यात् प्रमादः कृतः” इति आर्य्यशकट-
दासवधवञ्चनाया समुज्जलितो रोषाग्निघातकजनवधजलेन निर्वापितः । ततः प्रभृति
घातका यं कमपि गृहीतशस्त्रम् अपूर्वं पुरुषमयतः पश्यादा प्रचलते, तदा अहंपथे

व्योमसङ्काशत्युपमया, समरनिकषे इति समरे सारपरीचात्सामर्थ्येन निजव-
त्तादात्म्यारोपाद्रूपकेण च संसृज्यते] । मन्दाकान्ता इति—“मन्दाकान्ताऽस्तु(वरस-
नगेर्नो भनो तो मयुग्मम्” इति खलवात् ॥ १८ ॥

(छ) “चन्दनदहतकेन” इति “आर्य्यशकटदासस्य” इति च वचनं खल
चन्दनदहतपातिलघोतनाशम् ।

अप्यमत्ता एदे अप्यात्तबज्जङ्गायं वज्जं वावादंति । ता एव्वं
गह्वीदसल्लेहिं पमच्चपादेहिं तहिं गच्छंतेहिं सेट्ठिचंदणदासस्स
वहो तुवराइदो होदि । १

[इति निष्क्रान्तः] ।

राज । [खगतम्] । अहो ! दुर्वोधस्याणक्यवटोर्नीतिमार्गः ।
कुतः ?—

यदि स शकटो नीतः शत्रोर्मतेन ममान्तिकं
किमिति निहतस्तेन क्रोधात् बधाधिकृतो जनः ? ।

अथ न कृतकं तादृग्लेखं कथं नु विभावये-

दिति मम मतिस्तर्कारूढा न पश्यति निश्चयम् ॥ २० ॥

एवात्मनो जीवतं परिरचन्तोऽप्रमत्ता एते अप्राप्तवध्यस्थानं बध्यं व्यापादयन्ति । तस्मादेवं
गृहीतशस्त्रैः चमालपादैः तत्र गच्छद्भिः शस्त्रिचन्दनदानस्य बधः त्वरायितो भवति ।

पुरुषसंख्यात श्रुतसर्ववृत्तान्तः चाणक्यमोक्षरातदुरवगाहत्वं विभावयन् किं कर्त्तव्य-
विमूढस्तर्कयति, इदोति ।—यदि शत्रोः सौख्यस्य चाणक्यस्य वा, मतेन अभिप्रायेण, न
शकटः नम चित्तिकं समीपं, नीतः, गृद्धारेण सिद्धार्थकेन बध्यस्थानात् अपमान इति
श्रेयः, तदा क्रोधात् तदपसारणप्रसादनगतिरिति भावः, तेन चाणक्येन तत्प्रहितेन
चन्दनगलेन वा, बधाधिकृतः जनः घातकः, किमिति कथं, निहतः ? स्वाभिप्राय-
रुम्पादनेन घातकस्य अपराधाभावात् घातकबधपथ्यवसायो क्रोधावेशो न घटति इति
भावः, तथा च, सिद्धार्थकः न तस्य गृद्धारः इति प्रथमसंशयः । अथ पश्चात्तरे,
घातकबधस्य अन्यथाऽनुपपत्त्या, तादृक् लेखं मम मुद्राङ्कितं शकटदासस्य स्वहस्तालिखितं
पत्रं, कृतकं कृतविमं, न, शकटदास एव तस्य लेखकः, एतत् कथं नु केन वा प्रकारेण,
विभावयेत् ? चिन्तयेत् ? मम मतिरिति श्रेयः, मन्दवंशानुरागो मम सुहृत् शकटदास
इदंशं महितं कार्यं कुर्यादिति चिन्तयितुमपि न पारयेदित्यर्थः ; यदा—कृतकं नेति
तदोर्थं पक्षाध्यागमनं क्लृप्तकं न भवति, यदि परमायत्त एव शकटदासः सिद्धार्थकस्य
साहाय्येन पक्षाय गतः स्यात्, तदा तादृक् लेखं स्वहस्तालिखमुद्राङ्कनादिकं, कथं नु
विभावयेत् ? कर्त्तव्यत्वेन चिन्तयेत् ? आचरेत् ? इत्यर्थः ; चिन्तनमपि तस्य अनुचितं,
किमुत आचरणम् ? इति भावः ; नु वितर्कं, तथा च, तस्य तत्परत्वे एव तस्मादप्यचरणं,
नात्मनो इत्यर्थः ; मम मतिः इति इत्यं, तस्माददा संशयापनोदनायै तर्कमनुसरतो

[विचिन्त्य] । तस्मात्—

नायं निस्त्रिंशकालः प्रथममिह कृते घातकानां विघाते
नोतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तथा कार्यमतम् ? ।

श्रीदासीन्यं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मत्कृते चातिघोरां

व्यापत्तिं ज्ञातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्कृत्यं कल्पयामि ॥२१॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

सती, निश्चयं न पश्यति अधुनाऽपि सन्देहदीलामारीतृतीयः । [अथ हि
निश्चयाभावपदस्तुनस्तर्कादहमिति त्वत्पक्षे द्वेतीः वाक्यगतत्वात् काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः] । हरिणीवृत्तम् ॥ २० ॥

एवं बहुधा बितर्कयन् पञ्चान्तरेषु दोषप्रदर्शनपुरःसरम् आत्मानमेव परमोप-
कारिणः चन्दनदासस्य भोजनमूल्यं निश्चितप्राप्तं, नायमिति ।—इह चन्दनदासभोजन-
विषये, प्रथमं पूर्वं, घातकानां, [कर्मणि षष्ठो] प्रकटदासस्येति शेषः, विघाते कृते सति,
कृततः परमार्थतो वा इति भावः, अयं निस्त्रिंशकालः निस्त्रिंशत् तद्ग्रापारस्य, कालः
समयः, न, चन्दनदासघातनप्रसक्तिभयात् इति भावः ; यदा—इह एतस्मिन् विषये,
अयं निस्त्रिंशत् तद्ग्रापारस्य, कालः न ; प्रथमं मत्खड्गव्यापारात् पूर्वं, घातकानां
घातकैः, [कर्तरि षष्ठो] विघाते घातने, कृते सति, चन्दनदासस्येति शेषः, तेन किं
कार्यमित्यपकर्षः । अथ नोतिरेव अवलम्बनीया इत्याशङ्क्य च, नोतिः नोतिशास्त्रोक्त-
सामाद्युपायप्रयोग इत्यर्थः, कालान्तरेण अन्यः कालः कालान्तरं तेन, न सद्यः
इति भावः, [“अपवर्गे तृतीया” (२।१।२६ पा०) इति तृतीया] फलं प्रकटयति, अथ
अस्मिन् चन्दनदासभोजनविषये, तथा नोत्या, किं कार्यम् ? फलम् ? न किमपीत्यर्थः ।
एवञ्चेन तदा श्रीदासीन्यमेव अवलम्ब्यताम् इत्याशङ्क्य नेत्याह, मत्कृते मम निमित्तं,
प्रियसुहृदि अतिघोरां व्यापत्तिं विपदं, गते प्राप्ते सति, श्रीदासीन्यस्य तटस्थतया अव-
स्थानस्य, न युक्तं मोचितम् । एवं सशय्य कर्तव्यनिश्चयमभिनयति, ज्ञातमिति ।—ज्ञातं
कर्तव्यव्यापारी निश्चित इत्यर्थः, किं तदित्याह—अतः अहम् इमां स्वतनुं निजशरीरम्,
अथ चन्दनदासस्य, निष्कृत्यं भोजनमूल्यं, कल्पयामि स्वीकरोमि, दद्यामीत्यर्थः ।
निष्कटभावावस्थ—प्रथमं कृततः परमार्थतो वा घातकानां विघाते कृते स्वरिततरं
चन्दनदासघातनप्रसक्तिभयात् निस्त्रिंशद्वारचम् अनुचितम् ; नोत्यापरणन्तु “शिरसि

अयं दूरं तत्प्रतीकारः” इति न्यायेन अनुपपन्नम् ; सुहृदिनाशोपशमस्तु कृतघ्नतादि-
महादोषमापादयेत् ; अतः चन्दनदासस्य निष्पत्यत्वेन चन्द्रगुप्ताय वध्यभावेन आत्मानं
समर्प्य तद्विनीचनं न्याय्यत्वेन गत्वा पतितम् इति ज्ञातमिति । [अत्र क्षत्ररौरमुख्येन
प्रियसुहृदी भोजनात् परिहृतिनामाशङ्कारः । तत्राप्ययं यथा—“परिहृतिर्धनमयः
समन्तूनाधिकैर्भवेत्” इति ; स च प्रथमतः पादत्रये क्लमयः वर्तमानकाले निस्त्रिंशत्स्यव-
हारयोग्यता प्रति घातकविनाशस्य, नीतेरकार्यकारित्वे कालान्तरफलदायकत्वे, तथा
औदासीन्यस्य अयुक्तत्वे सुहृदापदः हेतुविषया कथनात् काव्यलिङ्गद्वयेण अनुपपत्तितः ।]
सम्भरा इति ॥ २१ ॥

इत्यश्वमेधास्त्राटवोसचरचपशानन-कुलपतिवत्स्य-“वि.ए” इत्युपनामस्य-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-महाचार्यविरचिताया, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमन्नरबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित-परिवर्द्धिताया सुखवाचिनो-

समाख्यायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति अष्टाश्वः] ।

अष्टा । ओसलध अज्जा ! ओसलध, अवेध माणहे !
अवेध—

जइ लक्खिटुं मण्डं प्पाणे विह्वे कुले कलत्ते अ ।

पल्लहलध ता विमं विअ लाम्मापत्थं प्पञ्चतेण * ॥ १ ॥

* अपसरत आर्याः ! अपसरत, अपेत मान्याः ! अपेत—

यदि रक्षितुं मन्थ्वं प्राणान् विभवान् कुलानि कलत्राणि च ।

परिहरत तस्मात् विषमिव राजापथ्यं प्रयवेण ॥ १ ॥

इत्थं पष्ठेनाङ्गेन राजसवशीकरचक्षुषं प्रधानकार्यं वीजवाङ्मः यथावथं विम-
कीर्षेः अत्रैकार्थीभावम उपगोरेः मुखसम्याद्यर्थैः निर्व्यूढम् । अथ राजसेन
चन्द्रगुप्तसावित्र्ययुद्धद्वारा तत्कालीनसिरोकरचक्षुषं नाटकस्य प्रधानतमं फल-
मुपगमयितुं सप्तमोऽङ्क आरभ्यते । पूर्वाङ्के रञ्जुदक्षेण पुरुषेण निवेदिः चन्दन-
दासस्य बन्धुस्नानयज्ञं श्रुत्वा राजवः ससन्धुमं शस्त्रमुत्सृज्य बन्धुस्नानं प्रति निष्क्रान्त
इत्युक्तम् ; सम्प्रति स एव चन्दनदासवृत्तान्तोऽस्मिन् अङ्के प्रपञ्च्यते इति ।
इदमङ्कावतरणं—“यत्र कादुतराङ्काथेः पूर्वाङ्कायांनुसङ्गतः” इति लक्षणात् ।

अथ राजसवशीकरचक्षुषी राजसमिवस्य सपुत्रकलत्रस्य चन्दनदासस्य निष्कारं
राजाहितकारिणी दुर्दशावर्धनमुखिण प्रकटयन् आह, यदीति—यदि
प्राणान् जीवनात्मि, विभवान् ऐश्वर्याणि, कुलानि गोत्राणि, तथा कलत्राणि
आत्मपत्नीश्च, रक्षितुं यथावथं स्थापयितुं, मन्थ्वम इच्छत, शूयमिति शेषः,
तस्मात् तदा इत्यर्थः, प्रयवेण प्रकटचेष्टया, विषमिव राजापथ्यं राजाहितं, परिहरत
परित्यजत । [रक्षितुम् इत्यत्र इच्छाधिकेन मनसातना समानकर्तृकत्वात् “समान-
कर्तृकेषु तुमुन्” (३।१।१५८ पा०) इति तुमुन् । “मन्थ्वं” “परिहरत” इत्युभयव
विधी लोत्] । “रज्जिदेकं कुलकार्ये यामकार्ये कुलं त्यजेत् । यामं जनपदस्यार्थे
आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥” इत्युक्तमस्मात् सर्वपरित्यागेन आत्मरक्षाया अशक्य-
करव्यत्यप्रतीतेः कुल विभव-कलत्रादिसहितस्वजीवनाशकं राजोऽहितम् एकान्ततः

अबि अ—

होदि पुलिमस्स ब्वाही मलणं वा सेविदे अपत्येवि ।

लाआपत्य उण सेविदे हि सअलं वि कुलं मलदि ॥ २ ॥ *

ता जइ ण प्पात्तआअध, तदा पेक्ख एदं लाआपत्य-
कालिणं सेट्ठचंदणदासं वज्झङ्गाणं आणीअमाणं सपुत्तकलत्तं ।
[आकाशे] । अज्जा ! किं भणाय ? अयि किं चंदणदासस्स

* अपि च—भवति पुरुषस्य व्याधिर्नरं वा सेविते अपत्येऽपि ।

राजापत्ये पुनः सेविते हि सकलमापि कुलं म्रियते ॥ २ ॥

+ तत यदि न प्रत्ययध्वं, तदा प्रेक्षन् पतं राजापत्यकारिणं श्रेष्ठचन्दनदामं
वज्जयानमानीयमानं सपुत्रकलम । आर्या ! किं भणय ? आसि किं

परिहरणीयम् इति भावः । [अतः हि विषसेविनी जनस्य कादाचित्कव्याधेन
मरणं भवति न भवति वा, मरणे च तस्यैकस्य एव, न तु तत्कुलविभवकलमादेः,
परं राजापत्यसेविनः कुलादिनहितस्य विनाशकत्वात् उपमानभूतात् विधात्
उपमेयस्य राजापत्यस्य आधिक्यप्रकटनात् व्यतिरेकालङ्कारः, स च द्वितीर्नीकत्वात्
द्वितीयः, तद्वचनं यथा दर्पणे—“आधिक्यमुपमेयस्योपमानाद्गुणताऽथवा । व्यतिरेक
एक उक्ते द्विती भोक्ते स च विधा ॥” इति] । आर्या व्रतम् ॥ २ ॥

पुनस्तदेव दृढयति, भवतीति ।—पथः अगूकव्यापारवतो वस्तुन इत्यर्थः, अनपेक्षं
प्रथं [“अर्धपथ्यन्वायादनपेते” (४।४।२२ पा०) इति यत्] न पथम् अपथ्यम्
अहितकरं तस्मिन् अपथ्ये, दृढस्य इति शेषः, सेविते भुक्ते आचरिते वा सति,
अपि निश्चये, पुरुषस्य जनस्य, व्याधिः विशिष्टः आधिः जनः पोडा यस्मात् इति
व्युत्पत्तिमान् पदार्थः, रोग इत्यर्थः, मरणं विनाशः वा, भवति, अपथ्यसेविनः एकस्य एव
व्याधिः मरणं वा भवति इत्यर्थः, राजापत्ये राज्ञोऽहितकरं प्रदार्थे, सेविते राजविदोद्वादी
कृते सति, पुनः वाक्यालङ्कारे, हि निश्चये, सकलमपि कुलं म्रियते राजरोधात् सर्वेषां
विनाशो भवति । [अत्रापि उपमानाभूतात् साधारणापख्यात् राजापत्यस्य अधिक्या-
कल्याणकारित्वकत्वात् व्यतिरेकालङ्कारः, तेन च दृढविज्ञकारिणः अपथ्यसेवनस्य
उत्कर्षमुक्ता तस्यैव उपमानत्वकत्वात् द्वितीयप्रतीपाङ्कारः ध्वन्यते इत्यलङ्कार-
वाक्यालङ्कारः । द्वितीयप्रतीपलक्षणं यथा दर्पणे—“उक्ता आत्मनमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य
वस्तुनः । कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीप काव्यदूरे ॥” इति । आर्या व्रतम् ॥ २ ॥

मोक्षोवाओ त्ति ? कुटो से अधस्स (क) मोक्षोवाओ ?
एदं उण अत्थि, सो जइ अमच्चलकवसस्स घरअणं समप्पेदि ।
[पुनरावाञ्छे] । किं भणध ? एसे सलणाअदवच्छले अत्तणी
जीविदस्स कालणेण ईरिसं अकज्जं ण कलिस्सदि त्ति ? (ख)
अज्जा ! जइ एस्सं, तेण हि पव्वधानेध से सुभगदि । (ग) किं
दाणीं तुम्हाणं प्पडोआलविआरेण ? ॥

[ततः प्रविशति द्वितीयचण्डालानुगतो वज्रवेशधारी गुलं कन्देन आदाय
कुटुम्बिन्या (घ) पुत्रेण च अनुगम्यमानः चन्द्रदासः] ।

चन्दन । हड्डी !! हड्डी !! अम्हारिमाणं वि कधं णित्तचालित्त-
भंगभौरूणं चोरजणाणं विअ मलणं प्पात्तं त्ति । यमो यमो

चन्दनदासस्य मोक्षोपाय इति ? कुतोऽस्य अधस्य मोक्षोपायः ? एतत् पुनरस्ति,
स यदि अमातराक्षसस्य गृहजनं समर्पयति । किं भणध ? एष शरणागतवत्सलः
आत्मनो जीवितस्य कारणेन गृहजनकाये न करिष्यतीति ? आर्याः ! यद्येवं,
तेन हि अवधत्त अस्य शुभगतिम् । किम् इदानीं यथाकं प्रतीकारविचारण ?

* डा धिक् !! डा धिक् !! अद्यादृशानामपि कथं नित्यचारितमङ्गभीडयां

(क) अधस्य—धनं—पुण्यादिद्वयं वस्तु प्रयोजनस्य इति यत्, धन्यः,—
पुण्यवान्, न धन्यः अधन्यः,—दुर्भाग्य इत्यर्थः तस्य, (“सुकृतो पुण्यवान् धन्यः”
इत्यमरः) ।

(ख) शरणागतेत्यादि—पक्षयोरनुचनेन अस्य शरणागतरक्षणविरुद्धं लिखित-
प्रदितत्वेन सकललोकप्रसिद्धमित्युक्तं भवति ।

(ग) शुभगतिमिति—शुभगति—शरणागतरक्षणपुण्येन उत्तमलोकप्राप्तिम्
इति वहिरर्थः, वाचस्पतिप्राप्ता वृत्तनभीचनात् सुखप्राप्तिमिति गूढम् । सोल्लुण्ठनीतिर्वा,
अवयत्तणामोचनरूपां परमां गतिमित्यर्थः ।

(घ) कुटुम्बिनो—पुत्रादिमतो गृहस्थिना रमणी तया । (“आत् त
कुटुम्बिनो पुत्रयो—” इत्यमरः) ।

किदंतस्त । अथवा ण पिससाणं उदासीणेसुं इदरेसुं वा
विसेसी अत्थि ? (ङ) तथा हि—

मौह्वण आमिसाहं मलयभरण तिणेहिं जीवंतो ।

वाहाणं मुह्वहरिणे हंतुं को णाम णिव्वंधो ? * ॥ ३ ॥

चोरजनानामिव मरणं प्राप्तमिति । नमो नमः कृतान्तस्य । अथवा न वृशंसानाम्
उदासीनेषु इतरेषु वा विशेषोऽस्ति । तथा हि—

* मुक्ता आमिषाणि मरणमयेन तृणेर्जीवतः ।

व्याधानां मुह्वहरिणान् हन्तुं को नाम निर्वन्धः ? ॥

(ङ) वृशंसानां—दुर्जनानाम् । उदासीनेषु—तटस्थेषु, निःसम्पर्कतया अव-
स्थितेषु इत्यर्थः, निरीडेषु इति यावत् । इतरेषु—मदापिषु इत्यर्थः । [अथ अति-
दुर्जनस्य चाणक्यस्य नासं हिंसाविधौ सदापनिर्दोषविचार इति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये
वृशंसानामित्यादि सामान्येनाप्रस्तुतेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।]

वृशंसानाम् उपकारकापकारकनिर्विशेषेण अनिष्टकारकत्वमुक्तम्, इदानीं
तदेवोदाहरणप्रदर्शनपुरःसरं समर्थयमान आह, मुक्तेति ।—मरणमयेन आमिषाणि
मांसादीनि, मुक्ता तृणेर्जीवतः जीविकां कुर्वतः, (आमिषमभक्षणमिषयो यथा मनु-
स्मृतितायां पञ्चमऽध्याये ४८ श्लोके—“नोक्तत्वा प्राणिनां हिंसा मांसमुपदाते कृषित् । न
च प्राजिवधः स्वर्ग्यस्तस्यास्यासं विवर्जयेत् ॥” इति । भागवते पञ्चमस्कन्धे—“ये त्विह वे
पुरुषाः पुरुषमेव यजन्ते, याच स्त्रियो नृपयान् खादन्ति, तस्य तास ते पशव इह
निहता यमसदने घातयन्तः रक्षोगणाः सैनिका इव स्वधितिनाऽवदाय अस्तुक् पिबन्ति”
इति । आमिषाणाम् उपायवीर्यत्वात् राजसाहारमध्ये ग्रथना, तेन तद्वन्धे रोगस्य
सम्भावित्वात् अवश्यमेव मारकत्वं, तथा च गीता—“कतुस्त्रलवणालुण-तोस्तु रुज-
विदाहिनः । आहारा-रणसंसेष्टा दुःस्वप्नीकामयप्रदाः ॥” इति) मुग्धाः सुन्दराः,
ये हरिणाः तान् मुह्वहरिणान् हन्तुं विनाशयितुं, व्याधानां को नाम निर्वन्धः ?
यत्प्रातिशयः ? अतोऽव निर्वन्धो दृश्यते इत्यर्थः ; तथा मारात्मकत्वात् इति भावः । [अथ
व्याधा यथा मुह्वहरिणान् घ्नन्ति, तथा चाणक्योऽपि निर्दोषानिति विन्व-प्रतिदिन्व-
प्रत्यायनाद्गद्याभोपजायमानाप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्काराभूवो दृष्टान्तालङ्कारः ; तथा हरि-
णानां मरणमयनामिष्यानामप्यन्वयेऽपि अत्यन्तस्य क्रूरतश्च योक्तिरुदत्तपामकाङ्क्षिभावेन
सङ्करः ।] आर्या इत्यम् ; सा च परार्थे नात्रापिष्यदीपेण दुष्टा ॥ ३ ॥

[समन्तात् चरकोक्ष] । भाव ! पिप्रवधस्स ! जिष्णुदास ! कधं !!
 प्पडिवधणं वि मे ण प्पडिवज्जसि त्ति !! अथवा, दुक्कहा क्खु ने
 पुरिसा, जे इमस्सिं काले दिट्ठिपधे वि चिट्ठंति । (च)
 [ववाचनम्] । एदे अम्हपिप्रवधस्सा अस्सुवादमेत्तकेण किदप्पटो-
 आरा स्ससरीरेहिं णिवत्तमाणा परिवड्ढमाणसोअदीणवदणा,
 खाट्ठगुरुआए दिट्ठोए मं अणुगच्छंति । * [इति परिक्रामति] ।

चण्डालो । [परिक्रम्य चरकोक्ष च] । अज्ज चन्दणदास ! आअटोसि
 वज्झट्ठाणं, ता विसज्जेहि वज्झजणं । †

चन्द । अज्जे ! कुटुंबिणि ! णिवत्तस्स तुमं सपुत्ता । वज्झ-
 ट्ठाणं क्खु एदं, अटो अवरं अभूमि (क) क्खु अणुगच्छदुं । ‡

कुटु । [ववाचनम्] । परलोअं प्पत्थिटो अज्जो, ण उण देसं-
 तरं, ता अजोगो दाणीं कुलजणस्स णिवत्तिदुं । § (ज)

* भाव ! प्रियवयस ! जिष्णुदास ! कथम् !! प्रतिवचनस्यपि मे न प्रतिपद्यसे
 इति !! अथवा, दुर्लभा; खलु ते पुरुषाः, ये अस्मिन् काले दृष्टिपथेऽपि तिष्ठन्ति ।
 एतेऽस्मत्प्रियवयस्य अश्रुपातमात्रेण कृतप्रतीकाराः सुशरीरेर्निवर्तमानाः परिवर्द्धमान-
 ओऽक्षदोतवदनाः बाष्पगुर्व्या दृष्ट्वा मान अतुगच्छन्ति ।

† आर्ये चन्दणदास ! आगतोऽसि वज्झस्थानं, तत् विसर्ज्य गृहजनम् ।

‡ आर्ये ! कुटुम्बिनि ! निवर्तस्व त्वं सपुत्रा । वज्झस्थानं खलु एतत्,
 अतोऽपरम् अभूमि; खलु अतुगन्तुम् ।

§ परलोके प्रस्थितः आर्यः, न पुनर्देवान्तरं, तदयोग्यतिदागौ कुलजनस्य
 निवर्तितुम् ।

(च) अथवेत्यादि श्रुतिपाठद्वाराः ।

(क) अभूमिः, — अस्मानस, अधीत्यस्थानमित्यर्थः ।

(ज) देवान्तरं प्रस्थितं इत्युं नातुगच्छेदिति श्लाघनं; परलोके प्रस्थितस्य
 न अतुगन्तुमुपगतैवेति भावः ।

चन्द । अज्जे ! सच्चं, भित्तकज्जण मम विणासी, ण पुरिस-
दीसेण ; ता किं हरिसङ्गाणे वि रोदसि त्ति ? *

जुहु । अज्जे ! जइ एब्बं, ता अणुचिट्ठं दाणीं कुलजणेण
णिवत्तिदं । †

चन्द । अध इं व्ववसिटं (भ) अज्जाए ? ‡

जुहु [उवाचम्] । भत्तुणो चलयमणुगच्छन्तीए अज्जाणु-
णहो होहु । §

चन्द । अज्जे ! दुब्बवसिटं एटं टे, ता दाणीं अज्जाए अअं
असुणिदलोअव्ववहारो कुमालो अणुगेण्हिदब्बो त्ति । ¶

जुहु । अणुगेण्हंतु णं प्यसम्भाओ भअवदीओ कुलदेव-
दाओ । जाद ! पुत्तअ ! प्यणम अपच्चिमस्स (ज) पिदुणो
पाएम् । **

पुत्त । [पादयोऽपि च] । ताद ! मए तादबिरहिदेण किं
अणुचिट्ठेदब्बं ? ††

* आर्य्ये ! कथं, भित्तकार्य्येण मम विनाशः, न पुरुषदीपिणः ; तत् किं
हरिस्थानेऽपि रोदसि इति ?

† आर्य्य ! यद्येवं तदनुचितम् इदानीं कुलजनेन निवर्तितम् ।

‡ अथ किं व्यवसितम् आर्य्यया ?

§ अर्जुनवरणमनुगच्छन्त्याः आर्य्यानुवहो भवतु ।

¶ आर्य्ये ! दुर्व्यवसितमिदं ते, तदिदानीम् आर्य्यया अथम् असुतलोह-
व्यवहारः कुमारोऽनुवहोतव्य इति ।

** अनुवहंतु एनं प्रसन्ना भगवत्यः कुलदेवताः । जात ! पुत्तअ ! प्रथम
अपचिमस्य पितुः पादयोः ।

†† तात ! मया तातबिरहितेन किमनुष्ठानमर्थम् ?

(भ) किं व्यवसितम् ?—किं कर्तुम् इष्टम् ? इत्यर्थः ।

(ज) अपचिमस्य—अतः परमप्रातस्य, पुनरागमनशून्येति भावः ।

चन्द ! पुत्र ! चाणक्यविरहिते (ठ) देसे वसिदव्यं । *

चण्डालो ! अज्ज ! चंदणदास ! णिखादे शूले, ता दाणीं सज्जी होहि । †

कटु ! अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध । ‡

चन्द ! भइमुख ! मुहुत्तअं चिट्ठ । अइ जीविदवच्छले ! किं एल्ल आकन्दसि ? (ठ) समं गदा क्खु ते देवा णंदा, जे दुक्खिदं इत्थीजणं यइदिणं अणुक्कंपंति । §

प्रथमचण्डालः । अले वेणुवेत्तआ ! गेण्ह इमं चंदणदामं । घलजणी स्सअं ज्जिव गमिस्सदि । ¶

द्वितीयचण्डालः । अले वज्जलीमआ ! एसे गेण्हामि । **

* पुत्र ! चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् ।

† आर्य्य ! चन्दनदाम ! निखातं शूलं, तत् इदानीं सज्जी भव ।

‡ आर्य्याः ! परिवायध्वं परिवायध्वम् ।

§ भदमुख ! मुहुत्ते तिष्ठ । अयि जीवितवत्सले ! किमव आकन्दसि ? स्वर्गे गताः खलु ते देवाः नन्दा, ये दुःखितं स्त्रीजनं प्रतिदिनम् अनुकम्पन्ते ।

¶ अरे वेणुवेत्तक ! गृहाण इमं चन्दनदासम् । गृहजनः स्वयमेव गमिष्यति ।

** अरे वज्जलीमक ! एष गृह्णामि ।

(ठ) चाणक्येति ।—अनेन चाणक्यस्य अन्त्यं क्रौर्यमुक्तम् ।

(ठ) आकन्दसि ?—परिवायाय कसपि रक्षितारमाह्वयसि ? (“आकन्दः कन्दने हाने” इति सेदिनी) सञ्जेः रोदिसि ? इति वा ; (“सारावे कदिते वातय्याकन्दः” इत्यमरः) भोकावेगेन नीचजनसन्निधौ एव आकन्दनं ते अनुचितमिति भावः । [“सगं गदाणं दाव देवा दुक्खिअं पल्लिअणं अणुक्कंपंदि । अलं प, मित्रकज्जेण मे विणामो, ण अनुत्तकज्जेण, ता किं हरिमइणे वि रोदीअदि ?” इति पाठे—“स्वर्गे गतानां तावद्देवा दुःखितं परिजनमनुकम्पन्ते । अन्यत्र, मित्रकार्येण मे विनाशः, नायुक्तकार्येण, तत् किं दुर्घस्थानेऽपि कथ्यते ?” इति संस्कृतम् । अत्र मित्रकार्येण मरणात् स्वर्गो निश्चित इति भावः] ।

चन्द ! भट्टमुह ! चिट्ट मुहुत्तअं, जाव पुत्तअं पलि-
स्सअमि । [इति पुत्तं परिष्वज्य मूर्द्धिं समाग्राह्य] । जाद ! पुत्तअ !
अवस्संभविदब्बे वि विणासे मित्तकज्जं समुब्बहमाणो विणास-
मणुभवामि । * (ड)

पुत्रः । ताद ! एदं क्व भणितव्वं, किं कुलकमो क्व एसो
आम्हणं ? † [इति पादयोः पतति] ।

चण्डा । अले गेण्ह वज्जलोमया ! ‡

[चण्डालौ गृहीतः चन्दनदासम आश्रयितुं श्ले] ।

कुटु । [सोरस्ताडन] । अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध । §

[प्रविश्य अपटोत्तेपेण राक्षसः] । भवति ! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

भोः भोः शुलायतनाः ! (ढ) न खलु व्यापादनोयः चन्दनदासः ।

कुतः ?—

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत् पुरा

मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

* भट्टमुह ! तिस्र मुहूर्त, यावत् पुत्रकं परिष्वजि । जात ! पुत्रक !
अवश्यमभिवृत्त्येऽपि विनाशे मित्रकार्ये समुद्बहमाणो विनाशमनुभवामि ।

† तात ! इदं खलु भणितव्यं, किं कुलकमः खलु एसोऽप्याकम् ?

‡ अरे गृह्णाण वज्जलोमक !

§ आर्याः ! पारस्वयध्व परित्रायध्वम् ।

(ड) अनुभवामि ।—अनस्त्वया न भोचितव्यम् इति भावः । [अत्र कश्चनः
स्याद्यो, शोक दीनवचनादिभिः विभावैरनुभावैश्च पुष्कलः] ।

(ढ) शुलायतना इति ।—शुलनायतनं—जीवनाशयो येषां ते तथोक्ताः ।
प्रियमुहदं चन्दनदासं बध्यस्थानगतं घातकेः आमुक्तबध्यस्त्रजमात्रोक्तं सरभसो
राक्षसः जीवनविनिमयेन तं दातुकाम आह, येनेति ।—येन मया, रिपोः शत्रोः,
कुलमिव विनश्यत् विनाशं गच्छत्, स्वामिकुलं स्वामिनः गन्दस्व कुलं, पुरा दृष्टं, न तत्र
पतिङ्गमनित्यर्थः, येन च मया, मित्राणां वत्सूनां, व्यसने निपदि, महोत्सवे इव स्वस्थेन

आत्मा यस्य वधाय वः परिभवस्तेवोक्तोऽपि प्रियः

तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी बध्यस्मगावध्यताम् ॥ ४ ॥

चन्द । [विस्मयः सहायम्] अमच्च ! किं एदं दे ब्ववसिदं ? *

राक्ष । त्वदौयस्य सुचरितेकदेशस्य अनुकरणं किल ।

चन्द । अमच्च ! सत्त्वं वि मे विफलं ; एदं प्यथासं कर्तव्यं
य मे प्यिअं अणुचिद्विदं अमच्चेण । †

राक्ष । सखे चन्दनदास ! कृतमुपालम्भेन, स्वार्थप्रधानो
हि जीवलोकः । (ए) भद्रमुख ! अयमर्थो निवेद्यतां तावत्
दुरात्मने चाणक्याय ।

चण्डालो । अध ई त्ति ? ‡

* अनाथ ! किमिदं ते व्यवसितम् ?

† अनाथ ! सर्वमपि मे निष्फलम् ; इमं प्रयासं कुर्वता न मे प्रियमनुष्ठितम्
अनाथेन ।

‡ अथ किमिति ?

प्रकृतिस्थान, अकातरण इति यावत्, स्थितं न साहाय्य कृतान्वयः, यस्य मम, आत्मा
वः युष्माकं, परिभवस्तेवोक्तः तिरस्कारप्राप्तिरुक्तोऽपि, एतादृशं परिभवमनुभवन्नपि
इति यावत्, प्रियः, जात इति शेषः, न विवक्ष्यते इत्यर्थः, यदर्थं चाणक्येन कौलूतादयः
युष्मादृशा घातकाय कृतेन वधा व्यापादिताः इदं प्रपापनिदानभूतोऽपि आत्मा येन न
त्यक्त इति स्वोपालम्भः ; तस्य मम, कण्ठ इति शेषः, वधाय कर्तुं, ["तुमथांश्च
माववधनात्" (२ शः १५ पा०) इति चतुर्थी] मृत्युलोकपदवी यमलोकगमनमार्गकपा,
इयं बध्यस्मग् बध्यस्म विष्कम्भता माला, आवध्यताम् आसुच्यतां, [प्राशनायां लोट्]
चन्दनदासं विहाय मां जहोति भावः । [अथ "रिवोरिव" "मङ्गोक्तव इव" इत्युपमाः
"परिभवस्तेवोक्तोऽपि प्रियः" इत्यत्र विरुद्धवदवभासनाविरोधः, तथा "मृत्युपदवी"
इत्यत्र उपमन् ; तदेतैर्वा संसृष्टिः] । आर्द्रलविकीकृतं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(च) स्वविनाशेनापि निवर्त्तयताम् कौर्त्तलाभी यथा तव साधेः, तथा
त्वत्संरक्षणं मम आत्मरक्षणादपि प्रियतरमिति तदेव कर्तुमुपागतोऽपि, स्वार्थान्वा
आत्माकृतायेनैवाग्रातञ्जति, न परहितार्थम् इति भावः ।

राच ।—

दुष्कालेऽपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता
नोतं येन यशस्विना प्रलघुतामौशीनरीयं यशः ।
बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना
पूजार्होऽपि स यत्कृते लक्ष्यगतो बध्यत्वमेधोऽस्मि सः ॥५॥
प्रथमः । अले वेणुवेत्तया ! त्वं ताव सेष्टिचन्दणदासं
गैण्क्षिप्र इमस्म ममाणपादवस्स काआण मुहुत्तअं चिट्ठ, जाव
अहं अज्जचाणक्कस्स णिवेदमि, जधा गहोदो अमच्चलक्वमो
त्ति । *

* अरे वेणुवेत्तक ! त्वं तावत् सेष्टिचन्दणदासं गृहीत्वा अप्य श्मशान-
पादपञ्च कायायां मुहूर्ते तिष्ठ, यावदहम् आयेचाणक्कस्स निवेदयामि, यथा
गृहीतोऽमात्यराजस इति ।

चण्डालाभ्यां आणक्काय निवेदयाम्येष्टः राचसः स्ववक्तव्यमपेक्ष प्रियमुद्धदं
चन्दनदासं लोकोत्तरभावेन प्रशंसद्वाच, दुष्कालेऽपीति ।—असज्जनरुचौ असज्जनानां
दुर्जनानां, रुचिः अनुरागः यत्र तादृशं, असज्जने दुर्जने, रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
तादृश इति वा, अत एव दुष्काले दुष्टकाले, कलौ कालयुगेऽपि, प्राणैः निजप्राण-
दानेन, परम अन्यं जनं, रक्षता येन यशस्विना कीर्तनता चन्दनदासेन,
ओशीनरीयं शिविराजगत, ["गङ्गादिभ्यश्च" (४।२।१३८ पा०) इति कृ-प्रत्ययः] यशः
प्रलघुताम् अत्यन्तहीनता, क्रलताम् इत्यर्थः, नोतं प्रापितम् ; शिविना सत्ययुगे
तथाऽऽचरितेऽपि कलिद्युगे तथाऽऽचरणं दुष्करमवातीऽस्य शिवितोऽप्याधिक्यम् [इति
अतिरेकाज्जहारः] ; तथा विशुद्धात्मना निर्दोषस्वभावेन, येन यशस्विनेत्युपबद्धः,
सुचरितैः अहिंसादिभिः, बुद्धानां बुद्धिभोक्तृमधोयानानामपि, [बुद्धिभोक्ताध्ययनकर्त्तार
लक्षणां बुद्धिशब्दावगन्तव्या] चेष्टितं व्यवहारः, क्लिष्ट तिरस्कृतं, बुद्धा अतिदयालव
इति प्रासङ्गं, तेषामपि दयालुत्वं क्लृप्तमित्यर्थः ; पूजार्हः सम्मानार्हः अपि, स
चन्दनदासः, यत्कृते यच्च राचसस्य, कृते निमित्तं, यत्कुटुम्बवाणायैत्यर्थः, तत्र बध्यत्वं
गतः प्राप्तः, एवः अहं, स राचसः, अस्मि, बध्यस्थाने उपस्थित इति शेषः । ["एव" इत्यत्र
"एतः" इति पाठे—एतः आगत इत्यर्थः । अत्र अनुपपादवाक्याशेषस्तुना
परिहृत्यवधारो ध्वन्यते] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

द्वितीयः । अले बज्जलोमभा ! एव्वं होटु । *

[इति सपुत्रदारैश्च चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः] ।

प्रथमः । [राक्षसेन सह परिक्रम्य] । के के एत्थ दुअल्लिभायां ?
णिबेदेध दाव गंदकुलसेस्ससंचअचुस्सणकुलिसस्स मौल्लिअकुल-
प्पदिट्ठाविदधम्मसंचअस्स अज्जआणकस्स । †

राक्षः । [स्तब्धतमः] । एतदपि नाम राक्षसेन श्रोतव्यम् !!

चण्डा । एसो क्वु अज्जणीदिणिअमसंजमिदबुद्धिपुलिसआले
गहोदे अमच्चलक्खसे त्ति । ‡

[ततः प्रविशति जवनिकास्तत्रगौरी मुखमावदृश्यः सदर्पः बाणकः] ।

बाण । भद्र ! कथय कथय—

केनोत्तङ्गाशिखाकलापकपिलो बहः पटान्ते शिखी ?

पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समासादिता ? ।

केनानेकपदानवासितसटः सिंघोऽर्पितः पञ्जर ?

भीमः केन चलैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णवः ? ॥६॥

* अले बज्जलोमभा ! एवं भवतु ।

† कः कोऽव दौवारिकाणाम् ? निवेदयत तावत् नन्दकुलसेनसस्यचूर्ण-
कुलिशस्य भौय्यकुलप्रतिष्ठापतधर्मसस्यस्य आर्य्यबाणकस्य । [“गंदकुलणग-
कुलिसस्स मौल्लिअकुलपडिट्ठावकस्स” इति पाठे—“नन्दकुलणगकुलिशस्य भौय्यकुल-
प्रतिष्ठापकस्य” इति संस्कृतम्] ।

‡ एव यत्न आर्य्यनीतिनिश्चयसंश्रितबुद्धिपुरुषत्वारी गृहीतोऽस्मात्पराक्षस इति ।

राक्षसवशीकरणस्य कष्टसाध्यत्वं भङ्गा प्रतिपादयन्नाह । केनेति । —उत्तङ्गाशिखा-
कलापकपिलः उत्तङ्गानाम् उन्नतानाम्, ऊर्ध्वीत्युक्तानामित्यर्थः, शिखानां ज्वालानां,
कलापेन संकल्पा, कपिलः पिङ्गलः, समुद्घोषित इत्यर्थः, शिखी चाग्रः, पटान्ते बलन-
प्राप्ते, केन कजेन, बहः ? संश्रितः ? केन पाशैः बन्धनरज्जुभेदैः, सूक्ष्मालविशेषैरान्
यावत्, सदागतेः सततगमनशीलस्य पवनस्य, अगतिता गतिशून्यता, गतिनिरोध
इति यावत्, सद्यः सदृसा, समासादिता ? सम्पादिता ? कृता ? इत्यर्थः ; अनेकप-
दानवासितसटः अनेकपानां दिपानां, दानेन सदसज्जितेन, वासिता सुरभीकृता,

राजः । यं योदिषिउण बुद्धिणा अज्जेण ज्ञेयम् । *

राजः । भद्र ! मा मैवम् । नन्दकुलद्वेषिणा देवेन इति
अहि । (त)

राजः । [विलोक्य स्वगतम्] । अये !! अयं स दुरात्मा !! अथवा
अयं स महात्मा कौटिल्यः !! यतः,—(य)

आकरः सर्वशास्त्राणां स्वानामिव सागरः ।

गुणैर्न परितुष्यामी यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

* ननु नीतिनिपुणबुद्धिना चाख्यंयम् ।

सटा जटा यस्य तादृशः । ("सटा जटाकश्चरथी" इत्यमरः) मत्सकरोन्द्रचातोत्थः,
सिद्धः केन जनेन, पद्मेन अप्रितः ? स्थापितः ? चावडः ? इत्यर्थः ; अलेकनक्षमकरः
जलाः सञ्चरणशोला, एके मुख्याः, उडदाकारा इत्यर्थः, एके केवला वा, ("एके
मुख्यान्त्यकेवलाः" इत्यमरः) नक्षाः मकराश्च यव तथामृतः, अत एव भीमः भयङ्करः,
अर्थः समुद्रः, केन जनेन, दोर्भ्यां भुजाभ्यां, (न वाङ्मवादिना) प्रतीर्थः ? अतिदृप्तस्य
राजसस्य संयमनं पटाखलेन वाङ्मवत्स्यमिव, रज्ज्वा वायुगतिरोधनमिव, पद्मे
मत्सज्जिघात्ताभिर्बावडोकरमिव, तथा बाहुभ्यां दुष्पारसमुदीतरमिव दुष्कारमिति
समुदायायः ; राजसस्य दुर्दमत्वकथनेन आत्मना च तस्य दमनात् आत्मनोऽतीव
दुष्करकायिकारित्वेन गर्दः सूचित इति भावः । [अथ हि पटाखलेन वाङ्मवत्स्यमिव
राजससंयमनमत्यसम्भवंमिति बिम्ब-प्रतिबिम्बबोधनात् तद्येवापरपादव्यवाक्यानिर्मासु
असम्भवत्वरूपधर्मेण सादृश्यप्रतिबिम्बनात् मालया निदर्शनाऽलङ्कारः] । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(त) नन्दकुलिति ।—नन्दवंशस्य प्रतिकूलदेववशादेव वयमेनं संयन्तं समर्थाः,
नाहमिति भावः ; प्रतिकूलदेवमेव एतस्य आनीतवान्, नास्माकं नीतिनं वा
अहमिति निष्कर्षः ।

(य) स्वयं चापकस्य दुरात्मत्वमभिधाय अथवेत्यनेन तदपीय यत् तस्य
साहाय्यामुक्तं, तत् समर्थोयम् हेतुमुपन्यस्यति, यत इति ।

महात्मते हेतुः दर्शयितुमाह, आकर इति ।—अयं स इति गद्यव्यवाक्यमन्वगीय
अन्वयः चाख्यः ; अयं सः, चापक्य इति शेषः, स्वानां सागर इव सर्वशास्त्राणां तज्-
ज्ञानानाम्, आकरः खनिः, पारद्वेष्टेत्यर्थः ; मत्सरिणः शुभद्वेषिणः, वयं यस्य चापकस्य,
गुणैः बाङ्गुल्यप्रयोगपाठवादिभिः, न परितुष्यामः परितोषं न लक्ष्मणद्वेष्टः ; मत्सरिणा-
मर्थं स्वभाषी यत् गुणिरपि दीपमारोपयन्तीति भावः । [एतेन वृष्टिर्नो राजसस्य

राक्ष । [विदीक्ष्य उच्यते] । अयम् ॥ अयम् अमात्यराक्षसः ॥
येन महात्मना—

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना हृषलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

[जवनिक्काम अपनीय उपसृत्य च] । भो भो अमात्यराक्षस !
विष्णुगुप्तोऽभिवादयते । (६)

राक्ष । [स्वगतम्] । अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं
विशेषणपदम् । [पञ्चाशत्] । भो भो विष्णुगुप्त ! न मां स्वपाक-
स्पर्शदूषितं (७) स्पष्टम् अहंसि ।

युष्मिन्गुप्तता व्यज्यते, "गुप्ता गुप्तोषु गुप्ता भवन्ति" इति न्यायात् । [जव सागरी
वशा रक्षानामाकरः, तथा चाक्षयः सब्राल्नाचामिरुपमा, तथा च यं ब्राल्नाचामाकर
इति आकराभिपत्त्येन तादात्म्योपाटूपकं, तदनयोः संछाटः] । पञ्चाशत् उक्तम् ॥ ७ ॥

दृष्यमानानतयाचक्षः अनोतिनिगृहीतमपि राक्षसमौक्तिकबुद्धिबिम्बदर्शनेन
प्रशंसन्नाह, गुरुभिरिति—दीर्घजागरहेतुभिः दीर्घजागरं स्वतत्प्रतीकारचिन्ता-
हेतुत्वात् सावधानत्वे, जनालस्ये इति यावत्, चक्षवा—दीर्घजागरः महान्
निद्राविरामः, तस्य हेतुभिः कारणैः, गुरुभिः महान्, कल्पनाक्लेशैः एवमिदं
कारकोपम, एतच्च अकर्तव्यमित्येवमकारैः मानसिकचिन्ताजनितदुःखैः हृषलस्य चन्द्र-
गुप्तस्य, सेना मे मम, मतिश्च चिरं दीर्घकालं व्याध्य, आयासिता क्लेशिता, येनैत
मद्यस्यं कर्तव्यमवस्थिति । सेनापत्ये कल्पनाक्लेशाः सदासप्तद्वन्दिहपाः, मही
कल्पनाक्लेशा ऊहापोहादयः । तथा च, यन्मतेरौत्सर्पदर्शनात् कीर्त्यस्येन मया च
अहर्निशं महानायासोऽन्वभावि इति भावः । [इदं दुःखप्रशसनं समयः । अथ
सेना-मन्त्रोर्ध्वोरपि प्रकृतयोराधासितत्वकपैकचर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः] ।
पञ्चाशत् उक्तम् ॥ ८ ॥

(६) अभिवादनस्य स्वनामाद्युल्लेखपूर्वे कर्तव्यत्वात् 'विष्णुगुप्तः' इति नामो-
ल्लेखः ; तथा च मनुः—'अभिवादात् परो विनी व्याघासमभिवादयन् । असौ
नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिशीलयेत् ॥' [२ अध्या० १२२ श्लोकः] इति । एवं
मुत्तरमापि द्रष्टव्यम् ।

(७) स्वपाकस्येदूषितं—स्वपाकः,—चक्षालः, तस्य अग्नेन दूषितः तम् ।

प्राथम्यं प्रमात्स्वराक्षस ! तायं स्वपाकः । अयं खलु
दृष्टपूर्वं एव भवता सिद्धार्यकनामा राजपुरुषः । सोऽपि
असौ द्वितीयः, सोऽपि सुसिद्धार्यकनामा राजपुरुष एव ।
एताभ्यामेव सह सौहार्दम् उत्पाद्य शकटदासोऽपि तपस्वी तं
तादृशम् अज्ञानम् एव कपटलेखं मया एव लेखितः । (न)

राज ! [आत्मगतम्] । दिव्या शकटदासं प्रति अपनीतो
विकल्पः । (प)

प्राथम्यं किं बहुना, सङ्क्षेपतः कथयामि—

ये ते भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्यकः

तन्मालङ्करणत्रयं स भवतो मित्रं भद्रस्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतः स चार्त्तपुरुषः क्लेशः स च श्रष्टिनः

सर्वोऽसौ मम—”.....” [इत्यर्द्धोक्तिं लज्जां नाटयति]

सर्वोऽसौ वृषलस्य वीर ! भवता संयोगमिच्छोर्नयः ॥ ८ ॥

(न) तपस्वी—अनपराधो, प्रागुक्तकूटलेखस्याज्ञानता तेन लेखनेन दोष-
शून्यत्वात् । मया—हेतुकक्षां, लेखितः,—लिखितं कारितः [“हेतुमति च” (२।१।२६
पा०.) इति हेतौ चिच] ।

(प) विकल्पः,—संशयः, शकटदासेन तथा कृतं न वा ? इत्येवमकारितः ।
अपनीतः,—निरस्तः, अनेन वाक्येन इति शेषः ।

राक्षसं कश्चिदर्थं स्वयं विस्तारितं तीतिजालं कथयितुं स्वसहायानां गूढचराणां
स्वरूपपरिचयमाह, ये ते इति । —ये ते चन्द्रगुप्तादपरागहेतुमुक्ता मलयकेतुसाधिताः,
भद्रभटादयः भद्रभट आदित्येनां ते, आदिशब्दात् सागुरायच-पिङ्गुरातादयः बीडव्याः,
तथा स च क्लेश इत्यर्थः, लेखः, स सिद्धार्यकः, तस्य चालङ्करणत्रयं त्रयं; चालङ्काराः,
अत्र भवतः मित्रं सुव्रत, भद्रस्तः बीडसन्नासो जीर्णसिद्धिः, क्लेशः प्रलीके, प्रलीकमित्र-
मित्यर्थः, जीर्णोद्यानगतः स च चार्त्तपुरुषः तन्मालङ्करणत्रयं त्रयं सप्तदशनाथै
स्य क्लेशः इत्यर्थः, श्रष्टिनः चन्द्रदासस्य, स च क्लेशः वृषाद्यैः तन्मालङ्करणत्रयं त्रयं
इत्यर्थः, इत्युक्तसर्वव्यापाराणाम् आत्मकमृत्कृतमृत्तनाय प्राह—“सर्वोऽसौ मम”
इति, ततः प्रमुखितं स्त्रीदासपरितोषार्थमनुचितं सञ्चित्य “सर्वोऽसौ मम” इत्यर्थ-

तदेष वृषलस्त्वां द्रष्टुम् आगच्छति । पश्य एनम् । (फ)

राज । [आगतम्] । का गतिः ? [प्रकाशम्] । एष पश्यामि ।

[ततः प्रविशति सेवकेः अनुवर्त्यमानो राजा] ।

राजा । [स्वगतम्] । विनैव युद्धात् आर्जेण पराजितं दुर्जयं
रिपुकुलमिति, यत् मर्त्यं (ब) नञ्जित इव अस्मि । मम हि—

फलयोगमध्याय सायकानाम्

अभियोगिन विलक्षतां गतानाम् ।

न शुचेव भवत्यधोमुखानां

निजतूष्णीशयनघ्नं प्रतुष्टौ ॥ १० ॥

मुक्ता तदपठुष्व च आह—“सर्वोऽसौ वृषलस्य” इत्यादि, इ वीर ! [अतियुः
स्वाङ्गी भवान् विक्रमादिका मन्त्रकेतुवत् निपटीतं न शक्य इति अनघिन् वीरात
मन्त्रोपनम्] अनी उक्तवपः, सर्वः व्यापार इत्यर्थः, भवता सह संयोग सम्पन्नम्,
इच्छीः वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्यैव, नयः नीतिः, कौशलमिति यावत्, भवताप्राशयेन सर्वमेतत्
चन्द्रगुप्तेनैव कृतं, न मयेति भावाशः । [“सर्वोऽसौ मम” इति स्वाभोष्टिसङ्का-
तामुकुलीत-पटविन्यासपद्धि—“मन्त्रिवीर !” इति योजनया पादपूर्तिः । इदं
योजनवतां मुखाद्यर्था यथातथं विप्रकीर्णानाम् ऐकाग्र्येण यनात् निर्बन्धं नाम
अहं—“बीजवती मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथातथम् । ऐकाग्र्यमुपनीबन्ते यत्र
निर्बन्धं हि तत् ॥” इति तल्लक्षणात्] । शार्ङ्गविकीर्णितं उक्तम् ॥ ८ ॥

(फ) एनं—चन्द्रगुप्तम् । [“किञ्चित्कार्यं विधातुमुपास्य कार्यान्तरं विधातुं
पुनरुपादानमन्वादेशः” (४०) इति अन्वादेशे “द्वितीयाष्टीः” (१४३४ पा०)
इत्येतदः एवादेशः] ।

(ब) “अनन्दिषे तु यत् सखम्” इत्युक्तेः यत् सख्यमनन्दिष्यमित्यर्थः ।

सायकानां रिपुवधादिकाभ्योनिधोगावस्थां वर्णयन्नाह, फलयोगमिति ।—फलयोगो
फलैव लौकिकयाचकोलैः, योग मन्त्र्यैः, शल्ययोगिनः, अन्यत्र—कार्यविहितः, अवाप्य
प्राप्य अपि, अभियोगिन स्वकार्ये रिपुवधादौ निधोगाभावेन, विलक्षतां अव्ययसूच्यताम्,
अन्वय—अधोग्याऽयमिति चिन्ता कार्यं निधोगाभावेन सख्यज्जल, गतानां प्राप्तानाम्,
अत एव युष्मा कार्ये अभियोगजनितशोकेनैव, अथोमुखानां तूष्णीयतया ऊर्ध्वमथन-
साधनावगतायत्नेन स्थितानाम्, अन्यत्र—लज्जाशतितमनःशोभेषु गतमुखानां, (“मम”

अथवा—

विगुणौकृतकार्मुकोऽपि जेतुं ।

भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।

स्वपतोऽपि ममेव यस्य तन्मे

गुरवो जायति कार्यजागरुकाः ॥ ११ ॥

इति गद्यस्य पदमन्विति) सायकानां वायानां, लक्षण्या सहायानाञ्च, निजतूषी-
शयनव्रतं निजतूष्या स्वशरधौ, यत् शयनं निशेष्टभावेनावस्थानमित्यर्थः, तदेव व्रतं
नियमः, अन्यत्—निजतूष्या लक्षण्या स्वष्टेऽन्ये, यत् शयनं कार्यभावात् तूषीभावे-
नावस्थानं, (दृश्यते च लोके शीकानां लज्जिताय सदैवाधोमुखाः शरते) इत्युक्तं
सन्तोषाय, न भवति । [“विधियोगेन विपक्षतां गतानाम्” इति पाठे—विधियोगेन
देवस्य, विपक्षतां विरोधितां, गतानामिति विरोधः, विधियोगेन विधानवशेन, वीणां
कङ्कपक्षिणां, पक्षा येषु तेषां भावः तत्तामिति विरोधपरिहारः, अन्यत्—विधियोगेन
अनिच्छतामपि देवस्येन, विपक्षतां गतानां कार्यकालेऽपि कार्यकारणात् शत्रु-
वदाचरितवतान् ; अत एव शुचेव विपक्षवदाचरणजनितलज्जयिवेति हेतुत्वेन ।
“स्वशुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूषीशयनव्रतप्रतिष्ठा” इति पाठे—अनिधियोगेन
विपक्षतां गतानाम् अत एव स्वशुचा इव अधोमुखानां सम सायकानां फलेन लौह-
मयापक्षीलेन, व्रतसमाप्तिजनितपुण्यादिना च, योगं सन्त्यस्य, अत्राप्यापि निज-
तूषीशयनरूपस्य व्रतस्य प्रतिष्ठा समाप्तिः, भवति । व्रतसमाप्तौ हि फलप्राप्तिः
शास्त्रसिद्धा, वायानाञ्च तूषीशयनरूपे व्रते फलस्य रिपुजयस्य योगात् प्रतिष्ठा सिद्धेव ।
अत्र शुचेव इति उल्लङ्घकोटिकसम्भावनाप्रतीतिरस्येच्छाऽलङ्कारः श्लिष्टविशेषणमहिम्ना
उपमाऽलङ्कारश्च ध्वनितः] । मालभारिणी उक्तं—“विषमै ससजा यदा गुरु चेत्
समरा येन तु मालभारिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

सदमात्यसहायक नृपतेः विनेव लोककथं सर्वत्र विजय इति न मया लज्जितव्य-
मिति पञ्चान्तरमाह, विगुणीति ।—स्वपतः निद्रा गच्छतोऽपि, राज्यचिन्तापराङ्मुख-
त्वापि इत्यर्थः, यस्य राज्ञः, सम इव तन्मे राष्ट्रचिन्तायां, (“तन्मे स्वराष्ट्रचिन्तायाम्”
इति कौषः) गुरवः गुरुजनाः, कार्यजागरुकाः कार्येषु जागरुकाः अवहितः, अप्रमत्ताः
सन्तः इति यावत्, जायति यतन्ते, प्रतिविधानपराः तिष्ठन्ति इत्यर्थः, असौ नृपः, विगुणो-
क्तकार्मुकोऽपि नीचींशुल्लभगुणोऽपि, युद्धार्थं धनुर्विद्याऽऽरोपणमनुवर्त्तमानः, भुवि
पृथिव्यां, जेतव्यम् अरिं, जेतुं समर्थ एव, अस्मिन् इति शेषः । [अत्र प्रथमाहंवाक्यं

[वाक्यम् उपसृज्य] । आर्य्य ! चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

राज । वृषल ! सम्पन्नाः ते सर्वांशिनः । तत् अभिवादयस्व
तत्रभवन्तम् अमात्यराक्षसम् ; पैटकस्तव अयम् अमात्य-
मुख्यः । (भ)

राज । [स्वगतम्] । योजितोऽनेन सख्यन्तः ।

राजा । [राक्षसम् उपसृज्य] । आर्य्य ! चन्द्रगुप्तोऽहम्
अभिवादये ।

राज । [विलोक्य स्वगतम्] । अये ! अयं चन्द्रगुप्तः !!
य एषः,—

बाल एव हि लोकेन सम्भावितमहोदयः ।

क्रमेणारूढवान् राज्यं यूथैश्वर्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

[प्रकाशम्] । राजन् ! विजयस्व । (म)

राजा । आर्य्य !—

प्रति द्वितीयाहंश्च हेतुत्वात् वाक्यगतकाव्यलिङ्गं, ममेवेत्युपमा च, ताभ्याम्
अनुप्रायिता विजयहेताः युद्धादिव्यापारात् विनाऽपि युद्धजयलाभप्रकटनात् विभावना-
ऽलङ्कारः । इयं बाल्किताद्युपमातिरानन्दः । इति पूर्ववत् ; अथ उपोच्छन्दसिकमिति
नामान्तरम् ॥ ११ ॥

(भ) पितुः आगतः पैटकः, चन्द्रगुप्तस्य तन्नेन मुरायामुत्पादितत्वात् तस्य
जन्मात्मजत्वेन तत्सम्बन्धात् पैटकत्वम् । अमात्येऽपि मुख्यः अयं राक्षसलोकेनम् अभि-
वादयस्व इति निष्कर्षः ।

दीर्घकालानन्तरं विजयितमधिकृतं राज्यं चन्द्रगुप्तं दृष्ट्वा तस्य श्रेयश्चालिकलक्षणा-
दिकं कारन् प्रशंसद्वाह, बाल पठेति ।—बाल एव शिशुरेव, लोकेन सम्भावितमहोदयः
सम्भावितः तर्कितः, सङ्घात् उदयः उद्भूतिः युद्धं लक्ष्मणम्, साक्षाद्धारस्य राजलक्ष्मण-
सखितया सङ्घीकृतो भविष्यतीति लोकेरुत्पन्न इत्यर्थः, अत एव यूथैश्वर्यं यूथपतित्वं,
द्विपः द्विप्रायस्व इव, क्रमेण राज्यम् आरूढवान् भाप । [उपमाऽलङ्कारः] ।
प्रभावकं इति ॥ १२ ॥

(म) विजयस्व ["विपराभां ज्ञेः" (१।३।१२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्यं चार्यं च जायति ॥ १३ ॥

राजा । [स्वगतम्] । स्मृति मां कौटिल्यशिष्यो मृत्यु-
भावेन ; (य) अथवा विनय एवैषः (र) चन्द्रगुप्तस्य, मत्सरस्तु मे
विपरीतं कलयति । (ल) सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः ।
कुतः ?—

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोऽपि

नेतुर्यशस्विनि पदे नियता प्रतिष्ठा ।

राजसम्बन्धान् विजयाभिलाषान् कर्णं तद्विजयेन मे जगद्विजयो जात इति भङ्गा
मविनयम आह, जगत इति ।—आर्यो गुरौ चाणक्ये, च तथा, चार्यं पेटिकाभ्या-
त्वादनीयं मान्ये त्वयि च, षाड्गुण्यचिन्तायां षड्गुणा एव षाड्गुण्यं सन्निविद्यद्वादि-
व्यापारः [“चतुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपसङ्गमनम्” (बा०) इति चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थं
थञ्] तस्य चिन्तायां कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वभावनायां, जायति यतमाने सति, मया
जगतः [“बली श्रेय” (रा० ५० पा०) इति बली] किं न जितम् ? अपि तु
सर्वमेव जितम् इति प्रविचिन्त्यताम् अवधारयताम् । [“आर्यं चार्यं च” इति प्रस्तुतयोः
इत्येतेव समधर्मत्वकथनान् तुल्ययोगिता, एकस्मिन्नायं कार्यमाश्रये सत्यपि
अपरस्यापि तत्कारत्वात् समुच्चयः तथा उभयोः षाड्गुण्यचिन्ता एव सम विभुवन-
विजयहेतुः इति पटाशङ्कतं काव्यमिहम् इत्येतेषां संसृष्टिः] पद्यावक्तं इतम् ॥ १३ ॥

(य) कौटिल्येन शिष्यः,—अगुशिट इत्यर्थः, [कार्तिकेयो विजये इत्यादिवत्
भूते कृत्यप्रत्ययः] तेनायं न ह्यती विनीतः, किन्तु परमैरित इत्याशयः । मृत्यु-
भावेन—विनियतया, मा स्मृति—तवाहं विनय इत्युक्ता अवलम्बते ।

(र) आपाततः चन्द्रगुप्तस्य स्वतो विजयाभावमुक्त्वा तदपीय विजयेनैव
तथाकथनमित्याह, विनय एवैष इति ।—न चाणक्योपदेशेनेत्येव कारव्यवच्छेदोऽर्थः ।

(ल) मत्सर इति ।—मे—मम, मत्सरः,—चन्द्रगुप्त यो शुभदेषः, स एव तदुक्तं
विपरीतम्—अथवाच्छित्तमन्वदपेय, कलयति—अवगमयति ।

मृणवन्तं स्वामिगमाश्रितस्य अकुशलस्यापि विद्विम्, एतदेपरीत्ये च अविद्धि फलतो
विज्ञाद्य मूर्खं न कथयकेतोरनभिज्ञता एव निपुणस्यापि स्वयं अविद्धिनिदानमिति भङ्गा
आह, द्रव्यमिति ।—द्रव्यं सत्पातं, जिगीषुम अधिगम्य प्राप्य, जडात्मनोऽपि अकुशल-

अद्वयमेव तु विविक्तनयोऽपि मन्त्री

शीर्णाश्रयः पतति कूलजह्वलत्वा ॥ १४ ॥

राज । अमात्यराक्षस ! अपि इष्यते चन्दनदासस्य
जीवितम् ? (व)

राज । भो विष्णुगुप्त ! कुतः सन्देहः ?

राज । अमात्यराक्षस ! अगृहीतशस्त्रेण भवता अनुगृह्यते
वृषल इत्यतः सन्देहः ; (श) तत् यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य
जीवितमिष्यते, ततो गृह्यताम् इदं शस्त्रम् ।

राज । भो विष्णुगुप्त ! मा मैवम् ; अयोध्यां वयम् एतस्य
ग्रहणे, विशेषतः त्वया गृहीतस्य शस्त्रस्य ।

स्यापि, किमुत कुशलस्येति भावः, नेतुः नायकस्य, उपदेष्टुरित्यर्थः, यशस्विनि यशः-
प्रदायके, पदे स्थाने, प्रातश्चा नियता निश्चिता, नियतमेव यशोलाभा भवेदित्यर्थः । तु
किन्तु, मन्त्री विविक्तनयोऽपि विग्रहनीतिप्रयोगचतुरोऽपि, अद्वयम् अयोग्यपार्श्वं,
नोत्पन्नभिन्नं प्रभुमित्यर्थः, एव प्राप्य, शीर्णाश्रयः सन् कूलजह्वलत्वा कूलजस्य तीर-
जातस्य, वृषल या वृत्तिः वर्तमानं, नियम इत्यर्थः तथा, पतति भ्रष्टयति, अखण्डकामः
खेदातिशयं लभते इति भावः । तथा च, सत्पावत्वेन चन्दगुप्तस्य तदाग्रयेण
चाणक्यस्य कार्यविद्वद्वा यशोलाभः, मलयकेतोः असत्पावत्वेन सुतरां तदाग्रयेण
न कार्यविद्विः, प्रभुत आत्मपतनमेव नम जातमित्याशयः । [यत्र चन्दगुप्त-
अखिलचाणक्यस्य विजयः मलयकेलाग्रयिणी राजसस्य पराजय इति किञ्चिद्वै-
क्यान्वेनाभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसा, तन्मूलिन सामान्येन विशेषण चाणक्यविजयादेः
समर्थनात् "विवमप्यसृजं कश्चिद्वेन" इत्यादिदप्रस्तुतप्रशंसाभूतोऽर्थान्तररत्नासः,
लज्जात्मनोऽपि इत्यत्र अर्थान्तरावतनादर्थापत्तिश्च, तथा कूलजह्वलत्वा इत्यत्र वृष इव
इति विश्व-प्रतिविम्बसौवनान्निदर्शना, तदंतेषां सङ्करः] । वसन्ततिलकं इतम ॥ १४ ॥

(व) एवं मनसि विचारयन् राजसं चन्दगुप्तसाध्विभ्युपगमाय प्रवक्ष्यति,
अनाद्येत्यादि । — साध्विजनभ्युपगम्य ताटस्थेन वृषलानुवचः अप्रयोजक इति भावः ।

(श) अनुगृह्यते — अनुकुलीक्रियते, कृतसन्धानस्य तत्कार्यकरणाय प्रत्य-
यवृषस्य आवश्यकत्वात् । गृहीते च अमात्यपदवीसौकारतूपके प्रस्ये सन्धानं
निश्चितं स्यात्, अगृहीते सन्देह इति भावः ।

चाप । अमात्यराक्षस ! योग्योऽहम् अयोग्यो भवान् !! इति
कथमेतत् ? पश्य—

अश्वैः सार्द्धमजस्रदत्तकविकाक्षामैरशून्यामनान्

स्नानाहारविहारपानशयनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।

माहात्म्यादतिपौरुषस्य भवतो हृत्सारिदर्पच्छिदः

पश्येतान् परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान् गजान् ॥ १५ ॥

अथवा किमनेन ? न खलु भवतः शस्त्रग्रहणम् अन्तरेण
चन्दनदासस्य जीवितमस्ति । (प्र)

राक्षसीणां तदयोग्यतां स्वयोग्यताञ्च चाकर्ण्य चापकाः तस्यङ्गुलैः सेव्यायायास-
वर्णनमुखेन तन्नीतिचातुर्यं प्रदर्श्य तदयोग्यतां समयेयमानाश्च, अश्वैरिति ।—
हृत्सारिदर्पच्छिदः हृत्सारिणां गर्वितानाम्, अश्वेषां दर्पे क्षिण्यतीति तस्य दर्पोऽतस्तद-
गर्वापहारिणः, अतिपौरुषस्य अतिविकालस्य, भवतः माहात्म्यात् प्रभावात्, अजस्र-
दत्तकविकाक्षामैः अजस्रम् अनवरतं, दत्ताभिः मुखे योजिताभिः, कविकाभिः खलीनैः,
'कडिवाली' इति ख्यातैः, वत्सासकप्रलीङ्गमयद्रव्याविशेषैरित्यर्थः, ("कविकां तु खलीनी-
ऽस्त्री" इत्यमरः) आश्वैः क्षीणैः, क्षिण्येतिरित्यर्थः, अश्वैः वाजिभिः, सार्द्धम् अशून्यामनान्
अशून्यानि आसनानि, निषादिनिारति भावः येषां तान्, युद्धार्थे सततसंज्ज्ञतानित्यर्थः,
स्नानादिभिः स्वेच्छासुखैः यद्येच्छव्यापारैः, वर्जितान् विरहितान्, परिकल्पनाव्यतिकर-
प्रोच्छूनवंशान् परिकल्पनाया रणमञ्जाविशेषस्य, व्यतिकरः सम्पर्को येषां ते, प्रोच्छूनः
महान्, वंशो येषां ते, सतकृटजातय इत्यर्थः, ततः अर्धधारयः तथामृतान्,
यदा—परिकल्पनाया रणमञ्जाविशेषस्य, व्यतिकरं सम्पर्कं, प्रोच्छूनः महान्,
स्त्रीता इत्यर्थः, वंशाः पृष्ठाख्यभागा येषां तथामृतान् एतान् गजान् पश्य
अश्वकोकय, भवद्विक्तप्रभावात् अथमपि सेनाङ्गुलस्यशादेनं विशालिः इति तस्य
नायोग्यता इति भावः । ["दत्तकविकेः आश्वैरशून्यामनैः" इत्यपि पाठो दृश्यते ।
अत्र अशून्यां गजानाञ्च पञ्चमत्वेन एवचमर्माभिसम्बन्धात्, मुख्ययोगिताऽलङ्कारः, तेन च
राक्षसस्य वीर्योत्कर्षो व्यज्यते ।] सार्द्धं कविकोऽतः दत्तम् ॥ १५ ॥

(प्र) किमिति ।—अथपरिकल्पनायामनेन किं प्रयोजनम् ? साक्षिष्यदर्प-
भवता अथशून्यमङ्गीकर्तव्यमित्याह—न खल्विति ।

राक्ष । [स्वगतम्] ।—

नन्दखेडकथाः सृशन्ति हृदये भृत्योऽस्मि तद्विद्विषां

ये सिक्ताः स्वयमेव पाणिपयसा च्छेद्यास्त एव द्रुमाः ।

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया

कार्याणां गतयो विधेरपि न याम्यालोचनागोचरम् ॥ १६ ॥

[प्रकाशम्] । भो विष्णुगुप्त ! उपानय खड्गम् । नमः सर्व-

मित्रप्रावरत्नार्थं शस्त्रपट्टेऽनुरुद्धः स्वयं पोषितश्च सख्यकैतीभां व्यभिचिमाश्रितः ।
 मानः अतिनिर्विषः किं कर्तव्यविमूढः कर्तव्यं चिन्तयन्नाह, नन्दखेडकथा इति ।—
 नन्दखेडकथाः नन्दानां नन्देषु वा खेडस्य कथाः क्षेत्राः, (तेषां स्मृतत्वात् तदन्वयस्य अन्यस्य
 उच्छिद्रपात्रत्वाच्च खेडकथा इत्युक्तम्) हृदये सृशन्ति इदानीमपि तेषां स्मृत्येऽपि
 तदुपकारणेन भक्तवत्सलत्वेन च मनसि सम्बृण्णन्ति, तथाऽपि तेषां नन्दानां, विद्विषां भृत्यः
 भरण्योः, अस्मि दासताभारः आनिवृत्त्यर्थः, ये द्रुमाः सख्यकैतुप्रभृतिरूपाः, स्वयमेव
 पाणिपयसा च्छेदयन्मतेन, सिक्ताः आनिवृत्त्यर्थं बहिःस्थाः इत्यर्थः, नन्दराज्यादिरण्यच्छेद्या
 सृष्टयत्वेन चाणक्यकूटनीतिमयात् सर्वदा स्वयं रक्षिताः इति भावः, ते एव छेद्याः
 निनाश्याः [“ये सिक्ताः स्वयमेव तद्विषममस्त्वन्नास्त एव द्रुमाः” इति पाठे—ये नन्द्याः
 गर्भनिष्कान्तरात् प्रभृति तैलदीप्यां निधानादिना सहता यत्नेन मया पालिता अवर्द्धन्ते
 ते सम्प्राप्तं नष्टा इति तदर्थः] ; मित्रशरीररक्षणकृते चन्दनदासदेहराज्ये, शस्त्रम्,
 चमत्पाशश्च सति शिवः, मया व्यापारणीयं धार्यम्, अन्यथा तस्य मुक्तिर्नास्तीति भावः ।
 [“शस्त्रं मित्रशरीरकैत्रुं सर्वथा व्यापारणीयं भद्रम्” इति पाठे—निवासा नन्दकृष्ण-
 वात्सवाणां, शरीरकैत्रुं देहेषु, शस्त्रं सर्वथा सक्ताधेन मया, सदा सर्वैकान् समये, व्यापार-
 णीयं दृष्ट्वादी पातनीयं, चन्द्रगुप्तस्याश्रयणं च नन्दमित्रवशाद्यमुदयोगः कार्याः, स च
 सर्वथाऽपि स्वयं संवर्द्धितवत्सच्छेदननिबानुचितमिति भावः] तथा हि, विधेः देवस्य,
 आख्याणः गतयोः आलोचनागोचरं विचारविषयतामपि, न यान्ति, तथा च, देव-
 कतिदेवान् निधायिका, मया किं विचारणीयम् ? इति भावः । [अत्र नन्दराज्यादिर-
 ण्यकूटतया अस्मदन्तर्गतमपि चन्द्रगुप्तस्यैव करणीयमेव इति विशेषस्य
 विधिर्वातिः दुर्ज्ञेयवित्तयेति सामान्येन समर्थमादर्थान्तरस्यासीलङ्कारः, तथा सख्य-
 क्तेत्यादौ द्रुमत्वस्य तादात्म्यतामेदातीतः पाक्षेर्जलतामेदातीतं निमित्तमिति परम्परित-
 रूपकतत्त्वमयोः संसृष्टिः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

कार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्नेहाय । (घ) का गतिः ? एष
सज्जोऽस्मि । (ङ)

राज । [सट्ठवे शस्त्रम् अर्पयित्वा] । वृषल ! वृषल ! अमात्य-
राक्षसेन इदानीं गृह्योत्तशस्त्रेण अनुगृह्योत्तः दिष्ट्या वर्द्धते
भवान् ।

राजा । आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेन अनुभूयते । (क)
[प्रविश्य पश्यतः] । जेदु जेदु अज्जो । अज्ज ! एसो क्व
भट्टभट्ट-भाउराप्रणप्पमुहेहिं संजमिअकलचलणो मल्लअकेदू
प्पडिहारभूमिए अवत्थापिदो, ता एब्बं सुणिअ एत्थ अज्जो
अमाणं ति । *

राज । आं श्रुतम् । भद्र ! निवेद्यताम् (ख) अमात्यराक्षसाय,
अयम् इदानीं राजकार्यं करिष्यति ।

राज । [स्वनतम्] । कथम् !! दामीकृत्य इदानीं विज्ञापनाय
मां मुखरोकरोति कौटिल्यः !! का गतिः ? [प्रकाशम्] । राजन् !
चन्द्रगुप्त ! विदितमेव यथा वयं मलयकेतौ किञ्चित् कालान्त-
रम् उषिताः, तत् परिरक्ष्यन्ताम् अस्य प्राणाः ।

राजा । [आश्चर्यमुखम् अवलोकयति] ।

* जयति जयति आर्यः । आर्य ! एष खलु भट्टभट्ट भागुरायणप्रमुखः
संयमितकरचरणो मलयकेतुः प्रतिहारभूमौ अवस्थापितः, तदिदं श्रुत्वा अत्र आर्यः
प्रमाद्यमिति ।

(ख) सुहृत्स्नेहेन अर्पयन्मपि कर्तव्यं भवेत् इति भावः ।

(ङ) सज्जोऽस्मि ।—[इदं प्राप्तकार्यानुमोदनम् आभाप्रणमनकम्] ।

(क) आर्येति ।—भवद्गुणहेतवे एतत् सर्वं मया कल्पयितम् भावः । [इदं
खल्विखरीकरणं कृतिर्नामाङ्गम्] ।

(ख) भद्र निवेद्यतानिति ।—[इदम् इष्टकार्यदर्शनं पूर्वभाषी नामाङ्गम्] ।

३७। हृषल ! प्रतिमानयितव्योऽयम् (ग) अमात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः । [प्रथमः प्रणयः] । भद्र ! अस्मद्वचनात् (घ) उच्यन्तां भद्रभटप्रभृतयः, “अमात्यराक्षसविज्ञापितो (ङ) देवः चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे पित्रामेव विषञ्चम् ; अतो गच्छन्तु भवन्तः सह अनेन, प्रतिष्ठिते च अस्मिन् पुनः आगन्तव्यम्” ।

३८। जं अज्जो आणवेदि त्ति । *

३७। तिष्ठ तावत् भद्र !, भद्र ! एवम् अपरम् उच्यतां विजयपालो दुर्गपालश्च, “अमात्यराक्षसस्य गृह्यौतशस्त्रस्य प्रोत्था देवचन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति, एष तावत् श्रेष्ठौ चन्दनदासः पृथिव्यां सर्वेषु नगरेषु श्रेष्ठिपदम् आरोप्यताम्” इति ।

३८। जं अज्जो आणवेदि । †

[इति निष्क्रान्तः] ।

३७। भो राजन् ! चन्द्रगुप्त ! किं ते भूयः प्रियं करोमि ? (च)

राजा । किमतः परं प्रियमस्ति ?—

* यदायं आज्ञापयति इति ।

† यदायं आज्ञापयति ।

(ग) प्रतिमानयितव्य इति ।—यद्यपि “शत्रुश्रेष्ठं न श्रेष्ठयेत” इति शास्त्रान् मलयकेतुर्न भीक्षणीय इति, तथाऽपि राजसस्य साचिव्यवङ्गप्रसन्नप्रायेणाऽवश्यं जानयितव्योऽर्थः ।

(घ) भद्रभटादयः राजसस्य साचिव्ये संशयानास्तद्वचनं न करिष्यन्ति इत्यस्मद्वचनादित्युक्तम् ।

(ङ) एतद्विशेषणं स्वयं तथाऽप्युक्तमेनापि राजसेन स्वकिञ्चिदुपपन्नमिति, राजससोज्ज्वल मलयकेतुना परिज्ञातव्यम् इत्यभिप्रेत्य साचिव्येन प्रयुक्तमिति बोद्धव्यम् ।

(च) इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यलक्ष्मोः स्मिन्मूर्तेत्यध्यवसायात् ‘हृषल’ शब्दमप्युक्तम् “राजन् !” इति सम्बोधनम् । मलयकेतु नपुंसक राजससङ्ग्रहणं प्रियं कृतम्, अतोऽधिकं पुनः किं ते प्रियं करोमि ? इत्याह—किं ते इति ।

राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दासौमूलिताः सर्वे किं कर्त्तव्यमतः परम् ? ॥ १७ ॥

बाबू । विजये ! उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, “अमात्य-
राक्षसपरिग्रहेण प्रीतो देवचन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति, विना
हस्त्यस्त्रं क्रियतां सर्वबन्धमोक्षः” इति । अथवा, अमात्यराक्षसे
नेतरि किं हस्त्यस्त्रेन प्रयोजनम् ? तदिदानीं—

सह बाह्वनहस्तिभ्यां मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।

मया पूर्णप्रतिज्ञेन केवलं बध्यते शिखा ॥ १८ ॥

[इति शिखां बध्नाति] ।

प्रतो । जं अज्जो आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्ता] ।

* यदर्थं बाधायति ।

बाबूक्येन कर्त्तव्यवशेषं पृष्टश्चन्द्रगुप्तः त्वयेव सम्पादितार्थवर्त्तमानतया नापरं
किञ्चित्कीर्त्तय, राक्षसेनेति ।—स्पष्टार्थः श्लोकः । [अत्र योग्यवर्त्तमानप्रख्यातिबाधेः
योग्यस्य समुपयुक्तपञ्चानामित्यर्थः समनामाऽन्वहारः ; तदुक्तं विश्वनाथेन—“समं
स्वादानुदयेन आधा योग्यस्य वस्तुनः” इति] । पथ्यावक्तं वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

राक्षसे मन्त्रिणि मत्तं चन्त्य सर्वे निष्प्रयोजनमिति सर्वबन्धनमोचनाव्याप्रदानमुखेन
प्रतिज्ञातार्थसिद्धेरिदानीं मे शिखाबन्धनकालः समायातः इत्याह, सह बाह्वन-
हस्तिभ्यामिति ।—बाह्वनश्च हस्ती च बाह्वनहस्तिनौ ताभ्याम अश्वगजाभ्यामित्यर्थः,
[अथ “कश्चिन्नराक्षसस्यतिमृगशकुनिचुटनन्तुषाण्डव्यानां बहुपुक्तिरिव हन्त एकवदिति
वाच्यम्” (बा०) इति बहुपुक्तित्वाभावात् नैकवद्भावः इति बोध्यम्] सह सर्वबन्धनं
सर्वेषां बन्धनं निगडनिगमनं, मुच्यतां निर्गन्धीक्रियतां, किन्तु पूर्णप्रतिज्ञेन नन्दान्वयो-
न्मूलनात् तीक्ष्णप्रतिज्ञावशेन, मया केवलं शिखा बध्यते । तस्या नन्देन्मूलनात् प्राक्-
सम्पुत्तत्वात् इदानीं च तदुन्मूलनात् बन्धनमुचितं, नान्यस्य हस्त्यस्त्रादेर्बन्धनमपेक्षितं,
कृतकृत्यादिति भावः । [अथ परस्परविरुद्धयोः बन्धन मोचनयोः सङ्घटनान्
विश्लेषान्वहारः, “विरुद्धयोः सङ्घटनं या च तद्विषयं मतम्” इति दर्पणकारिकेः]
पथ्यावक्तं वक्तव्यम् ॥ १८ ॥

चाण। अमात्यराक्षस ! तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियम्
उपकरोमि ? (छ)

राक्ष। किमतः परमपि प्रियमस्ति ? यदि न परितोषः,
तदिदमस्तु—

भरतवाक्यम् । (ज)

वाराहोमात्मयोनेस्तनुमतनुबन्धामास्थितस्यानुरुपां
यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।

क्लेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना पौवरं राजमूर्तिः

स श्रीमद्वन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥ १८ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति मत्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

(छ) मलयकेतुजीवनदानं क्षराज्यप्रतिष्ठापनरूपं चन्द्रगदासवन्धनमौचनं सकल-
नगरश्रेष्ठपदभामरूपं च तत्र मद्यत् प्रियमनुष्ठितम्, एतच्चादधिकं किं ते भूयः
प्रियमनुष्ठितम् ? इत्याह—अमात्यराक्षस इति । [अनेन काव्यसंस्काररूपं निर्वहत्याहं
प्रदर्शितम् ; तथा च दर्पणे—“वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंस्कार इष्यते” इति] ।

(ज) भरतवाक्य—भरतस्यानीयेन नटेन अभिधीयमानवाक्यम् ; अभिनवावसावे
नटस्थितोः चत्वार्यवसावः नाट्यशास्त्रोपदेशकस्य भगवतो मद्यत्तेः भरतस्य शुभशंसन-
सूचनायश्च नटपदमपचाय भरतपदीकृतम् ; तथा च, बल्यभाषः श्रावः, नटेनैव पठनीयः ।

नाट्योपरोतिमनुष्ठाय चाचक्य कर्तव्यावशेषकथननिषेधं चन्द्रगुप्तस्य शुभमाशंसमान
चाह, वाराहोमिति ।—प्रलयपरिगता प्रलयनिमग्ना, भूतधात्री भूतानां प्राणिनां
धात्री प्रणवी, अनुरूपां योग्याम्, अतनुबन्धां मद्यावलां, वाराहो वराहस्य इयं
वाराहो तां भौकरो, तनुम् आस्थितस्य आश्रितस्य, यस्य आत्मधीनेः स्वयन्भुवः
आदिवराहमूर्तेर्भगवतः श्रोत्रिणी, दन्तकोटिं दंष्ट्रायां प्राक् पुरा शिश्रिये श्रिता, अधुना
क्लेच्छैः क्लेशजातोद्येः राजभिः, उद्वेज्यमाना उत्प्लुज्यमाना सती, सा एव इति शेषः,
राजमूर्तिः राजा चन्द्रगुप्त एव, मूर्तिः शरीरं यस्य “ना विष्णुः पृथिवीपतिः” इति
स्मरणमिति भावः, तथाभूतस्य चन्द्रगुप्तस्य मूर्तिधारिणः, तस्मै भगवतः इति शेषः,
पौवरं खलु, भुजयुगं शिश्रिये इत्यनुषङ्गः ; स विष्णुमूर्तिः वसो, पार्थिवः चन्द्रगुप्तः
श्रीमद्वन्धुभृत्यः श्रीमन्तः बन्धवः भृत्याश्च यस्य तादृशः सन्, चिरं महीं
पृथिवीम्, अस्तु रक्षतु । (पुरा क्लृप्तं विष्णुः प्रलयपयोधो निमग्नो वसुधां

वराहमुक्तिं धृत्वा दृष्ट्वाऽवभागेन सज्जहार इति पौराणिकी वार्ता । “आदिमध्या-
मकालानि आस्त्राणि भूतानि पवित्रये वीरपुरुषाण्युधुपुत्राण्युधुपुत्राणि च भवन्ति” इत्यादि
श्रीमद्भागवतकारभगवत्पञ्चालपादानुशासनान् कविभिर्मातृदत्तोऽयं नाटके आदौ
“धृत्वा केयं ख्यता ते शिरसि ?” इत्यादिनाट्यकश्रीकृष्णेन श्रीमद्भगवतो महेश्वरस्य
मुद्यानुवादरूपमङ्गलनाचरितवान् । मध्येऽपि मरुदहर्षणाऽवसरे “आकाशं काशपुष्प-
च्छविम्” इति श्रीकेन भगवच्छङ्करस्य, “प्रत्यशोन्मज्जिह्वा” इति आकेन च भगवतो
नारायणस्य मुद्यानुकीर्तनरूपमङ्गलमनुष्ठितवान् । अन्ते च अनेन श्रीकेन आदिवराह-
रूपिणो भगवतो जगत्कारणस्य प्रलयपथोचिनयायाः भुवः उद्धरणरूपमुद्यकीर्तनात्मकं
मङ्गलं कृतवान् । अनेन मङ्गलाचरणेन उपाख्योपासकभेदज्ञानदशाशयमपि “अभेदः
शिवः रामयोः” इत्यादौ उपाख्योद्धरि-हरयोर्भेदज्ञानम् अखिलस्यैकीमिति त्वेन
श्रुति स्मृति-पुराणादिप्रसिद्धमित्युक्तं भवति । हरि हरयोर्भेदोपमानपराधि वचनानि
महाभारतादिषु द्रष्टव्यानि ; तद्वत्तथा—“नामानि तव शीघ्रम् ! यानि लोके मद्भानि
च । तान्येव मम नामानि नाव काव्यां विचारया ॥ त्वदुपाखा जगन्नाथ ! सेवास्य
मम गोपते ! । आवयोरन्तरं नास्ति शब्देरर्थैर्जन्यते ! । यस्यां दृष्टिं स मां दृष्टिं
यस्ताननु स माननु ॥” इति । अत्र “अथं हि धुर्जटिः साचात येन दग्धाः पुरः
क्षयात्” इति तत् श्रीविष्णुसद्गुणस्य च तादात्म्यभावेदक्षयनाद्रूपकालङ्कारः । अनेन
प्रशस्तिर्नाम निर्वक्ष्यशीवाङ्गं प्रदर्शितम् ; तथा च दर्पणे—“रूपदेवादिमात्रास्तु
प्रशस्तिरभिधीयते” इति । स्रग्धरा ७८३ ॥ १८ ॥

इत्यशेषमास्त्राटमोसञ्चरचपञ्चानन-कुलपतिकस्य “वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्येभिराचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुवाधविद्याभुषण श्रीमदित्यवाधावधारवाभ्यां

परिवर्तित परिवर्द्धितायां सुखवाधिनो-

समाख्यायां मुदाराचस्य्याख्यायां

सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

